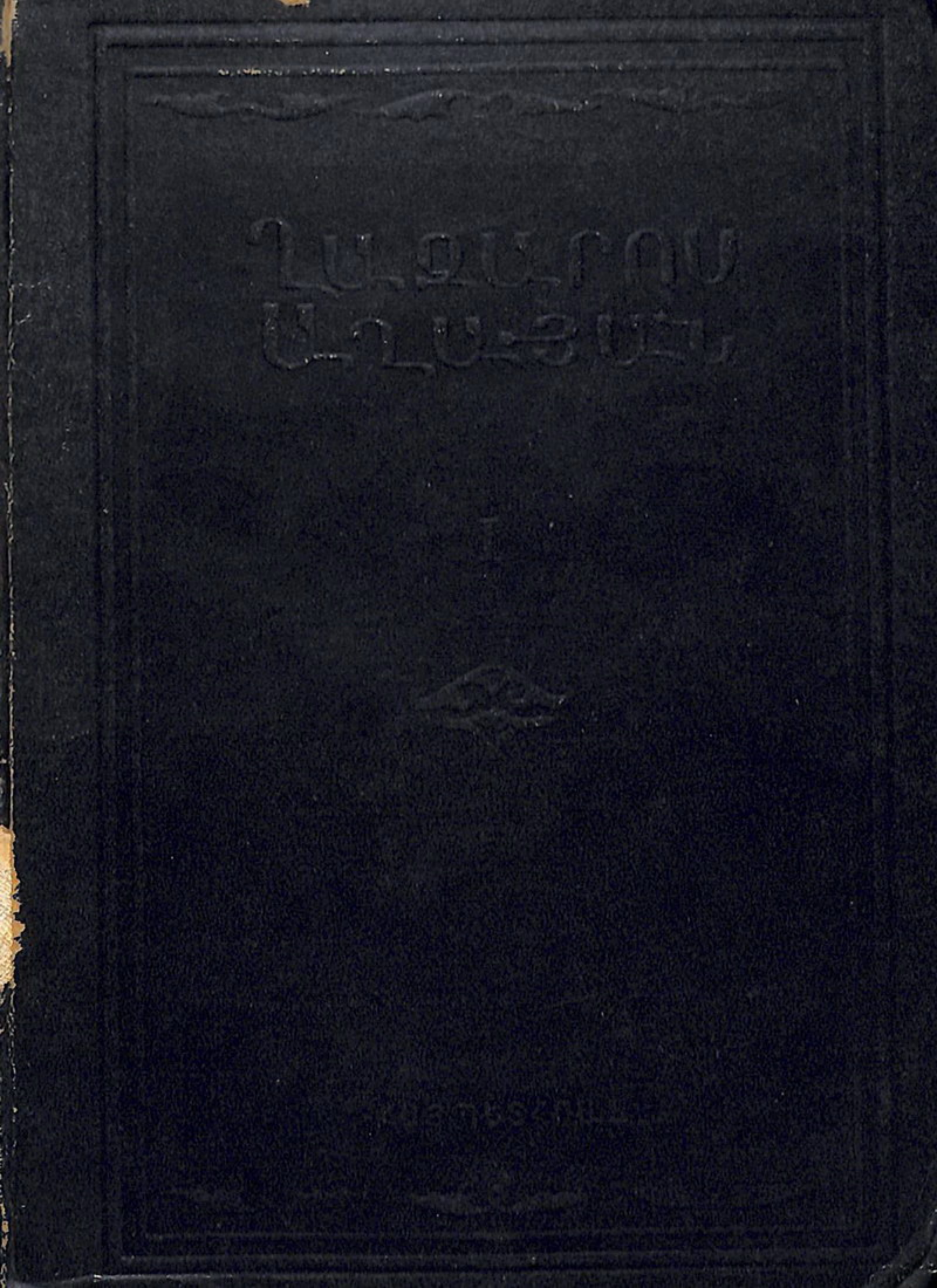

Գ. ՍԱՂՍՅԱՆ

ԿՐԿԻԿ

ՋՈՒՏ ՀԱՏՈՐՈՎ

ԿԱԶՄԵՑԻՆ
Ա. ԻՆՃԻԿՅԱՆ
Ա. ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ
ԱՍ. ԱՍԱՏՐՅԱՆԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1947

1430.

Գ. ԱՂԱՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

Ա. ՀԱՅՏՈՐ

Библіотека Н. Б. и І. Н. Кусиньянъ

Ղուկ
239

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ
ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ ԵՎ ՋՐՈՒՅՑՆԵՐ

ՀԱՅԿ ՄԱՍ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1947

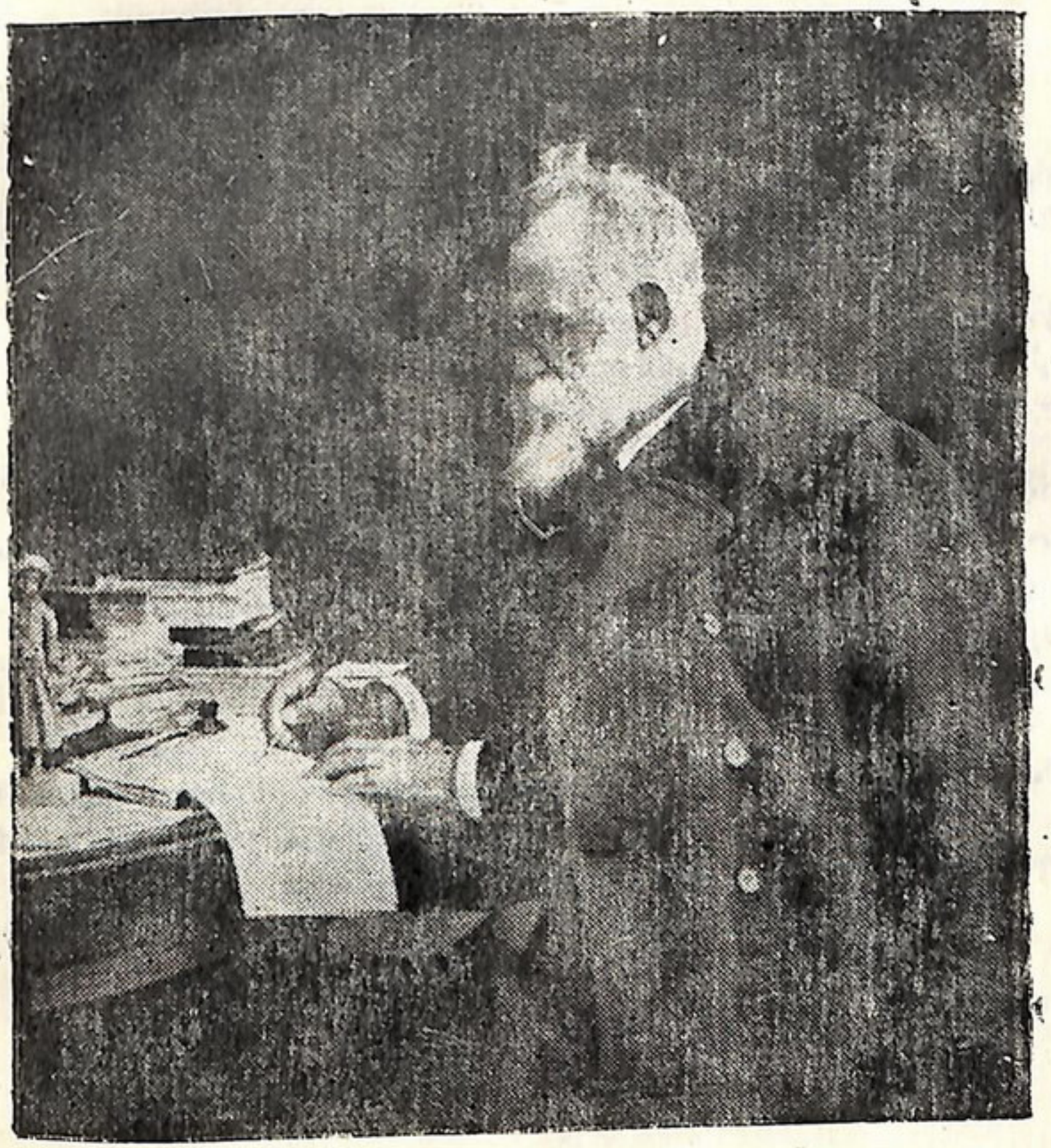
Г. АГАЯН

Сочинения

т. I

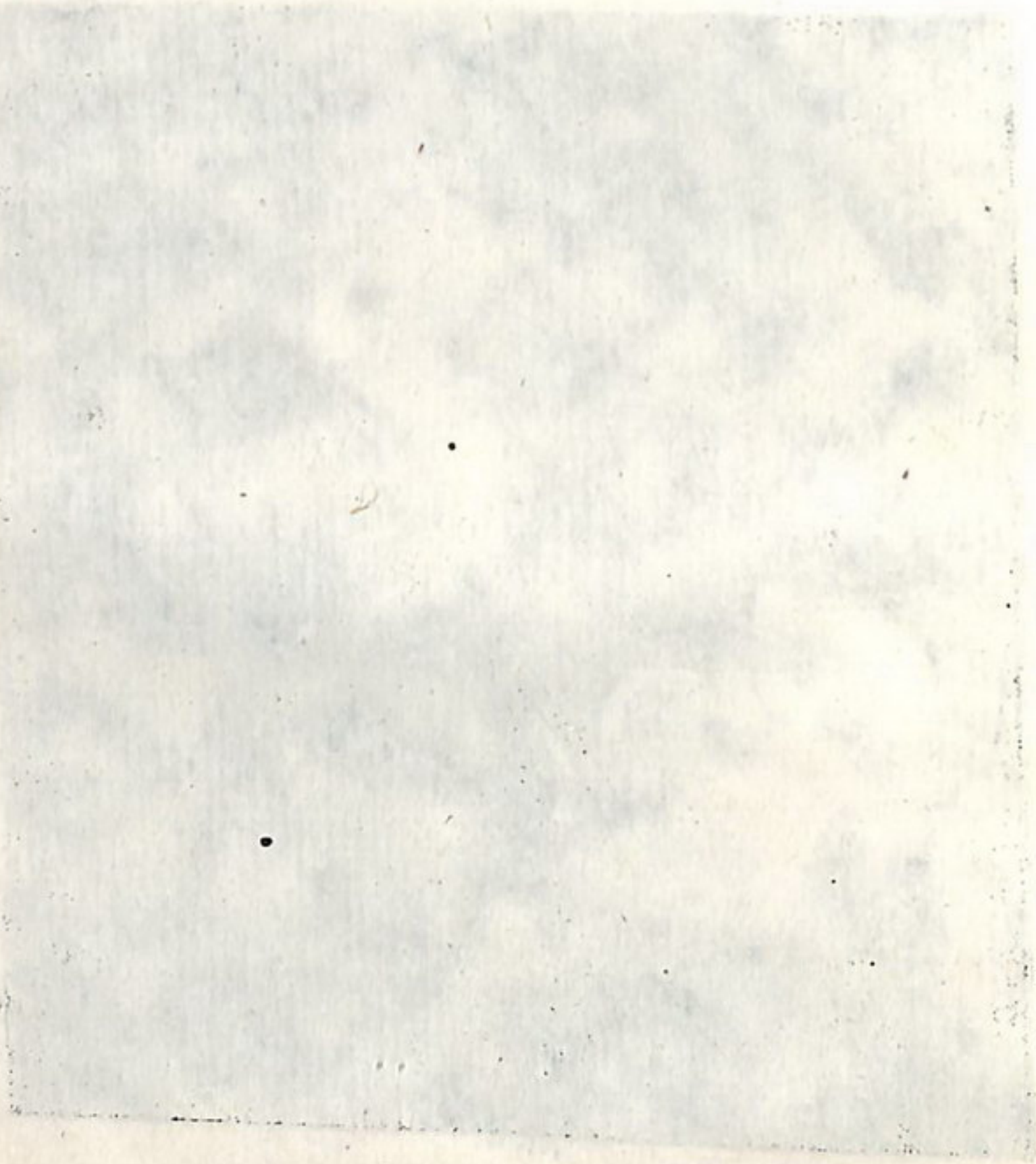
(На армянском языке)

Армгиз, Ереван, 1947

Ղ. ԱՂԱՅԱՆ

ՀԱՅԿ ԱՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՓՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԿԱԶՄՈՂՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Նախապես ծրագրված էր հրատարակել Գ. Ղազյանի երկերը երկու հատորով, առաջին հատոր՝ բանաստեղծություններ և ֆիլիսթներ, երկրորդ հատոր՝ վիպական գործեր:

Գ. Ղազյանի ծննդյան 100-ամյակի առնչությամբ որոշվեց հրատարակել նաև հեղինակի մեմուարները, գրաճնապատումային և հրապարակախոսական հոդվածները, որոնք կազմում են երրորդ և չորրորդ հատորները*:

Ներկա հատորում տեղ են գտել նաև «Վիպեն Սասունցի» և «Թեմական տեսուչ» անավարտ գործերը, որոնք բնորոշ են Ղազյանի դեմոկրատական հայացքների համար, և վերջերս հայտաբերված մի անտիպ ֆիլիսթր, որին տվել ենք «Վանատակցի խիղճը» վերնագիրը:

«Թեմական տեսուչ»-ը և «Վիպեն Սասունցի»-ն վերցված են «Գրական ժառանգության» I հատորից, որի համար այդ երկերի տեքստերը պատրաստել է բնկ. խ. Սարգսյանը:

Հատորի յուրաքանչյուր բաժնում, շատ ֆիլիսթրային, նյութերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով:

---

* *Երկրորդ հատորը լույս է տեսել 1939 թ., երրորդ հատորը՝ 1941 թ., իսկ չորրորդ հատորը պատրաստվում է տպագրության:*

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆ

(1870–1911)

I

Հայ նոր դրականության և մանկավարժության պատմության մեջ Ղազարոս Աղայանը նշանակալից տեղ է գրավում: Ամբողջ 19-րդ դարի և 20-րդ դարի սկզբի հայ դեմոկրատական կուլտուրայի անմահ ներկայացուցիչների շարքում Աղայանի անունը միանում է մի կողմից հայ նոր դրականության նախահոր՝ Մաշ. Արովյանի ու մեծ ուտոպիստ-դեմոկրատ լուսավորչի Մ. Նալբանդյանի, մյուս կողմից՝ հայ ժողովրդի մեծատաղանդ բանաստեղծ՝ Հովհ. Թումանյանի անվան հետ:

Աղայանի գրական ամբողջ տեղը և՛ նշանակալից է, և՛ ինքնուրույն: Աղայանը «իր շրջանում և իր սերունդի մեջ բոնում է մի շատ պատվավոր և առանձին տեղ: Նա նման չէր մեր գրողներից ոչ մեկին: Նա առանց ճյուղի մեջ էլ ցույց է տվել ինքնուրույն ճաշակ և երբեք չէր եղել երկրորդը»—գրել է Թումանյանը Աղայանի գրական գործունեության 40-ամյակի առթիվ*:

Աղայանի արժանիքները, նրա կյանքի ու գործունեության նշանակությունը հայ դրականության, հայ մանկավարժության, հայ ժողովրդի լուսավորության գործում՝ անցյալում շատ բարձր են գնահատել մեծ մասամբ մեր կուլտուրայի ու դրականության դեմոկրատական հոսանքի ներկայացուցիչները՝ Հովհ. Թումանյանի, Վ. Փափազյանի: Նրան շատ արժանավոր գնահատել է նաև հայ ժողովրդի մեծ գրիչ, բոցաշունչ բոլշևիկ Ստ. Շահումյանը:

---

* «Տարազ», 1902 թ. № 11

***

1887 թվին, Հոկտ. Հովհաննիսյանի «Բանաստեղծությունների»-ի առաջին ժողովածուին նվիրված իր քննադատական հոդվածում Ալպոյանը երկուսաստղի բանաստեղծին կոչ է անում նրա նշած «երկու ճանապարհներից» (հեշտ և դժվարագույն) ընտրել դժվարագույնը՝ անանելով դրա մեջ գտնել «բնական կոչումն»: Դրան նա վերագրվում է հանճարեղ մարդկության վերցրած հետևյալ օրենքը.

Հերկուլեսն երեն հանդիպում դեղատիների հետևում է նրան, որը Հերկուլեսին այն հարցնի, թե՝ «Ինչ դու ո՞ւր կուզենես լինե»— պատասխանում է պատանին.

«Ես չեմ կարող խոստանալ քեզ աշխարհային փայլեցություն, փառավորություն: Ես քեզ կարող եմ դնել նեղություն, տառապանք, որ հինդարվելիս հարյուր ու մի վտանգների, բայց քո վարձը կլինի այն, որ դու կընկնես դյուցազունց կարգը և կանմահանաս»:

— Տա՛ր ինձ քո հետևից,— բացականչեց Հերկուլեսը և դնաց փայլության ու առաքինության ճանապարհով»:

Ընդունում այս օրենքը, Ալպոյանն ավելացնում է.

«Պարոն Հովհաննիսյանն երբեմն մեր բանաստեղծներից կըպատերազմի պարտավոր է դժվարագույն ճանապարհն ընտրել, որպեսզի կարողանա ձեռք բերել այն, որին յուր նախորդները հասնել չկարողացան»*:

Բանաստեղծը, դրողը, որն իր «բնական կոչումով» «ժողովրդի վերածնության է, նրա լույսի հայտարարությունը և փարատմանը», պետք է հետևի ճշմարտին, դեղեցիկին և բարիին»: Գրողները, բանաստեղծները պետք է լինեն «բարոյական ուժեղ մարդիկ, ճշմարիտ առաքյալներ, անվեղծ հայրենասերներ» և «պետք ապնել ճանապարհով, անվհատությամբ, քաջի պես»— ասում է Ալպոյանն իր մի այլ հոդվածում**:

Ուշադիր հետևելով Ալպոյանի անցած ավելի քան 70-ամյա ճանապարհին՝ ակնթարթ է դառնում, որ նրա ողջ կյանքն ու առեղծագործությունը, նրա ողջ դրական, լուսավորական-մանկավարժական ու հասարակական գործունեությունը մի է եղել

* «Ազգայր», 1887 թ. № 10, էջ 94—95։
** «Արշալույս», 1887 թ. № 9, էջ 80։

«Ճշմարիտ առաքելությամբ», «անկեղծ հայրենասիրությամբ», հերքելով անմիտ ու քաջությամբ, նա տարված է եղել ժողովրդի բռնակալության ու ազատագրական պայքարի անճնասիրությամբ ծառայելու գործին: Այն, ինչ պահանջում էր Ազատյանը գրական նոր սկզբունք, արել է ինքը: Նա ևս իր հերթին մեծ նախորդների՝ Աբովյանի ու Նալբանդյանի օրինակով՝ կյանքի ու գործունեության համար ընտրելով «երկու համատարփնելիք» դժվարությունը՝ հանդիսացել է «բարբարոսական ժամերգ մարդու, ճշմարիտ առաքյալի և անկեղծ հայրենասիրի» հետևանքն ունեցող, նա ևս իր ընտրած ճանապարհն անցել է «անմիտ, քաջի պես», ճիշտ այնպես, ինչպես իր հերթականների խոսքով, անմիտ հերոսներն են անցել աստվածային աշխարհի՝ դևերով, վիշապներով ու քաջերով լի ուղիներով, նրանց հաղթելու ու ոչնչացնելու վճռակամությամբ:

2

Ազատյանը ծնվել է 1840 թ. ապրիլի 4-ին: Նրա գրական գործունեությունն սկսվել է 60-ական թվականների սկզբից և ընդհատվել 1911 թվի հունիսի 20-ին՝ նրա հանկարծակի մահով:

Ազատյանն ուշացումով և օրինակնալ դեմք է ոչ միայն իր առեղծվածություններով ու աշխարհայացքով, այլ և նրանով, որ նա բանաստեղծական շարքերից ամած առաջին գրքի մի քանի հատ գրողն է ու մանկավարժը 19-րդ դարում: Ծնվելով բուն ժողովրդի ծոցում՝ կյանքի ամենադաժան պայմաններն ու խոչընդոտները հաղթահարելով՝ համարյա ամբողջովին ինքնակրթությամբ ճանապարհով, նա հասարակ գրաշարի գրությունից բարձրացավ և գարձավ հայ գեմոկրատական կուլտուրայի առաջնակարգ դեմքերից մեկը 19-րդ դարում:

Աշխեն գյուղացի Ազանց Սահակի տղա Դավիթը ուսման, գիտության անհագ ծարավից վառված, 11—12 տարեկան հասակում թողնում է ծնողներին և գաղաք գնում՝ իր այդ ծարավը հագեցնելու:

1852 թվականին նա արդեն Թիֆլիսում է. 1853 թ. Ազատյանն ընդունվում է Ներսիսյան գպրոցի նախապատրաստական

նը. «... բայց ինչ որ ավանդվում էր այնտեղ, ես արդեն գիտեի, այնքան ողբալի բան էր այդ ուսումնարանը, թեև Շահազիզն էր տեսուչը»,— նկատում է Աղայանը իր ինքնակենսագրականում*: Նա թողնում է Ներսիսյան դպրոցը և 6—7 տարի թափառական կյանք վարելուց հետո, 1859 թ. աշխատանքի է ընդունվում Հարությունյանցի տպարանում՝ իբրև աշակերտ:

Այստեղ նա շարում էր «Կռունկ»-ը և իբրև պրոպետ պրահար՝ օգնում էր սրբագրել Պ. Պռոշյանին: Նա մտերմանում է հատատառում «Կռունկ»-ի խմբագիր Մարկոս Աղաբեկյանի և Պ. Պռոշյանի հետ:

1860—62 թվականները, ասենք Մոսկվա և Պետերբուրգ դնալը, Աղայանի համար անհետաքրքիր տարիներ չեն:

Աղայանի առաջին ստեղծագործությունը՝ «Հարկավոր է օգնել հրատարակներին» վերնագրով ոտանավորը տպվեց «Մեղու Հայաստանի»-ի 1862 թվականի մայիսյան՝ № 19-ում: Դա դրական թռիչքանք է և արձագանք ուսանողական ընտրանին թռչել: Բայց Աղայանի աշխարհայացքի առաջին, ամենի ճիշտ է ասել, նախնական շրջանի ընութագրման համար շատ կարևոր գործոններ է:

Ի՞նչ է ներկայացնում այդ ոտանավորը:

Սկզբնական բանաստեղծը նախ նկարագրում է ընութեան գեղեցկությունները՝ «անուշիկ գարնան գվարթ օրերը»: Բայց անսպասելի տխուր պատկեր է տեսնում ծաղկազարդ լեռների «տորոտում»: Նրան հանդիպած գեղջուկ ծերունին հուսահատ ու տխուր պատմում է իրենց ծանր վիճակի մասին:

«Տեսնո՞ւմ ես դու այս սիրուն դաշտերը,
Որոնք գրավում են շատերի հոգին,
Չկարծես թե դրանց մեջը ենք վայելում...
Արհատ, գիր, լեզու, օրենք աստած բանդ
Չգիտենք, թե ինչ է նշանակում:
Թե կամքս լսեր մեր պակասության
Եվ մեր նեղության դառն արտասուքներն

* «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», 1893 թ., էջ 7:

Իմանալ, որպեսզի, այդ դժվարին է,
Վտանգը լուռ են մեր լեզուները»:

Երիտասարդ բանաստեղծը դառն, ճնշող ապրումներով վերադառնում է իր «խեղճ բնակարանը և հաշիվ է տալիս իր անասնի մասին», խորհում դրանց պատճառների ու վերացման միջոցների մասին: Նա մտահոգվում է այն հարցով, թե «ինչն է պատճառը, որ նրանք (այսինքն հայ աշխատավորները, գյուղացիները: Ս. Ս.) կարող են մնում արհեստի, ուսման» և «ինչ միջոցով» կարելի է օգնել նրանց, որպեսզի նրանք իրենց աշխատանքի և բնության բարիքների ազատ տերերն ու վայելողները դառնան:

Ազատյանի այս առանձնորի մեջ դրված են 60-ական թվականների հայ հասարակական կյանքի հրատապ հարցերը: Ազատյանն իր ուշադրության առարկան է դարձնում հայ գյուղական աշխատավոր ժողովրդի ազգային և խավարի կյանքը: Սոցիալ-կան-քաղաքական անհավասարությունը, ազգային ճնշումը, գյուղական աշխատավոր ժողովրդի նյութական և կրթական թշվառ ու անօգնական վիճակը, հուզառական հետամնացությունը, «օրենքի» բացակայությունը,— ահա թե ինչ հարցեր են դրոշմված Ազատյանի:

Ազատյանն իր մեմուարային աշխատության մեջ («Իմ կյանքի դիմաւոր դեպքերը») ակներևությամբ ու ատելությամբ է հիշում իր մանկության ու պատանեկության տարիներին եղած հետամնացությունը. հիշում է անասհման, թանձր խավարի մեջ տանջվող ժողովրդին, որի գաղտնյան դիմաւոր խոչընդոտը, Ազատյանի ասելով, կրոնական նախապաշարմունքներն էին: «Անհնար էր այդ ժամանակ մեր աշխարհը, շատ էր խավար, հուսահատ մարդուն սիրտը էր հատռոտում վնասել, ո՛չ դիրը, ո՛չ դրամականությունը, այլ ատելությունը, ճորտությունը, գերությունը, բանությունը — մի դժոխք՝ իր բոլոր դիմակային և ճիմարտական հրեշներով»*:

Ահա այդ խավար աշխարհը լուսավորելու ձգտումն է, որ երիտասարդ Ազատյանին մղում է դեպի ուսումը և նրան գործնական ժամանակի լուսավոր մարդկանցից մեկը:

---

* «Իմ կյանքի դիմաւոր դեպքերը», էջ 10:

Հենց այդ նպատակով էլ Աղայանն ուղևորվում է Ռոստոսան և 1862 թվականի նոյեմբերին նա արդեն Մոսկվա է հասնում: Մինչև 1867 թ. վերջերը նա մերթ Մոսկվայումն է, մերթ Պետերբուրգում և շատ մեծ եռանդով կլանում ու յուրացնում է ոտա վաստակը 60-ական թվականների հասարակական ու մտավոր շարժման առաջավոր պատասխանները: Նա չվեհում է ոտա և լեհ առաջավոր վերաբաստրոսների հետ, կրում այդ շրջանների ապրելակերպը:

Աղայանի հասարակական-քաղաքական դեմքի բնութագրման համար շատ կարևոր է մեջ բերել այն, ինչ պրել է ինքն այդ մասին:

«Մոսկվայում,— պրում է Աղայանը,— իմ հարաբերությունը ոտա և լեհացի ուսանողների հետ էր. հայ ուսանողներին ճանաչում էլ ավելի հետվից: Տեսնելով սրանց թշվառությունը և բավարարներում քաշ պալը անանուն աղջկերանց հետ, ես ատում էլ պեպի պրանց խորին արհամարհանք»: Ինչ հետո Աղայանն ավելացնում է. «Իմ ծանոթությունս այդ ժամանակ լեհացոց հետ էր: Սպերով Սոկոլսկու հետ՝ իմ առանց ավելորդ, որ ծայրահեղ ազգասեր էր, այնպիսի արտաքին պատմություններ էլ լսել նրա ազգի վերջին պատմության* , որ լաց էլ եղել հետը միասին: Ես ինքս էլ իմ աչքով քիչ ապեկատուբաններ չտեսա: Այս հանդամանքն, ասա, ինձ մոտեցրեց լեհերին»:

Ոչ միայն Մոսկվայում, այլ և Պետերբուրգում Աղայանը շարունակում էր լինել լեհերի շրջանում:

«Պետերբուրգ որ հասա, իմ անձնական մի չնչին գնահատական ավարձեցի...: Ընկեր գրաշարներս նուվնալես լեհացիք էին: Իմ և սրանց մեջ այնքան սեր ու մոերմություն կար, որ հասնում էր մինչև հոգեկցություն»**:

Աղայանը այնուհետև պատմում է իր ունեցած արտաուչ,

---

* Աղայանը այդ ազգի վերջին պատմություն ասելով, անշուշտ նկատի ունի լեհերի 1863 թվի նշանավոր հերոսական ապստամբությունը, որն Ալեքսանդր 2-րդը արյան մեջ խեղդեց, կախաղան բարձրացնելով այդ ապստամբության անվանի գեկավարներին:

** «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», էջ 59:

մանրամասն հանդիպումների մասին եւ ուսանողների հետ, որոնց շրջանում նա սիրված է եղել: Լենինի մասո, ասում է Աղայանը,— «ես օսար չէի ղեսա լինա...: Կարելի բան չէ, որ այդպիսի սիրո եւ աննախադեպ պաշտելի արժանանալ նա միայն հայկական շրջանում»*:

Մոսկվայում Աղայանը մի ամբողջ տարի աշխատում է «Հյուսիսաստղ»-ի տպարանում որպես ղրաշար: Իսկ 1865 թվի վեսերին նա անձամբ ծանոթանում է Մ. Նալբանդյանի — դառա էմանսիպելի հետո, որի հոդվածներին նա Թիֆլիսում մեջտ արտատպած պատրաստ էր: Աղայանն իր մեմուարներում մեծ համակրանքով ու խորը հետաքրքրությամբ է հիշում Մ. Նալբանդյանին, որն այն ժամանակ (երբ Աղայանը Պետերբուրգում տեսել էր նրան) նոր էր բանտից ազատվել, քսո Աղայանի՝ «դեներալ Սուվորովշահի նրա շեսյոլոտնիկյսոմ»:

Նալբանդյանի նկատմամբ նրա ունեցած հետաքրքրությունը պատահական չէ, այլ արտահայտում է նրանց գաղափարական–աշխարհայեցողական ընդհանրությունը, որին կանդրադառնանք մեջտ:

Մոսկվայի ու պետերբուրգյան 5–ամյա կյանքը բարերար ազդեցություն է ունենում Աղայանի վրա, և նա հաղորդակից է դնում 60—70-ական թվականների ուսա դեմոկրատական մտքի ներկայացուցիչներին, այդ թվում նաև Դոբրոլյուբովի ու Չերնիշևսկու գաղափարներին ու գործունեությանը: Հատուսո կարելի է ասել, որ Մ. Նալբանդյանից հետո՝ 19–րդ դարի 2–րդ կեսի հայ գրողներից ու հրապարակախոսներից ոչ ոք այնքան լայն ու խորը հետաքրքրություն չի ունեցել ուսա առաջադեմ դեմոկրատական մտքի ներկայացուցիչների նկատմամբ, որքան Աղայանը:

Ժամանակակիցները վկայում են, որ Ղ. Աղայանը, դժվարություններ պետերբուրգում եղած տարիներին (երբ նա գրաշար էր), բուռն հետաքրքրությամբ կարդացել է ուսս մեծ հեղափոխական–դեմոկրատների՝ Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Բելինսկու, Հերցենի, ինչպես և Ն. Շելգունովի, Պիսարևի, Գլեբ Ուսպենսկու և այլոց երկերը: Սհա ինչու Աղայանի կյանքի մոսկովյան–պետեր-

---

* Նույն տեղ, էջ 60։

բուբլյան 5 տարինները նրա աշխատասիրությունն ճանաչելու և առնձնացնելու նրան գիտական վճռական շրջանը հանդիսացան: Իր մասին պատմելու համար Աղայանը վճռական է համարում մանավանդ Մոսկվայում ապրած մի տարին, երբ նա «Հյուսիսափայլ»-ի ապագանումն էր աշխատում: «Մոսկվայում մնացի ես 63 թվականի վերջերից մինչև 64 թվականի վերջերը և այդ փոքր ժամանակամիջոցը կարելի է համարել իմ մտավոր զարգացման ասկեդարը»,— գրում է Աղայանը*:

3

Աղայանն իր գործունեության, իր առնձնացության համար բավարար է ու բավարարվելու: Նա հանդես է եկել որպես վիպագրիչ, բանաստեղծ, հեքիաթագիր, դեղագիտական երկերի թարգմանիչ, գրական քննադատ ու հրապարակախոս, ինչպես և իրեն մեծ մանկավարժ-դպրոցական գործունեության մի շարք ճյուղերում, այն է՝ որպես պրակտիկ մանկավարժ (ուսուցիչ, դաստատու, դպրոցական տեսուչ), այնուհետև որպես տեսաբան-մանկավարժ ու մեթոդիստ, դասագրքերի հեղինակ և այլն:

Իր գործունեության այդ բոլոր ասպարեզներում էլ Աղայանը կանգնած է եղել առաջավոր դիրքերում և նշանակալից հետք է թողել, նոր խոսք ասել, հանդես բերելով ոչ միայն գործելու անհուն եռանդ, այլև առնձնագործելու մեծ կարողություն, որ նա, ինչպես տեսանք, ճեռք էր բերել բարդատանը ինքնակրթության ճանապարհով:

***

Աղայանի գրական գործունեությունն սկսվում է 1866 թ. «Արութիւն և Մանվել» ինքնակենսագրական վեպով: Այդ վեպն իր իդեական-սոցիալական բովանդակությամբ ժամանակի պրոգրեսիվ պահանջների արտահայտությունն էր, իսկ իր դեղարվեստական գրվածքով մի քայլ առաջ էր Պռոշյանի առաջին վեպի համեմատությամբ:

Ինքը, Աղայանը շատ մեծ նշանակություն է տվել իր այս

* «Իմ կյանքի դիպվածոտ դեպքերը», էջ 51:

Ցուց
239

վնասին հենց այդ առումով: Նա համեմատելով «Աբուքյուն և Մանվել»-ն իր մեծ նախորդի՝ Ս. Աբովյանի նշանավոր «Վերք Հայաստանի»-ի հետ, պրել է հետևյալը. «Ոմանք* այն մեղքը տարածեցին ընթերցող հասարակության մեջ, որ իբր թե իմ աշխատությունը մի հետևություն է անմահ Աբովյանի վեպի: Այդպես չէ, նրա «Վերք Հայաստանի»-ն մի ողբ է, ողբ հայրենիքի թշվառության վրա, ողբ հայրենասերի, բխած մի զգայուն սրտից, զարդացած ուղեղից: «Աբուքյուն և Մանվել»-ը բերում է մի բոլորովին նոր ուղղություն, բոլորովին ինքնուրույն: Սա մի պատերազմ է հայոցում հին գաղափարների, հին դաստիարակության դեմ, որոնց վրա չի ողբում, այլ հարձակվում է աճխնա և ճրագց տեղը տարածում ճառը և լավագույնը»**:

Իհարկե, հենց ճիշտ այդպիսի նշանակություն է ունեցել նաև անմահ Աբովյանի «Վերք»-ը, որը Աղայանի հերոսներից մեկի՝ Ոսկիմի արտահայտությամբ ասած՝ «հեղինակի սրտի արյունովն է գրված»: Անշուշտ «Վերք»-ն էլ իր էությամբ միայն ողբ չէ, ինչպես կարծել է Աղայանը, այլև պատերազմ հնի դեմ, «հին դպրոցների ու հին դաստիարակության դեմ»: Անժխտելի է և այն, որ «Վերք»-ի թողած ազդեցությունը վճռական նշանակություն է ունեցել Աղայանի համար «Աբուքյուն և Մանվել»-ը գրելիս. թե՛ գրական-ստեղծագործական և թե՛ գաղափարական տեսակետից «Վերք»-ի ու «Աբուքյուն»-ի նմանությունները ակնհայտ են:

Բայց կարևորն այն է, որ Աղայանն իր այս առաջին մեծ աշխատությամբ հանդես է եկել ո՛չ որպես Աբովյանի «անշնորհք հետևող», ինչպես կարծել է Բաֆֆին, և ո՛չ որպես սոսկ հետևող, այլ հենց սկզբից իր սեփական ճանապարհը գտած շնորհալի վիպագիր, որը կարողացել է տալ ինքնատիպ վիպական մի աշխատություն, ռեալիստորեն արտացոլելով իր ժամանակաշրջանի կյանքը բազմազան կողմերով: Ինքը Աղա-

---

* Աղայանն անշուշտ նկատի ունի առաջին հերթին Բաֆֆու այն կարծիքը, ըստ որի Աղայանն իր վեպերով Աբովյանի «Վերք»-ի «անշնորհք հետևորդներից» մեկն էր: Ըստ Բաֆֆու՝ «շնորհք հետևորդն» էլ Պ. Պռոշյանն էր:

** «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», էջ 70:

ՀԱՅԿ ՍԱՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

յանն էր վեպը մխանգամայն ճիշտ է դնահատել: «Մյդ վեպով, գրել է նա,— ժողովուրդը ծանոթացավ ևր սերնդի տառացադիմ մտքերի հետ, իսկ ևրա սերունդը՝ ժողովրդի մտավոր ու բարոյական կողմերի հետ»*:

Իսկ «Սրանից ավելին,— շարունակում է Աղայանը,— թող դատի կրիտիկոսը, որ անշուշտ է նկատել կունենա և մեր վիպասպարեզության զարգացման պատմությունը, սկսած Թադևոսյանից, ցույց տալով, թե ով՝ ինչ նորություն է նեբս բերում, որն է հետևությունը և որը ինքնուրույն»**:

Աղայանի վեպում «հետևությունը», իհարկե, կա և չէր կարող չլինել, բայց Աղայանի արժանիքն այն է, որ նա չի սահմանափակվել իր մեծ նախորդին հետևելով. նա հայ վիպական արձակը մի քայլ առաջ է մղում թե՛ դրական լեզվի զարգացման և թե՛ սոցիալական-քաղաքական հարցերի ու գաղափարների արծարծման տեսակետից:

Աղայանի այս վեպում հիմնականը, կենտրոնականը ժողովրդի մտավոր-կուլտուրական հեղաշրջման պահանջն է և այդ քարը մինչև գործնականության դեմ:

Սրությունը, որի կերպարի մեջ Աղայանն ինքն իրեն է ներկայացնում, «ճշմարիտ աստվածպաշտություն» է քարոզում, բայց, ըստ էության, նրա այդ քարոզի մեջ քրիստոնեական աստվածպաշտություն չկա: Սրությունն իր այդ քարոզով ժխտում է նույնիսկ կրոնական հատուկ հիմնարկի—եկեղեցու գոյության անհրաժեշտությունը:

Այն պայմաններում, երբ «խավար էր մեր աշխարհը, շատ էր խավար», երբ «լուսավոր մարդուն պետք էր լապտերով փնտռել» — դեմոկրատ լուսավորիչների գիտության համար, ժողովրդի լուսավորության համար մղած պայքարը, ծր. էնգելսի արտահայտությամբ ասած, կրում էր «աստվածաբանական շղարշ», բայց ըստ էության, իրականում ուղղված էր հենց կրոնի հիմքերի դեմ, ամեն տեսակի աստվածաբանության դեմ:

Արության քարոզի համաձայն՝ մարդը ինքն է իր երկրային բախտը տնօրինողը. մարդու աշխատանքից, նրա ինքնա-

---

* «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», էջ 71։

** Նույն տեղ, էջ 71—72։

դրծունեությունից է կախված իր բարեկեցությունը, և ոչ երբեք ասածուց:

Սվաջյանի այս վեպում, ինչպես և այլ գործերում, կրոնական նախապաշարմունքների դեմ մղվող պայքարը ծառայում է մասսաների լուսավորության, նրանց ինքնագիտակցությունը զարթեցնելու գործին: Արուքյունն իր ընկերոջը՝ Մանվելին գրած նամակում կատաղի կերպով հարձակվելով կրոնական նախապաշարմունքների վրա՝ մի ժամանակ մտածում է դպրոցականությանը լուսավորելու մեջոցների մասին, «խավարի տերությունից» նրան դուրս գալու մասին, այդ առթիվ հայտնելով հեռվյալ հատվածական «կտակը» Մանվելին.

«Եթե ասվածս տա, գրում է Արուքյունը,— լավ ուսում ստանաս, գեղացոց համար մի ամսագիր հրատարակիր, հասկանալի լեզվով ու մտքով»**:

Բայց Արուքյունի մտահոգությունը չի սահմանափակվում ժողովրդի լուսավորության, կուլտուրականացման հարցերով: Նրա մոտ այդ հարցերը սերտորեն կապակցվում են քաղաքական հարցերի հետ, ժողովրդի սոցիալական-էրոմական վիճակի քննության հետ:

Պատանի Արուքյունի համար անդամ շատ պզտիկ էր տիրող կարգերը, ցարական բյուրոկրատական ռեժիմի ծանրությունն աշխատավոր գյուղացիության կյանքի վրա: Նրա գիտակցության մեջ մոլորվների մտրակը, ծեծը, անլուսա խավարի ռեժիմի նկատմամբ քուռն ատելություն է զարթնում. դեռ այդ հատակում նրա «սիրտը արյունով է լցվել», գայրույթից «աչքերը պեծին-պեծին են տվել» ամեն անգամ, երբ գյուղում ականատես է եղել ցարական չինովնիկների վայրի արարքներին: Եվ այդ գիտակցությամբ, ահա, նա քուռն ցանկություն ունի սովորելու, և եթե նրան հաջողվի «չինովնիկ դառնալ», իր գերքը նա կօգտագործի «գեղջկի ժողովրդի» կյանքի բարելավման համար, ճնշված գյուղացիների կուտակված վրեժն առնելով «խեղճերի տունը քանդողներից»:

Աղայանի ստեղծագործության մեջ առանձին ուշադրության

---

* «Արուքյուն և Մանվել», Բ. մաս, էջ 118:
** «Արուքյուն և Մանվել», Գ. մաս, էջ 122.

է արժանի նրա «Երկու քույր» վիպակը՝ գրված և հրատարակված 1872 թվականին։ «Երկու քույր»-ը նախորդում է Պ. Պռոշյանի ամենանշանավոր վեպերին՝ «Հացի խնդրին» (1880 թ.), «Ցեցեր»-ին (1889 թ.), «Հունան»-ին (1901 թ.), որոնք լուսաբանում են նույն հարցերն են շոշափում, պատկերում են նույն դյուրական մոտ իրականությունը, միայն ավելի ծավալուն կերպով։

Աղայանի «Երկու քույր»-ի հետագա, ավելի բարձր դեղարվեստական արձագանքն է Հովհ. Թումանյանի «Հաստչանք»-ը (1890 թ.)։

«Երկու քույր» վիպակը տալիս է մեր գյուղի հետռեֆորմյան շրջանի ցայտուն պատկերը, հողի և ազատության համար գյուղացիության մղած պայքարի մի վառ պատկեր, որպիսին, մանավանդ 60-ական թվականներին, մեր գրողներից ոչ ոք չի տվել։

Աղայանն իրական փաստերի նկատմամբ տալիս է հայ և ազգաբնջանական գյուղացիների հոգեբուխման և թշվառների մոլորումների ճեռքում անտեսական նրանց ստրկացվելու պրոցեսը, նա պատկերում է այդ գյուղացիների պայքարը հողի համար, որ մղում էին նրանք ճորտատիրական իրավունքի մնացորդների, ցարական չինովնիկների ու գյուղական դուրանների կամայականությունների դեմ։ Աղայանն այդ վիպակով մանավորապես արտահայտում է աշխատավոր գյուղացիության զանգված պայքարն ու. առելությունը կալվածատիրական ու կապիտալիստական հոգային իրավունքը պաշտպանող կարպերի դեմ, հոգային այն «նոր» իրավունքի դեմ, որ հաստատվել էր, այսպես կոչված «գյուղացիական ռեֆորմից» հետո։ «Երկու քույր»-ը գրվել և լույս է տեսել այդ «ռեֆորմից» (1861 թ.) 11 տարի հետո, երբ ավելի տրուշ էին դարձել «ռեֆորմի» ծանր հետևանքները գյուղացիության համար։

Հայտնի է, որ այդ «տխրահռչակ «ազատագրումը» գյուղացիների անասելի թալանն էր, նրանց վրա դրծադրած ճնշումների մի շարք էր ու համատարած անապրանք նրանց նկատմամբ», ինչպես նշել է Լենինն իր «Գյուղացիական ռեֆորմը և պրոլետարական գյուղացիական ռևոլյուցիան» հոդվածում*։

---

* Ленин,—Сочинения, т. XV стр. 142.

«Եվ այդ «ապատարաբներն» այնպես տարան գործը, որ գյուղացիներն «ազատ» դուրս եկան մինչև ապքաոսությունը՝ քարանձաձ, կալվածատերերի տոլկուֆյունից դուրս դալով՝ ընկան նույն այդ կալվածատերերի ու նրանց հոգևանգվածյալների (ставленник) ծառայության մեջ»*։

Իր մի այլ հոդվածում (Տատ. 11-րդ, էջ 25—120) Լենինը կոնկրետ փաստերով ցույց է տալիս գյուղացիների «ապատարաբման» իրական բովանդակությունը, այն, որ այդ «ռեֆորմից» հետո գյուղացիության պատկանած հողերի 1/5 կտրվեց և տրվեց կալվածատերերին, իսկ մնացած մասի համար գյուղացիները կրկնակի ու եռակի վճարեցին և այլն**։

Եվ հենց Ազատյանի «Երկու քույր» վիպակը մի վառ էյստատրացիա է Լենինի վերհիշյալ մտքերի՝ Անդրկովկասի պայմաններում։ Հիշենք այստեղ, օրինակ՝ Սարգիս բեճայի և գյուղացիների խոսակցությունը՝ ճաշարանց թաթոսի, թավաշների և հողի առուծախի մասին. «Առաջ ո՞վ էր թավաշի անուն լսացել, ո՞վ էր նրանց երեսը տեսել. մի քանի տարի չկար, ինչ որ պրանք ևկան մեկ մեկու ետևից. մարդ լսանում մինչև էդ ժամանակը որտե՞ղ էին, հալբաթ առաջ էդպես օրենք չկար։ Հենց որ հանդերն սկսեցին չափել, որտեղ մի քաղցած թավաշ կար, ձեռքը մեկնեց թե՝ լմն է»։ «Ահա էսպես մեր բոլոր տեղերը մնաց դրանց. մենք էլ ոչինչ չունեենք, ո՛չ հող, ո՛չ ջուր, ո՛չ ծառ, ո՛չ խոտ, ամենի համար էլ փող ենք տալիս, էն էլ մեկն երկուսով, ամեն տարի բանգագնում են»***։

Ազատյանը նկարագրում է նաև ցարական պետության տեղական մարմինների ու նրա չինովնիկների բյուրոկրատիզմը, բարմատոխման կաշառակերությունը, կամայականությունները։

Ուշագրավ է հետևյալ դիտողությունը. որ անում է մի գյուղացի՝ Սարգիս բեճայի պատմած մի դեպքի առթիվ. «Մախա՛ս, դեղըցու բանը մի դարդ ու բալա է,— ասաց Վարդանը։ Մենք որ կանք, երեխի պես բան ենք։ Երեխեն որ պահոդ չունենա, ջուրն էլ կընկնի, կրակն էլ, ինչ ասես կպատահի, մենք որ մեր դյուրը չպահենք, ոչոք մեզ էլի տեղ էլ չի դնիլ։ Մարդ

---

* Նույն տեղ, էջ 109։

** Ленин.—Сочинения, т. XI, стр. 98.

*** Գ. Ազատյան. «Երկու քույր», էջ 112, 113—114։

համանա լինչ է մեր մեղը, որ էս օրին ենք...»: Դրան Սարգիս բլճան պատասխանում է.— «Գառների մեղքն լինչ է, որ գայլերն ուտում են: Մեր մեղքն էլ են է, որ մենք տչխար ենք, գայլերը մի կողմից պիտի ուտեն, մարդիկ մեկել կողմից կլինեն ու խուզեն» (ն.տ. 121):

«Երկու քույր» վիպակում ուշադիր և բարեխիղճ ընթերցողը կտեսնի, որ այդ վիպակը շոշափում է ժամանակի սոցիալական այրող հարցերը: Ազայանի այդ ստեղծագործության մեջ ոչ միայն ցայտուն պատկերներով նկարագրվում է գյուղացիության տնտեսական ծանր դրությունը, նրա իրավազրկությունը, այլ և արտացոլում է գյուղացիության տարերային պայքարը կալվածատիրության, գյուղի կուլակության և տարական իշխանության դեմ:

Սակայն անցյալի հայ բուրժուական քննադատությունն աշխատել է լռության մատնել Ղ. Ազայանի ստեղծագործության հատկանշեա այդ ուշադրավ, արժեքավոր կողմերը:

Ճիշտ է, որ Ազգումանը մեռնում է անվախճանական մահով— ինքնասպանությամբ, բայց այդ վատը թերություն չի վիպատ այն մասին, թե «Երկու քույր»-ում մարտական լարումները ջախջախված են «անմուրազ սկզբ տանտիրության պատմությամբ», ինչպես դրել է Ազայանի կենսագրներից մեկը: Դա դեռ չի տալիս միայն գյուղացիության անկատարելագործության հետևանքով եղած թուլությունը կալվածատիրական-հարստահարական կարգերի մնացորդների դեմ լրենց մղած պայքարում: Բայց որ վիպակում սուր կերպով դրված է դասակարգային պայքարի խնդիրը, այդ անժխտելի է:

«Երկու քույր»-ում կա դժգոհություն սկզբ պատմությունից, բայց այդ պատմությունը Ղ. Ազայանը ներկայացնում է հոդի հետ դեմուդեմ գյուղացիության մղած պայքարի ֆոնի վրա և արտահայտում է գյուղացիական պայքարի տրամաբանությունները հետևողական ընթացքում:

Հետագա աշխատությունների մեջ էլ Ազայանի մոտ հոգևոր-գյուղացիական հարցը կենտրոնական տեղ է գրավել, մնացել է նրա ուշադրության ու մտահոգության կենտրոնում: 80-ական թվականներին էլ Ազայանը նորից ու նորից անդրադառնում է այդ հարցին՝ որ մի քանի դեպարտեսական գոր-

ծների («Տոլք Անգեղ», «Բաժանութիւն» և այլն) մեջ, արտահայտելով գյուղացիութեյան տրամադրութեյունները ու դժգոհութեյունը տէրտէր պարմանների հետեւեալ չրջանում։ «Բաժանութեյուն» վեպի մեջ, օրինակ (գրված 1889 թ., տպված «Տարազ»-ի 1890 թ. № 2-ում), թեև մեյն ակնարկի ձեւով, Աղայանը անդրադառնում է «ռեֆորմի» հետեւանքներին և շատ մտալ դուներով է ներկայացնում դրութեյունը։ «Սարկութեյան* ազատութեյան» հետեւանքով,— պատմում է Աղայանը — «ժողովուրդն այնպես փոխվեցավ մի տասը տարվա մեջ, որքան փոխված չէր հարյուրավոր տարիների ընթացքում— լինչ որ մի չահի արժեր առաջ, դառավ քսան չահի և ավելի ևս։ Փողը շատացավ, չռայլութեյունն էլ հետը և այս վերջինը հաղթեց առաջինին։ Առաջվան հարյուր մանեթով երջանիկ ապրողը էլ չկարողացավ հարյուր մանեթով ապրել։ Մի նոր տեսակ գոյութեյան կռիվ սկսվեց. անմխիթարը հանկարծ սատանայացան. խելքները խորամանկացան, ազնիվները խարդախացան, հավատարութեյունը կորավ, սերը սառավ, սեփականութեյունը ճեռքից ճեռք անցավ և այլն այսպես» (—«Բաժանութեյուն»)**։

Աղայանը բավական սուր դիտող է. նա իր երկերում ժամանակաշրջանի ամենաբնորոշ փաստերն է նշել։ Եթե «Երկուքույր»-ում նա առաջին հերթին գյուղացիների անելանելի վիճակն է տեսնում՝ հողային նոր իրավունքի պարմաններում, նրանց ընդվզումները՝ տէրատէրերի դեմ, ապա 80-ական թվականների վերջին նա արդեն տեսնում է հասարակական «նոր հոգեբանութեյուն», նոր բարքեր՝ համապատասխան այն նոր հարաբերութեյուններին, որ տիրապետող էին դարձել արդեն «ռեֆորմից» հետո՝ քառորդ դարից ավելի անց, հարաբերութեյուններ, որոնք արտահայտում էին «գյուղացիական» կոչվող «ռեֆորմի» իսկական բուրժուական էութեյունը։

Աղայանի 80—90-ական թվականների ստեղծագործութեյուններից է նաև նրա նշանավոր «Քյոռօղլի» («Արկածներ Քյոռօղլու կյանքից») պրուեյը, բաղկացած երեք հատվածից և լույս տեսած 1887—1893 թ.թ. ժամանակամիջոցում։

---

* Խոսքը 1861 թ. ճորտատիրութեյան վերացման ռեֆորմին է վերաբերում։

** «Հայ գրողներ», հ. Ա, էջ 55։

Այսուհետև նկատենք, որ «Երկու քույր»-ի (1872 թ.), «Տրէք Անպէդ»-ի (1888 թ.) և «Բյուօղլու» (1887—93 թ. թ.) մէջև կա մի որոշակի լուեակաև-ստեղծագործական կապ: Կարելի է ասել, որ այդ լուեական վեպի ծայրերը սկիզբ են առնում «Արութեան և Մանվել»-ից: Այդպէսով առաջվում է մի լուեական շղթա՝ Արութեան — Արզումանի—, Տրէք-Անպէդ— Բյուօղլի: Այդ չորս հերոսների կյանքում հիմնականը որոշապէսող կարդերից դժդհ լինելը, որոշապէսողների նկատմամբ նոր ստեղծութեան է, շրջապատող էրականութեան դեմ պայքարի մեջ մտնելն ու նոր կյանքի, նոր հարաբերութեունների մասին նրանց ունեցած թեան ձգտումը, որով նրանք սուր հակասութեան մեջ են լուծում կարդերի դեմ: Արութեանի և Արզումանի վերաբերյալ մենք այդ ցուցմունքը մեզ վերևում: Այժմ համառոտակի Բյուօղլու մասին:

Հայտնի է, որ Բյուօղլու մասին ժողովրդական պրուցը Ղ. Աղայանից առաջ 1856 թվին մշակել է Ռ. Պատկանյանը: Բայց ոչ մի նմանութեուն չկա Պատկանյանի ու Աղայանի մշակումների մէջև. դերպատկերութեունն անկասկած Աղայանին է պատկանում: Պատկանյանի մոտ Բյուօղլին վաստրեն դարձել է ժողովրդական հերոս լինելուց: Պատկանյանի պատկերած Բյուօղլուց «ատրպատում են մեզի Սուլթանի խեղճ նոքարները». նրա պատմութեունն էլ հեղինակը անում է, որպեսզի լանի «հայ քրիստոնյայք» ու ազդի նրանք: Պատկանյանի «Բյուօղլին» ավելի շուտ նման է Հ. Հովհաննիսյանի «Աշուղ»-ին: Պատկանյանը ժողովրդական, դեմոկրատական ձգտումներով, լուսավերնացիոնալիզմի ոգով չնչող այս դյուցազնական վեպ-պրուցը վատաբեն վեր է ածել որոշ չափով ազդային ազատագրութեան: Տվյալ կարդերի դեմ ուղղված ժողովրդական հերոսութեուն չկա նրանում:

Իսկ Աղայանի մոտ այլ է Բյուօղլու կերպարը: Աղայանը շատ հավատարիմ է մնացել այս վեպի ժողովրդական-հերոսական ոգուն:

Այս հերոսավեպը Աղայանի մոտ Անդրկովկասի ժողովուրդների լուսավերնացիոնալ կապի արտահայտութեուններից մեկն է: Այստեղ մարմնացած են նրանց ազատագրական ձգտումները և

Ֆրանսական պայքարի ոգին՝ ընդդեմ ազգայինի ու դասակարգայինի ճնշման:

Ահա Բյոռոյլու հետևյալ ընութագիրը, նրա ժողովրդական, հերոսական կերպարը Ազայանի մոտ:

Բյոռոյլին պոզ չէ, ոչ էլ ավազակ, այլ մի լինքնատլուխ իշխան, խոկ անկախության հասել է նա իր անվեհերությունով: Իրանի թագավորը նրան համարում է ավազակ, այսպես են ճանաչում նրան նաև տուրքանները ու ֆալֆանները, որոնց կարծիքը Բյոռոյլու համար նշանակություն չունի:

Բյոռոյլին, ըստ Ազայանի, «ընութեան պարգև որդի է», որի «պլուխը լցված չէր զանազան կանխակալ կարծիքներով» տերտղ կարդերի, իշխանավորների մասին և կրոնական ու ազգային տարբերությունների մասին: Նա «ընութեան պարգև որդի» է, և նրա հերոսական լռեանն է՝ վերացնել գոյություն ունեցող սոցիալական-տնտեսական անհավասարությունը, վերացնել ամեն տեսակի ճնշումը— չահագործումը մարդու նկատմամբ, խոկ այդ լռեանին կարելի է հասնել տևողական քաղաքական ու հասարակական կարգերի դեմ պինված պայքար մղելով: Բյոռոյլին «ըղջր տուլմաններին», այդ թվում և ռուսական թագավորի անհաշտ, հզոր ու անընկճելի հակառակորդն է, որից վերջիններս սարսափում են և անպամ նախանձում նրա ուժին, որովհետև վասաորեն Բյոռոյլին մի լինքնատլուխ հասարակական, քաղաքական ուժ է, մի «պետություն» պետությունների մեջ՝ ունենալով իր սեփական դրքն ու դրոշակը, որի «տակ են մտնում բոլոր կարգի դուրս քաջ տղամարդիկ»:

Հետաքրքրական է Բյոռոյլու «քաջ տղամարդկանց»— մարդկանցի ազգային-ցեղական ու կրոնական կազմը:

«Ամեն հավատի ու ցեղի մարդ կա նրա խմբի մեջ. բայց մի անպամ այդ խմբի մեջ մտնելով, ոչ մի հավատի չեն դառնում, սրանցից էլ մեռածս պատռում են անհավատ և ծաղրում ամեն հավատ» (էջ 7):

Բյոռոյլին «թալանում է քարավանները, պերի է տանում հարուստ վաճառականներին և մինչև մեծ վերկանք չի առնում, բաց չի թողնում»: Սակայն Բյոռոյլին հասարակ ավազակ չի, նա ազատակ է մեռած տերտղների, հարուստների ու չահագործողների աչքում, որովհետև կռվում է նրանց դեմ: Բյոռոյլին

աշխատավոր ժողովրդի ազնիվ բարեկամն է, նրա պաշտպանը՝ առանց ազգի խտրության: Նա աշխատավոր դյուղացիության պայքարն է հանում տիրող կարգերի դեմ և երկրում բորբոքում է դասակարգային պայքար, «նա դյուղացիներին ոտքի է կանգնեցնում իրենց խաների ու բեկերի դեմ. կոտորում և կոտորել է տալիս կալվածատերերին ու տերության կապալառուներին և այդպիսով իր կողմն է գրավում երկրագործ ժողովրդին: Կոտորում է հարկահաններին և հավաքված հարկերը բաժանում չքավոր դյուղացիներին»:

Այսպիսով Քյոռօղլին, համաձայն նրա մասին եղած այս պատմության, աշխատավոր ժողովրդի, մասնավորապես դյուղացիության քաղաքական-անվտանգային պայքարի կամավորականն է, ոգեշնչողը և առաջնորդը՝ վերականգնած Անդրկովկասի ժողովուրդների հասարակական գիտակցության մեջ՝ 19-րդ դարի կեսերին* հետաքրքրության չրջանում՝ տիրող հասարակական-քաղաքական սխեմաների դեմ պայքարելու համար:

Ինչպես պայքարի պատմությունը շատ որոշակի է «Քյոռօղլի»-ում: «Քյոռօղլու Թուրը» հասկացը կռվի, պենքի հիմնական միտումն է. իսկ այդ միտումն ինքնանպատակ չի Ազատության մասն է ոչ էլ այն ժողովրդի մասը, որն առեղծել է այդ հերոսական դյուցազնավեպը:

4

Շնորհալի վիպասանը լինելուց բացի Ազատյանը նաև բանաստեղծ է, իր նախորդների և ժամանակակիցների (Նալբանդյան, Պատկանյան, Շահազիզ, Ծառուկյան) համեմատությամբ ոչ պակաս տաղանդավոր բանաստեղծ: Բայց նա տարբերվում է իր ժամանակակիցներից նրանով, որ դերազանցապես մանկական աշխարհի բանաստեղծ է, գրել է ամենից առաջ մանուկների համար, թեև նրա բանաստեղծական երկերը հետաքրքրություն են գրգռում և կարդում են նաև հասուկավորները:

---

* Ի դեպ նկատենք, որ Քյոռօղլու մասին եղած ավանդությունը գալիս է մոտավորապես 16-րդ դարից: Քյոռօղլին ազգերեջանական ժողովրդի լեգենդար հերոսն է, որն ըստ ավանդության ապրել է 16-րդ դարում:

Ուշագրավ փաստ է, որ Ալայանի բանաստեղծական մուսան ծնվել է իրական-կոնկրետ մանկական աշխարհում:

Ալայանը Սոֆիա Բարսեղյանի մանկապարտեզում աշխատեց «մի պարզական տարի»— ինչպես գրել է ինքը, և այդ կարճ ժամանակամիջոցը դարձավ հայ մանկական գեղարվեստական պրակտիկայի գալուստյան հատուկտուն սկիզբը:

Ալայանի՝ մանկապարտեզային ու դպրոցական հասակի մանուկների համար գրած բանաստեղծությունները հարուստ ինքնատիպություն ունեն, որովհետև գրված են անկեղծությամբ և մանուկների հոգեկան-մտավոր աշխարհի խորը ճանաչողությամբ:

Ալայանը մեկ տարի դաստիարակություն տալուց հետո մանկապարտեզի երեխաներին, միաժամանակ ուսումնասիրեց նրանց պարապմունքները, խաղերը, նրանց հետաքրքրության ու հոգեկան մտավոր աշխարհը, տպավորվել նրանցից, թե ինչի մասին պետք է գրել և, որ կարևորն է, ինչպես գրել մանուկների համար:

Եվ Ալայանի մեծությունը՝ որպես բանաստեղծի՝ այն է, որ նա կարողանում է մանկանալ, հասնելով ոչ միայն դպրոցական հասակի, այլև նախադպրոցական հասակի մանկիկների հետաքրքրության ու մտավոր կարողության մակարդակին, հմտությամբ միացնելով իր մանկանալու կարողությունն ստեղծագործական վառ երևակայության ու բանաստեղծական վարպետության հետ:

Նրա մանկական բանաստեղծությունները ոչ միայն թեմատիկան, այլև արտահայտելու ձևերը մանուկների համար հետաքրքրական են ու դրական:

Գյուղական բնությունը և գյուղական կյանքն ու աշխատանքը, դեղձուկի և դեղձկուհու հոգսերն ու վիշտը, նաև ժողովրդական ղրույցներն ու ավանդությունները, որոնք այդ ժողովրդի ողջ կյանքի յուրահատուկ արտահայտություններ են,— ահա հիմնականում այն է Ալայանի բանաստեղծական ստեղծագործության նյութն ու բովանդակությունը:

Այս բնագավառում Ալայանը հանդես է գալիս իր կրթական ու դաստիարակչական և դրական-ստեղծագործական կարողությունների ներդաշնակ միասնությամբ: Նրա բանաստեղծական

երկերը մանուկներին դեղարվեստական համով պատճառելով, նրանց համար միաժամանակ իմացական-կրթական (աշխարհը— բնությունը — կյանքը ճանաչել տալու, սովորեցնելու իմաստով) և բարոյական–դաստիարակչական նշանակություն ունեն:

Այսպես, եթե մինչդպրոցական հասակի մանուկներն իրենց ծնողների ու դաստիարակների միջոցով բերանացի սովորում են Աղայանի փոքրիկ ոտանավորները թռչունների մասին («Աղունակ», «Կաչաղակ», «Ծխտիկ», «Աքաղաղ» և այլն), ապա դպրոցական հասակի մանուկներն ու պատանիները հետաքրքրությամբ կարդացել են ու կարդում են նրա «Ճախարակ»-ը, «Սեմնացան»-ը, «Հիշողություն»–ը — «Ձմեռ»-ը, «Ճախմախել դպրոնելքը», և այլն, որոնք մանուկների ու պատանիների մեջ խորը ազդեցական հուշեր են առաջացնում, նպաստում նրանց անցյալ իրական-հասարակական կյանքի ճանաչողությանը, խթան հանդիսանում նրանց հասարակական դիտակցության զարգացմանը:

Այդ տեսակետից վերոհիշյալ ոտանավորների բացի մեծաժեք բանաստեղծական ոգուց է «Տրդք Անգեղ» դյուցազնապոեմը, մեծարժեք՝ թե իր լեզվական-ոճական իմաստով և թե՛ իր արվեստով:

«Տրդք Անգեղ»-ում դեղարվեստորեն մշակված է Մովսես Խորենացու հաղորդած «առասպելների առասպելը» Անգեղյա Տրդքի մասին*:

Պոեմի լեյտմոտիվը երկու երևութաբանների նկարագրական ոճն է, սակայն շատ լայն բովանդակությամբ. Աղայանը Տրդքի և Հայկանուշի կերպարներում մարմնացրել է իր մանկավարժական-դաստիարակչական գաղափարները մարդու, նրա բարոյական գծերի մասին: Աղայանի լուծելն էր դաստիարակել մի անթուռնդ, որը լինի հզոր և ուժեղ թե՛ ֆիզիկապես և թե՛ միաժամանակ մտավոր կարողությամբ, ըստ որում մարդու մեջ շատ բարձր լինեն բարոյական արժանիքները, այնպես, որ «մարդը լինի մարդ, իսկ այժմ նա մի կիսապատան է», ինչպես պրել է Աղայանն իր մի այլ աշխատության մեջ:

---

* Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, գիրք Ա., գլ. ԻԹ, գիրք Բ, գլ. Ը:

Լինելով վիթխարի ուժ ու ոգի՝ Տրդատը, սակայն, իր ուժը երբեք էլ չարաշահում: Նա իր ֆիզիկական ուժին է դիմում միայն շատ ծայրահեղ դեպքում, և այն էլ հատկապես իր հայրենիքի օտարերկրյա թշնամիների դեմ:

Բայց Տրդատը առևելի ուժ հետ միասին մարդու ու վեհ հոգի ունի և մեռամոտնակ անչափ խելացի է, «լավ սրամիտը էր և հարտարապետ»:

Տրդատի կերպարի մեջ Ազաթանգը փոխանցում է մարդու անհղծապրծանական ուժը, հզորությունը և փորձում է բնութագրել, թե մարդն ինչով է տարբերվում կենդանուց և ինչով է վեհ պատանից:

Արքայի այն հարցին, թե՝ «Ո՞րն է գերազանց, ո՞ւժը, թե՞ խելքը», Տրդատը պատասխանում է. «Երկուսն էլ լավ է», և բացատրում, որ ցանկալին, սակայն, «գերիշխանության» ու «հավիտենության» խելքը էր. այդպիսի խելք ունեն թե՛ մարդ, թե՛ գազան: Ցանկալին «դյուցազնական խելքն» է, որով օժտված է մարդը:

Բայց Ազաթանգի այս հերոսը ոչ միայն ուժեղ է, հարտարապետ ու խելացի, այլ և անհուն սիրո պատգամախոս, հնազանդ իր արարչին այլանդակությանը:

«Մի՛ նայիր, որ ես կոպիտ եմ ու բիրտ,
Այս կոպտության մեջ կա մի քնքուշ սիրտ,
Որ քեզ գերիմին իր մեջ կամփոփի
Եվ միշտ քեզ համար միայն կաղոփի»—

ասում է Տրդատը իր սիրուհուն՝ Հայկանուշին:

Իսկ ինչ գծերով, բարոյական ինչ արժանիքներով է օժտել Ազաթանգն իր այս հերոսուհուն, որն ըստ նրա՝ կնոջ լրիվական սիմվոլն է դյուցազնական կերպարանքով:

Հայկանուշը ոչ միայն անսահման գեղեցիկ, «մի չքնաղ ու հնաշխարհիկ» կին է, «հափշտակող սիրուն», այլև ֆիզիկական ու բարոյական մեծ ուժի տեր, ոչ պակաս քան Տրդատը: Բացի այդ, Հայկանուշը նաև անսահման սեր ու հոգատարություն է ցույց տալու աշխատասեր ժողովրդի նկատմամբ:

Իհարկե, Ազաթանգն այնքան մխամիտ չէր, որ հավատար, թե՝ հնարավոր է Հայկանուշի նման մի որևէ իրական իշխանուհի կամ թագուհի, բայց սվյալ դեպքում Ազաթանգն իր առաս-

պետական հերոսության համապատասխանում է իրական իշխանություններին ու թագուհիներին, դուրսբերելով քաջասիրտ, խելացի ու բարի և առաքինի կնոջ լուսաբիծը ինչպես այս ստեղծագործության մեջ, այնպես և իր վիպական գործերում և մանավանդ՝ հեքիաթներում:

Կնոջ լուսեալական-ռոմանտիկական կերպարը է ոչ միայն Հայկանուշը «Տրդատ-Անգեղ»-ում, այլև Անահիտը նույնանուն հեքիաթում:

Բայց «Տրդատ-Անգեղ»-ի գովասանությունը և արժեքը չի սահմանափակվում միայն անձնվեր, դյուցազնական սիրո պատվերգությամբ: Աղայանն իր այդ պոեմում արտահայտել է նաև սոցիալական ավելի լայն գաղափար: «Տրդատ-Անգեղ»-ում նկարագրված է, թե համայնատիրական, ազատ կարգերը կային «Հին Հայաստանում»՝ երկրի ազատ մնացած մի անկյունում, ուր թագավորը չի կարողացել իր տիրապետությունը հաստատել: Դա հսկաների, այսինքն՝ ազատ, լինքնիշխան մարդկանց մի ուրույն աշխարհ է, ուր չկա ո՛չ պղծը, ո՛չ քյոխվա ու հարկահավաք, մարդիկ ազատ են ամեն տեսակ հարկերից, լծովին ազատ, ազատ՝ մանավանդ դրամի իշխանությունից, որովհետև նրանց տնտեսական կյանքը դրամի մրջնորդության կարիքը չունի:

Բոլորն աշխատասեր են, գիտեն զանազան արհեստները, ունեն երկրից անհրաժեշտ գիտելիքները և աշխատում ու ապրում են համայնատիրական-կոլեկտիվիստական սկզբունքներով.

«Բոլոր անդամները մարդկ համայնքի՝
Զավակ են կարծեմ մի ընտանիքի,
Այսպես մխիթարն սերտ սիրով կապված,
Մեկ մեկու համար պլուխ եւ դրած»:

Մի կարևոր գիծ էլ հատուկ է այդ ազատ ժողովրդի գավակներին. նրանք՝

«Հարկից խորշում են, բայց ո՛չ կռվելուց,
Ո՛չ հայրենիքի պաշտպան լինելուց.
Ունեն առանձին աղեղ, պարսատիկ,
Կռիվ են գնում ինչպես հարսանիք»—

պաշտպանելու երկրից ազատությունը թշնամիների հարձակումից:

«Տրդբ-Անգեղ»-ում Աղայանը երևակայում է այնպիսի կար-պեր, որտեղ աշխատասվորները, դյուղացիները՝

«... ազատ մնան
Ֆյոխվի ու պղրի ոչինչ հարկ չտան»:

Ըստ Աղայանի՝

«Մարդիկ էնդուր են այնչափ մանրացել
Ու մեջքներից թեքվել, կռացել,
«Մենք չունենք պղիր, քյոխվա, քեղխուդա,
Այն էլ դրամով, որ բնավ չունեն»:

Աղայանի հայացքներն են արտահայտում լեռներում ազատ ապրող հովանները, երբ ասում են՝

«Մենք չունենք պղիր, քյոխվա, քեղխուդա:
Էնդուր ենք մնացել այսպես աժդահա»:

5

Աղայանի դրական ժառանգության մեջ մեծ տեղ են գրավում հեքիաթները, և Աղայանը, որպես մանկական գրող, հայտնի է ոչ միայն իր բանաստեղծություններով, այլ ավելի շատ՝ իր հեքիաթներով, որոնք մտել են մեր անցյալի գրականության ոսկե ֆոնդի մեջ:

Աղայանին իրրև հեքիաթագիր՝ իրավացի կերպով անվանել են «հայոց Անդերսեն», համեմատելով նրան դանիական նշանավոր գրող Հանս Քրիստիան Անդերսենի հետ (1805—1875):

Համեմատությունը տեղին է՝ նկատի ունենալով ոչ միայն նրանց ստեղծագործական տաղանդի համազորությունը հեքիաթի ժանրում, այլև այն առումով, որ Աղայանի պատմական դերն էլ համանման է մեծ դանիացու կատարած դերին իր հայրենի գրականության մեջ:

Հեքիաթի ժանրը Աղայանը բերեց հայ գրականության մեջ: Նա այստեղ նախահարապետ է, սկզբնավորող:

Օրգանապես կապված լինելով ժողովրդական ստեղծագործության հետ, Աղայանն օգտվել է նրա հարուստ գանձարանից և մեր գրականությունը հարստացրել գեղարվեստորեն մշակված մի շարք հեքիաթներով («Անահիտ», «Արեգնազան» և այլն):

Աղայանի լինչպես մանկական բանաստեղծությունները, այնպես և հեքիաթներն իրենց նպատակադրումով օրգանապես

հապճած են մանկավարժ գրողի կրթա-դաստիարակչական պաղաքարնելի հետ: Մանկավարժական-դաստիարակչական տեսլեններն դրած է Աղայանի թե բանաստեղծություններում և թե հեքիաթներում: Բայց այդ տեսլենները մերկ ու ցցուն չէ, այլ տրված է լիարժեք գեղարվեստական ձևով:

Աղայանի գրեթե բոլոր հեքիաթների իդեական հիմքը՝ մանկավարժության մեջ նրա պաշտպանած «դաստիարակության մեկ նպատակն է», այն, որ «մարդուս մեջ պետք է զարգացնել երեք հիմնական հատկություն, որպեսզի նա լինի ուժեղ, խելոք և առաքինի» և «որ պետք է ժողովրդին բարեկրթել, նրա միտքն ու հոգին վեհացնել», նրա մեջ զարգացնել «արիություն, քաջություն, անվեհերություն»: Այս նպատակով տալ նրան կարդալու սխեմայի գեղարվեստական երկեր, այդ թվում և հեքիաթներ, որոնց հերոսների մեջ մարմնացած լինեն հիշյալ հատկությունները: Եվ իրոք, Աղայանի գրեթե բոլոր հեքիաթներն էլ ստեղծված են այդ հիմնական դաղափարով և ծառայած են համապիչ, բարձր գեղարվեստականության:

Սրանից ավելի քան կես դար առաջ, 1890 թվականին՝ հանդես գալով իր հեքիաթների մասին արտահայտված սխալ կարծիքի դեմ, Աղայանը հիանալի կերպով բացատրում է հեքիաթի մանկամսին դրական նշանակությունը հատկապես մանուկների սոցիալական ու բարոյական դաստիարակության գործում, ինչպես և բացահայտում է հեքիաթի ու ռեալ իրականության կապը:

Պատասխան տալով իր քննադատներին՝ Աղայանը բացատրել է, որ ինքը որպես հեքիաթագիր չատ գիտակցաբար է մոտեցել խնդրին, միտումնամսին ճիշտ հայացք ունենալով հեքիաթի նպատակի ու դերի մասին:

«Իմ նպատակն է եղել և է՝ հեքիաթով հեքիաթական աշխարհը մոցնել երեխային և այդ աշխարհում կրավորական դեր չտալ, այլ ներգործական, որ երեխան իր երևակայությամբ մոնի հերոսի դերի մեջ, այն աճի, ինչ որ հերոսն է անում, նրա պես աճվեհեր, նրա պես հնարագետ, նրա պես վեհանձն ու ազնիվ»— գրել է Աղայանն ընդգծումով:

Այնուհետև մեծ հեքիաթագիրը զարգացնում է չատ կոզմիտրով ճիշտ, գիտական, մեզ համար նա հիմնականում ընդունելի

տեսությունն հեքիաթի սոցիալական նպատակադրության, իմաստի և կրթական ու դաստիարակչական դերի մասին:

«Հեքիաթական աշխարհն իրական աշխարհի ամենաճշգրիտ պատկերն է: Իրական աշխարհի դևերը, վիշապները, սատանեքն ու բաջբերն ավելի ևս սարսափելի են, որովհետև դրանք մեծ մասամբ մնում են անբնկնելի, մինչդեռ հեքիաթներինը ընկնվում և ոչնչացվում են»: «*Իմ աչքում — շարունակում է Աղայանը — հեքիաթը բարոյական և մտավոր դաստիարակության համար շատ և շատ նման է մայրական կաթին, որով անվում է մանուկը և որի ֆիզիկական կազմվածքը մայրական կաթի բարերարությունն է. կաթը կորչում է, երեխան մեծանալով կտրվում է մոր կաթից, բայց նրա արդյունքը չի կորչում: Հեքիաթը մեր երևակայության, մեր տաղանդի ու հանճարի կաթին է*»:

«*Մարդուս հանճարի և տաղանդի աղբյուրը պետք է նրա լսած հեքիաթներումը լինի*» — գրում է Աղայանը և ավելացնում հետևյալ ուշագրավ միտքը.

«*Եթե ես դիտենայի, թե որքան հեքիաթներ լսելով է դարձել Շեքսպիրը, Սերվանտեսը, Գյոթեն, Շիլլերը, Կոլումբը և սրանց նմանների երևակայությունը, ես նույն հեքիաթները կտայի և իմ ընթերցող սիրելի մանուկներին, թեկուզ նրանց բան հեքիաթները լինեին ավելի ևս ահռելի և զարհուրելի*»:

Աղայանն այնուհետև իր այդ մտքին տալիս է հիանալի համոզեցուցիչ բացատրություն, պարզելով, թե հատկապես մանուկների դաստիարակության համար որքան հեքիաթն ավելի է հարմարատուն, ավելի է առասպելական ու սարսափելի, այնքան օգտակար է նա և արժեքավոր (հիշարժե, միշտ խոսքը իսկական բարձրարվեստ հեքիաթի մասին է), որովհետև, դրում է Աղայանը՝

«*Էլ ինչ հերկուլես, եթե նրա սպանած վիշապը պետք է մի հատարակ օձ լինի և ոչ մի հիդրա բազմագլուխ, որ երբ մի գլուխը կտրեն, մյուսը տեղը բանի: Եթե այդ վիշապը զարհուրելի է, որքա՛ն առավել հիանալի է Հերկուլեսի սիրտը, նրա անվեհերությունը, նրա հնարագիտությունը: Էլ ինչ Հերկուլես, եթե նա էլ այնպես սիրտ մեռներ, ինչպես հատարակ մահ-*

կանացուն, և ո՛չ այնպիսի տանջանքներով, որ մարդուս կրելիք ամբողջ բոլոր տանջանքներից վեր լիներ:

Ուրեմն, եզրակացնում է Աղայանը, ո՛չ ամենայն ինչ, որ տարօրինակ է թվում, նաև վնասակար է: Ընդհակառակն, չըտարօրինակելու համար պետք է լաւ լինել ամենատարօրինակելի օրինականները: Յանկալի է, որ մեր նոր սերունդն ամուր նյարդեր ունենար և ո՛չ թուլ, դյուրագրգիռ, խանդխնդիական և ախտավոր, ինչպիսին երևում է մեր ժամանակում»:

Դատապարտելով «նոր սերունդն ամուր նյարդերով», սերունդ, որ օժտված լինի հերկրաբնական քաջութեամբ,— ահա Աղայանի հեքիաթների սոցիալական-մանկավարժական նպատակադրումը: Դրանով է բացատրվում այն, որ Աղայանի հեքիաթների հերոսները քարերն էլ հերկրաբնական խելագարութեան, անվեհերութեան ունեն և անպակաս հաղթում են ամեն տեսակի թշնամիների, հնարագիտութեամբ ազատվում ամենավտանգավոր դրութեունից:

Ուշագրավ է, որ այդ հերոսները մեծ մասամբ աշխատավոր ժողովրդից են ծնված, իսկ եթե իրենց ծագումով ու դրութեամբ պատկանում են թագավորական տոհմին, ապա նրանք էլ իրենց վարքով, վերաբերմունքով ոչնչով նման չեն ժողովրդի դլխին նստած չար ու դաժան տերերին: Օրինակ, Անահիտը ոչ միայն աշխատասիրութեան ու առաքինութեան մարմնացումն է, այլև արևասկրտ է ու քաջ. նա գործով ու պենքով հարձակվում, խորտակում է Պերոժ քաղաքի սարերիցյա տոհմի դժոխքը, տանջանքից ու չէնչացումից ազատելով անթիվ մարդկանց:

Սրա այդպիսի բարոյախոսութեամբ են համակված Աղայանի բոլոր հեքիաթները, որոնցով դաստիարակվել ու դաստիարակվում են բազմաթիվ սերունդներ անցյալ դարի 80-ական թվականներից մինչև մեր օրերը:

6

Աղայանի ստեղծագործութեան ու աշխարհայացքի մեջ համատեղվել են, մի կողմից, հայ ժողովրդի ազգային ազատագրութեան գաղափարը, մյուս կողմից՝ սոցիալական հավասարութեան հիմքի վրա, նոր, անդասակարգ հասարակութեան ստեղծման մասին վառ երազանքը: Սակայն, հայ հասարակական զարգացման հետամնացութեան պայմաններում Աղայանի սոցիալական

երապանքը մինչմարքսյան ուտոպիական սոցիալիզմի արտահայտություններից մեկն է: Ամերիկացի գրող Էդուարդ Բելլամիի (1850—1898) «100 տարի հետո» ուտոպիական վեպի թարգմանությամբ և նրա ոգով գրված իր «Ժամանակակից առնետություն» աշխատությամբ*, նա ևս՝ մյուս ուտոպիստ սոցիալիստների նման՝ իր բառերով ասենք՝ «ապագայից քննադատել է ներկան», «էրակլեսի և լեռնականի, ներկայի և ապագայի պատկերները դնելով իրար մոտ»՝ ժողովրդի միտքը մղել դեպի ապագայի պատկերը, ի հակադրություն դոյության ունեցող մոտավոր սեփականատիրական հանրակարգի:

Կրկնել թե Բելլամիի և թե ֆրանսիական ուտոպիստների սղեցությունը, Աղայանն իր հիշյալ աշխատության մեջ պատվիրել է ապագայի անդատական հատարկությունը:

Աղայանն անխոնա քննադատության է ենթարկում իր ժամանակակից սխրող հատարկակարգը, գտնելով, որ նրանում ոչինչ բնդունելի, ոչինչ ուղիղ բան չկա, թեև կատեգված է որոշ նիրաշնակության սկզբունքով, ինչպես, օրինակ, ուղղը:

Նա ճիշտ կենթալով նկատում է, որ կապիտալիստական «տեղ, ազգանպատակ նիրաշնակության» հիմքն է կազմում մոտավոր սեփականությունը, որը և «ժողովրդի թշվառության աղբյուրն է»: Աղայանի երազած նոր, դեղեցիկ նիրաշնակության հիմքում լինելու է «ընկերական, համայնական սեփականությունը», որը և ժողովրդի երջանկության աղբյուրն է դառնալու: «Մի հատարկության մեջ, որքան շատ ու բազմատեսակ լինեն ընդհանուրին պատկանող սեփականությունները ու հարստությունները, նույն չափով բարձր կլինի նրա բարեկեցության աստիճանը և նույն չափով սակավ չարիք կդործվի նրա մեջ: Կարճ ասել՝ համայնքի բարեկեցության և երջանկության աղբյուրը նրա ընդհանուր սեփականությունից կարող է բխել...

Ապա ուրեմն մասնավոր սեփականություն որ բնավ չլինի, այլ միայն ընդհանուր, այն ժամանակ չարություններ իսպառ կվերանա աշխարհից և միայն բարիք կբազավորի, այո՛...»**:

Տալով այդ նոր հատարկական նիրաշնակության պատկե-

---

*«Մուրճ», 1898 թ. № 10, 11, 12. ապա հրատարակված առանձին գրքով:
** «Մուրճ», 1898 թ. № 10—11, էջ 1358—9:

րը՝ Սվայանը մխոժամանակ հույս ու համոզմունք է հայտնում, որ այդ ապագան կգա անպայման, կգա «ժամանակի բերմունքով», անխուսափելիորեն, որովհետև,— ասում է նա,— «ժամանակի բերմունքի առաջը ոչ ոք, ոչ մի ուժ չի կարող առնել, նա կարողանում է հեղաշրջել ամենայն ինչ և գլխիվայր դրված մարդուն ոտքից ոտքի վրա կանգնեցնել»*:

7

Սվայանի դերն ու տեղը նշանակալից է ոչ միայն հայ նոր դրականության մեջ, այլ նաև հայ մանկավարժական մտքի, ժողովրդական կրթության գործի զարգացման պատմության մեջ, անցյալ դարի 60-ական թվերի վերջերից սկսած մինչև 20-րդ դարի առաջին տասնամյակը ներառյալ:

Ուշադրավ փաստ է, որ Սվայանի դրական գործունեության հետ զուգընթաց միաժամանակ սկսվեց ու զուգահեռ ընթացավ և նրա մանկավարժական, ուսումնական-կրթական գործունեությունը: Բայց պետք է նկատել, որ նրա գործունեության այդ երկու բաժինները մի ամբողջության են կազմում, ընտրում գրական ստեղծագործության Սվայանի մոտ հանդես է գալիս որպես ժողովրդի կրթության—դաստիարակության մեջոց:

1869 թվին նա իր խմբագրած ժուռնալում («Արարատ») տպագրեց իր «Մորճրջածության դաստիարակության վերա» նշանավոր հոդվածաշարքը, որով և սկսվեց նրա մանկավարժական գործունեությունը:

Այդ ընդգալառում էր, բարձրանալով ամբողջական ընկալության ճանապարհով՝ Սվայանը լրջորեն ուսումնասիրում ու յուրացնում է ռուսական և արևմտա-եվրոպական առաջավոր մանկավարժության նվաճումները և նկատի ունենալով իր ժողովրդի կուլտուրական-կրթական գործի վիճակը՝ ինքնուրույնաբար մշակում է իր մանկավարժական սիստեմը:

Արևմտա-եվրոպական մանկավարժությունից նա յուրացրել էր Ժ. Ժ. Ռուսոյի, Պեստալոցցու, Ֆր. Ֆրյոբելի, Դիստերվեգի գաղափարները, ռուսականից՝ 60-ական թվականների լուսավորիչների (Ճերնիշևսկի, Դոբրոլյուբով, Պիսարև), ինչպես և

* Նույն տեղ, էջ 1865:

Ուշինսկու, պիտի չափով նաև Լև Տոլստոյի լուսավորական ու մանկավարժական-դաստիարակչական գաղափարները:

Աղայանը որպես մանկավարժ հայտնի է մանավանդ իր «Ուսումն մայրենի լեզվի» և «Արևիկ» նշանավոր դասագրքերով, որոնք իրենց համար պոլսեցյան լրտավունք նվաճեցին, հակառակ հայ կղերական ռեակցիոն կենտրոնի՝ էջմիածնի դիմադրության ու հարուցած արգելքների:

Թե ինչքան մեծ էր Աղայանի դասագրքերի հմայքը, այդ ցույց է տալիս այն, որ, օրինակ «Մայրենի լեզու»-ն քառմաթիվ հրատարակություններ է ունեցել, ըստ որում՝ ա. տարվա պիրքը՝ 1875—1912 թ. թ. վերահրատարակվել է ավելի քան 30 անգամ, բ. տարվանը՝ 1887—1906 թ. թ.՝ 11 անգամ և այլն:

Մխացնելով իր մեջ դեղարվեստական գրողի և հմուտ մանկավարժ—դաստիարակի, նաև՝ լավ մեթոդիստի բարձր կարողությունները՝ Աղայանը, որպես մայրենի լեզվի դասագրքերի հեղինակ, իրեն հավասարը գրեթե չուներ:

Անցյալում Աղայանին՝ որպես մանկավարժի՝ համեմատել են ոուս մեծ մանկավարժ Կ. Դ. Ուշինսկու հետ: Իրոք, Աղայանն իր մանկավարժական գործունեությամբ ոչ պակաս դեր է խաղացել հայ իրականության մեջ, քան Ուշինսկին՝ ռուսական իրականության մեջ:

***

Աղայանը խոշոր տաղանդ էր և իր կյանքով ու ողջ գործունեությամբ արյունակցական կապերով մշտ կապված ժողովրդի կյանքի հետ, երբեք չմոռանալով, որ ինքը դուրս է եկել նրա ծոցից և աղնվորեն ծառայում է նրան իր շատ բազմակողմանի գործունեությամբ:

Ինչ որ գրել է Աղայանը — իսրատես ժողովրդային է, իսրատես դեմոկրատական: Աղայանը հայ նոր գրական լեզվի խոշոր կառուցողներից մեկն է, եթե ոչ ամենախոշորը՝ Ա. Աբովյանից ու Մ. Նալբանդյանից հետո և Հովհ. Թումանյանից առաջ: Հովհ. Թումանյանն իր առեղծվածության սկիզբն առել է Զ. Աղայանից, որի հայրական ու ընկերական հոգատարության տակ էլ աճել ու հասակ է առել նա: Մանավանդ մանկական

պրակտիկայի տապալումով Սպենդիարյանին աշակերտելով, Թումանյանը հասավ իր վարպետին, ուղղակի անցնելով Սպենդիարյանի բացած ճանապարհով:

Գրական արյունակցական այդ կապն էլ է հիմնված եղել Սպենդիարյանի և Թումանյանի հետևյալ մոտեցությունը:

Անժխտելի է, որ Թումանյանի առեղծագործության ժողովրդայնության ակունքներից մեկը եղել է Սպենդիարյանի առեղծագործությունը, հենց ինքը՝ կենդանի Սպենդիարը, որից շատ բան է առնել Թումանյանը:

Սպենդիարը հետևյալ օրինակն է եղել իր «Անուշ բոլոր»-ի համար ժողովրդի բանավոր առեղծագործության պահերն օգտագործելու, ժողովրդական դրույցները, ասացվածքները, երգերը պեղարվեստորեն մշակելու, դրսևորվելու ֆոլկլորի դանձերով հարստացնելու ոգին:

Հարկ է առանձնապես նշել Սպենդիարի դերը հայ պրակտիկ լեզվի զարգացման պատմության մեջ: Իր առեղծագործական պրակտիկայում հետևողականորեն գեղարվեստի լեզվի ժողովրդայնության սկզբունքով, ժողովրդին՝ պրակտիկությանը և պրակտիկությունը ժողովրդին մատեցնելու պահանջով, Սպենդիարը բարբառների լեզվական ու ոճական հարստությունը համարձակ օգտագործեց և ժողովրդի բանմտաբերքով լեզվի հնական ոգին յուրացնելով՝ հայ պրակտիկ լեզվի նոր որակ առեղծեց:

Այս բնագավառում նա հետևողականորեն, բայց ինքնուրույնաբար շարունակեց Սրվանձտյանի ու Մ. Նալբանդյանի լեզվաշինարարական գործունեության դեմոկրատական գիծը: Սկզբնահայտ է, որ 80—90-ական թվականներին հանդես եկած պրակտիկ սերնդի լեզուն իր լավագույն գծերով հիմնվում է Սպենդիարի լեզվի վրա:

8

Սպենդիարի, որպես պրակտիկ ու հասարակական գործչի տեղն ու նշանակությունը հայ պրակտիկության պատմության մեջ նշանակալից է ոչ միայն նրա առեղծագործությամբ, նրա լուսավորական—մանկավարժական գործունեությամբ, այլև նրանով, որ նա իր գործունեության և աշխարհայացքի շատ կող-

մերոմ միանում է հայ մեծ ռեվոլուցիոն դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի հետ:

Առաջին հերթին հենց Ղազարոս Աղայանն է այն նշանավոր, պայծառ դեմքերից մեկը, որն իր գործունեության, իր աշխարհայացքի մեջ ակնհայտ կերպով անդրադարձրել է Նալբանդյանի ազդեցությունը, Նալբանդյանի, որին անմահական աչքերով տեսնելու և նրա հետ ծանոթանալու երջանկությունն էլ ունեցել նա:

Լրագրալ-ուսուցչական «Մշակ»-ի դեմ մղած բանակռվի ընթացքում գրած իր հոդվածներից մեկում Աղայանը հրապարակով հայտնել է իր «կուսակցական» դաղափարական ուղղությունը.

«Ես պատկանել եմ առաջադիմական կուսակցությանը, այն կուսակցությանը, որ նոր հոգի ու շունչ է տվել մեր ազգի գարերով ընդարմացած կյանքի մեջ «Մշակ»-ի երևարուց դեռ շատ առաջ: Լինելով առաջադիմական՝ երբեք չեմ եղել մշակական կամ մի այլ թերթական...* — գրել է Աղայանը «Մշակ»-ի խմբագրության ուղղված ու նրա դեմ գրված նամակ-հոդվածում՝ 1897 թվին: Ակնհայտ է, որ «Մշակ»-ի երևարուց շատ առաջ «եղած» առաջադիմական կուսակցություն» ասելով, Աղայանն անկասկած նկատի ուներ «Հյուսիսափայլ»-ի նալբանդյանական ուղղությունը, Նալբանդյանի «կուսակցությունը»:

Պատահական չէ, որ 90-ական թվականներին գրած իր անձնական հոդվածներից մեկում կրքոտությամբ արտահայտվելով ժամանակակից հայ մամուլի, մասնավորապես Մոսկվայի հայ մամուլի լրբերալ-պահպանողական ուղղության դեմ, Աղայանը մարտական ոգևորմամբ գրում է.

«Մեր ժամանակ Մոսկվայից մենք ապատում ենք ոչ թե հանդուգն «Ծաղիկ»-ի (ռեակցիոն, պահպանողական, ռուսական մխալեռական օրիենտացիա ունեցող Մ. Մաերյանի օրգանի: Ա. Ա.) մրուրը, այլ «Հյուսիսափայլ»-ի ոգին, Նալբանդյանի կռվական գոչյունը»**:

Ուշագրավ փաստ է, որ Աղայանի հայացքը ազգի ներսում

---

* «Տարազ», 1897 թ. № 15, էջ 252:

** Աղայանի արխիվից, ՊԳԹ. «Պետք չէ հավատալ» վերնագրով չեռոագիր հոդվածը:

եղած հասարակական-քաղաքական պայքարի անհրաժեշտության հարցում դրեթե նույնն է, ինչ որ Նալբանդյանինը, և Աղայանն այս առաջարկում էր հրապարակախոսական գործունեության մեջ որոշակի կերպով արտահայտել է նալբանդյանական կեցվածքությունն ու անհաշտությունը:

Աղայանը մի քանի անգամ հիացմունքով է խոսում Նալբանդյանին:

«Նալբանդյանի տաղանդը, մտավոր պարպատրաստությունը, լրջի հարաստությունը անհամեմատ բարձր էր Ռ. Պատկանյանից, իսկ քնավորությամբ շատ հետաքրքիր էր Նալբանդյանը, ինչպես ուզիր կեր բարձրացրած մի բուրդ, մինչդեռ Պատկանյանը մի տատասկ էր վռնված դեռևս երեսին, որի մոտով հնար կարելի անցնել անպատժի»*: Այս կարծիքն արդեն շատ որոշակի արտահայտում է Աղայանի հասարակական համակրանքը Նալբանդյանի նկատմամբ, որին նա բարձր է դնահատում նաև «Հյուսիսաստղ»-ի պաշտոնական խմբագրից՝ լրջերում Նալբանդյանից: Նկատի ունենալով Նալբանդյանի բանտարկությունից ազատվելու և նրա հետ ծանոթանալու մոմենտը (1865 թ. մայիս), Աղայանը գրել է.

«... Հիմա նրան խոսել արդեն լսիչները, թոքախտը մաշել էր նրան և առաջվա (նկատի ունի 1859—1860 թ. թ.: Ա. Ա.) Նալբանդյանի ստվերատիպն էր մնացել: Բայց որքա՜ն գարպացել էր մտավորապես և որքա՜ն նա թողել էրևելից Ս. Նազարյանցին: Համակիր չէր այլևս ոչ նրա լեզվին և ոչ նրա ուղղությանը, համարելով հետամնաց և պահպանողական: Նալբանդյանցը աշխարհից կտրվելով՝ չէր կտրվել ժամանակակից գրականությունից, շարունակ կարդացել էր մխայնության մեջ և շատ էր մտածել»**:

Նալբանդյանի հասարակական գաղափարները հարելու կարևոր փաստերից մեկն էլ այն է, որ Աղայանը նույնպիսի ատելությամբ ու անհաշտությամբ է վերաբերվում այն լրագրին «խավարամոլներին», որոնք չար կատաղությամբ գրպարտել ու հալածել են Նալբանդյանին՝ գաղափարական կատարյալ նեղքին դրծելի մինիստրության 3-րդ բաժանմունքի օգնությամբ ու հովանավորությամբ:

Հայտնի է, օրինակ, ախրահռչակ Գաբրիել Սկվորցովին՝

---

* «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», էջ 77։

** «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», էջ 76։

յարական ռեակցիայի այդ վեղարավոր ապենով ու լրտեսի, (նույնպես և Հարություն Խալխալյանի) դերը Նալբանդյանի դեմ հալածանք կազմակերպելու գործում: Այդ ո՛չ պակաս չափով հայտնի էր նաև Աղայանին, որ նալբանդյանական առելությամբ ու նոզկանքով է հիշում այդ ռեակցիոն կղերականի անունը իր մեմուարներում:

Աղայանը որպես ակնառու է վկայում Գաբրիել Այվազովսկու անբարո կապը ցարական մխալեստության և ուղղակի միասնի հետ:

«Թեոդոսիայումը նա թեև վարդապետ, բայց առաջնորդ էր և առաջնորդ անսահման ու անկախ մխալեսական իշխանությամբ, գոնվելով միապետի (իմա՝ ցարի: Ա. Ա.) անմիջական պաշտպանության տակ, առաջնորդ, ռեկտոր*, իմբառդիր երեք պարբերական թերթերի, դրաքննիչն էլ ինքը, Խալխալյանի հարաստությունն իր ձեռքին, բարձրագույն հովանավորություն և բարձր կապեր ու հարաբերություն...»**, գրել է Աղայանը: Այնուհետև անձամբ ծանոթ լինելով Այվազովսկու ռեակցիոն, հակաառաջդային, հակաժողովրդական գործունեությանը, որի դեմ ինքը՝ Աղայանն էլ առիթ է ունեցել հանդես գալու մի քանի չյուրով***, Աղայանը տալիս է նրա ռեակցիոն դեմքի շատ ճիշտ, առաջ և սպանիչ բնութագիրը:

Գաբրիել Այվազովսկին,— գրում է Աղայանը, «մեծ դիտնական էր, բայց ոչ գրական, այլ բացատական մտքով առած այդ բառը: Լավ է, որ մարդ բոլորովին տգետ լինի և պարզամիտ, քան թե սմբարված բացատական դիտությունները: Այսպիսի մարդը, որպիսին Այվազովսկին էր, մի ժողովրդի գլուխանցնելով նրան կտանի դեպի նախապատմական խավար դարերը: Սրանք են, որ կատակացնում են մարդկանց, և ո՛չ նրանք, որոնք ատում են մարդը կապկվից է առաջ ելել)****:

Աղայանի տված այս բնութագրի մեջ դգացվում է Նալբանդյանի անհաշտ առելությունը ռեակցիոն կղերականի նկատմամբ:

---

* Այվազովսկին խալխալյան վարժարանի ռեկտորն էր:

** «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», էջ 33:

*** Տես «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», էջ 35:

**** Նույն տեղ, էջ 36:

Այս վարաեբն անշուշտ բավականաչափ վկայություն են տեսնելու Աղայանի լեզվական-հասարակական կապը Նալբանդյանի «Թախիմի», նրա ուղղության հետ:

Բայց եղած վարաեբը դրանով չեն սպառվում:

Կրոնի— եկեղեցու և կղերականության դեմ մղած պայքարի հարցում, ժողովրդի լուսավորության ու կրթության, դպրոցի ու դրական լեզվի պարզացման, նաև հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական հարցերում և այլն, Աղայանի հայացքները ավելի հայտ չափով զուգադիպում են Նալբանդյանի հայացքներին, ակընհայտորեն նրանցից, ինչպես և այն աղբյուրներից (թե՛ ռուսական և թե՛ եվրոպական), որոնցից հոգևոր, մասնավոր անունդ է առել նաև Նալբանդյանը: Այդ երկու հեղինակների հոգեհարազատությունը երբեմն այնքան ակնհայտ է, որ Աղայանին կարդալիս՝ դղում ես Նալբանդյանին հատուկ հրապարակախոսական ոճը, նրա ծանոթ մտքերն ու հարցադրումները և այլն:

Նալբանդյանի և Աղայանի հայացքների հարազատությունը, իսկ շատ տեղերում բացարձակ նույնությունը կարելի է ցույց տալ Մ. Աբելյանի և Պ. Պռոշյանի դնահատման հարցում:

Հայտնի է, որ Մ. Նալբանդյանի նշանավոր «Կրիտիկա»-ն Պռոշյանի «Սուտ և վարդերեք» վեպի մասին, գրված լինելով 1863—64 թ.թ. Պետրոպավլովսկի բանտում, առաջին անգամ լույս է տեսել միայն (այն էլ դեռ ոչ լրիվ) 1890 թվականին՝ Մոսկվայում հրատարակվող «Հանդես դրականական և պատմականի»-ի 2-րդ գրքում, իսկ մինչև այդ ո՛չ Պ. Պռոշյանը և ո՛չ էլ Աղայանը չէին կարդացել* այն, որը շատ վճռական նշանակություն կունենար և՛ քննադատված հեղինակի՝ Պռոշյանի համար, և՛ Աղայանի համար, որն այն ժամանակ (60-ական թվականներին) նոր էր հրապարակ եկել:

Անհամեմատելի Նալբանդյանի «Կրիտիկա»-ից մոտ քա-

---

* Ինչպես Պռոշյանը, նույնպես և Աղայանն անշուշտ տեղեկացել էին Նալբանդյանի «Կրիտիկա»-յի գոյության մասին, անպայման ժամանակին կարդացած լինելով «Ղազար-Փարպեցու Թղթի աշխարհաբար թարգմանության» առաջաբանը, ուր առաջաբանի հեղինակը և գրքի հրատարակիչը (Մկր. Տ. Գրիգորյան) հիշատակել է Նալբանդյանի այդ քննադատական աշխատությունը:

ռերդ դար հետո Ալայանը, առիթ ունենալով քննադատական խոսք ասելու իր պրչակից ընկերոջ նշանավոր վեպի մասին և գնահատելով այն, հիմնականում նույն տեսակետներն է արտահայտել և նույնիսկ դիտողություններ արել այդ առեղծվածության () վերաբերյալ, մինչ որ մեծ ռևոլուցիոն դեմոկրատ Նալբանդյանը (տես մեր հոդվածը «Ղ. Ալայանը Պ. Պռոշյանի և նրա «Սոս և վարդիթեր» վեպի մասին», «Գրական թերթ», 1937 թ. № 27):

***

Ալայանի կյանքի ու առեղծվածությունների նկատմամբ մենք հետաքրքրություն ենք զգում, որովհետև Ալայանը շատ տառապել էր կանգնած այն ուղիների, որոնցով նրա ներած ժողովուրդը հասավ իր ազատագրմանը:

Նրա խորը դեմոկրատիզմը, օրգանական կապը աշխատավոր ժողովրդի հետ, սոցիալական ճշմարտության և ժողովրդի երջանկության ուղիների անդուլ որոնումը, ապրելով հայրենասիրությունն ու ազատասիրությունը, չէին կարող չհանդիպել միակ հեռանդարան, բուն ժողովրդական ազատագրական շարժման՝ ռևոլուցիոն պրոլետարական շարժման համակրելուն: Այդ արտահայտվեց 900-ական թվականներին, ռուսական առաջին ռևոլուցիայի տարիներին, երբ թեև ծերացած, բայց նորանոր Ալայանը ակտիվ համակրանքով կապվում է րոլշևիկների ու բոլշևիկյան միջավայրի հետ:

Ժամանակակիցները վկայում են, որ 1905—07 թվերին Ալայանը սկսում հանձն է առել պատրաստել բոլոշևիկների կիսապաշտոնական դպրոցներում և պարապում էր երիտասարդ ուսուցչի խանդավառությամբ (պարապմունքները տեղի էին ունենում Ներսիսյան դպրոցի շենքում և մի ծխական դպրոցում, երևիկները):

Ամենից, առնվազն կարևոր է բոլշևիկ բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանի վկայությունը: Ալայանի մասին պրած իր հուշերում Հակոբյանը հաստատում է, որ 1905 թ., «ցարի հոկտեմբերյան մանիֆեստից հետո, Ղազարոս արդեն մեզ հետ էր, որպես համակրող: Նա կանոնավոր մասնակցում էր բացօթյա միտինգներին, որ կատարվում էինք մենք, բոլշևիկներս, վերցում, Ալյու-

ալ գործարանի մոտ։... Վերջապես 1906—1907 թվերին մեզ համակրողը հիմնեփոխել քաղաքամասում մտալ մեր ընտրական ապաղամասերատական ցուցակի մեջ, որպես պատվիրակ Պետական Դումայի ընտրութիւններին»*։ Իր հուշերի վերջում բոլշևիկ բանաստեղծը նշում է, որ «մեմ կարծիքով Սպայանը սրտանց համակրում էր մեր գործին և մի շարք ուրիշ գործերի նման խորթ ու թերահավատ չէր վերաբերվում դեպի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ձախ թևը, դեպի բոլշևիզմը»։

Սպայանն իր բազմակողմանի գործունեութեամբ ու նվիրական լուսաբաններով մնացել է մեր օրերին։ Նրա հիշատակը վառ կմնա գալիք սերունդների հիշողութեան մեջ և, երբև մեր ժողովրդի մեծ լուսավորիչներից ու նրա ազատագրական գործից. ների ամենի ու խորհրդ սրտահայտիչներից մեկը՝ նախընթաց մտայլ դարաշրջանում։

ԱՄ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ

---

* Հ. Հակոբյան—«Պազարոս Սպայան» (Հիշողություններ) «Գրական թերթ», 1936 թիվ, № 18։

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԾԻՏԸ ԵՎ ԲԱԶԵՆ

(Մանկական խաղ)

Ծիտը ծառին ծլվլում է.
— Ծի՛վ, ծի՛վ, ծի՛վ.
Բազեն գլխին պտըտվում է.
— Վո՛ւյ, վո՛ւյ, վո՛ւյ...
Ծիտը լռեց, ծիտը վախեց.
— Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ...
Բազե՛, թը՛ռո, բազե՛, թը՛ռո.
— Հա՛յ, հա՛յ, հա՛յ...
Բազեն թռավ,
Բազեն փախավ,
Ի՞նչ լավ էլավ.
— Հե՛-հե՛-հե՛...
Ծիտի՛կ միտիկ, պի՛ծիկ միծիկ,
Պըտպըտուրի՛կ, ջլպըլտուրիկ,
Դու լա՛վ պրծար չար բազեի
Սուր ճանկերից, հա՛-հա՛-հա՛...
1882

ԱՔԱՂԱՂ

(Մանկական խաղ)

Աքաղաղը լանչում է.
— Ծուղրուղո՛ւ,
Ղու-ղու-ղո՛ւ.
Պառավ նանը զարթնում է.
— Տա-տա-տա՛,

Պա-պա-պա՛...
Աքլա՛ր, ինչո՞ւ կանչեցիր,
Ինչո՞ւ նանին զարթեցրիր.
Ա՛խ դու-դո՛ւ,
Ա՛յ ջու-ջո՛ւ
Ա՛յ նանի, ջա՛ն նանի,
Մեզ մի վնր կացընի,
Թող մի քիչ էլ մնանք,
Քնից լավ կշտանանք։

Աքլարը շուտ է կանչում,
Աքլարը քեզ է խաբում,
Աքլա՛ր, ինչո՞ւ կանչեցիր,
Ինչո՞ւ նանին զարթեցրիր.
Ա՛խ դու-դո՛ւ,
Ա՛յ ջու-ջո՛ւ...

1882

ԱՌԱՎՈՏԸ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

(Մանկական)

Արեգակը դուրս է եկել
Պսպղալով.
Շողքը հերթից ներս է ընկել
Շողշողալով.
Ծիտը ծառին կչկչում է
Ծլվլալով.
Ջորուն առուն քշքշում է
Վըշվըշալով.
Ծույլ տղայի քունն է տարել
Խռմփալով.
Տրեխները շունն է տարել
Մրոմրոալով։

1882

ՀՈՎՎԻ ԱՆԿՈՂԻՆԸ

Սարի լանջն է մահճակալ,
Ձեչոտ քարը՝ գլխակալ.
Մի հին կապերտ ուսերին,—
Այս է հովվի անկողին։

Երբ անձրև է կաթկաթում
Եվ կապերտը թըխկթըխկում,
Հովիվն անուշ քնի մեջ
Քաղցըր երազ է տեսնում,
Եվ խնդում, ծիծաղում.
Ուխա՛յ, ուխա՛յ, սիրո՛ւն հովիվ,
Քունդ անո՞ւշ...

1882

ԱՐԵԳԱԿ

(Մանկական)

Արև՛-արև՛, ե՞կ, ե՞կ,
Ձիզի քարին վե՞ր եկ.
Սև-սև ամպեր, հեռացեք,
Արևին ճանապա տըվեք։

Թողեք դա գա մե՞զ մոտ,
Դրա լույսին ենք կարոտ.
Կա՛րմիր արև, ե՞կ, ե՞կ,
Նախշուն քարին վե՞ր եկ։

Արևն հաղթեց ամպերին,
Շողքը ձգեց սարերին,
Ձիզի քարը տե՞ս, տե՞ս,
Պսպղում է ոսկու պես։

Սիրուն արև, մի՞շտ եկ,
Ձիզի քարին վե՞ր եկ։

1882

ՃԱԽԱՐԱԿ

Մանի՛ր, մանիր, ի՛մ ճախարակ,
Մանիր սիպտակ մալանշներ,
Մանիր թելեր հասատ ու բարակ,
Որ ես հոգամ իմ ցավերս։

Չեթ եմ ածել ականջներըդ,
Նոր շինել եմ շրթվիկ,
Դե՛հ, շո՛ւտ շարժիր լայն թևերըդ,
Ոտներ շինիր սըրուվիկ։

Մանի՛ր, մանիր, ի՛մ ճախարակ,
Լիսեռնիկըդ պտըտիր,
Մանիր թելեր հասատ ու բարակ,
Իլկիդ վըրա փաթաթիր։

Տիգրանիկըս գուլբա չունի,
Հանդ է գնում ոտաբաց,
Գաբրիելըս չուխա չունի,
Միշտ անում է սուգ ու լաց։

Մանի՛ր, մանիր, ի՛մ ճախարակ,
Մանիր սիպտակ փաթիլներ,
Մանիր թելեր հասատ ու բարակ,
Որ ես հոգամ իմ ցավերս։

Չըվալ չունինք, շաթու չունինք,
Ոչ սամոտեն, ոչ պարան,
Այսպես աղքատ դեռ եղած չենք;
Կտրվել է ամեն բան։

Դեռ հարս էի, որ գործեցի
Քանի կարպետ խալիչա,
Բայց պրանցից շուտ զրկվեցի,
Հիմա չունիմ մի քեչա։

ՀՐԱՏ· Վ· ՇԱՀՎԵՐԴԵԱՆԻ ԼՐԱԴՐ· ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ

ՍՐԻՆՓ ՀՈՎՈՒՍԿԱՆ

ԵՐԳԵՐ· ՈՑԱՆԱՒՈՐՆԵՐ ԵՒ ԱՌԱԿՆԵՐ

ընթերցատետր մանուկներու համար

ՏԱՆԸ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՈՒՄ

ԳՐՔԷ Ը· ԱՊԱՅԱՆԱՆ

Արտատպելու իրաւունքը վերապահուած

ԹԻՓԼԻՍ

ՏՓԱՐԱՆ ՄՈՎՍ· ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ ԵՒ ԸՆԿ·

1882

Ղ. Աղայանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուի
աճվաճարները

Կարմիր օրըս երբ սևացավ
Եվ պարտք մնաց թևև քիչ,
Պարտատիրոջ սիրտն էլ սևցավ—
Եկավ տարավ ամեն ինչ։

Մանի՛ր, մանիր, ի՛մ ճախարակ,
Մանիր սիպտակ քուլաներ,
Մանիր թելեր հաստ ու բարակ,
Որ ես հոգամ իմ ցավեր։
1882

ՍԵՐՄՆԱՅԱՆ

Ահա եկան աշնանային թուխպ օրեր,
Մաղմղում են մանրահատիկ կաթիլներ.
Ծառերն իրանց տերևներից մերկացան,
Կռունկները շարան-շարան անց կացան։

Սևացել է դաշտը անթիվ ցելերով,
Բայց մի կողմից դեռ վարում են արորով,
Սերմնացանը դոզնոցն ածած սերմնացուն,
Սերմ է ձրդում աղաչելով աստըծուն.

«Ով տեր աստված, դո՛ւ իմ ցանքը պահպանես,
Առատ անձրև, կարմիր արև չըխնայես.
Մեկ բուռն ահա ես տալիս եմ մկներին,
Այս մեկ բուռն էլ ագռավներին, ծտերին։

Բայց մարախը գոհ չի մնալ մի բռնով,
Երկու կըտամ, թող կշտանա սրանով.
Մեկ բան էլ կա, որ անունը չեմ տալիս,
Այն դու գիտես... վերևից է նա գալիս։

Դու սրանցից արտըս պահիր անվնաս,
Ես տերտերից չեմ խնայիլ կալամաս.

Վանականներ, գործակալներ ինչքան գան,
Բոլորեքյանք առատ բաժին կըստանան։

Կերթամ Մարտս խունկ ու մոմով, մատաղով,
Միայն արտըս դու պահպանիր ապահով։
Էլ ի՞նչ ասեմ, աստված, ինքըդ լավ գիտես,
Թե ինչ պարտքի, պատուհասի մեջ եմ ես.

Գող-ավազակ մի կողմից են կողոպտում,
Պարտատերըս մյուս կողմից է ինձ խեղդում։
Դրանց ձեռքից երեւ մի բան է մնում,
Այն էլ գայլի կամ ցավի է զոհ դառնում.

Մի տուն լիքը երեխեքս մերկ, քաղցած,
Տարին առատ, բայց ես չունիմ կորեկ հաց.
Հույսըս ահա ուրքիդ տակին փռած է,
Քո սուրբ աջը սըրա վըրա տարածե։

1890

ՏԱՎԱՐՍԱԾԻ ՃԱՇԸ

Մի խաւմ տավարած,
Բավական քաղցած,
Աղբրի մոտ նստած,
Ուտում էր շոր հաց։
— Յամաք մի ուտիլ,
Ասաց ընկերը։
— «Բա ինչո՞վ ուտեմ,
Ուրիշ բան չունեմ։
— Դանակո՞վ, եղբայր, դանակո՞վ...
— «Այդ լավ ասացիր.

Գանակով կտրեմ,
Ջրամբը թրջեմ,
Էլ ցամաք չտեսեմ...
1882

ՊԱՐՏԻԶՊԱՆ

Ամառն է. կարծես կրակ է բարձրանում
Գետնի երեսից և հուրհրատում.
Ոչ շունն է հաչում, ոչ ճիճին երգում,
Գորան էլ է լռել, էլ չի կռկռում։

Ամենքն էլ փախել, հով տեղ են գտել,
Իրանց բներում լռվել պապանձվել.
Միայն մի հատիկ մարդ է երևում,
Խորընկած դաշտում, առվի եզերքում։

Կանգնած է մարդը արևի տակին,
Ոտն ու ծունկը բաց, բահը ղրած ուսին,
Մի շապիկ միայն ունի նա հագին
Եվ մի սպիտակ թասակ կա գլխին։

— Բայց ի՞նչ մարդ է նա և ի՞նչ է շինում,
Արևի տակին ինչո՞ւ է այրվում։
— Նա պարտիզպան է, պարտեզ է ջրում,
Սեխն ու ձմերուկը այնպես է հասցնում։
1882

ՊԱՌԱՎԻ ՀՈՐԹՈՂ

Ձյուն էր գալիս փաթիլ-փաթիլ,
Հետն էլ անձրև կաթիլ-կաթիլ.
Այս միջոցին մի պառավ կին
Հորթ էր փնտրում դաշտի միջին։

Կովը եկավ տավարիցը,
Կուրծ ու ծղծիր կաթով լիքը.
«Հորթուկս ո՞ւր է», նա բառանչեց,
Խնդճ պառավին լացացրեց։

Մինչդեռ այսպես պառավ ու կով
Ողբում էին լաց ու կոծով,
Հանկարծ լսվեց մի բարակ ձայն,
Կովն իմացավ, որ հորթն է այն։

Կովը վազեց բառանչելով,
Պառավն ետքից տրնքտրնքալով,
Կարած հորթը մորը գտավ,
Իր ծղծիրը բերանն առավ։

Ծղծից բոլոր կաթն ու սիգից,
Տանտիկնոջը բան չթողեց.
Բայց պառավը այս անգամին
Միրով ներից չար հորթուկին։
1882

ԱՄԻՆՆԵՐ ԵՎ ՁՈՐՍ ԵԼԱՆԱԿ

Մարտը տալիս է ձնծաղիկ,
Ապրիլը կապույտ մանուշակ,
Մայիսին բացվում է վարդը,
Սոխակը երգում անուշակ։

Հունիսը մեզ խոտ է տալիս,
Իսկ հուլիսը առատ ցորեն,
Օգոստոսը տանձ ու խնձոր
Եվ ուրիշ շատ հասուն մրգեր։

Սեպտեմբերը մեզ տալիս է
Խաղողի բոլոր տեսակը.

Հովտամբքը կարմիր գինին,
Նոյեմբերը բողկն ու տակը։

Դեկտեմբերին ձյուն է գալիս,
Հունվարին ծածկում սար ու ձոր,
Փետրվարին սկսվում է
Փուխրաակի ցուրտ ու տաք օր։

Ահա այսպես բոլոր տարին
Թավալվում է շորս շրջանում,
Այս պատճառով շորս ժամանակ,
Շորս եղանակ է մեզ բերում։

1832

ՋԱՂԱՑՊԱՆԻ ՆՆՋԱՐԱՆԸ

Երեք-շորս հատ ջաղացաքար
Կարգով շարված պտըտվում են,
Իրանց ահեղ դռգըռոցով
Ամբողջ շենքը դղըրդում են.

Ջախջախների չըխչըխկոցից
Մարդի ականջ խլանում է,
Իսկ ջաղացպանն ալրաթաթախ,
Ինը քունն ընկած խրոմփում է։

Բայց ջաղացը եթե հանկարծ
Կտրե ձայնը, լռե, սառչի,
Ինչպես մի թունդ թնդանոթից՝
Ջաղացպանը վեր կըթռչի...

1882

ՄԱՆՈՒՇԱԿ

Սիրո՛ւն մանուշակ, ինչո՞ւ ես թոռմել,
Կապույտ աչիկներդ ինչո՞ւ ես փակել,
Քեզ ո՞վ նեղացրեց, ո՞վ վատ բան ասեց,
Քո անուշ հոտովդ ո՞վ չի գմայլեց։

— Սիրուն մանուկներ, դուք ինձ սիրեցիք,
Իմ ծաղիկներից փնջեր կապեցիք,
Բայց կոշտ ձեռներից, կոպիտ ճանկերից
Ինձ չազատեցիք, չըպահպանեցիք։

Ինքույշ սրտերը շուտ են կոտրվում,
Ինքույշ ծաղիկները շուտով թառամում.
Քանի որ անխիղճ մարդիկ կըլինին,
Երկար չեմ ապրիլ ես այս աշխարհում։

1882

ՀՆՁՎՈՐՆԵՐ

(Մանկական խաղ)

Ահա՝ եկավ խոտ հարողը,
Ետևին դրած գերանդին.
Բոլոր խոտը սա հարել է,
Բան չի թողել մեր հանդին։
— Ա՛յ խոտ հարող, ասա տեսնենք,
Դու ի՞նչպես ես խոտ հարում։
— Այսպես ահա, լա՛վ նայեցեք,
Ես այսպես եմ խոտ հարում—
Հե՛պ, հո՛պ,
Հե՛պ, հո՛պ։
— Ա՛խ, ի՞նչ լավ է, եկեք սովրենք,
Մենք էլ այսպես խոտ հ՛արենք—
Հե՛պ, հո՛պ,
Հե՛պ, հո՛պ։

***

Ահա՛ եկավ մեր հնձողը,
Ջեռքին փայտե մատնոցներ,
Պատրաստել է սուր մանգաղը,
Պետք է հնձե մեր արտեր։
— Հնձո՛ղ եղբայր, ասա տեսննենք,
Դու ի՞նչպես ես հունձ անում։
— Այսպե՛ս ահա, լա՛վ նայեցեք,
Ես այսպես եմ հունձ անում—
Հե՛պ, հո՛պ, հե՛պ,
Հե՛պ, հո՛պ, հե՛պ։
— Ա՛խ, ի՞նչ լավ է, եկեք սովրենք,
Մենք էլ այսպես հունձ աննենք.
Հե՛պ, հո՛պ, հե՛պ,
Հե՛պ, հո՛պ, հե՛պ։

1882

ՅԱԽԱՎԱՒ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

(Հին պրույց)

Շատ հին ժամանակ մի թագավոր կար
Ջորեղ, իմաստուն և շատ էլ արդար։
Դա որ ծերացավ, մոտեցավ մահվան,
Ջըդիտեր, թե ո՛վ կըհաջորդե իրան.
Թեպետ նա ուներ տասներկու որդի,
Բայց չէր իմանում, թե որին ընտրի։
Մեծը ուժով էր, բայց անգութ ու չար,
Ընդանից փոքրը թույլ և ցավագար.
Երրորդը անհոգ ու խելքից պակաս,
Չորրորդը անմիտ, թեև անվնաս.
Այսպես ոչ մեկը հոր սրտովը չէր,
Ոչ մեկը նըրա բնույթը չուներ.
Միայն մի քիչ հույս կրտսերն էր տալիս,
Բայց նա էլ հոր մոտ չէր գնում դալիս.

Այս պատճառով էլ հայրը չըպիտեր,
Թե արդյոք նա ի՛նչ շնորհքի տեր էր։

***

Թագավորն այսպես շատ որ մտածեց,
Հանելուկի պես մի բան հնարեց.
Մի թարմ ցախավել իր առջև դրած,
Որդուդը կանչեց և նրանց ասաց.
«Միրելիք, այսօր ես ձեզ կանչել եմ,
Որ վերջին կամքս ամենքիդ հայտնեմ.
Ինչպես տեսնում եք, ես ծերացել եմ,
Եվ բավական է, որքան ապրել եմ.
Ուստով իմ նախնյաց ճանապարը կերթամ,
Նրանց պես ես էլ սև հող կըդառնամ.
Բայց քանի ողջ եմ, շունչս բերնումըս,
Կուզեմ ձեզ հայտնել՝ ի՛նչ կա մտքումըս.—
Ահա ձեր առջև մի թարմ ցախավել,
Որ ես հենց այսօր կատել եմ տըվել.
Ձեզանից ով որ կըկոտրե սըրան,
Իմ թագն ու պահը ես կըտամ նրան։
Դեհ, հասաց եկեք, ուժերդ փորձեցեք,
Տեսնեմ ձեղանից ո՛րըդ կըկոտրեք»։

***

— Հա՛յր, ես կըկոտրեմ, ասաց մեծ որդին,
Եվ վառոտությամբ մոտեցավ ավլին.
Վեր առավ ավելն ու ծունկը կալավ,
Քաշից, քաշքշեց, ոչինչ չի եղավ.
Շատ քրտինք թափեց, շատ չարչարվեցավ,
Դեղնեց, սիրխնեց և հետ քաշվեցավ։
Հետո երկրորդը եկավ վեր առավ,
Նա էլ իր եղբոր պատն օրին հասավ.
Երրորդն էլ եկավ իր ուժը փորձեց,
Բավական տանջանք չորրորդն էլ կրեց,
Մյուսներն էլ իրանց բախտը փորձեցին,

Բայց ցախավելը չի էլ ծռնցին.
Ամենից վերջը փոքրը մոտեցավ
Եվ իր հոր առջև այսպես խոսեցավ.

***

— Հա՛յր, ես չե՛մ ուզում իմ ուժը փորձել,
Իմ եղբարց նման խզուր չարչարվել.
Ես երեխա չեմ, որ ձեռքս մեկնեմ
Դեպի լուսինը, որ նրան բռնեմ.
Ջուրը կբխեղդե, կրակը կայրե,
Ով այս չըգիտե, թող նա փորձ անե։
Ես ուժ տեսնում եմ ամենայն բանում,
Թե երկրիս վրա և թե երկնքում.
Առ մեկ բարակ ծեղ, մի մազ կամ մի թել,
Մեծ ուժ կըգտնես ամենի մեջ էլ.
Թե փոքրիկ միջատ, թե ուղտ ահագին,
Ամենքն էլ ուժից մեկ բաժին ունին։
Կա և խելքի ուժ, ինչպես և սրտի,
Աչքի, ականջի, ձեռքի և ոտքի.
Ուժ չի ունենալ ոչ մի առարկա,
Եթե մասներում միություն չըկա.
Մասներն իրար հետ երբ սերտ կապ ունին,
Ներքանք անկասկած ուժով կըլինին.
Այսպես շատ անհատ երբ որ միանան,
Մեծ և չափազանց մեծ ուժ կըստանան.
Մեզ լավ օրինակ մրջիմն ու մեղուն,
Թե նրանք խմբով ինչեր են անում.
Նրանց պես եթե մարդիկ միանան,
Հեռներ կըշրջեն, եթե կամենան.
Եվ ի՛նչքան լճեր, ի՛նչքան ջրանցքներ
Միացած ուժով կարող են շինել։
Ես քո տերության ցրված ուժերը,
Ինչպես ցախավելիդ ճկուն ճղները,
Ամուր կապերով կապած կըպահեմ,
Այս է քո միտքը, ես ինչքան գիտեմ.

Բայց որ իմ միտքը լավ հասկացնեմ,
Տեսե՛ք ավելը ինչպես կըկոտրեմ»։
Եվ այս ասելով՝ նա վեր է առնում,
Ամբի կապերը քանդում, արձակում.
Ճըկուն ճղները վերցնում է հատ-հատ,
Ամենն առջև կոտրտում զատ-զատ։
— Ապրի՜ս, որդյա՛կս, ասում է հայրը,
Քե՞զ է արժանի իմ թագն ու դահը»։
Գրկում է որդուն, ճակատից պաչում,
Եվ թագն իր ձեռքով գլխին է դնում։
— Տեսե՛ք, ասում է մյուս եղբայրներին,
Դուք չընախանձեք ձեր եղբոր փառքին.
Եթե սըրա հետ սերտ սիրով մնաք,
Ավելի մեծ ուժ և փառք կըստանաք.
Իսկ եթե զատվիք և ջոկ-ջոկ լինիք,
Քանդված ավելի պես շուտ կըկոտրտվիք»։
— Մենք հնազանդ ենք, ասում են նրանք,
Տալով եղբորը պատիվ ու հարգանք.
Իմաստուն որդին հասավ մուրազին,
Դուք էլ նրա պես հասնիք ձերինին։

1882

ՊԱՐՉԱՄԻՏ ՀՈՎԻՎ

Օգոստոսին էր, թե հուլիս ամսում,
Լավ չեմ հիշում,
Մի անմեղ հովիվ, քաղաք չըտեսած,
Մտավ բազարը, մահակն ուսին դրած,
Խըշկոտալով, զարմանալով։
Խրտնած պախրի պես շատ դես դեն ընկավ,
Վերջը կանգ առավ

Մրգավաճառի խանութի առջև
Եվ աչքը ձգից լիք թաբախներին,
Հասուն մրգերին։
Ի՞նչ պատուղ ասես, որ նա չըտեսավ,
Չըհիացավ.
Տեսակ-տեսակ տանձ ու խնձոր,
Թուզ ու սալոր, ունաք ու հոն,
Դարմիր, փայլուն։
Հովիվը նայեց մրգավաճառին
Ու մնաց ապշած,
Որ այնքան հասուն մրգերի միջին,
Ձեռք չի պրպցնում մեկին կամ մյուսին.
«Սա կույր կըլինի», ինքն իրան ասից
Եվ փորձել ուզից.
Դեպի բախկալը մահակը մեկնից
Եվ քիչ էր մնում, աչքն էր կոխում.
— Է՛յ, ինչ ես անում,— բախկալը գոռաց
Սաստիկ բարկացած։
— Բա՜... ես հենց իմացա, դու կույր կըլինես,—
Հովիվը ասաց.—
Բայց եթե կույր չես, լավ ես նկատո՜ւմ,
Բա այդ մրգերից ինչի՜ չես ուտում...

1883

ԱՆՎՆԱՍ ՀԱԳՈՒՍՏ

Իմ գլխին պետք է մի թեթև գլխարկ,
Որ ինձ պահպանե ցրտից, արևից,
Թեկուզ ճակատը աննշան լինի,
Այդ վնաս չունի։

Մի բաճկոն է պետք պինդ շալից կարած,
Որ ինձ պահպանե ցրտից, արևից,
Թևկուզ կոճակը ոսկըրից լինի,
Այդ վնաս չունի։
Ոտքերիս համար պետք են կոշիկներ,
Որ ինձ պահպաննեն ցրտից, արևից,
Թևկուզ հասարակ և անբիտ լինի,
Այդ վնաս չունի։
Որքա՜ն խելքեր կան մերկ, ոտաբոբիկ,
Ջունին հագնելիք և ոչ ուտելիք.
Ինձ հարկավոր է հասարակ հագնել
Եվ նրանց օգնել։

1883

1884

Եկար բարով,
Երթյաս բարով.
Եկեք, երեխե՛ք, եկեք,
Ձեռք ձեռքի տանք, պար բռնենք.
Այսօր տարին նորոգվեց,
Նոր օր, նոր ժամ մեզ բերեց,
Հինն անցավ,
Նորն եկավ.
Բարո՜վ, բարո՜վ, բարո՜վ.
Մայրիկն այսօր մեզ տրվեց
Մեղր ու չամիչ ու ասեց.
— Քաղցր ու անուշ պատավեք,
Ալևորիք և տեսնեք

Շա՜տ տարի,
Շա՜տ բարի,
Բարո՜վ, բարո՜վ, բարո՜վ։
Շնորհավո՜ր նո՛ր տարի,
Քո գալուստըդ շնորհավոր,
Դու մեզ համար այս տարի
Բարի՛ եղիր ամեն օր,
Մինչև կաս,
Ու կերթաս
Բարո՜վ, բարո՜վ, բարո՜վ։

1884

ՁՄԵՌ

Ձմեռն է, ձմեռն, սիրուն երեխեք,
Ձմեռն է, և դուք դողում, մրսում եք.
Բայց դուք մենակ չեք, ես էլ եմ մրսում,
Ես էլ եմ ձեզ պես դողում, սարսռում։
Բայց դիտե՞ք արդյոք ի՛նչ է ձմեռը,
Այդ պատկառելի համարված ծերը.
Օ՜հ, մի՛ հարցընեք, դուք կըսարսափեք,
Երբ դրա բարքը պատմեմ ձեզ մեկ-մեկ։
Այդ անիրավը ուր ոտք է դնում,
Ամանց խղճալու մահ է տարածում։
Երեսին առած ըսպիտակ դիմակ,
Մեղնից ծածկում է սև դեմքն այլանդակ։

***

Շատ ժամանակ չէ ինչ որ դա եկավ,
Բվ դուք լավ տեսաք, թե ինչե՛ր արավ.
Դրրա երկյուղից ջուրը քար կտրեց,
Քշքըշան առուն լուվեց, պապանձվեց,
Դալար բույսերը սառան, փետացան,
Նախշուն հավքերը թռան հեռացան.
Բայց էլի շատին իր ճանկը ձրգեց,
Բուք-բորան արավ, բոլորին խեղդեց.
Սիրուն վարդենու թուխը չորցըրեց,
Սոխակի լեզուն տակիցը կտրեց:

***

Ո՛վ դու կեղծավոր փարիսեցի ծեր,
Դու ունիս, գիտենք, շողոքորթներ էլ,
Որոնք բորանըդ, թխփիդ չեն տեսնում,
Ոչ բուք-բորյադիդ տակ ցրտահարվում.
Սառցեղեն սրտին ի՞նչ բուք, ի՞նչ բորան
Կարե ներգործել, կամ ի՞նչ ցուրտ, ի՞նչ բան.
Նըրանք սըղըում են ինչպես անզգա
Ձյունով պատանած զոհերիդ վըրա.
Բվ դու, երեսպաշտ, լավ ես որոշում
Հարըստին խեղճից և ջոկ-ջոկ որսում.
Մեկին տալիս ես կճյա վառարան,
Մյուսին և ոչ մի խեցյա կրակարան.
Մեկին թանկագին մազեղեն մուշտակ,
Մյուսին և ոչ մի ցնցոտի մաշկյակ.
Մեկին տալիս ես մի սիրտ սառցեղեն,
Մյուսի թոքերը հանում ես կրծքեն.
Մեկին տալիս ես միջոց զվարճության,
Մյուսին դառն օրեր, օրե՛ր հեծության.
Մեկին տանում ես դեպի մոլության,
Իսկ մյուսին դեպի դառն ստրկության.
Մեկին կաշառով, մյուսին երկյուղով
Թակարդ ես ձգում դիվական ցանցով...

***

Անմե՞ղ պատանիք, սիրուն երեխաք,
Փոքր ինչ հեռացա, դուք ինձ կընկերիք.
Եթե իմանաք, թե այս րոպեիս
Ի՞նչ պատկերներ են առաջըս գալիս.
Տեսե՞լ եք արդյոք խախուտ խրճիթներ,
Բոբիկ, գլխաբաց, տկլոր մանուկներ,
Դատարկ ամբարներ, հորեր, մարաքներ,
Աղի պես լիզված երկայն մսուրներ.
Աչքերը պլըշած՝ քաղցած տավարներ,
Սիրտ պատրտտորող մայեր, բառանչներ....
Ջրաղաց չկա,—ջուրը սառել է.
Ճանապարհ չկա,—ձյունը կապել է.
Թե մարդ, թե տավար՝ միակերպ քաղցած,
Ողբում, լալիս են մահվան դուռն ընկած։

***

Օրը կարճացել, գիշերն երկարել,
Լույսը նըվաճվել, խավարն է տիրել,
Երկինքն ամպապատ, գետինքը սառած,
Գարունը հեռու, ցուրտը կատաղած—
Այսպե՞ս է ահա սոսկալի ձմրան
Ալիքով ծածկած պատկերը դաժան...

***

Ցուրտ է, սաստիկ ցուրտ, սիրուն երեխաք,
Եթե ինձ նման դուք էլ մրսում եք,
Եկեք միասին մի հնար գտնենք,
Ձմրան ճանկերից մեր գլուխն ազատենք։
Դուք ձեր մանկական անարատ մտքով,
Ես իմ հասակիս բազմամյա փորձով,
Եթե կամենանք, խելք խելքի կըտանք,
Եվ ինչից ասես՝ կրակ կատանանք,—
Կրակ լուսատու, պայծառ, անսուվեր,

Որ տաքացնեն սառցեղեն սրտեր,
Որ կենդանացնեն գոսացած ձեռներ,
Որ հալեցնեն սառցապատ լեռներ.—
Օրինակ առնենք մեզ կիզ-ապակին,
Եվ մենք կըհասնենք մեր նպատակին։

1881

ԱՐԵՎ

Արև՛, արև՛, դու մեզանից
Երբ հեռացար դեպ հարավ,
Ձմեռն եկավ և ամեն ինչ
Հավիշտակեց ու տարավ։

Աստված սիրես, էլ մի՛ գնար,
Մի՛ թողնիր մեզ քեզ կարոտ,
Քեզ կըպատվենք, քեզ կըգովենք
Միշտ, իրիկուն, առավոտ։

Որքան գոհ ենք, որ դու բերիր
Գարնան անուշ եղանակ,
Ա՜խ, երանի գարուն լինի
Տարին բոլոր ժամանակ։

Տես թե ինչպե՜ս փթըթել են
Ծառ ու ծաղիկ, կանաչ խոտ,
Տես թե ինչպես տարածվել է
Ամենայն տեղ անուշ հոտ։

Քեզ են գովում թռչնիկները
Իրանց քաղցր դայլայլով,
Հովիվը իր մեղմ սրինգով,
Հոտաղն անուշ հոլոլով։

Ջէ՛, արև ջան, էլ չըգնաս,
Էլ չըթողնես մեզ կարոտ,
Գնա քնի՛ր պիշերները,
Առավոտը եկ մեզ մոտ։
1884

ԼՈՒՍՆԱՀԱՑ

— Հայրի՛կ, ինչո՞ւ մեր Բողարը
Մ'էշտ հաչում է լուսնի վրան.
Մի՞թե պայծառ լուսնիակը
Մեկ վնա՞ս է տալիս նըրան։

— «Ո՛չ, որդյակ իմ, ոչ թե վնաս,
Այլ լույս, միայն լույս է տալիս,
Իսկ շանն՝ իբրև գայլի ցեղի՝
Լույս պիշերը դուր չի գալիս։

Բայց լուսինը խոմ չըգիտե՞,
Որ իր վրա հաչողներ կան,—
Նա լուռ ու մունջ՝ բակ բոլորած՝
Շարունակում է իր ճանապան։

Մենք էլ, որդյա՛կ, լուսնի նման
Պետք է լույս տանք մութ աշխարհին,
Եվ համարենք թե չենք լսում
Մեզ վըրա զուր հաչողներին»։
1885

***

Նասրադդին խոջան մեկ օր ուզեցավ
Անմեղ ամբոխին խաբել ու ծաղրել,
«Գիտե՞ք,—ասաց նա,—այս-ինչ բլրի տակ

Հնուց մնացած գանձ է լույս ընկել.
Հենց որ մոտենանք այն-ինչ լեռ քարին,
Ավազի նման կըտեսնեք փուված
Արծաթ ու ոսկի, պեսպես ակնեղեն,
Եվ ուրիշ զարդեր հակներով դարսած»...

Այս որ լսեցին՝ թե մեծ թե փոքըր,
Մի-մի պարկ առած՝ վազել սկսան,
Որն էլ ձի հեծավ, որը սայլ լծեց,
Որ անբավ գանձից մեծ մասն ստանան։

Երբ տեսավ խոջան մարդկանց վազելը,
Կասկածի եկավ, զարմացավ սաստիկ,
«Երևի ասածս ուղիղ է, ասաց,
Որ գլխապատառ վազում են մարդիկ»...
Ինքն էլ շտապով մի պարկ վերցըրեց,
Իր խաբած մարդկանց ետևից վազեց...

1885

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Ծիծեռնակը բույն էր շինում,
Ե՛վ շինում էր, և՛ երգում,
Ամեն մի շյուղ կպցնելիս՝
Առաջվան բույնն էր հիշում։

Մեկ անգամ էր նա բույն շինել.
Եվ շատ՝ անգամ կարկատել,
Բայց այս անգամ վերադարձին
Բույնն ավերակ էր գտել։

Այժմ նորից բույն էր շինում,
Ե՛վ շինում էր, և՛ երգում,
Ամեն մի շյուղ կպցնելիս՝
Առաջվան բույնն էր հիշում։

Նա հիշում էր անցած տարին
Իր անուցած ձագերին,
Որոնց ճանպին հափշտակեց
Արյունարբու թշնամին։

Բայց նա կրկին բույն էր շինում,
Ե՛վ շինում էր, և՛ երգում,
Ամեն մի շյուղ կպցնելիս՝
Առաջվան բույնն էր հիշում։
1886

1887

Արի՛ դու, արի՛,
Քո գալըդ բարի՛,
Սիրուն նոր տարի,
Նոր օրեր բեր մեզ։
Զյուն տուր սարերին,
Անձրև՝ արտերին,
Կարկուտը՝ չարին,
Ջով արևը՝ մեզ։
Անթուխ ծաղիկից,
Աններկ կարմրուկից,
Բարի ցավերից
Ազատ պահիր մեզ։
Մայրական գթով,
Գրկաբաց ձեռքով,
Ուրախ ժպիտով
Առ քո գիրկը մեզ։
Տարին բոլորեց,
Երեսը շրջեց,
Նոր դիմակ դրավ,
Նոր դեմք ցույց տըվավ։
Մարդիկ խնդացին,
Կերան, խմեցին,

Նորադեմ տարրոն
Դիմավորեցինն,—
Մինչ շատ թշվառներ՝
Այրիք ու որբեր
Ցամաք չոր հացի
Կարոտ մնացին...
1887

1888
ՀՈՆԻ ԿՈՐԻՉԸ

Տարեմուտի երեկոյին
Մայրըս թխեց կարկանդակ,
Մեջը դրավ հոնի կորիզ,
Իբրև բախտի նշանակ։

Կորիզն, ասաց, ում որ ընկնի,
Դովլաթավոր կըդառնա,
Ո՛ւր որ գնա, ինչ գործ բռնի,
Փառք ու պատիվ կատանա։

Կարկանդակը բաժանեցինք,
Կորիզն ընկավ ինձ բաժին,
Եղբայրներըս սրտնեղելով՝
Նախանձեցան իմ բախտին։

«Կույր է բախտը, սուտ չէ ասած»,
Մեծ եղբայրըս վրնթփրնթաց,
«Մի՞թե սա է ամենիս մեջ
Աշխատավոր, բանիմաց»...

Մեկելներն էլ հավանեցան
Մեծ եղբորըս ասածին.—
«Իրա՛վ, իրա՛վ, չէր արժանի»,
Միաբերան ձայնեցին...

***

Մայրըս ասաց. «խելոք կացիր,
Ահա կըգա Նոր-Տարին,
Նա որ տեսնի ձեզ կռվելիս՝
Պարգև չի տալ ոչ մեկին:

Բայց որ տեսնի դուք սիրով եք
Եվ խոսվ չեք իրարից,
Այնուհետև ինչ որ ուզեք,
Չի խնայիլ ձեզանից»:

Այս ասելով նա մեզ տրվավ
Տեսակ տեսակ մրգեղեն,
Չիր ու չամիչ, տանձ ու խնձոր
Եվ զանազան քաղցրեղեն:

Քաղցրը կերանք ու քաղցրացանք
Եվ խնդացինք շատ ու շատ,
Չարագ արինք նուռ, սերկևիլ,
Ծանաթ, սալոր, թութ, վիշատ:

«Հանկ կորիզն» այնուհետև
Բոլորովին մոռացանք,
Եվ շատ սիրով իրար գրկած,
Պառկոտեցանք, քնեցանք...

1888

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԹՈԹՈՎԱՆՔ

Աշխարհիս վրա մեկը կար միայն,
Որ ինձ սիրում էր հոգվով անարատ.
Նա իմ մայրիկն էր—իմ անուշ Ափին,
Հոգվույս ու մարմնույս ծնողն հարազատ:

Միտքըս թռչում է միշտ դեպի երկինք,
Երբ որ հիշում եմ մայրիկիս անուն,
Ոչ նրանից է, որ չեն երկրային
Ոչ նըրա ստինք, ոչ նրա լեզուն։

Նա ինձ կաթ տըվավ, տըվավ և լեզու,
Մինը քան ըզմյուսն ավելի անուշ,
Մեկով իմ փափուկ մարմինն էր անվտ
Մյուսով զարգանում իմ հոգին քնքուշ։

Ի՞նչ կա այնքան քաղցր ու աննդարար,
Որքան անարատ կաթն է մայրական,
Ո՞վ կարա խոսիլ այնպես սրտաբուխ,
Ինչպես որ մայրն է թոթովում մանկան։

Կարծես հիմա էլ տեսնում եմ մորըս,
Նա իբրև մանուկ գրկումն եմ ահա,
Նուրբ շրթունքներիս զարկում է մատով,
Որ իր հետ ձայնեմ «աղո՛ս» կամ «ագա՛ս»։

Նա թոթովում եմ, հրճվում է մայրըս,
Իմ մեջ գտնում է շնորհքի նշան,
Զար աչքից ազատ պահելու համար՝
Վրաս կարում է պեսպես թալիսման
1888

ՏԻԿՆԻԿԻ

(Մանկական խաղ)

Հովիտիկը նշանել էր
Իր մի աղջիկ տիկնիկին,
Պետք է շիներ բահր ու բաժինք,
Պետք է զուգեր հարսնացվին։
Օր ու գիշեր աշխատում է
Մեր Հովիտոն անդադար,

Ինչո՞ւ ասես որ չի շինում
Կտորներից անհամար։
Տարիներով տանը պահած
Ջրթի պատառ չըմնաց,
Ինչ կար մաշված կամ կիսամաշ՝
Բաժինքոսը կուլ գնաց։

***

Ահա եկան խնամիքը—
Անոն, Նզոն ու Նուշին,
Պիտի տեսնեն նոր բաժինքը,
Որ պսակեն տիկնիկին։
Խնամիքը նստոտեցան
Տան գավթումը ծալապատակ,
Հոխիսոն նրանց թեյ է տալիս
Ինքնաեռից անհատակ։
Կոտրած շիշ է ինքնաեռը,
Բաժակներն՝ խեցատներ։
Շաքարի տեղ քարի մանրուքը,
Բայց խմում են մեր հյուրեր։
Բալականին օդ կուլ տըվին,
Կում անելով թեյի տեղ,
Իրանց օրում չէին խմած
Այսպես եփած թեյ համեղ։
Պոռշները լպստելով՝
Թեյի սարքը վերցըրին,
Տեսակ-տեսակ քաղցրավենիք
Կոտրած խոնչով մոտ բերին։
Մի խնձոր էլ մաս-մաս արած
Ինչպես հաղորդ փրկության,
Դդալիկն էլ ավելի շյուղ էր,
Նրանով կերան քաղցրացան։

***

— Բաժինքը բե՛ր, խնամի Հուռի—
Ասաց մեկը նրանցից,

Ութ տարեկան պառավ Եղսոն,
Որ մեծն էր ամենից։
Հռիփսիկը մեջ տեղ դրավ
Մի բավական մեծ բոխչա,
Առաջ հանեց ցանցով գործած
Մի մատնաչափ խալիչա։
— Շա՛տ սիրուն է, ասաց Եղսոն,
Դալար կենան մատները...
Իսկ Աննիկը չը հավանեց,
Թուխ են, ասաց, թելերը։
Բայց կողինքին հավանեցին,
Նաս կտորից էր կարած.
Բալիշները բմբլով լըցրած,
Ուլունք կոճակներ արած։
Մախմուր երեսը մութաքի,
Աբրիշումի փունջերը,
Նախշուն վերմակը ատլասի
Իսպառ տարավ խելքները։
— Ապրի՛, ապրի՛ Հռիփսիկը,—
Մեր խնամիքն ասացին,
Ամեն կտոր վերցնելիս՝
«Բարով մաշեն» կրկնեցին։
— Տեսե՛ք, ասաց Հռիփսիկը,—
Դեռ էլի կան շատ բաներ.
Մեջ տեղ բերավ հազար ու մեկ
Մանր մժուր կտորներ։
Սիպտակեղեն ուներ կարած
Մի դյուժինից էլ ավել,
Եվ այդ բոլորն ինքն իր ձեռքով
Լըվացել էր, օսլայել։
Քանի՜ թղթի արկղիկներում
Բաներ ուներ պատրաստած,
Արծաթեղեն ու ոսկեղեն
Բայց ոչ մետաղ ժանգոտած։
Սոխի կճպից ոսկեղենն էր,
Սխտորինից արծաթին.

Փող էլ ուներ սոխի կճպից
Տասը ոսկի շատ դեղին...

***

Դե բե՛ր, դե բե՛ր մեր հարսնացուն,
Տեսնենք ինչպես ես զուգել.—
Տեսան հարսին. շատ սիրուն էր,
Բայց սկսան շըշնջել.
Խնամիքանց մեկն ասում էր՝
Դեղ է քսել երեսին.
Մյուսն ասում էր՝ ոչ, երեսը
Դեմ է արել կրակին։
— Տեսե՛ք, ասաց Հռիփսիկը,
Ահա՛ աղջիկ փաշփաշա,
Ունքերը խաս աբրեշում է,
Նախշուն աչքերն է շուշա։
Կրծքի քորոցն ադամանդ է,
Իսկ ճակտինը զուտ ոսկի,
Ականջի օղերը զմրուխտ են,
Մատնիքները փիրուզի։
— Շա՜տ մի գովիր, քորոցնե՞ր են
Տեսակ տեսակ գույներով,
Անցյալ օրը չարչի Գևոն
Տասն էր տալիս մի հացով...

***

— Բավակա՛ն է, բերեք տղին,
Նստեցրեք մի տասին,
Նարոտ բերեք կանաչ-կապրմիր,
Կապենք վզերն երկուսին։
Ելան հանեց իր ծոցիցը
Մեր տիկնիկի նոր-փեսան,
Մեկն իր ձեռքը զուռնա շինեց,
«Դո՜ւ-դո՜» կանչեց բարձրաձայն։
Հավաքվեցան աղջիկ, տղա,

Սրտ երգեցին, պարեցին,
Ինչպես կարգն էր հարսանիքի՝
Պակաս. ոչինչ չըթողին...

***

Խաղացե՛ք, ո՛վ մանուկներ,
Շատ խաղացեք,
Բայց թե տիկնիկ և թե բաժինք
Ձեր իսկ ձեռքով շինեցեք։

1889

ՄԱՆՈՒՇԱԿ

Սաա ինձ, մանուշակ,
Ինչո՞ւ ես այդպես վաղ
Դուրս եկել մեն-մենակ.
Դեռևս չի բացվել
Ոչ մի տեղ քեզ նման
Հոտավետ մի ծաղիկ։
—Ես չունիմ մյուսների
Գեղեցիկ հասակը,
Ոչ նրանց հագուստը
Զարդարուն ու շքեղ,
Դուք ինձ չեք նկատել,
Սիրե ես երևամ
Նրանց հետ միատեղ։

ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

Երբ տեսնում եմ խաղալիս
Անմեղ անհոգ մանուկներ,
Իսկույն միտքս են գալիս
Իմ մանկության քաղցր օրեր։
Օր ու գիշեր անհանգիստ
Նայում էի անդադար,
Աշխարհային հոգ ու վիշտ
Անհայտ էին ինձ համար։
Իմ ընկերն էր ամեն ինչ—
Թե շնչավոր, թե անշունչ,
Չը՛կար համր և ոչինչ—
Չկար մի բան անմրուռունչ։
Աղբյուրն ինձ հետ խոսելիս՝
Լսում էին քարերը,
Անտառն իր մոտ կանչելիս՝
Գնդում էին ձորերը։
Բարի էին ամենքը,
Չկար մի հետք չարության,
Նույն իսկ օձն ու կարիճը
Տիպար էին բարության։
Քանի անգամ բռնել եմ
Օձի պոչից ու գլխից
Եվ գազանը—ալպշել եմ—
Հեռացել է ինձանից.
Ինչ էր երկյուղ կամ ամոթ
Չըգիտեի բնավին,
Ամենքն էին ինձ ծանոթ,
Ես բարեկամ ամենին։

Իմ առաջին ծանոթը
Մեր կեղծավոր փիսոն էր,
Շատ անգամ անամոթը
Ջեռիս հացը կը խլեր։
Նրա նման չէր Ջանգին՝
Մեր իմաստուն մեծ շունը,
Նա իմ դայակն էր անգին,
Չեմ մոռանում անունը։
Ինչպես արթուն պահապան՝
Գիտեր վրաս միշտ հսկել,
Երբ մոտըս էր այդ հսկան,
Էլ ո՞վ կարար ինձ դիպչել։
Բայց և օտար շները
Չէին հաչում ինձ վրա.
Մեզավորն ու անմեղը
Տեսնում էին աշկարա։
Չին ինձ քացի չէր տալիս,
Թեկուզ բռնեի ափին,
Նա որ մեծին տեսնելիս՝
Պատրաստ ուներ աքացին։
Այսպես եղն էլ կամ կովը,—
Որ շատ էլ չէր հյուրընկալ,—
Երբ կանցնեի մոտովը՝
Չէր հանդգնիլ հարու տալ։
Այս երջանիկ վիճակս
Շուտով անցավ հեռացավ,
Վարդանման աշխարհըս
Փուշ ու տատասկ փոխվեցավ...

1839

ԱՐՄԻԿՆ ՈՒ ԼՈՒՍԻՆԸ

Նայի՛ր, Արմիկ, դեպի վեր,—
Ասաց մայրը որդեսեր,—
Տե՛ս, լուսինը երկնքում
Ինչքա՜ն սիրուն է փայլում։

— Այո՛, մայրիկ,—
Ասաց Արմիկը,—
Խնդրիր, Թող գա,
Մեզ մոտ մնա...
1907

ԱՆՆՔՔ

Երկու հոգի՝
Հայր ու որդի՝
Խորհուրդ արին
Եվ վճռեցին,
Որ վեր կենան,
Որսի գնան։

Եվ գնացին...

Ու ներս մտան
Մի խիտ անտառ,
Ու երբ գտան
Մի որբ կխտար...

Որդին ասեց՝
Թող ե՛ս խփեմ.
Հայրն արգելեց.
Մե՞ղք է, ասեց,
Թող ե՛ս խփեմ.
Թող ե՛ս ընկնեմ
Անեծքի տակ,
Եվ ոչ թե դու
Ջահել օրով.
Դու ո՛ղջ մնա
Հորով-մորով։
Հայրը խփեց.
Կխտարն ընկավ.
Որդին շալկեց,

Ճանապա ընկավ
Մի նեղ շավղով,
Խոր ձորերի
Անդունդներով...

Մեկ էլ հանկարծ
Մի քարա-այծ
Քերծի ղլխից
Փախած տեղից
Գլորեց մի քար
Դեպի ներքև.
Եվ հոր առջև
Մոր մինուճար
Որդուն դիպավ,
Լույսը հանդա՜վ...
1909

Ա.ՏԱՄԸ ՓՈԽԱԾ

(Մանկական երգ)

Ատամ, ատամ,
Իմ կաթնատամ,
Գնա՜ս բարով
Հարյուր տարով...
Իսկ դու արի՛,
Գալըդ բարի՜,
Իմ նո՛ր ատամ.

Ես քեզ կըտամ
Հարյուր տարի
Հազար բարի—
Էլ ղավուրմա՜,
Էլ բաստուրմա՜,
Ջամշով փլա՜վ,
Հնդու խուրմա,

Տանձ ու խնձոր
Մի՞շտ, ամեն օ՞ր
Փլատա՞, բադա՞մ,
Էլ ո՞ր մեկի
Անունը տամ,
Ոսկի՞ ատամ...
1909

ԾԻԾԵՌՆԱԿԻ ԳԱԼՈՒՍՏԸ

(Մանկական խաղ)

Դերձողներ. երկու մանուկ, մեկը ծիծեռնակի դերում. մի երգչիկ խումբ. բոլորը միասին իբրև նորեկ ծիծեռնակներ:
Մանուկը.— Բարով ես եկել, սիրուն ծիծեռնակ,
Բայց ասա խնդրեմ, ինչո՞ւ ես մենակ.
Ծիծեռնակը.— Ո՜հ, մի՛ հարցընիլ, սիրելի մանկիկ,
Ճամփին բարձրացավ մի մեծ փոթորիկ...
Խումբը (զարմացած).— Օ՛յ-օ՛յ-օ՛յ, ո՛ւյ-ո՛ւյ-ո՛ւյ.
Մանուկը.— Հետո՞... երևի ամենքիդ ցրվեց.
Ով դիտե՝ որին ո՞ր ձորը գցեց...
Ծիծեռնակը.— Այո՛, ո՞վ դիտե, ո՞վ ողջ, ո՞վ մեռած,
Քանիսը մնացին ճյունի տակ սառած...
Խումբը (տխուր).— Վա՛յ-վա՛յ-վա՛յ-վա՛յ-վո՛ւյ-վո՛ւյ-վո՛ւյ...
Մանուկը (կուտ է ածում առաջը).— Խո՛ղ իմ ծիծեռնակ, կեր, հանգստացիր,
Եկ մոխիր բունդդ, մեկ լավ տաքացիր:
Ծիծեռնակը.— Շնորհակալ եմ, ես կուշտ եմ հիմա.
Կարծես մերոնք էլ պիտի գան ահա:
Խումբը (ուրախ).— Վա՛-վա՛-վա՛, վի՛-վի՛-վի՛...
Մանուկը.— Բան չի երևո՞ւմ, այդ ի՞նչ ես ասում,
Գուցե հեռվից մի ձայն ես լսում:
Ծիծեռնակը.— Ո՛չ, ես զգում եմ, թեև չեմ լսում,
«Գալիս են ահա՛», իմ սիրտն է ասում:
Բոլոր աշակերտները (ներս են թափվում կռնեքը թափահարելով տակտով, իբրև թռչում են և շրջապտույտ գործելով երգում են).—

Եկա՛նք, եկա՛նք ողջառո՛ղջ,
Մենք անկորուստ և ամբողջ,
Լե՛-լե՛-լե՛, հա՛յ լե՛-լե՛
Լո՛-լո՛-լո՛, հա՛յ լո՛-լո՛
Հելելե՛, հոլոլո՛...

1910

ՀՈՎՎԻ ՍՐԻՆԳԸ

(Ավանդություն)

Նվիր երաժշտագետ Մուշինկիս

Հովիվը սարին՝
Ոչխարն առաջին՝
Ոչ շուն և ոչ գենք
Ջունի նա կշտին։

Եվ ահա եկան
Օրո ցերեկով
Սոպած դայլերը՝
Ամբողջ ոհմակով։

Հովիվն ի՞նչ աներ,
Ի՞նչպես ազատեր
Իր ամբողջ հոտը,
Իրան էլ հետը։

Նա ճարը կտրած՝
Սրինգը հանեց
Եվ ազիողորմ
Մի երգ նվագեց։

Եվ ինչպե՞ս քնքուշ,
Ինչպե՞ս մեղմանուշ,—
Բոլոր գայլերը
Կարեցին ապուշ...

Եվ լսում էին
Սառած, քարացած,
Սրնգի ձայնից
Թովված ու դյութված

Բայց ի՞նչ էր երգում
Հովիվն այնպես լո՜ւրջ,
Որպես մի հառա՜չ,
Որպես մի մրմո՜ւնջ:

Նրա նվագը՝
Ջիլ ու քաղցրաձայն՝
Մի աղերսանք էր,
Մի գոչ օգնությյան:

Սրինգն ածելիս՝
Նա ձայն էր տալիս
Իր կարիճներին՝
Ջալում շներին.—

Ա, Ջամբա՜ր,
Ա, Ղայթա՜ր,
Եկե՜ք, հա՜, եկե՜ք,
Ա՛, Քյասա՜ր,
Ա՛, Բասա՜ր,
Հասե՜ք, հե՜յ, հասե՜ք...

Հանկարծ թնդում է
Յուրթն[1] ամեն տեղից.
Ի՞նչ հարայ-հրո՞ց,
Ի՛նչ ո՞ղբ, ի՞նչ օնո՞ց...

Շները թև առած՝
Ինչպե՞ս են թռչում,
Հասնում են հովվին
Մի ակնթարթում...

Այսպես մի հովիվ,
Սրնդի շնորհիվ՝
Փրկում է հոտը,
Իրան էլ հետը
Չար գաղաններից՝
Սոված գայլերից...

ՓԻՂՆ ՈՒ ՉԱՏԻԿԸ

Փի՛ղն հսկա մի կենդանի,
Չո՛ւտ ուղտի չափ հև՛շտ կլինի,
Ի՛նքն զգայուն
Ե՞վ խմաստուն,
Վրան կառնի մի ամբողջ տուն։
Թե ինչպե՞ս է տեսքովն էլ նա,
Պատկերի՛ մեջ լա՛վ կերևա,—
Գլուխը հատու մի ծառաբուն,

---

1 Յուրթ կամ յուրդ ասվում է ասրվորների բնակատեղին։

Քի՛թը երկար՝ յո՛թը կանդուն,
Մյուս կողմերն էլ սրանց նման
Կո՛շտ ու կոպիտ, հսկայական։

***

Այսպես մի փիղ ժամանակով
Ա՛նց էր կենում մե՛ծ քաղաքով։
Հե՛նց որ տեսան այդ կենդանին,
Ե՛ղն ու դոմեշ, ձի՛ն ու ջորին,
Ո՛ւղտն ու ե՛զը, շո՛ւնն ու կատուն,
Սարսափելով՝ փախան իսկույն։
Չվախեցավ միայն մի շուն,
Կամ ճիշտն ասած՝ փոքրիկ շնիկ.

Փոքրիկ շնիկ,
Բայց շատ ճարպիկ,
Պատիկ—
Չատիկ...

Չատիկն աղմուկ բարձրացրեց
Եվ հաչելով հասկացրեց
Մե՛ծ շներին,
Բոզարներին,
Թե՝ փախչելը ամոթ բան է,
Փիղն ի՞նչ է, որ մեզ սպանե։
Այս ասելով՝ վրա վազեց,
Փղի ոտքից մի պինդ կծեց։
Փիղն այդ զգաց,
Բայց լուռ մնաց։
Երբ Չատիկը մեկ էլ խածեց,
Փիղը արագ պտույտ դրծեց,
Որ շնիկին բռնե շուտով,
Կամ մի զարկ տա երկայն քթով։
Չատիկ շնիկն այդ հասկացավ,
Ճարպկությամբ մի կողմ անցավ.
Կրկին աղմուկ բարձրացրեց,
Մեծ շներին խրախուսեց։

Հավաքվեցին մեծ շները,
Զանգին, Զրանգին և մյուսները,
Հարայ-հրոց բարձրացրին
Եվ բլրաշատ գուխի փղին
Վախեցրին
Ու փախցրին։

***

Ճշմարիտ է, մեր Զատիկին
Հին ժամանակ տնաղ արին,
Մեղադրեցին
Ու ասացին,
Թե ինչպե՞ս է հանդգնացել
Ու մեծ փղի վրա հաչել։
Բայց երբ խելքով հասունացան,
Գլխի ընկան
Ու իմացան,
Որ մեծե՛րն են լինում վախկոտ,
Իսկ փոքրե՛րը՝ քա՛ջ ու արտոտ։
Թե այս բա՛նը բնակա՛ն է,
Իսկ պատճա՛ռը պատմակա՛ն է։

***

Բայց դուք, փոքրեր, երբ մեծանաք,
Ո՛չ մի բանից չվախենաք,
Թո՛ղ լինի փիղ, ա՛րջ ու վարազ,
Գա՛յլ ու առյուծ, վա՛գր ու հովազ,
Հարձակվեցեք անահ սրտով,
Եվ անխռով
Թե՛ միայնակ
Եվ թե՛ խմբով...

1907

ՓՈԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԷՇ ԵՎ ՍՈԽԱԿ

(Փոխ. Կոլցովից)

Իշուկը մեկ Սոխակ տեսավ.
— Մեկ ինձ նայիր, ընկան ասավ,—
Ասում են՝ դու լա՛վ ես երգում,
Բա՛յց չըգիտե՛մ՝ ո՞րդ են ասում.
Ես ականջներ ունիմ լայն-լայն,
Լավ եմ լսում ամեն մի ձայն.
Բայց քո երգը ես չեմ լսած,
Թեև լսել շատ եմ ուզած.
Այս լավ եղավ, որ քեզ գըտա.
Դե՛, մեկ երգիր, մեկ բըլբըլա,
Տեսնեմ ուղիղ լա՞վ ես երգում,
Թե՞ իզուր են այնքան դովում:

Անմեղ Սոխակը նազ չարավ.
Սիրուն կտուցը բաց արավ,
Ուզեց ցույց տալ ավանակին,
Որ սուտ չեն դովում Սոխակին:
Ձայնը լարեց և բսկըսեց...
Սոխակի ձա՞յն, ինչե՞ր չասեց.
Մեկ խոսում էր ու մեկ երգում,
Հազար խաղով խաղացընում.
Մեկ դայլայլում, դըլդըլացընում,
Մեկ դեղգեղում, կըլկըլացընում,
Այնպես շըվում սրնգում էր,
Որ սար ու ձոր գըվգըվում էր.
Լեռ քարերն էլ դարձրին ուշ,

Այնքան քաղցր էր, այնքան անույշ.
Ամեն մի շունչ և արարած
Լսում էր լուռ, ապուշ կարած:
Քամին կարեց իր վըզվոցը,
Աղբյուրն իրա քըչքըչոցը.
Ոչ մի տերև չէր սըլսըլում,
Ոչ մի թռչուն չէր ծըլվըլում.
Տավարներն էլ չարածեցին,
Այլ նստեցան ականջ դրին.
Տավարածն էլ շունչը քաշած,
Սոխակին էր լսում ապշած,
Անմեղ ժըպիտը բերանին,
Զեռքով էր անում ընկերին:
Վերջապես Սոխակը լռեց,
Իշի վճռին ականջ դրեց:
— Է՜հ, էշն ասաց,— վատ չես երգում,
Լավ ես ծըլվում, ու ծըլվծըլվում,
Բայց ես շատ եմ ախտսում քեզ,
Որ չես երգում աքլարի պես.
Եթե մեր աքլարին տեսնես,
Նրա երգին ականջ դնես,
Այնուհետև նըրա նման
Դու էլ կերգես շատ աննման:
Այս վճիռը որ իմացավ,
Մեր Սոխակը շատ նեղացավ,
Նա չըգիտեր որ իր դիմաց
Մի անճաշակ էշ է կանգնած.
Թևին խփեց, թռավ գնաց
Դեպի աշխարհն երանելյաց...

1883

ԲԱՆԱԿՈՒՎ

(Արովյանից)

Մեկ քանի կույր մարդ մեկ ճանապա ընկած,
Այնպես էին գնում, ինչպես մոլորված.

Ոտք էին փոխում, սայթաքում, ընկնում,
Կամ գլխի վրա ցից անակ լինում։

Անցորդի մեկը այս որ նկատեց,
Մեկ փայտ վեր առավ և նրանց տրվեց,
Որ էլ վայր չընկնին
Ել ոչ սայթաքին,
Փայտը դեմ տալով՝ դնան տեղ հասնին։

Կույրերի մեկը, գլուխը պատռած,
Փայտը ձեռքն առավ
Եվ առաջ ընկավ.
Ողջ հոտը քաշվեց, իրարից բռնած։

Առաջվա նման թեպետ վայր չընկան,
Լոք-լոք անելով՝ մի քիչ հեռացան,
Բայց հանկարծ մեկ թունդ կռիվ բաց արին,
Առջևից գնալն ամենքն ուզեցին։
Եվ այս կռիվը դեռ չվերջացած՝
Մեջներից մեկը բղավեց հանկարծ.
— Տվե՛ք, լսեցե՛ք, ձեզ բան եմ ասում,
Այս փայտն ինչի՞ է, ո՞վ էք իմանում։
— Ես լա՛վ կիմանամ, տուր մեկ շոշափեմ,
Դրա անունը ես իսկույն կասեմ։
Մեկն ասաց, առավ շոշափեց,
Հոտ քաշեց,
Տնտղեց,
Գլուխը շարժեց,
Խելքին դուռ տրվեց,
Ել հետո վճռեց, թե սա բոխի է։
— Ոչ թե բոխի է, այլ լավ ջոխի է.—
Ասում է մյուսը և ձեռքիցն առնում,
Նույնպես շոշափում,
Ել ձեռնահարում։
— Հը՛մ, ես լավ գըտա, այնում է հանկարծ,
Այս ջոխին կաղնի ծառից է կտրած։
— Ի՞նչ ես դուրս տալիս, դա սերկեվիլի է։
— Իսկ ես կասեմ ձեզ, որ դա զկռի է։

— Բա ես խելք չունի՞մ. ես էլ լավ գիտեմ,
Ամենքիցըդ լավ ես կը ճանաչեմ.
Դա ձեր ասածից և ոչ մեկը չէ.
Ես հաստատ գիտեմ, որ դա սղնի է։—

Այսպես ամեն մեկը իր գուռնան փչեց,
Փայտըն առավ ձեռքը և մատնահարեց.
Ջեռքով ուզեցան այն բանը գտնել,
Որ երազումն էլ կուլըը չի տեսնել։
Եվ դրա վրա այնքան վիճեցին,
Որ գործն իսկական կռվի հասցրին.—
Գլուխ էր, որ ճղվեց, ատամ, որ ջարդվեց,
Որն էլ շնչասպառ գետնին տարածվեց.
Օգտավետ փայտից ոչ թե շահվեցին,
Այլ նրանով միմյանց գլուխ ջարդեցին...

1883

ՈՍԿԻ ԶՆՆԻԿ

(Ա. Պուշկինից)

Ա.

Մի ծերուկ ձկնորս և իր պառավ կին
Բնակում էին Մեծ ծովի ափին.
Ծերը գնում էր ձուկ բռնում ծովից,
Պառավն էլ տանը թել մանում բերդից.
Այսպես միասին՝ մի հին գետնատան,
Երեսուներեք տարի ապրեցան։
Ահա մեկ օր էլ ծերը գնաց ծով,
Որ ձուկը որսա իր մաշված ցանցով.
Նա ուրախ-ուրախ ցանցը ծով ձգեց,
Առաջին անգամ միայն տիղմ հանեց.
Երկրորդ անգամը ցանցը ձգեց ծով,
Ցանցը դուրս եկավ ծովային խոտով.
Իսկ երրորդ անգամ որ ցանցը ձգեց,—
Ո՞վ կարե ասել, թե ի՞նչ դուրս հանեց.—

Նա բերավ իր հետ մի ոսկի ձկնիկ՝
Չկանց այրքայի դուստրը գեղեցիկ.—
Ծերի ցանցն ընկավ, իբրև խեղճ գերի,
Ոսկի աղջիկը ձուկ-թագավորի։
Խե՞ղճ ոսկի ձկնիկ, ինչպե՞ս է խնդրում,
Մարդկային լեզվով ծերին աղաչում.
«Թո՛ղ ինձ, թո՛ղ, ծերո՛ւկ, թո՛ղ ինձ անվտանգ.
Քեզ կըվճարեմ թանգագին փրկանք,
Ինչ սիրտդ ուզի, ինչ որ կամենաս,
Ուզիդն եմ ասում, ինձնից կըստանաս։
Վախեցավ ծերը. մնաց զարմացած։
Նա այնքան տարի ձկնորս էր եղած,
Բայց ձկան մասին երբեք չէր լսել,
Թե նա մարդու պես կարող է խոսել։
«Գնա՛, Տեր ընդ քե՛զ, ասաց ծերունին,—
Ինձ հարկավոր չէ փրկանք թանգագին.
Գնա՛ քեզ համար դու Ծիրանի ծով,
Ու այնտեղ ապրիր ազատ, ապահով»։

Բ.

Այս դեպքից հետո ծերը տուն դարձավ,
Պատմեց պառավին, թե ինչ բան տեսավ.
«Այսօր ես ծովից, գիտե՞ս ինչ, ա՛ կնիկ,
Բռնեցի հանկարծ մի ոսկի ձկնիկ.
Ոսկի եմ ասում և ոչ քո գիտցած.
Այսպիսի հրաշք ոչ ոք չի տեսած։
Նա խոսել գիտեր ուղիղ մեր լեզվով,
Աղաչանք արավ, որ հետ ձգեմ ծով.
«Թո՛ղ, ասաց, խնդրեմ, թող ինձ անվտանգ,
Քեզ կըվճարեմ թանգագին փրկանք».
Բայց ես ոչ մի բան չըպահանջեցի,
Ոչինչ չեմ ուզում, դնա՛, ասացի.—
Գնա՛ քեզ համար դու Ծիրանի ծով,
Ու այնտեղ ապրիր ազատ, ապահով»...
Պառավը երբ որ այս բանը լսեց,
Խեղճ ալևորին շատ հանդիմանեց,

Թե ինչո՛ւ ձկնից փրկանք չի ուզել,
Ու այնպես ձրի հետ ծովն է ձրդել։
«Ա՛յ հիմար անմիտ, հայհոյից ծերին,—
Գոնե կասեիր դու ոսկի ձկկին՝
Մի նոր տաշտակ տուր տանեմ իմ կնկան,
Մերը կոտրած է, էլ չէ պետքական»...
Դարձավ ծերունին ծովի ափ գնաց.
(Տեսավ նա ծովը մեղմիկ ծածանված).
Ըսկսեց կանչել ոսկի ձկնիկին.
Ջուկը լողալով՝ մոտեցավ ծերին.
«Ի՞նչ ես կամենում, ծերո՛ւկ», հարցրեց.
Ծերը պլուս տվավ ու պատասխանեց.
«Ողորմա՛ծ լինիս, Թագուհի-Ձկնիկ,
Ինձ նախատում է իմ պառավ կնիկ,
Հանգիստ չի թողնում խեղճ ալևորիս,
Վըրաս մըրմնջում, ուշունց է տալիս.
Մի նոր տաշտակ է հարկավոր իրան,
Մերը կոտրած է, էլ չէ պետքական»...
Ոսկի ձկնիկը ծերունուն խղճաց.
«Գնա՛, Տեր ընդ քե՛զ, մի՛ տխրիլ, ասաց,
Թող քո պառավը շատ չընեղանա,
Այսօր նա մի նոր տաշտակ կունենա»...

Գ.

Հետ դարձավ ծերը դեպի իր տնակ,
Տեսավ կնկա մոտ մի սիրուն տաշտակ.
Բայց կինը գոհ չէր. նա այս անգամ էլ
Ըսկսեց ծերին սաստիկ նախատել.
«Գնացիր, անխելք, տաշտակ ուզեցիր,
Ինչո՞ւ մի ուրիշ բան չընդրեցիր.
Էլ մի ուշանար, շուտով հետ դարձիր,
Եվ ոսկի ձկնից մեկ լավ տուն ուզիր»։
Ծերունին դարձավ ծովի ափ գնաց.
(Այս անգամ տեսավ ծովը պղտորված).
Ըսկսեց կանչել ոսկի ձկնիկին.
Ջուկը լողալով՝ մոտեցավ ծերին.

«Ի՞նչ ես կամենում, ծերո՛վ», հարցրեց.
Ծերը գլուխ տվավ ու պատասխանեց.
«Ընդամա՛ծ լինիս, Բագուհի-Զկնիկ,
Ինձ շատ նախատեց իմ ա՛ռաավ կնիկ.
Գնացիր՝ ասում է՝ տաշտակ ուզեցիր,
Ինչո՞ւ մեկ սիրուն տուն չբնդրեցիր»։
Ոսկի ձկնիկը ծերունուն խղճաց.
«Գնա՛, Տեր ընդ քե՛զ, մի՛ տխրիլ, ասաց.
Թող լինի այնպես, ինչպես կամենա,
Այսօր նա մեկ լավ տուն էլ կունենա»...
Ծերը հետ դարձավ կրկին դեպի տուն՝
Էլ նա չըգտավ իր հին գետնատուն.
Մի նոր տուն տեսավ լուսամուտներով,
Կըտուրից հանած ծըխահաններով,
Պատ ու վառարան մաքուր սրվաղած,
Կրով ու կավճով սպիտակացրած,
Վարպետի տաշած, կաղնի տախտակից,
Մեծ դուռն էր կախած լայն բակի կողմից։
Պատուհանի տակ կինն ուռած նստել,
Իր չարությունից ուզում է տրաքել.
Ի՞նչ անեծք առես աշխարհքիս տակին՝
Բոլորն էլ թափեց խեղճ մարդի գլխին.
Վերջը՝ երբ փոքր ինչ բարկությունն իջավ,
Մուխը կախած՝ ծերունուն դարձավ.
«Անշնո՛րհք ծերուկ, տնա՞կ ուզեցիր,
Երևի քո մեջ մեծ բան կարծեցիր.
Հետ դարձիր, անխելք, հետ դարձիր գնա,
Ոսկի ձկնիկին իմ կողմից. ասա՛,
Որ էլ չեմ ուզում մնալ գեղջկուհի,
Ուզում եմ լինել մեծ իշխանուհի»...

Դ.

Ծերունին դարձյալ ծովի ափ գնաց.
(Այս անգամ տեսավ ծովը վըրդովված).
Ըսկսեց կանչել. ոսկի ձըկնիկին.
Ջուկը լողալով մոտեցավ ծերին.

«Ի՞նչ ես կամենում, ծերո՛վ», հարցրեց.
Ծերը գլուխ տվավ ու պատասխանեց.
«Ողորմա՛ծ լինես,- Թագուհի-Զկնիկ,
Հանգիստ չի տալիս ինձ իմ շար կնիկ,
Էլ չի կամենում մնալ գեղջկուհի,
Ուզում է լինել մեծ իշխանուհի.
Ջրգիտեմ գլուխն ի՞նչ քամի մտավ,
Որ գեղջկությունից հանկարծ ձանձրացավ»...
Ոսկի ձկնիկը ծերունուն խղճաց.
«Գնա՛, Տեր ընդ քե՛զ, մի՛ տխրիլ, ասաց.
Թող քո պառավը հենց այսօրվանից
Ազատ համարվի իր գեղջկությունից»...
Հետ դարձավ ծերը, և ի՞նչ է տեսնում.
(Կարծես ցնորք է աչքին երևում).
Մի տուն հոյակապ. վերնասրահում
Պառավն է կանգնած ինչպես նոր խանում.
Հագին սամուրե բաճկոնակ սիրուն,
Գլխին դիպակե շարդաք դույնըզդույն.
Վիզը զարդարած մարգարիտներով,
Մատներին մատնիք անգին քարերով.
Մաշիկներն ինչպես կաս-կարմիր որդան,
Մյուս հագուստներն էլ մետաքս պատվական։
Ծառաներ ունի մի քանի տասնյակ,
Բոլորն էլ իրան հլու հպատակ։
Մարդին որ տեսավ՝ պառավը կատղեց,
Խեղճ ծառաներին ծեծել սկսեց.
(Կարծում էր խեղճը, որ իշխանուհին
Պետք է որ ծեծե իր ծառաներին).
Հայհոյանք թափեց ամենքի վրրա,
Տեղի-անտեղի քոթկեց անխնա.
Մեկի մազերից բռնեց քաշքըշեց,
Մյուսին էլ մի լավ ապտակներ զարկեց։
Ծերը մոտեցավ դող-դող քայլերով՝
Ասաց պառավին՝ խոր գլուխ տալով,—
Բարո՛վ գերազնիվ խանում-խաթունիս,
Հիմա խոմ գո՞հ ես, հանգի՞ստ կըլինիս»...

Պառավ տիկինը այնպես բղավեց,
Որ խեղճ ծերունու լեղին պատառեց.
Նրան հրամայեց, որ իսկույն գնա
Գոմն ավլե, քերե, ու այնտե՛ղ մնա...

Ե.

Մեկ-երկու շաբաթ հազիվ անց կացավ,
Պառավ խանումը նորից կատղեցավ.
«Շուտ կանես կերթաս, ասում է մարդին,
Ու իմ կողմանե կասես ձկնիկին,
Որ էլ չեմ ուզում տիկնություն անել.
Ուզում եմ ազատ թագուհի լինել»...
Այս խոսքի վրա ծերունին սոսկաց,
Եվ աղաչելով պառավին ասաց.
«Գժվե՞լ ես, ա՛ կնիկ, ես չեմ հասկանում,
Արդյոք դու դիտես ինչ ես ցանկանում.
Մեկ նայիր վերադ, շենք ու շնորհքիդ,
Էրբէրբան լեզվիդ, ծուռումուռ քայլքիդ,
Ախըր ի՞նչ ունիս թագուհու վայել,
Որ խելքիդ այդպես քամի է փչել.
Արի լսի՛ր ինձ, մի՛ անիլ այդպես,
Ամբողջ աշխարհքին կըծիծաղեցնես»...
Էլ չըհամբերեց մեր պառավ տատը,
Որ վերջացներ մարդն իր խրատը.
Նա այնպես գոռաց, այնպես որոտաց,
Որ ամբողջ տունը հիմնովին թնդաց.
«Ի՞նչպես թե այդպե՛ս, հանդո՛ւգն ըստահակ»,
Գոչեց ու զարկեց մի ուժգին ապտակ,
«Համարձակո՞ւմ ես, դուհիկ անգետ,
Վիճել վեհազն իշխանուհուս հետ.
Քեզ հրամայում եմ պատվավոր խոսքով,
Որ իսկույն գնաս քո հոժար կամքով,
Եթե ոչ՝ ահա ժողոված կշտիդ,
Սրանք կըտանեն՝ խփելով վզիդ»։
Ծերունին դարձյալ ծովի ափ գնաց.
(Այս անգամ տեսավ ծովը սևացած).

Ըսկսեց կանչել ոսկի ձկնիկին,
Ջուկը լողալով՝ մոտեցավ ծերին.
«Ի՞նչ ես կամենում, ծերո՛վ», հարցրեց.
Ծերը գլուխ տվավ ու պատասխանեց.
«Ողորմա՛ծ լինիս, Թագուհի-Ձկնիկ,
Էլի է կռվում իմ պառավ կնիկ.
Ներիր ինձ, խնդրեմ, ես ամաչում եմ,
Որ չար պառավիս նոր ուզածն ասեմ.
Բայց ո՞ր ջուրն ընկնիմ, հանգիստ չի թողնում,
Կրակն է գցել, այրում, խորովում.
Գնա՛, ասում է,— ա՛խ նզովյա՛լ կին—
Շո՛ւտ գնա ասա՛ ոսկի ձկնիկին,
Որ էլ չեմ ուզում տիկնություն անել,
Ուզում եմ ազատ թագուհի լինել»...
Ոսկի ձկնիկը ծերունուն խղճաց.
«Գնա՛, Տեր ընդ քե՛զ, մի՛ տխրիլ, ասաց,
Թող քո պառավի ուզածը լինի,
Թող դնա դառնա ազատ թագուհի»։

Զ.

Ո՞վ կարե պատմել, թե ծերն ինչ տեսավ,
Երբ ձկան մոտից տուն վերադարձավ.
Էլ ի՞նչ տուն, ի՞նչ բան, դու արքայական
Ապարանք ասա, կամ հսկայական
Մեծ-մեծ պալատներ շարիշար կանգնած՝
Բարձր բուրգերով չորս կողմը պատած,
Շքեղ դահլիճներ, անթիվ սենյակներ,
Մարդ կըշըշկլվեր, եթե մեջն ընկներ։
Ծերը բարձրացավ մարմար սանդուխքով,
Մի դահլիճ մտավ խիստ պատկառանքով.
Առջևը բացվեց մի նոր տեսարան,
Երբ այնտեղ գտավ իր պառավ կնկան.
Նա հիմա ազատ թագուհի դառած՝
Առոք ու փառոք ճաշի է նստած.
Մեծ-մեծ իշխաններ, խաներ ու բեգեր.
Ոտի են կանգնած որպես ծառաներ.

Թագուհու համար գինի են ածում
Եվ ահուդողով աչք-ունքին նայում.
Շեմքում կանգնել են ահեղ գինվորներ,
Ուսերին բռնած կացնաձև սրեր.
Մենակ պառավն էր սեղանին բազմել,
Ո՞վ կըհանդգներ նրա հետ նստել.
Բայց կերակուրներն այնքան շատ էին,
Որ հարյուր հոգի կըկշտացնեին.
Եվ քանի՜ տեսակ անծանոթ բաներ,
Ի՞նչ անուշեղեն, ի՞նչ տապակներ...
Պառավն ուտում էր մեծ ախորժակով,
Ու գինին դարտկում լիքը բաժակով.
Վերջն էլ մեղրահաց կերավ բավական,
Որ քաղցրացնե շրթունք ու բերան։
Ծերն այս տեսնելով՝ մնաց շփոթված,
Ընկավ պառավի ոտքերն ու ասաց.
«Բարո՞վ քեզ, բարո՞վ, ահեղ Թագուհի,
Քո մեծությունը հավիտյա՞ն լինի»։
Այս խոսքից հետո կամաց շըշնջեց
Ու փսփսալով պառավին հարցրեց.
«Հիմա որ բախտի վերին ծայրումն ես,
Ասա բավակա՞ն ես, ա՛ կնիկ, ի՞նչ կասես»...
Թագուհի դառած պառավն այս անգամ
Մարդի երեսին չընայեց անգամ.
Հրաման մոմաց նա քթի տակին,
Որ դուրս վռնդեն մեր անկոչ հյուրին։
Հենց որ լսվեցավ Թագուհու հրաման,
Հնազանդ երևալ ամենքն ուզեցան.
Մեծ-մեծ իշխաններ, խաներ ու բեգեր,
Ինչպես որսորդի արնախում շներ,
Ետիելով ծերի շըրնքակոթին՝
Շքեղ դահլիճից դուրս վռնդեցին.
Շեմքումը կանգնած պահապաններն էլ
Իրանց կացիններն էին պատրաստել.
Վրա վազեցին ամենքը մեկեն,
Ու քիչ մնաց որ՝ խեղճին խողխողեն։

Ինչպես որ եղավ, մի կերպ դուրս պրծավ,
Դուրսն էլ ամբոխի ծաղրի տակն ընկավ,
Որ կարծես նրան լիներ սպասում
Անձրևի տակին՝ ցեխոտ փողոցում.
—« Ա՜յ թե լավ արին, ծերո՛ւկ դու անգետ.
Ո՞ւմ հետ ես մեկնում անճոռնի ոտներդ,
Թող այդ քեզ համար լինի լավ խրատ,
Որ էլ չըցանե՛ս մանդր կտավհատ»...

Է.

Այս դեպքից հետո շատ օրեր չանցան,
Պառավի այծերն էլի մոտ եկան.
Ուզարկում է նա իր իշխաններին,
Որ գտնեն բերեն արտաքսած ծերին։
Նկավ ծերունին։ Պառավն ակսեց.
«Դու պետք է դնաս ձկան մոտ, ասեց.
Կերթաս խոր գլուխ կըտաս դու նրան
Ու իմ վտիտդը կըհայտնես իրան.
Կասես՝ չեմ ուզում մնալ Թագուհի,
Ուզում եմ լինել ծովի տիրուհի.
Ուզում եմ օվկյան ծովումը կենալ,
Ոսկի ձկնիկին ծառա ունենալ,
Որ իմ հրամանին միշտ պատրաստ լինի,
Եվ ինչ ուզենամ, իսկույն կատարի»...
Պառավին լսեց ծերը լուռ ու մունջ,
Առանց հայտնելու որևէ տրտունջ։
Ծերունին դարձյալ ծովի ափ գնաց.
(Այս անգամ ծովը խիստ էր փոթորկված։
Փրփրած ալիքներ սարեր դառնալով՝
Իրար են զարկվում ահեղ գոռալով).
Ողբաձայն կանչեց ոսկի ձկնիկին.
Ջուկը լողալով՝ մոտեցավ ծերին.
«Ի՞նչ ես կամենում, ծերո՛ւկ», հարցրեց.
Ծերը գլուխ տվավ ու պատասխանեց.
Ողորմած լինիս, Թագուհի-Ձկնիկ,
Իսպառ գժվել է իմ պառավ կնիկ.

Ի՞նչ անեմ արդյոք այդ նզովյալին,
Մինչև ե՞րբ տանջվիմ քավթառի ձեռին.
Էլ չի կամենում թագուհի լինել,
Այլ տես անիծածն ի՛նչ է մխոք արել՝
Իշխել է ուզում բոլոր ջրերին
Ու իշխանուհի դառնալ ծովային.
Ուզում է օվկյան ծովումը կենալ,
Ոսկի ձկանըդ ծառա ունենալ,
Որ իր հրամանին միշտ պատրաստ կենաս,
Ու ինչ ուզենա, շուտ կատարում տաս»...
Ոսկի ձկնիկը լուռ ու մունջ լսեց.
Բայց էլ ծերունուն չըպատասխանեց.
Ջրի երեսին շըրմփեց պոչով
Ու անցա՜վ գնա՜ց դեպի խորին ծով...
Շատ մնաց ծերը և շատ նայեցավ,
Բայց ոսկի ձկնիկն էլ չերևեցավ.
Դարձավ գլխակոր որ հայտնե կնկան,
Թե ի՛նչ փորձանքի մեջ գցեց իրան...
Նվ գնաց, տեսավ... (բայց ի՞նչ տեսնի լավ,
Որ արդար լինի և ոչ անիրավ).
Հին խուղի շեմքում պառավը նստած,
Կոտրած տաշտակը առաջևն ընկած...

1884

ԳԱՌՆ ՈՒ ԳԱՅԼԸ

(Կռիլովից)

Հնուց մնացած մի լավ առակ կա,
Եվ շատ ուղիղ է, աստված է վկա,
Որ «հզորի դեմ, թեև մեղավոր,
Անզոր արդարն է լինում հանցավոր»։

Այսպես՝ մեկ անգամ, շոգից նեղացած, հոտից մոլորված, մի ծարավ գառնուկ խայտալով վազեց դեպի առվակը, որ քիչ ջուր խմի, ծարավը կոտրի, փոքր ինչ զովանա, վազե տուն գնա։

Այդ իսկ րոպեին, որտեղից որտևէ, մի գայլ դուրս պրծավ, և

կամաց-կամաց, սուս-փուս, գողի պես, շան կերպարանքով, գա-
ոին մոտեցավ.

Ի՞նչ ասել կուզի՝ թե ինչի համար,—
Քաղցած գազան,
Փափկիկ գառնուկ.
Կառներ կըտաններ
Եվ անուշ կաներ։
Բայց մեկենիմեկ նա այդպես չարավ,
Իսկույն չըտարավ.

Չըգիտեմ որտեղ՝ մեր ծաղկաթավալն ուսում էր առել, օրենք սովորել, ուզեց իր գործը խեղճ գառնուկի հետ օրենքով տեսնել, որպեսզի չասեն, թե գառն արդար էր, գայլը՝ մեղավոր.

Բայց ինչ էլ լիներ, դարձյալ գազան էր, կոպիտ բավական, հետք չըկար վրան ուսման, կրթության, ինչպես կըտեսնեք նրա խոսելից, վարվելու ձևից.

— Ա՛յ դու անպիտա՛ն
Կենդանի անբան.
Ասում է գառին
Գայլն իրավաբան.

Ի՞նչ իրավունքով, և ո՞ր օրենքով համարձակվել ես իմ մաքուր ջուրըս, պարզ խմելիքըս քո պիղծ բերանով այսպես պղտորել, ավազով, ցեխով և հազար տեսակ աղբ ու զիբիլով։ Քո այդ հանդուգն չարության համար գիտե՞ս ինչպիսի պատիժ կա դրած.

— Վսեմափա՛յլ տեր, ասում է գառը,— ես դիր չըդիտեմ, բայց եթե թույլ կըտաս, այսքանը կասեմ, որ ջուրը ցածրից վերև չի գնալ, դու էլ կիմանաս։

— Ի՞նչ-ես դուրս տալիս, ես չեմ հասկանում. ջուրը ներքևից վերև չի գնալ, այդ ո՞վ չըգիտե, էլ ասելդ ի՞նչ է։

— Իմ ասելն այն է, վսեմափա՛յլ տեր, որ դուք վերևիցն եկաք դեպի ինձ։ Այդ էլ չըլինի, մեկ լավ նայեցե՛ք, տեսեք ինչ պա՞րզ է, ինչքա՞ն մաքուր է։ Ջո՛ւր է, ճշմարի՛տ, ձեր բարկությունը։

— Տեսե՞ք մեկ տեսե՞ք այս ըսպահակին,
Սըրա ասածին.
Համարձակո՞ւմ ես, կենդանի անբան,
Տալ ինձ պատասխան.
Ես լավ եմ հիշում և չեմ մոռացել,

Որ մեկել տարին էլի դու էիր,
Որ հանդգնեցար ինձ հակառակել,
Եվ հայհոյելով այստեղից փախար,
Զեռքըս պրծար։
— Ա՜խ, ի՜նչ եք ասում,
Տեր իմ պատվական,
Դեռ ևըս չըկամ
Ես մեկ տարեկան...
— Ուրեմն եղբա՛յրդ էր.
Էլ ո՞վ կըլիներ
Այնքան քեզ նման,
Քեզ պես անպիտան։
— Ողորմա՜ծ տեր իմ,
Ես եղբայր չունիմ։
— Ինձ համար մեկ է,
Ով կուզի լինի,
Մի՜թե դու չունիս
Քավոր, խնամի.

Մի խոսքուկ, նա ձեր հիմար ցեղից էր։ Դուք, ձեր շները՝ ձեր հովիվները, ինձ չրսխրելով, իմ չարն ուզելով,

Երբ որ կարենաք,
Միշտ վնաս կըտաք։
Այդ մեղքի համար
Ես հիմա գիտեմ,
Թե քեզ ինչ կանեմ...
— Ա՜խ, Աստվա՜ծ իմ, Աստվա՜ծ, գառն աղաղակեց, ի՜նչ է իմ մեղքըս— սա չհաստատեց... վսեմափա՜յլ տեր...
— Լռի՛ր, անպիտան, ոչխարի լակոտ,
Իմ բան ու գործըս խոմ չի կտրվել,
Որ քո հանցանքներդ սկսեմ քննել.
Ե՛կ գնանք անտառ,
Ես այնտեղ կանեմ
Քո դատաստանը».—
Ասաց գազանը,
Եվ մեր գառնուկին
Դրավ կռնակին...
1885

ՍՈԽԱԿՆԵՐ

(Փոխադրություն Կոլցովից)

Մի ճարպիկ թռչնորս գարնան օրերում,
Անտառների մեջ սոխակ էր որսում.
Խեղճ սոխակները վանդակում փակված,
Ճրռվողում էին ճարները կտրած.
Թեև, իհարկե, նըրանք կուզեին,
Որ անտառներում ազատ ման գայլին.
Բանտում փակվածներն ի՞նչ սիրտ կունենան,
Որ դեռ երգեն էլ, կամ զըվարճանան.
Բայց էլ ի՞նչ անեին՝
Որ գոնե չերգեին
Նվ իրանց սև օրը
Միասին չողբային:
Նրանցից միայն մեկը չէր երգում,
Նա իր սիրելու կարոտն էր քաշում.
Արտասվաթոր աչքերով
Նա դաշտերին էր նայում,
Գիշեր ցերեկ տանջվելով,
Ընկերուհուն էր հիշում:
Իր ընկերուհուց խեղճն անջատված՝
Հալվում, մաշվում էր վանդակում փակված:

Անբախտ Սոխակը վերջը մտածեց,
«Այսպես չի լինիլ», ինքն իրան ասեց,
«Անխելք մարդիկ են շարունակ տխրում,
Իսկ խելոքները հնար են մտածում,
Որ դժբախտության
Մի կերպով վերջ տան.
Կարծեմ ես ինքս էլ եթե աշխատեմ,
Իմ թշվառության մի ճար կը գտնեմ:
Մեզ խոմ չեն բռնել, որ մեր միսն ուտեն,
Այլ որ մենք երգենք, իրանք էլ լսեն.
Մեր այս պարոնը, ինչպես կերևի,
Երգեր լսելու սաստիկ սեր ունի.

Սթե իմ ձայնով ես դուր գամ սրան,
Վերջ կըտա, անշուշտ, իմ ստրկությանս.
Ես ոգևորվեց,
Երգել սկսեց,
Անուշիկ ձայնով,
Սիրուն երգերով
Նա իր պարոնին ըզմայլեցըրեց։
Պարոնն էլ միայն նըրան հավանեց
Եվ լավ խնամեց.
Իսկ մյուսներին,
Վատ երգողներին
Իսկույն արձակեց։
Եվ այնուհետև մեր լավ երգողին
Ավելի ամուր և պինդ փակեցին։
1886

ԵՐԿՐԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ

(Շիլլերից)

«Առե՛ք աշխարհը, տվեցեք նըրան» լսվեցավ մի ազդ,
Որ բարձր երկնքից մարդկային սեռին տըվավ Արամազդ.
Ձե՛զ եմ պարգևում բոլոր աշխարհը, ձեր մեջ բաժնեցեք,
Բայց իբրև մի հոր հավասար ժառանգ, միմյանց չըզրկեք»։
Հենց այս ասելն էր.— իսկույն ամենքը դես ու դեն ընկան,
Որ ամենից շատ իրանց ցանկացած բաժինն ստանան.
Հողագործն իսկույն դաշտ ու արոտներ իր ձեռքը ձըգեց,
Որսորդն անտառում վայրենիների եռևից վազեց,
Վաճառականը լցրեց ապրանքով ամբար ու տներ,
Քուրմն աստվածների գինով լիք բաժակն արավ իր ընկեր,
Երկրի իշխողը փակեց մուտքերը, որ չանցնի ճանապորդ,
Մինչև, օրենքով՝ նա իր տարածից չըտա տասանորդ։
Երբ բաժանմունքը վերջացավ իսպառ, մեկ էլ, որտեղից,
Բանաստեղծն եկավ—եկավ նա հետո՞ւ, հետու աշխարհից,—
Եվ տիրեց նըրան՝ մեր բանաստեղծին՝ թախիծ աստկագին,
Երբ տեսավ՝ նրան զրկել են մարդիկ, չեն թողել բաժին։

«Ավա՜ղ Թշվառիս, ես եմ մնացած միայն անբաժին,
Բոլոր մարդկանց մեջ զրկվել է միայն քո հլու որդին»։
Այսպես սիրելին մեծ Ապոլոնի, սրտով վշտացած,
Գոչեց Զեվեսին՝ նըրա աթոռի ոտքի տակ ընկած։
«Դու ինքդ չէի՞ր, որ կախարդական աշխարհներն ընկած,
Սավառնում էիր քաղցր երազներում, հոգվով վերացած.
Էլ աստվածներին ի՞նչ ես մեղադրում, ինչի՞ ես լալիս,
Ասաց Արամազդ,— դու ո՞րտեղ էիր աշխարհք բաժնելիս։
«Քեզ հետ էի, տե՛ր, բանաստեղծն ասաց,— քեզ հետ էի ես,
Աչքերս հառած՝ միշտ դիտում էի քո պայծառ երես.
Քո աշխարհների ներդաշնակությունն ականջս էր դրավել,
Նրանց անսահման, անհուն լինելը ուշքս վերացրել.
Հոգիս ու միտքըս հափըշտակել էր քո լույսն երկնային,
Դըրա համար էլ, ներիր ինձ, կորցրի բաժինս երկրային»։
— Հիմա ի՞նչ անեմ, ասաց Արամազդ,— էլ բաժին չկա,
Ես չունիմ այլևս ոչ ջուր, ոչ ցամաք այս երկրիս վըրա,
Բայց եթե կուզես երկնքումն ապրել ինձ հետ միատեղ,
Երկինքն ամեն ժամ բաց է քեզ համար, հրամեցեք այնտեղ»։
1890

ՖԸՐԴՈՎՍԻ

(Հայներից)

1

Ով ինչի վըրա խոսիլ սկսի,
Աղքատի միտքը թյումանը կընկնի,
Այն էլ՝ իհարկե՝ արծաթի թյուման,
Ջքավոր մարդուն ով կըտա ոսկի։

Բայց շահի բերնից երբ լսվի թյուման,
Պետք է գիտենալ որ ոսկի է դուս,
Նա թե՛ ընդունում, թե՛ պարգևում է
Ո՛չ արծաթ թյուման, այլ ոսկի անշուշտ։

Միշտ այսպես էին լսել ու տեսել,
Այսպես էր կարծում Ֆըրդուսին ինքը,

Նա, որ հորինեց այն հռչակավոր
«Շահ-Նամե» ասված սրբացած գիրքը։

Այս դյուցազնական հաղներգությունը
Նա գրեց նույն իսկ շահի հրամանով,
Շահը նրա գրքի ամեն մի տողին
Թյուման գին դրավ իր իսկ բերանով։

Տասնըյոթերորդ գարնանը արդեն
Փրթել էր վարդը, կրկին թառամել,
Եվ նրա վրա իր սիրականի՝
Սուխակի երգը լռել, դադարել.

Այսքան ժամանակ քերթողը նստած,
Իր հուզված մտքի ոստայնի վրան,
Գիշեր ու ցերեկ գործում էր անխոնջ
Հոյակապ գորգը դյուցազներգության։

Հոյակա՛պ, այո՛,— քերթողն այդ գրքում
Գործում, հյուսում էր համառությամբ խորին,
Դյուցաբանությունն իր հայրենիքի
Եվ Ֆարսիստանի նահապետներին։

Դյուցազուններին նկարում էր նա
Վսեմ գործերովն ու արկածներով,
Ջադուքյարներին, այլև դեվերին՝
Հին զրույցներին հատուկ գծերով։

Ժողովրդական հեքիաթի նման՝
Բոլորն էլ փայլուն ու ծաղկացրած,
Կարծես երկնային ճառագայթներով՝
Իրանի հրեղեն լուսով թափանցած։

Այն անընդհատ անաղոտ լուսով,
Որի առաջև՝ սրտի տաճարում՝
Զորան ու մուֆտի իսպառ մոռացած՝
Հրապաշտ քերթողը ծունր էր խոնարհում։

Երգվեցավ երգը, և ինչքա՜ն հաջող,
Մեծ գործը հասավ իր կատարածին.
Գիրքն ամբողջ երկու հարյուր հազար տող,
Քերթողն անհապաղ ուղարկեց շահին։

Շահից ուղարկված սևամորթ մարդիկ՝
Երկար մանգալով Ղազնի քաղաքում,
Դեպքն այնպես բերավ, որ մեծ քերթողին
Վերջապես գտան մի բաղանիքում։

Շալակել էին մի մի պարկ թյուման—
Շահից ուղարկված պատվավոր պարգև,
Սև ստրուկները՝ ինչպես օրենքն էր,
Ծնկաչոք դրին Ֆըրդուսու առջև։

Նա էլ բերաններն իսկույն բաց արավ,
Որ տեսնի մետաղն իր սրտի ուզած,
Բայց երբ որ տեսավ, նա զարմանալով
Հետ հետ քաշվեցավ, հուսախաբ եղած։

Պարկերը թեև բերնե-բերան
Լիքն էին շահի զուտ թյումաններով,
Բայց՝ ավա՜ղ, նրանք արծաթի էին...
Խնդաց քերթողը դառն ծիծաղով։

Խնդաց դառնապես և թյումանները
Նա արավ երեք հավասար բաժին,
Եվ իսկույն նեթ երկու բաժինը
Ընծայեց շահի սև դեսպաններին։

Երկու բաժինը սևերին տրվավ,
Իբրև մի ընծա կամ մշակավարձ,
Երրորդն էլ նրան՝ որ բաղանիքում
Նրան լողցրել էր համարյա անվարձ։

Պանդխտական գավազան առավ
Այս անցքից հետո քերթող Ֆըրդուսին,

Հեռացավ քաղաքից, և նրա դրոան
Իր տրեխներից թոթափեց փոշին։

2

«Մեկ ասող լինի՝ էլ ո՞ւր ես քաշվում,
Էլ ինչո՞ւ ես ինձ իզուր վշտացնում.
Խաբի՛ր ուղղակի իբրև մարդ չնչին,
Հաստատ մի՛ մնար քո տրված խոսքին։

«Իմ բարկությունը էնդուր է գալի,
Որ տված խոսքն է մութ ու երկդիմի,
Խորամանկությամբ բանը մութ թողնե՞լ,
Էլ ի՞նչ կա անարդ սրանից ավել։

«Ինքը գեղեցիկ, բարձր, փառահեղ,
Մեծերի առջև մի հսկա ահեղ,
Նվ որի համար գահն արքայական
Բարձրություն ունի մատի չափ միայն։

«Այր արդարամիտ, վեհանձն, հեռատես,
Փայլում էր վերտս արեգակի պես,
Այրեց հրավառ ճառագայթներով
Իմ անմեղ սիրտը,—խաբե՞ց՝ մի խոսքով»...

3

Մուհամմեդ մեծ շահը նոր է ճաշ արել,
Նվ՝ փառք մեծ Ալլահին՝ լավ է կշտացել։

Այգումը վերջնալույս, ջրմուղք խաղ ընկած,
Ծիրանի գորգի վրա շահն է ընկողմնած։

Քիչ հեռու կանգնած են ծառայք ըստ կարգին,
Նրանց մոտ Անսարին՝ շահի սիրելին։

Մարմարիոն վազերում, տապ արևի տակ,
Վարդերը բնում են հոտով աղբյուրակ,

Հարճերի ու տիկնանց հովհարի առաջ,
Ծածկում են արմավներ դեմքերը կանաչ։

Կիպարիս ծառերը գլխները կախած,
Երկինք են երազում, երկիր մոռացած։

Քնարի հրաշալի ձայնն ալեծածան,
Երգի հետ ներդաշնակ ցնցեց այգիստան։

Նույն ինքը մեծ շահը քնից վեր ցնցվեց,
«Այդ որի՞ հորինած երգն է», հարցըրեց։

Դեպի Անսարին էր այս հարցն ուղղված.
«Քերթող Ֆըրդուսին է հորինել», ասաց։

«Ըրա՞նն է ուրեմն այդ հրաշալիքը,
Բայց հիմա ո՞րտեղ է բանաստեղծն ինքը։

— «Արդեն շատ տարի է, ասաց Անսարին,
Ապրում է չքավոր քերթող Ֆըրդուսին։

«Նա հիմա կենում է Թոուս քաղաքում,
Իր փոքրիկ պարտեզն է այնտեղ մշակում»...

Մուհամմեդ մեծ շահը լուեց բավական,
Ապա թե Անսարուն տրվավ հրաման.

«Ի՞նչ պիտի ասեմ քեզ, լսիր, Անսարի,
Շուտ գնա մեր դոմը, քեր հարյուր ջորի.

«Քեր նաև հիսուն ուղտ. դրանց կը բարձես,
Ինչո՛վ որ քեզ կասեմ, ինչ որ կըլըսես։

«Առաջ դեռ կըբարձես բոլոր ուղտերին
Մեծամեծ հակներով հագուստ թանգագին.

«Հազվագյուտ զարդարանք, մետաղներ այնքան,
Որ շատ ու շատ լինին, քան ոսկը ու մարջան.

«Թասեր ու բաժակներ ադնիվ մետաղից,
Ցալանգի մորթիներ ընտիր տեսակից.

«Ոսկեթել դիպակներ, գորգեր ու շալեր,
Ինչքան որ մեկ տարում տրվել եմ պատվեր:

«Չրմռռնաս վերցընել ձիանց սարք ու սար,
Թանգագին սրթաբներ թամքերի համար:

«Չրմռռնաս վերցնել անուշեղեններ,
Պինդ սինդ ամաններում քաղցր խմիչքներ:

«Ուրիշ քաղցրեղեններ, թխվածք զանազան,
Ինչ որ ինքըդ գիտես, ամեն անուշ բան.

«Իմ իսկ ասպատանից կըտանես նըրան
Տասներկու հատ ընտիր արաբի ձիան.

«Կընտրես մի այդքան էլ գործում դիմացկուն,
Մեր սև ըստրուկներից դեմքով պսպըղուն:

«Եվ այդ բոլոր բարիք, և ծառայք սև սև
Կը տանես ինձանից Ցըրդովսուն պարգև»:

Երբ լսեց Անսարին, իսկույն պատրաստվեց,
Ուղտերն ու ջորիքը գոմից դուրս քաշեց:

Բոլոր ընծաները շուտով վերցրեց,
(Որ մի ամբողջ նահանդ հարկով վճարեց):

Դեռ արևն երեք հետ չէր արել շրջան,
Շահի դեսպանն արդեն ընկել էր ճանապան.

Չոր անապատներով դեպի իջևան,
Միրանի դրոշն առջև գնում էր քարվան.

Երեկոյան պահուն՝ մի շաբաթ անցած,
Հասան Թոռա քաղաք լեռան տակ ընկած։

Փո՛ղ, թմբո՛ւկ, ծնծղաներ, ե՛րգ, դուչ, աղաղակ,
Մեկտեղ թնդացնելով՝ ներս մտան քաղաք։

Հենց ներս մտան թե չէ՝ լսեց քարավան՝
«Վա՜յ-ըլա՜հի-ըլուլլա՜հ», մի երգ տխրաձայն.—

Մոլլան էր երգողը դադաղի առջև—
Տանում էր Ջըրդովսուն հողին տալ պարգև...
1890

ԳԵՈԹԻՅ

(Ռուսերենից)

Սարերի գլխները
Նիրհում են մուշ-մուշ,
Խաղաղ հովիտները
Լցվել է մըշուշ։

Ճանապարհն անփոշի,
Ծառերն անշըշունջ,
Դու էլ՝ քիչ ըսպասի՝
Կը հանգչես լուռ, մունջ...
1910

———

ՄԱՆԿԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

ԳՅՈՒՂՆԱՑ ՏԱՏԻ ՀԵՔԻԱԹԸ

Ա

Ձմեռն էր՝ գիշերը երկար։

Գյուղնաց տատիկը՝ պլուխը քուրսու վրա դրած՝ ննջում էր։ Մանուկները վրա թափվեցան, քոնը փախցրին և տխպեցին, որ իրանց համար մի հեքիաթ ասի։ Նա էլ սկսեց.

Եղել է չի եղել՝ մի սիրուն արտուտիկ։
Կաուցը սուր՝ մեր Արշակի քթի նման,
Թևերը փափլիկ՝ Շողիկի կոների նման։
Բմբուլը խուճուճ՝ Տիգրանի մազերի նման,
Ահա այսպես սիրուն էր արտուտիկը։

— Բա ինձ նման ոչինչ չունե՞ր, ասաց Վանին։

— Բա ի՞նձ, ձայն տվավ Հռիփսիկը։

— Ինձ էլ չասեցիր,— լաց էլավ Նազիկը։

— Սպասեցեք, սպասեցեք, երեխեք, դեռ չեմ վերջացրել. ամենքիդ էլ բաժին կտամ,— ասեց տատիկը և շարունակեց.

— Աչիկներն այնպես նախշուն էին, ինչպես Վանիկի աչքերը։

— Կատարն այնպես կարմիր էր, ինչպես Հռիփսիկի թշերը։

— Ոտներն այնպես բարակ էին, ինչպես Նազիկի մատները։

— Ես ոտները չեմ ուզում, ասաց Նազիկը։

— Ախ, Նազիկ ջան, ես ուզում էի ասել տոտիկները, ասաց տատիկը։

— Չեմ ուզում ես, տոտիկներ էլ չեմ ուզում։

— Բա ի՞նչը կուզես։

— Աչիկներն եմ ուզում։

— Աչիկներն ինձ է տվել տատիկը, քեզ չեմ տալ, դուշեց Վանին։

— Նազիկ, կուզե՞ս, կատարը դո՛ւ վերցրու, տոտիկները՝ ես, ասաց Հռիփսիկը։

— Ջեմ ուզում. ես աչիկներն եմ ուզում, պնդեց Նազիկը։

— Վանի, դու կատարը վե՛ր առ, ես տատիկները, իսկ Նազիկը՝ աչիկները։

— Ի՞նչ եմ անում կատարը, տատիկն ամա ինչ որ տվել է, ա՛յն է նրանը։

— Ճշմարիտ է ասում Վանին, ամեն կողմից գոչեցին երեխեքը։

Նազիկը գոհ չմնաց և վեճը երկար շարունակվեց։ Բայց տատիկը չէր լսում. նա գլուխը դրել էր բարձին և քնել, էլ չէին կարող զարթեցնել։ Վեր կացան, իրանք էլ մտան տեղերը։

Բ

Մյուս երեկոյին երեխեքը էլի հավաքվեցին տատիկի մոտ, որ շարունակե հեքիաթը։ Նա էլ սկսեց.

— Անցած գարնանը մեր պարտեզի ծառի վրա մի սիրուն կճվու կար։ Ես նստած էի ծառի տակին, և դուք մեկ-մեկ եկաք ինձ մոտ։

Երբ որ Արշակը ներս մտավ, կրկուն կանչեց.—Կո՜ւ-կո՜ւ։

Եկավ Շողիկը, կրկուն կանչեց՝ Պո՜ւ-պո՜ւ։

Եկավ Տիգրանը, ասեց՝ Դո՜ւ-դո՜ւ։

Եկավ Վանին, ասեց՝ Գո՜ւ-դո՜ւ։

Եկավ Հռիփսիկը, ասեց՝ Բո՜ւ-բո՜ւ։

Եկավ Նազիկը՝ կրկուն է՛լ ոչինչ չասեց, թռա՜վ գնա՜ց։

— Օ՜խ, օ՜խ, Նազիկ, օ՜խ, օ՜խ, Կրկուն քեզ համար ոչինչ չի ասե՜լ, միաբերան ձայն տվին երեխեքը։

Նազիկը շատ նեղացավ, թե ինչու կրկուն իր համար ոչինչ չի ասել, և սկսեց լաց լինել։

Տատիկն ասեց.— Նազիկ, գիտե՞ս՝ ինչու Կրկուն քեզ համար բան չասեց։ Նա վախեցավ քեզ բան ասել։ Ինչ որ ասեր, դու չրպիտի հավանեիր, ուրիշն էլ իրանը քեզ չէր տալ, ինչպես անցած երեկոյին։

— Տատիկ ջան, տատիկ, որ մեկ էլ Կրկուն գա, ասա՝ ինձ համար էլ մեկ բան ասի, աղաչեց. Նազիկը և այնուհետև շատ խելոքացավ։

———

ԳՅՈՒՂՆԱՁ ՏԱՏԻ ԹՈՌՆԵՐԸ

Մեկ անգամ Գյուղնաձ տատին շրջապատեցին իր թոռները և սկսեցին, որ տատը թռչնիկներ շինի նրանց։

Տատն էլ վեր առավ փոքրիկներից մեկին, դրավ ծնկան վրա, երկու ձեռքից բռնեց և վեր ու վայր թափ տալով երգեց.

Ղո՛ւ-ղո՛ւ-ղո՛ւ, ա ղու-ղո՛ւ։

Նա՛կ, նա՛կ, ա-ղու-նա՛կ, թը՛ռռռ...

Հետո մի ուրիշն ընկավ տատիկի գիրկը և ասեց.— Տատի՛կ ջա՛ն, տատիկ, ինձ էլ մի կաչաղակ շինե՛ս...

Տատիկը նրան էլ դրավ ծընկներին և առաջվան պես երգեց.

Ջա՛-ջա՛-ջա՛, կա՛-ջա-ջա՛,

Ղա՛կ, ղա՛կ, կա-ջա-ղա՛կ, թը՛ռռռ...

Տատի՛կ ջան, տատիկ, ինձ էլ մի ծիտիկ շինե՛ս, ասեց ամենից փոքրիկը։

Տատիկը նրան էլ վեր առավ և վեր ու վայր թռցնելով՝ երգեց.

Ծիտ եմ, ծիտ եմ, ծլվլում եմ,

Ծի՛վ, ծի՛վ, ծի՛վ.

Ոստոստում եմ, թռչկոտում եմ,

Տի՛վ, տի՛վ, տի՛վ։

Արի՛, թևի՛կ, արի՛, փետրիկ,

Որ ես դառնամ փոքրիկ ծիտիկ,

Փոքրիկ ծիտիկ, պիծիկ-միծիկ, թը՛ռռռ...

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹ

Գնացի ջաղաց։ Ջաղացպանն ինձ ուղարկեց փայտի։ Ման եկա, ման եկա, շատ փնտրեցի, փայտ չգտա։ Վերջը գտա մի քեթռւկ (կոճղ)։ Խփեցի, խփեցի, շատ խփեցի ոտքով ու քարով, դուրս չեկավ տեղիցը։ Ասացի.

— Ա՛յ քեթռւկ, ի՞նչ քաջ ես։ Ասեց.— Թե որ քաջ եմ, ինչո՞ւ է կացինն ինձ կտրում։

— Ա՛յ կացին, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, ինչո՞ւ է դարբինն ինձ ծեծում։

— Ա՛յ դարբին, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, ինչո՞ւ է երկինքն ինձ տանում:

— Ա՛յ երկինք, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, ինչո՞ւ է ամպը երես ծածկում:

— Ա՛յ ամպ, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, անձրևն ինչո՞ւ է մեջիցս վայր թափվում:

— Ա՛յ անձրև, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, ինչո՞ւ եմ գետնին թափվում:

— Ա՛յ գետին, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, ինձ վրա ինչո՞ւ է խոտ բուսնում:

— Ա՛յ խոտ, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, տավարն ինչո՞ւ է ինձ արածում:

— Ա՛յ տավար, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, ինչո՞ւ է գայլն ինձ ուտում:

— Ա՛յ գայլ, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, շունն ինչո՞ւ է փախցնում ինձ:

— Ա՛յ շուն, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, ինչո՞ւ է ծեծում ինձ պատավը:

— Ա՛յ պատավ, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, ինչո՞ւ ինձանից չի վախենում մուկը:

— Ա՛յ մուկ, ի՞նչ քաջ ես.— Թե որ քաջ եմ, ինչո՞ւ է բռնում ինձ կատուն:

— Ա՛յ կատու, ի՞նչ քաջ ես.— Այո՛, քաջ եմ, և այս մեծ տան պահողն եմ, մկներին մահ տվողն եմ, սուփրի ծայրին նըստողն եմ, մեր շան աչքի գրողն եմ:

ԽԵԼՔՆ ՈՒ ԲԱԽԱՏԸ

Խելքն ու Բախտը վեճի բռնվեցին. Բախտն ասում էր.—Մարդիկն ինձանով են մարդ. Խելքն ասում էր.— ինձանով: Թեպետ դատավորի չդիմեցին, բայց իրանց մեջ պայման դրին, որ մեկը մյուսի արածին չխառնվի: Եվ իրանց փորձը կատարեցին մի գյուղացու վրա:

Գյուղացին արորը լծեց և գնաց տափը վարելու: Խոփը դեմ առավ մի պինդ բանի և կանգ առավ ակոսի մեջ: Մարդը տեսավ

որ ահա՛ մի դուռում կա հողում, վերցրեց տեսավ, որ մեջը ոսկով լիքն է:

— «Այս ինչ լավ եղավ, մտածեց մարդը,— այսուհետև էլ ոչ մի նեղություն չեմ քաշիլ, ես էլ կընկնեմ հարուստ մարդոց կարգը, ինչե՞ր, ինչե՞ր չեմ անիլ, գյուղի համար աղբյուր հանել կտամ, եկեղեցի կշինեմ, աղքատներին աուատ ողորմություն կտամ... մեկ էլ հանկարծ փոխեց մտածելու եղանակը և ասեց.

— Վա՛յ թե դողերն իմանան ու կես գիշերին գան հափշտակելու և առաջ ինձ սպանեն, հետո իրանց կողոպուտն սկսեն: Չէ՛, սրա շարը շատ է, քանց խերը:

Այս մտածության մեջ՝ տեսավ որ իրանց դատավորն անցնում էր մոտովը:— Այս լավ եղավ, ասեց.— եկ ոսկիքը տամ սրան, իսկ ես հանգիստ իմ գործիս նայիմ: Վազում է, կանչում դատավորին:

Բայց դատավորը որ գալիս է, մարդի խելքն էլ գլուխն է հավաքվում. ոսկին ծածկում է և ասում.— Աղա, դու դատավոր մարդ ես, գիտուն ես, ասա ինձ, խնդրեմ, իմ այս ջուխտ եղներից որի՞ն ես լավ համարում:

Սրա վրա դատավորը նեղանում է, բարկանում, և թողնում հեռանում է: Խելքն էլ մարդի գլխից է հեռանում և նա մտածում է, թե ինչո՞ւ ոսկիքը չտվավ, ինչ պիտի անի, ո՞ւր պիտի պահի: Մինչև երեկո անգործ է մնում և շարունակ սրա վրա է մտածում: Մինչև այդ՝ դատավորը գնում է գյուղը և հետ դառնում, մարդն էլի գնում է առաջը կտրում, աղաչում, որ էլի մեկ անգամ դա վարածին նայի ու երթա: Դատավորն զգում է, որ մի բան պետք է լինի, գնում է: Հենց այդ րոպեին մարդի խելքը գլուխն է գալիս՝ և ասում է.

— Աղաչում եմ, չնեղանաք, բարի դատավոր, թե՞ ձեզ մի բան հարցնեմ.— Ինչպե՞ս եք նկատում, երեկվա վարածս է շա՞տ, թե այսօրվան. դուք գիտուն մարդ եք, լավ կգիտենաք այդ բանը:

Դատավորը խեղճի տեղ է գնում մարդին և ծիծաղելով հեռանում է: Մարդի խելքն էլ է հեռանում և ցելի մի կողմը նստում: Մարդը ծեծում է գլուխն ու ասում. Հիմա ի՞նչ անեմ, ինչպես անեմ, այս անիծած ոսկիքն ո՞ւր տանեմ, որտեղ պահեմ: Վերջը, դուդումը փաթաթում է հացի մեզարումը և շալակում, գնում տուն և ասում կնկանը.

— «Ա՝յ կնիկ, եզնիքը կապոտիր, խոտ տուր, արորը տար ներս, ես պիտի երթամ դատավորի մոտ, բան ունիմ։

Կնիկը տեսնում է, որ մեզարը մարդի շալակին է և մեջումն էլ բան կա, բայց վայր չի դնում, մտածում է որ մի նոր բան պիտի լինի, ասում է մարդին.

— Եզներ կապելն իմ ի՞նչ գործն է, ի՞նչ կա այդպես շտապելու, դատավորը հո չի փախչում. բեռդ ցած դիր, եզներդ տեղավորիր, հետո ուր ուզում ես՝ գնա։

Մարդը ցած է դնում բեռը, եզները ներս է անում և մինչև կապոտելն ու դուրս գալը կնիկը մեզարը բաց է անում, գուգումով ոսկին վերցնում է, նրա շափին մի քար է դնում մեզարումը։ Մարդը վերցնում է մեզարը և տանում դնում դատավորի առջևը և ասում.— Առ այս, քեզ ընծա եմ բերել։ Բաց են անում տեսնում— քա՜ր... Մարդն էլ է զարմանում։ Դատավորը բարկանում է և մարդին բանտարկելով՝ վրան հսկելու համար երկու պահապան է դնում, որ տեսնեն ինչ է անում և ի՞նչ խոսում, և դան իմաց տան։

Մարդն ինչ որ մտքումն ասում է, նույն մտքով ձեռքերն էլ շարժում.— գուգումն այսքան էր, բերանն այսքան, փորն այսքան, տակն այսքան, ու մեջի ոսկիքը այսքան։

Նայողները պատմում են դատավորին, թե երկու ձեռքով բան է շափում, բայց ոչինչ չի խոսում։— Կանչեցեք, ասում է դատավորը։

Մարդին կանչում են և դատավորը հարցնում է նրան, թե ինչ բան էիր շափում ձեռներովդ։ Մարդի խելքը գլուխն է գալիս, և պատասխան է տալիս, թե՝ **«ես քեզ էի շափում և ասում՝** քո գլուխն այսքան է, քո վիզն այսքան, քո փորն այսքան, քո մորուքն այսքան, ու ասում էի, թե արդյոք դու ես մե՞ծ, թե՞ մեր այծը»։

Սաստիկ բարկանում է դատավորը և հրամայում է, որ տանեն կախեն։ Տանում են որ պարանը ճիտը ձգեն, ասում է. «Ինձ մի կախեք, ես կերթամ ուղիղը կասեմ»։ Դատավորը հրամայում է, որ ճշմարիտն ասե, թե ինչ էր շափում բանտումը։

Մարդն ասում է.— Ես ոչ այս գիտեմ և ոչ այն, հավատացեք, որ եթե ճոպանը իմ ճտից չհանեիք, ես հիմա խեղդված կլինեի, ահա ձեզ ճշմարիտը։

Սրա վրա ծիծաղում է դատավորը և ազատում մարդուն։ Մարդը գնում է տուն, ուր նրա բախտն ու խելքը ասում են,

միմյանց.—Ոչ մեկս չհաղթվեցինք. երևում է, որ Բախտն ու Խելքը հաջողության և ընդունակության պես միմյանցից անբաժան պետք է լինին, և Բախտը Խելքով ու Խելքն էլ Բախտով կարող են մարդին մարդ շինել:

ԾԱՌԵՐԻ ԳԱՆԳԱՏԸ

Մեր տված փայտից կրակ են անում, տուն տաքացնում, թոնիրը վառում, կերակուր եփում, փափուկ հաց թխում, ուտում կշտանում, բայց մեզ չեն հիշում, մեզ չեն պահպանում, այլ անդութ կերպով մեզ կոտորում են, մեզ փշացնում, ոչնչացնում:

Մեր գերաններից շինում են տներ, գոմեր, մարագներ, ժամեր ու վանքեր, մեր տախտակներից՝ հատակ, առաստաղ, աթոռ, պահարան, սեղան, նստարան, դուռ ու պատուհան և այլ շատ տեսակ կահ և կարասիք. բայց մեզ չեն հիշում, մեզ չեն պահպանում, այլ անդութ կերպով մեզ կոտորում են, մեզ փշացնում, ոչնչացնում:

Կամուրջ են շինում, գետերով անցնում. սայլեր են շինում, ամեն ինչ կրում. դութան են շինում, հողերը հերկում. լուծ, սամի շինում, եզ, գոմեշ լծում. օրորոց շինում, մանկիկ օրորում. քանոն են շինում, տետրակներ տողում. նավեր են շինում, ծովի մեջ լողում... բայց մեզ չեն հիշում, մեզ չեն պահպանում, այլ անդութ կերպով մեզ կոտորում են, մեզ փշացնում, ոչնչացնում:

Ո՞վ չի տանձ կերել, կամ կարմիր խնձոր, նուռ ու սերկևիլ, կեռաս ու սալոր. դեղձ կարմրաթշիկ, ծիրան անուշիկ: Սպա խաղո՞ղը. և քանի՞ տեսակ կանաչ ու կարմիր, թուխ թուխ ու սպիտակ. և այդ ամենը մարդիկն են ուտում... Բայց մեզ չեն հիշում, մեզ չեն պահպանում, այլ անդութ կերպով մեզ կոտորում են, մեզ փշացնում, ոչնչացնում:

Խելոք մանուկներ, դուք որ մեծանաք, մեծ մարդիկ դառնաք, մեզ խնայեցեք, մեզ պահպանեցեք, և ձեր հանդերում, ձեր այգիներում ծառեր տնկեցեք...

ՄԵՂՈՒՆ ՈՒ ԱՂԱՎՆԻՆ

ա) Փորձաճ

Ժրաջան Մեղուն ծաղկալից դաշտում իր մեղրի համար նյութ էր հավաքում: Արևի տակին շատ աշխատելով նա բեզարեցավ և ծարավեցավ:

Նորանից մոտիկ մի փոքրիկ լիճ կար: Մոտեցավ լճին, վեր եկավ ափին, որ քիչ ջուր խմի, ծարավը կոտրի, նոր ուժ ըստանա, թռչի տուն գնա:

Հենց որ կռացավ, որ ջուր կոմ անի, հանկարծ գլորվեց, ընկավ ջրի մեջ:

Նա շատ աշխատեց, որ ցամաք դուրս գա, բայց մի փոքր ալիք նորան նեռս քաշեց, ափից հեռացրեց:

Այսպես խեղճ Մեղուն ցամաքից զրկվեց, ջրի երեսին թևերը փռեց և հույսը կտրած, մնաց մեկնված:

բ) Օգնություն

Որտեղից որտեղ, օգնության հասավ մի շատ բարեսիրտ սիրուն Աղավնի: Բարի Աղավնին մոտեցավ լճին և նայեց տեսավ մեր խեղճ Մեղվին՝ հուսահատ վիսված ջրի երեսին: Իսկույն ըշտապեց, մի տերև կոցեց և բերավ Մեղվի առջևը ձգեց:

Մեղուն բարձրացավ տերևի վերա, խելքը ժողովեց, դես ու դեն նայեց, որ տեսնի ով էր իր ազատողը, մահից փրկողը: Եվ տեսավ իր մոտ բարի Աղավնուն: Շատ նայեց վերան և ուզեց խոսել, Աղավնուն գովել, շնորհակալ լինել, բայց մեր բարեսիրտ սիրուն Աղավնին շատ լավ իմացավ Մեղվի միտքը և ոչինչ չուզեց լսել նրանից, այլ թռավ գնաց, որ ուրիշ տեղ. էլ նույն բարիքն անե:

գ) Նախատպիտություն

Մի օր մեր Մեղուն նույն դաշտի միջին մի սիրուն ծաղկից նյութ էր ժողովում և տղտղալով Աղավնուն գովում: Մեղվի հան-

դեպ, մի ծառի վերա նստած ննջում էր ծանոթ Աղավնին: Հենց այս ժամանակ Մեղուն նկատեց, որ ահա մեկ մարդ, հրացանը ձեռին, մեջքը կռացրած, շար օձի նման սողում է սուս փուս դեպի Աղավնին: Մեղուն հասկացավ, որ դա շար մարդ է, անգութ որսորդ է, ուզում է սպանել անմեղ թռչունին, իր բարեբարին: Նա ճշմարիտ որ այդ էր այն մարդու շար նպատակը:

Որսորդը շոքեց, տեղը պնդացրեց և հրացանը երեսին բռնեց: Հենց մատը դրեց կայծառի ոտքին և ուզեց քաշել, գործը վերջացնել, այդ իսկ րոպեին կայծակի նման Մեղուն վրա հասավ և շար որսորդի ձեռքն այնպես խայթեց, որ նա վեր ցատկեց: Նորա հրացանը նշանից շեղվեց և իր թնդյունով անմեղ Աղավնուն քնից զարթնեցրեց և տեղից թռցրեց:

Այսպես մեր Մեղուն իր բարեբարին վերահաս մահից փրկեց ազատեց:

ՍՊԱՑՅԻ ՀԱՄԱՐ

Մեղանում ասում են, «Ով որ ընկուզենի բուսցնի, նրա պտղից չի ուտի», որովհետև մի քանի տարի է տևում մինչև նրա պտուղ տալը:

Քասի ապերը սովորություն ուներ ամեն տարի ընկույզներ ցանելու, և արդեն նորաբույս ընկուզենիներ ուներ մի քանի մարզ, որտեղից հանում ու տնկոտում էր այգու ափերում:

Քասի ապեր հարևան Կիրակոսը, որ թեև դեռ երիտասարդ, բայց մի անհեռատես և ծույլ մարդ էր, ծիծաղում էր ծերունու վրա և ասում.

— Ա՛յ հալևոր, ինչո՞ւ ես չարչարվում, ոտիդ մեկը գերեզմանումն է, դու հո դրա պտղից չե՞ս ուտելու, էլ ո՞ւմ համար ես տնկում այդ ծառերը:

— Քեզ համար եմ տնկում, Կիրակոս, քեզ համար, պատասխանում է ալևոր Քասին,— քեզ ու քեզ նմաններին համար եմ տնկում, որ սրա պտղից ուտեք և ինձ ողորմի տաք:

Թորոսի որդին մի ծույլ տղա էր, ոչ պիր էր սովորում և ոչ մի արհեստ։

— Ի՞նչ արհեստ սովրիմ, վինթինթում էր նա,— կլեկչությունը շատ լավ արհեստ է, բայց բոբիկ ոտքով ամանում կանգնել, արագ պտտել, այդ այնքան հեշտ չէ։ Ավելի հեշտ է փուքսի փչելը, բայց այդ իմ ձեռքում երկար չեն թողնիլ։ Վարպետ էլ դառնամ, ինչ եմ անելու. պետք է մատներով փոքր ինչ բամբակուկ տաք տաք պղնձին նաշադիր քսեմ, ձեռքերս այրե՞մ։ Չէ՛, այդ իմ բանը չէ։

— Դարբնի մոտ կերթամ, այնտեղ էլ փուքս կա, ձմեռն էլ տաք է. բայց մեծ ուժ պետք է այդ գործի համար։ Ահագին մուրճով երկաթը ծեծել, որ նա տափակի, ես այդ չեմ անի, ինչ կուպի լինի։

— Նալբանդը լավ է. մեխի ծայր սրել և պայտեր շտկել. այդ շատ դժվար չէ. բայց մեկ ամեհի ձիու ոտք բռնել, ծնկանը դնել, երկյուղալի է. ձիու աքացին իմ ընկերների ապտակից թունդ է։ Չէ, իմ կարծիքով այդ իմ բանը չէ։

— Դերձակությունը մաքուր արհեստ է, լավ միտք ընկավ։ Բայց ի՞նչ եմ ասում. ամբողջ օրերով ծալապատակ նստել, գլուխը քաշ գցած՝ կարել ու կարել, ոչ խաղալ կըլնի և ոչ վազվզել։ Չէ՛, այդ էլ բան չէ։

— Ինչո՞ւ չգնամ որմնադիր դառնամ, բարձր պատերի ծայրերին կանգնեմ, այնտեղից կանչեմ— «Քար ու կի՛ր տվե՞ք, ցե՛խ ուղարկեցե՞ք, աղյո՛ւս ձգեցե՞ք»։ Այսպես կը գոռամ և կը հրամայեմ, որ աշխարհք տեսնի, թե ես վարպետ եմ, գործս լավ գիտեմ։ Բայց վայ թե հանկարծ այդ բարձր տեղից ոտքս սլկըհի և թրմփալով ներքև գլորվեմ, հոգիս ավանդե՞մ։ Չէ, այդ հեշտ գործ չէ, և ոչ իմ բանն է։

— Երևի չկա մի այնպես արհեստ, որ ես հավանեմ, գնամ սովորեմ։ Թե դյուրդյար դառնամ, ոտքս կկտրեմ. կոշկակար դառնամ, ձեռքս կծակեմ. ոսկերիչ դառնամ, մատներս կայրեմ. թե բրուտ դառնամ, ցեխ պիտի կոխ տամ. վարժարան գնամ, պիտի սովրիմ։ Չէ, իմ կարծիքով ամենից լավն է, ամենից հեշտը ոչ-ինչ չշինել, ոչինչ չսովրել։

Փոքրիկ Հրանտը նոր զարթել էր քնից, և լաց էր լինում հեկեկալով։

— Հրանտ ջան, ինչո՞ւ ես լաց լինում, հարցնում է նրան մայրը։

— Դանակս, մայրիկ, դանակս չկա։

— Ի՞նչ դանակ, ո՞րտեղից է քեզ դանակ...

— Օ՜... գտա՜, մայրիկ, գտա... ձեռքումս պինդ պահած ունեի, բայց հենց որ զարթնցի, մեկ էլ, տեսնեմ, էլ ոչինչ չկա՜...

— Հա՜... հասկացա, երազումդ ես գտել։ Դե լա՛վ, լաց մի լինիր, երբ որ կմեծանաս, ես քեզ համար մի սիրուն դանակ կառնեմ, հիմա դեռ փոքր ես, ձեռքդ կկտրես։

— Ես արդեն մեծ եմ, մայրիկ, մե՜ծ. տես, արդեն սեղանից բարձր եմ... ես ուզում եմ դանակ ունենամ։

Արփիկը ինձանից փոքր է, բայց մկրատ ունի...

— Դու շատ բան կուզես, եթե ըեզ դանակ տան, հետո էլ դաշույն կուզես։

— Հետո էլ, ատրճանակ, մայրիկ...

— Օհո՜, է՜դ էր պակաս...

— Ոչ, մենակ էդ չէ պակաս, բա հրացա՞ն...

Տիգրանը մի մեծ հրացան ունի, ես էլ կուզեմ ունենալ։

— Այդ բոլորը քեզ համար դեռ շատ վաղ է, հոգիս, դու պետք է գրել կարդալ սովորես...

— Գրել կարդալը թող Լուսիկը սովորի, ես պետք է զինվոր դառնամ։

— Լուսիկը իր համար կսովորի, իսկ դու քեզ համար։

— Ո՛չ, թող Լուսիկը իր համար էլ սովորի, ինձ համար էլ։

— Ուրեմն դու էլ հաց չուտես, թող Լուսիկը իր համար էլ ուտի, քեզ համար էլ։

— Ո՛չ, մայրիկ, այդ ինչպես կարելի է։

— Իհարկե, չի կարելի։ Ուտողն ինքը կկշտանա, իսկ չուտողը կմնա քաղցած։ Այսպես, սովորողը ինքը կսովորի, կխելոքանա, իսկ չսովորողը կմնա անուսում, անդետ ու անխելք։ Ով աշխատի, նա՛ կուտի։

— Հասկացա, մայրիկ։ Ով աշխատի, նա կուտի, իսկ ով որ

չաշխատի, նրան հաց չեն տալ, որ ուտի։ Բայց որ գոռով խլե՞ն, մայրիկ, էն ժամանակ ի՞նչ կարող ենք անել։

— Այն ժամանակ կպաշտպանվենք։

— Ինչո՞վ, ի՞նչպես։

— Ձեռքով, ոտքով, քարով, փայտով...

— Իսկ ես, մայրիկ, դանակո՞վ։

1907

ՄԱՅՐ ԵՎ ՈՐԴԻ

Ամառվա տապին մայրն ու իր որդին գնացին այգին։

Որդին՝ Սուրիկը՝ դեռ փոքր մանկիկ, բայց սիրուն, աշխույժ, կայտառ ու ճարպիկ, որսում էր այգում նախշուն թիթեռնիկ, իսկ նրա մայրը, բանվոր ժրաջան, քաղում էր կանաչ, վարունգ, բազրիջան։

Մեկ էլ մանկիկը հանկարծ լալիս է, ողբում, հառաչում և իր մայրիկին խնդրում, աղաչում, որ թիթեռնիկի պոկված թևերը կապի, կարկատի։

— Ես չգիտեի, ասում է լալով, որ սրա թևերն այսքան բարակ են. հենց որ բռնեցի, թևերի մեկը ձեռքումս մնաց, մյուսն էլ կտրվեց, մնաց վայր ընկած։ Մայրիկ ջան, մայրիկ, շո՛ւտ սրա կարին։

— Այդ չի կարելի, Սուրիկ ջան, հոգիս, էլ ղուր մի սպալ, դա չի սաղանալ,—ասաց մայրիկը և ավելացրեց.

— Երանի դրանք բոլորն էլ ջնջվեն... Դու դեռ չգիտես, թե դրանք առաջ ինչ բան են եղել։ Մեր բոլոր այգին, տանձն ու խընձորը դեռ կոկոնի մեջ դրանք են կերել։ Դեռ թիթեռ չեղած, դրանք լինում են իրիցի շներ[1], սև ու մազմզոտ և խիստ շատակեր, տգեղ ճիճուներ...

— Իսկ սա այդպես չէ, մայրիկ, այդպես չէ. տես ի՞նչ սիրուն է, ինչպե՞ս խաստուտիկ. ես դեռ չեմ տեսել ոչ մի թիթեռնիկ այսքան գեղեցիկ։ Ա՜խ, ափսո՜ս, ափսո՜ս... Մայրիկ ջան, մայրիկ, ինչպես էլ լինի... ի՞նչ վնաս ունի... բա սրանք մեղք չի՞ն...

— Դե, բավական է, զահլես մի՛ տանի.—մայրը բարկացավ,

---

1 Թրթուրների շատ տեղերում անվանում են իրիկի շներ...

բայց ուրախացավ, որ իր Սուրիկը գիտե ցավակցել, գթալ ու խղճալ։ «Ուղիղ է ասում,— ասաց ինքն իրան,— չէ՞ որ սրանց էլ սատված է ստեղծել։ Նա որ մեզ այսքան բարիք է տվել, անշուշտ սրանց էլ փայ է հասցրել»։

ԳԱՐՈՒՆ

Տարին չորս եղանակ ունի, բայց ամենից սիրունը, ամենից դուրեկանը գարունն է։

Ինչ որ մեռած ու թմրած է լինում ձմեռը, գարնանը կենդանանում ու արթնանում է։

Սառած գետինը տաքանում է և սկսում է կանաչել։ Փետուցած ծառերը բացվում, փթթում են։ Սար ու ձոր ծլում, ծաղկում է։

Ուրեմն տեսնում ես գույն-գույն ծաղիկները արևի տակ փայլելիս, կարծում ես, թե փոքրիկ մանուկներ են ժպտում երեսիդ, ճխում, ճչում, խնդում, ծիծաղում։ Իսկ երբոր նորեկ երգեցիկ թռչուններն էլ ձայն ձայնի տված, ծլվլում են, կարծում ես, թե բոլոր արարածները ձեռք ձեռքի տված, պար են գալիս, ցնծում, պվարճանում, գարնան գալը շնորհավորում։

Ով ասես՝ որ անհամբեր չի սպասում գարնան գալուն։ Թե մարդ, թե գազան, թե անասուն և թե թռչուն՝ ամենքն էլ գարնան դալուն են սպասում, ամենքն էլ ուզում են, որ գարունը շուտով դա և իրանց անուշ արև և քաղցր օրեր տա։

Ձմեռվա վերջերին ամենի կերակուրը պակասում է.— ընտանի կենդանիներին խոտ ու հարդ է պետք—չկա։ Նրանք նիհարում են, և մինչև սովամահ են լինում։ Թեպետ լեզու չունին, որ մեզ նման պարզ ասեն, բայց ամեն անգամ իրանց տիրոջը տեսնելիս՝ այնպես աղիողորմ ձայնով մայում, բառաչում են, որ տիրոջ սիրտը կտոր-կտոր է լինում։

Ի՞նչ անե խեղճ տերը։ Էլ մարաքումը հարդ չի մնացել, էլ ամառվան դրած ահագին դեզը չկա։

Սրանից լավ վիճակի մեջ չեն լինում և վայրենի անասունները, գազանները ու թռչունները, և ոչ էլ այն մարդիկը, որոնց

ձմեռվա պաշարը հատած է լինում, էլ ոչ վառելու փայտ ու ածուխ են ունենում և ոչ ուտելու հաց։

Ահա ամենքի այս տեսակ հուսահատած ժամանակը գալիս է գարունը և իր հետ բերում նոր կյանք և ուրախություն։

Այնուհետև ձյունը հալվում է, կապված ճանապարհները բացվում են, գնալ գալը՝ թե ձիով և թե սայլով հեշտանում է։

Այնուհետև ով ինչ որ չի գտնում իր գյուղումը, գնում է ուրիշ գյուղից է բերում։ Ով որ քաղաք տանելու և վաճառելու բան ունի, հիմա կարողանում է տանել։ Քաղաքումն էլ արժանանում է ապրուստի պաշարը։

Ահա թե ինչո՛ւ գարունը սիրելի է բոլոր արարածների համար, մանավանդ մանր ու մրսկան երեխանց համար։

Գարունը մտնում է մարտի իններին և շարունակվում է երեք ամիս։ Գարնան ամիսներն են—մարտ, ապրիլ և մայիս։

ԱՄԱՌ

Տարվա եղանակներն այնպես են հաջորդում միմյանց, ինչպես մարդուս հասակը։

Գարունը երեխայի նմանություն ունի։ Գարունքին ամեն ինչ նոր է ծլում, բողբոջում։ Թռչնիկները դեռ ոչ ձու ունին, ոչ ձագ։ Նրանք աշխույժ և ուրախ մանուկների պես անդադար թռթռում, անդադար թռչկոտում են, և նրանցից շատերն իրանց կյանքի մեջ առաջին անգամն են բույն շինում։ Մյուս բոլորն էլ, ինչ որ տեսնում ենք գարունքին—խոտ, ծառ, ծաղիկ, ճանճ, բզեզ, ամենքն էլ երեխայի կերպարանք ու բնավորություն ունին։

Երեխան քիչ-քիչ աճում, զարգանում է։ Այդ աճման շարժվելը մենք չենք տեսնում, բայց մեկ էլ տեսնում ենք մեծացած, հասակն առած։ Գարունքն էլ այսպես մեծանալով, օրեցօր նորանոր գեղեցկություններ ցույց տալով, մտնում է իր երիտասարդության հասակը, այսինքն դառնում է ամառն. հետո էլ ավելի չափահաս է դառնում, այսինքն աշունքանում է և վերջապես ծերանում է և սպիտակում, ինչպես ձմեռը։

Ճշմարիտ որ՝ գարնանային օրերը քանի գնում, երկարանում են և ավելի տաքանում։ Ծաղկազարդ ծառերը փոխում են իրանց

ծաղկյա բաղուն ու պատմուճանը և զարդարվում ավելի խիտ ու պինդ հագուստով, այսինքն լայն-լայն տերևներով և նրանց միջ թաքցնում իրանց գույն-գույն և անուշահոտ պտուղները։ Քանի որ անմեղ երեխա էին, իրանց կիսամերկությունից չէին ամաչում, ինչպես Ադամը, որ երբ արգելված պտուղը կերավ, իր լուսեղեն և ծաղկյա պատմուճանից էլ զրկվեց, և ծածկվեց լայն-լայն տերևներով. որովհետև երեխայական անմեղությունը կորցրել էր և սկսել էր ամաչել իր մերկությունից։

Երեխաների բերանների ջուրը գնում է, երբ որ տեսնում են նորաբիբիթ պտուղները—շլորն ու ծիրանը, տանձն ու խնձորը, հաղարճն ու կեռասը, դեղձն ու դամոնը։

Էլ այնքան համբերություն չունին, որ սպասեն մինչև նրանց լավ հասունանալը։

Խակ-խակ ուտում են, բերանները առցնում, այնպես որ՝ էլ հաց ուտել չեն կարողանում՝ թեև փորները վեց-վեց է անում։

Եթե մանուկները իմանային, թե որքան վնասակար են խակ պտուղները թե ատամներին և թե իրանց առողջությանը, երբեք չէին ուտիլ։ Ճաշակը նրանց իմաց է տալիս, ասում է՝ «խակ է, թթու է, դեռ ուտելու ժամանակ չէ, մի՛ ուտեք», ատամները ավելի են կրճտում, բարկանում, թե՝ «էլ չենք կարողանում կրծել, մեզ մի տանջեք». բայց կամակոր ու անմիտ մանուկները ուտում են և պատիժն էլ կրում, թեպետ իրանք չեն հասկանում, թե այն ցավը, այն ջերմն ու տենդը ինչի՛ց հանդիպեց իրանց։

Վերջապես խակ պտուղները միմյանց ետևից հասունանում են։ Կեռասը դեղնում կարմրում է և թուշերը պլպլացնում։ Սև ու սպիտակ թութը ծածկում է ծառի հատակը։ Կանաչ վարունգի հոտավ ամբողջ բուրաստանը բուրում է։ Նրա ետևից հասնում են և սեխն ու ձմերուկը, անուշահոտ ու նախշուն շամամը։

Ամառը երկրագործի աշխատության ամենաթունդ ժամանակն է։ Երկրի բերքերն այնպես շուտ-շուտ են հասնում իրար ետևից, որ եթե տան մեջ աշխատող ձեռքերը շատ չլինին, մենակ մարդը կշշկլվի, և ոչ մի բան էլ չի կարող անել։

Դեռ գարունքավարը, ցել անելը չվերջացրած, խոտը գալիս հասնում է, որ եթե շուտ չհարվի, կվաղանի, այսինքն հարելու ժամանակը կանցնի, կփչանա։ Ձեռք է գարկում խոտին, մյուս կողմից գարին է հասնում. եթե թութն ունի, արագ պիտի քաշի,

նա է թափվում ծառերից. նրն այդպէս ու բանջարանոց ունի, նրանք էլ այնտեղ են չորանում, ջրվել են ուզում։ Մինչ այս, մինչ այն, աշնանացանն է հասնում. նրան հետևում է գարնանացանը։

Երե գաշտային տեղ է գյուղը, պետք է երեխեքը, տավարը սարը տանել. ամառվան շոքերին նրանց դաշտումը կարելի չէ պահել, բայց սարումն էլ նրանց պահող պահպանող է պետք։

Հունձն ընկնում է, մշակ չի ճարվում։ Մենակ մարդն ի՞նչ կարող է անել, ո՞ր մեկին հասնի։ Մինչև մեկ արտը կհնձի, մյուսը կկծղի։

Այսպես երկրագործի ամառնային աշխատությունն այնքան շատ է և բազմակողմանի, որ մի հոդին ամեն բանի հասնել չի կարող։

Այս հանգամանքը մեկ լավ պատճառ է, որ ամենքն էլ ընկերության աշխատեն, եղբայրները միմյանցից շուտ չբաժանվին, մինչև որ հասած որդիք չունենան. դրացին դրացու հետ ամեն բանում հարաքաշ լինի, այսինքն աշխատակից, ընկերակից։ Եվ առաջ հենց այսպես են եղել ամենքը։ Բայց հիմա այդ ընկերության, եղբայրության ոգին վերացել է մեր գյուղերից։

Ամառնային աշխատության շատ մեծ օգնություն են անում և մանր երեխեքը, թե տղեք և թե աղջկեք։ Նրանք եղները պահում են, խոտ ու խուրձ բարձելիս սայլի առջև կանգնում են, հոտաղություն են անում, բանվորներին հաց ու ջուր են տանում։ Ամեն բանում թեթևաշարժ սուրհանդակի պաշտոն են կատարում, արագարագ ոտոտալով և ուրախ-ուրախ թռչկոտելով։ Բայց լինում են շատ ծույլ, խլականջ, դանդաղ և անպետք երեխեք էլ, որոնք ոչ մի բանի պետք չեն գալիս։ Ախտա՛ այդպիսիների կեր ծ հացը։

Տղան ամեն բանում պետք է քաջ և ճարպիկ լինի, աշխատելուց չվիտի ինախչի, բանից չվիտի վախենա, ամեն բան, ինչ որ ձեռքիցը կգա, պիտի անի։ Կարդալու ժամանակը պետք է կարդալ, խաղալու ժամանակը՝ խաղալ, բայց բան ու գործի ժամանակն էլ պետք է բանել, գործել։ Դեռ լսված չէ, որ աշխատելուց մարդ վնասված լինի, բայց չաշխատելու և ծուլանալու վնասը ամեն օր տեսնում ենք։

Ամառը մի գեղեցիկ պատկեր է ժրաջանության և աշխատա-

սիրությանս: Ձմեռն ուսումնարանումն այնքան բան չի կարող տալ ինձ, որքան ամառը դաշտումը, թե աշխատելով և թե իր շուրջ կողմի երևույթների վրա նայելով:

Ամեն մի ծառ, ամեն մի թուփ, ամեն մի զեռուն շարժման մեջ է, գործի, աշխատանքի վրա է: Շերամը կամաց-կամաց իր մանաքան է գործում ուսս ու փուս, մեղուն իր բջիջներն է մեղրով լցնում, մրջյունն իր ձմեռվա պաշարն է տուն կրում, թռչուններն իրանց ձագուկներն են շահագնում:

Հիրավի, ինչքա՜ն սեպհելու բաներ կան: Շերամի կերպարանափոխությունը, թրթուրների թևավորվելը, շերեփուկների դուրս դառնալը, մեղուների ձագ տալը, թռչունների բույներն ու ձվանները, տեսակ-տեսակ բզեզները, զեռուններ, սողուններ, ձկնիկներ, խոտեր, ծառեր, ծաղիկներ, բոլորն էլ իրանց կյանքի կացուտ ու երիտասարդ ժամանակ....

Իսկ ինձ (որովհետև ես հիմա երեխա չեմ, որ թիթեռնիկների հետևից վազվզեմ, որ տեսնեմ՝ որը որից ավելի նախշուն է)—ինձ ամեն բանից շատ դյուր է գալիս այն, որ այդ ընդհանուր աշխատության, այդ ընդհանուր գործունեության մեջ տեսնում եմ մի շատ զեղեցիկ ներդաշնակություն—միություն:

Ամեն բանի մեջ մի համբակցության, մի կապ, մի միության կա: Ի՞նչ բան է, օրինակ՝ արտը, եթե ոչ մի խումբ անհամար ցողուններ, որոնք իրար վրա հենվելով, իրար վրա շվաք անելով, միասին աճում, միասին հասնում և մեկին վաթսուն և հարյուր պտուղ են տալիս:

Ի՞նչ գեղեցկություն կունենար մի ձմերուկ, եթե նա մեն մենակ ընկած լիներ մի դաշտի մեջ: Բայց ուրիշ գեղեցկություն ունի բուրաստանը, ուր հարյուրավոր ձմերուկներ կողք կողքի պառկած՝ իրար ականջի քչփչում են, թե այն օրը պարտիզպանը իրանց ցից քանի հատ պոկեց: Կարծես անհամբեր սպասում լինեին, թե երբ պիտի իրանք էլ կտրվին, բացվին ու մարդկանց երեսին ծիծաղելով՝ նրանց ծարավը զովացնեն:

Ամառնային ամիսներն են—հունիս, հուլիս և օգոստոս:

ԱՇՈՒՆՔ

Ամառն իր բոլոր պտուղները հասցնելով՝ պահ է տալիս աշունքին, որ լինքը հանպատրաստ և մյուս տարին էլ նույնքան պտուղ տա։

Շարունակ երկար աշխատությունը երկար էլ հանգստություն է պահանջում։

Գալիս է աշունքը՝ ոչ այնպես ուրախ, ինչպես գարունքը կամ ամառը, և ոչ այնպես տխուր, ինչպես ձմեռը։ Նա լուրջ, խոհեմ կերպով, փորձառու և խելոք մարդու նման հաշիվ է պահանջում իր կրակոտ երիտասարդ եղբորից—Ամա՛ռնից, ներում է նրա թերությունները և ինչ որ նա պակաս է լինում թողած, ինքն է լրացնում, որ երբ Ձմեռ պապը գա, նրանից հանդիմանություն չլսի, թե այս չկա, այն պակաս է, այս-ինչ կամ այն-ինչ գործը դեռ չի լրացրած։

Աշունքը երբոր տեսնում է, թե պակաս բաներ դեռ կան, փչում է իր փողը և ամենքին նոր գործի է հրավիրում։ Ինքն էլ պարապ չի մնում։ Իր փողի ձայնի հետ նա փչում է ցրտավուն քամին։ Այդ քամին որ դիպչում է ծառերին, նրանց վրա մնացած պտուղները բոլորը թափվում են, հատակներին փռվում, դիզվում։ Տերևները այդ քամուց դեղնում, սիրթնում են երկյուղից և դողդողալով թափվում, դետնին կուչ գալիս։

Թռչունները շուտով իրանց շահացրած ձագերը ժողովում են, իրար խմաց են տալիս և մեծ-մեծ կարավաններով—խումբ-խումբ, երամ-երամ, շարան-շարան, բույլ-բույլ, կռկռալով, ծվծվալով, կչկչալով թռչում, հեռանում դեպի ավելի տաք երկիրներ...

Այգեպանը շտապում է իր խաղողը քաղել, գինի քամել, տեղավորել, պահոնի մրգերից կախաններ շինել, դեղապետի համար պահել։

Պարտիզպանն էլ իր պարտեզի ու բուրաստանի մնացած բերքերն է ժողովում, ինչպես—կարտոֆիլը, կաղամբը, սոխը, բողկը, տակը (ճակնդեղ), գազարը (ստեպղին) և մյուս արմտիքը։

Երկրագործն էլ իր ցելերն է կեռավար անում, հազար աղոթքով ու մաղթանքով սերմը հողին պահ տալիս, ցանում, ցաքանում կամ սերմավար անում։ Այնուհետև սկսում է փայտ կրել, եթե

փայտ է վառում և ոչ աթար, իր խոտի ու հարդի քանակության է նայում, որ երեխ քիչ է, վաղօրոք մի կերպ պատրաստություն տեսնեն, կամ թե չէ՝ իր տավարն ուրիշին-ալահ տա։

Դազաններն էլ իրանց բների, որջերի պատրաստություն են տեսնում։ Որը հին որջն է նորոգում, որը նորն է փորում, կամ մի հարմար ծառի խոռոչ ու քարայր որոնում։

Մի կողմից աշունքը շարունակում է իր փողը փչել՝ օրեցօր ավելի սաստիկ, ավելի ցուրտ։ Դաշտերում եղյամն է դնում, սարերի գլխին՝ ձյուն, որ մարդիկ ձմեռվան պատկերը տեսնեն և ավելի շտապեն։ Առաջ հորդ անձրևներ են գալիս, գետերը վարարում, հետո գալիս են մանրամասղ անձրևներ, որոնք ծծվում են ամեն բանի մեջ և մինչև ներքին խավերն են անցնում։ Այդ տեսակ անձրևներից թեպետ կաթում են հողածածկ տները, բայց դրանք շատ օգտակար են նոր ցանած սերմերին։

Աշնանային օրերը քանի գնում, կարճանում և ցրտում են—գարնանային օրերի հակառակ, որոնք քանի գնում, երկարանում և տաքանում են—մինչև հասնում է ձմեռը և սար ու ձոր ձյունով ծածկում։

Աշնանային ամիսներն են—սեպտեմբեր, հոկտեմբեր և նոյեմբեր։

ԱՅԳԵՔԱՂ

Սուրբ Խաչի պասից մեկ կամ երկու շաբաթ էր անցել։ Լավ չէ միտս, որովհետև ես այդ ժամանակ դեռ երեխա էի։

Մեկ երեկո հայրս եկավ այգուցը՝ խաղողով ու դեղձով լիքը մի քաղլակ ձեռին, տվավ մորս, թե տուր երեխաներին, հետո ավելացրեց.

— Խաղողը ձեռքից գնում է, չորս կողմի այգիքը քաղել են, միայն մերն է մնացել մեջտեղ լիքը։ Ով ասես՝ ներս է մտնում։ Այգեպանն էլ դողցնում է. խեղճը չի կարողանում գողերի հախից գալ։ Անցյալ գիշերը շոբանները մտել են, ինչքան պոկել, տարել են, տասն այնքան էլ կոտրտել, փչացրել են։ Կարմիր խնձորին որ տեսնես, կասես արջեր են վրան կռիվ տվել, այնպես են կոտրտել

բոլոր ճղները։ Իծապտակի կարգումը էլ մի ճուպ խաղող չես պանիր, այնպես են սրբել, տարել։

— Ա՛յ կոտրվին դրանք, կուրանա՛ դրանց աչքերը—բացականչեց մայրս,—տեսնում ես դու՝ այդ անիծածներն ի՛նչ են արե՛ւմ...

— Հիմա ինչ եղել է, եղել է, զարմանակեց հայրս։ Նա ասում էլ՝ մի քիչ էլ մնա, ավելի լավ հասնի, որ գինին թթու չլինի, բայց որ չեն թողնում, ի՛նչ արած... Գողին ի՞նչ դատաստան. մեկին բռնել ես տալիս, տեղը քսանն է լույս ընկնում. թե որ առաջ խաղողդ էին գողացել, հետո գալիս են տավարդ տանում, գոմեշներդ քշում։ Դրանց պատիժն ասուված պիտի տա, մարդն ի՞նչ կարող է։ Ինչ որ է, դու էդուց հաց թխիր, մեր բարեկամներին իմաց տուր, մյուս օրն սկսենք քաղելը, թե չէ՝ այ տարի ոչ թե ծախելու, այլ մեր համելու գինի էլ չենք ունենալ։

— Դե որ այդպես է, ասաց մայրս, էդուց մարդ ուղարկիր, երեխեքս գան։ Կուրա՞նամ ես... առանց նրանց ի՞նչպես քաղենք բաղը։

«Երեխեք» ասելով՝ մայրս ակնարկում էր քույրերիս, որոնք մարդու էին տված գանագան գյուղերում, բայց իրարից այնքան մոտիկ էին, որ մեկ օրումը կարելի էր ամենքին էլ իմաց տալ։ Միայն մեկը բաղաքումն էր, նրան էլ վաղուց էին ապսպրել որ գա։

Երբոր քույրերս եկան, հետո մայրս ինձ ուղարկեց իմ պապոնց տուն, որ նրանց էլ իմաց տամ։ Նրանց տանն էլ այնքան հարսներ ու երեխեք կային, որ մի սուրու ոչխարից շատ։ Այնտեղից ուղարկեցին մորաքրոջս մոտ. հետո մեր սանամայրներին, որ չդիտեմ տասն էին—մեղա քեզ ասուված—թե քսանը։ Հետո գնացի մեր կնքավորենց տուն, այնտեղից էլ հանդիպեցի Գյուլնազ տատին ու ասացի. «Տատի, մայրս ասեց՝ էդուց դու էլ, քո հարսներն ու թոռներն էլ համեցեք մեր բաղը, էդուց սկսում ենք քաղելը»։ Նա էլ պատասխանեց.

— Շատ լավ, չարդ տանեմ. դե արի՛ քեզ մի սեր ուտացնեմ, շատ ժամանակ է մեր տուն չես եկել։ Ասացի՝ շնորհակալ եմ, պիտի գնամ ուրիշներին էլ իմաց տամ։ Բայց սուտ ասացի, դուռնե՞ք. թեպետ սուտ ասելը լավ բան չէ, լավ էլ ախորժակ ունեի սերի. բայց ի՞նչ կանես, սաստիկ ամաչելուցս սուտ ասացի։

Հիմա պիտի ասեք, այդքան մարդկանցը որ կանչեցիր, հապա այդքանին ի՞նչպես պիտի կերակրեք։ Մի՛ վախենաք, այդ շատ հեշտ է։ Դրանք իրենց կերակուրներն էլ իրանց հետն են բերում, դեռ մի բան էլ ավելի։

Մենք արդեն երկու մեծ ղոչ ունեինք, դիտուքյամբ այգեքաղի համար գիրացրած, մի քանի էլ թոխլի ու այծ։ Մայրս չորս թոնիր հաց թխեց, բավականաչափ էլ գաթա, նազուք։ Պանիր էլ շատ ունեինք, խաղողն ու մյուս մրգերն էլ այգին լիքը. էլ ուրիշ ի՞նչ էր հարկավոր։ Իսկ մեր հյուրերն էլ բերին ամեն մի տանից մի քանի եփած հավ, բուլ գաթա, բաղարջ, կաթնահունց։ Ամենից շատ մեր սանամայրներն էին բերել։

Հիմա էլ պիտի ասեք. այդ ի՞նչ այգեքաղ է. դա մի ուխտագնացության, սար գնալու, կամ հենց, ուղիղն ասած, հարսանիքի պես բան է։

— Այո՛, հենց այդպես է. դեռ դրանցից մի բան էլ ավելի համարեցեք։

Այգեքաղի օրը բոլոր երեխեքն ու կնանիքը, բոլոր հարսներն ու աղջկերքը զուգվել զարդարվել էին իրանց տոն օրվա ամենանոր ու գեղեցիկ հագուստներովն ու զարդարանքներովը։ Տղամարդիկն էին մնացել իրանց ամենօրյա հագուստումը, միայն դրակներն էին նորը դրել։ Տղամարդիկը չէին փոխել իրանց հագուստը, որովհետև նրանք պիտի կթոց շալակեին, շալակ տային, խաղողը կխճճռեին,— կոխ տային, տակառները սարքեին։ Էլ վաղուցվա պես հնձանում չէին կոխ տալիս, այլ նոր, եվրոպական ձևով ամեն սարքն ու կարքն ունեին, այսինքն մի քանի ահագին կիսատակառներ, նրանց վրա դրած՝ հատակը ծակծակոտ մեծ չան և էլի ուրիշ մի քանի տեսակ չաններ։ Խաղողն ածում են ծակծակոտ չանի մեջ, նրանում մեկը կանգնած, ոտները հանած, փոխկերքը վեր կապած, կոխոտում է և թափում կիսատակառը, որի մեջ գինին մնում է մի քանի օր, մինչև եփ է գալիս, ճաճան (չհչը) երեսին կանգնում, գինին պարզվում. այնուհետև կիսատակառի վարի ծորակը բաց են անում, գինին թափում են, ածում տակառների մեջ ու հետո տանում դնում մառանումը։ Բայց այս մանրամասնությունները հիմա թողնենք։

Առավոտը վաղ-վաղ հասանք այգին։ Ոչխարները մորթոտեցին, կրակ արին, պղնձները վրան դրին, շամփուրները շարեցին,

գցեցին, որ նախաճաշիկի համար խորոված անեն։ Հետո մի-մի քաս արաղ խմեցին, մի-մի թիքա խորոված, մի-մի պատառ կաթնահունց կերան և սկսեցին իրանց գործը։

Մեծերը՝ մի-մի քաղելակ վազան տակը դրած, սուր դանակները ձեռքերին՝ կտրում էին խաղողի հասած ճութերը և գցում մեջը. փոքրերը այդ քաղլակները տանում էին մեծ կթոցներն ածում, իսկ երիտասարդները կթոցները շալակում էին տանում ածում կխատակառի վրայի շանը։

Ամբողջ այդին իր կյանքից զրկվելիս մի նոր կյանք էր ստացել։ Ձայն էր որ լսվում էր ամեն մի թուխի տակից, ամեն մի ծառի վրայից։ Մեկը կանչում էր.— կթոցը լցվե՞լ է, եկեք տարե՞ք. մյուսը բղավում էր՝ քաղլակները լցվել ե՞ն, շուտ արեք, կթոցը բերե՞ք։

Մանր երեխաքը փոքրիկ թուչունների պես անդադար դես ու դեն էին ընկնում, ամեն ճութից մի հատիկ պոկում, համը տեսնում, և որովհետև էլ ոչ ախորժակ ունեին և ոչ փորներումը տեղ, մյուս մրգեղենների ծառերի վրա էին մագլցում, կերածը մարսում, նրանց համն էլ տեսնում։ Մեկը բարձրանում էր խնձորենու վրա, մյուսը՝ սերկևիլի, երրորդը՝ տանձի. ավելի ճարպիկները բարձրանում էին ընկուզենու վրա և կապկի պես ճղնե ճյուղն ստոստալով՝ ուզում էին միմյանց բռնել։

Բարեսիրտ պտուղները ամենքն էլ ժպտում էին տղայոց երեսին, ամենքն էլ ձեռով անում, կանչում երեխաներին, երբեմն էլ, կարծես գիտությամբ, տերևների տակին թաք էին կենում, մեկ էլ հանկարծ երեսները բաց անում, երեխաներին «ծյուկ» անում։

Ճաշի ժամանակը հասավ։ Ամենքն էլ հավաքվեցին մեծ ընկուզենու տակը. հացը, խաշլամեն փռեցին կանաչ խոտի վրա և երկարումեկ բոլորվեցին նրա շուրջը։ Բայց ո՞վ ուներ ախորժակ հաց ուտելու։ Ծիծաղ, խնդություն, զվարճություն, հանաքներ անել—այս էր նրանց ճաշը։

Ճաշից հետո էլի մի քիչ քաղեցին և երեկոյին բոլոր քաղվորները մի-մի քաղլակ խաղողով լցրին, իրանց հետ տարան։ Այսպես շարունակվեց երեք-չորս օր և ամեն օր մի նոր ուրախություն, մի նոր զվարճություն էինք սարքում...

ՁՄԵՌՆ

Ձմեռը պալիս է թե չէ, նրա առաջին ամեն ինչ դողդոջում, սարսռում է։ Կիսատառ ձյունը միայն մերկացած գետնին օգնության է հասնում, իր հատ վերմակով նրան ծածկում և այսպես պաշտպանում նրան ձմեռվա դառնաշունչ ցրտերից։

Կրակը դառնում է մի շատ սիրելի առարկա և ամեն բանից ավելի հարկավոր։ Ով որ դրսից տուն է մտնում, ամենից առաջ կրակին է բարևում։

Ջրավորների ապրուստը տարվա ոչ մի եղանակին այնքան դժվար չի լինում, ինչպես ձմեռը։ Մեկի վառելիքն է հատնում, մյուսի ուտելիքը, մեկը տաք հագնելիք չունի, մյուսը ապահով բնակարան։ Քուրսին ու մաղալը թեպետ տաքացնում են դրանց, բայց շատ անգամ էլ իրանց ածխահոտով գլխները շարունակ ցավացնում։ Այո՛, ածուխի կապույտ ծխից պետք է շատ և շատ զգույշ կենալ։ Քանի՛ քանի մարդիկ են մեռել նրանից, քանի անգամ ամբողջ ընտանիքով, մի գիշերվա մեջ, քնած ժամանակ խմրել, կուտրվել են։ Ածուխի կապույտ ծուխը մարդասպան է, երբ ամեն կողմից փակված տեղ է դառնում։

Ձմեռվա եղանակին պետք է ունևորները հիշեն չունևորներին և նրանց օգնեն ինչով որ կարող են։

Պինդ ձմեռը վայրենի անասուններին ավելի է վնաս տալիս, քան թե մարդկանցը. գյուղացիներն ավելի են նեղություն քաշում, քան թե քաղաքացիք. բայց եթե գյուղացիք մի փոքր կրթված ու աչքաբաց լինին, ձմեռը նրանց ոչ մի վնաս չի տալ և նույնքան օգտակար կլինի, ինչքան մյուս եղանակները։

Թեպետ ձմեռը համարվում է երեք ամիս, բայց լեռնային տեղերում մինչև հինգ ամիս պինդ ձմեռն է լինում։

Ձմեռվա ամիսներն են—դեկտեմբեր, հունվար և փետրվար։

ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ
ԵՎ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ

ԱՆԱՀԻՏ

Ե.

Մի ժամանակ Աղվանից աշխարհի թագավորանիստ քաղաքը Գարտաւլն էր, որ այժմ ավերակ է և ասվում է Բարդաւ Դարպանվում էր այժմյան Գանձակի և Շուշվա մեջտեղը՝ Թարթառ գետի վրաւ Այդտեղ էր Վաչե թագավորի հոյակապ ապարանքը իր ընդարձակ ծառաստանով, որ երկարումեկ ձգված էր Թարթառի գետի վրաւ Այդտեղ էր Վաչե թագավորի հոյակապ ապարանքը իր ընդարձակ ծառաստանով՝ որ երկարումեկ ձգված էր Թարթառի ափովը։ Այդ հինօրյա արհեստական անտառը բնականից գերազանցում էր իր հսկայական չինարներով ու բարդիներով, որոնց բարձրության ստվերի տակ ծածկվում էին քաղաքի նուշնիակ աղեղաբարձր աշտարակները։ Նրա չորս կողմով քաշված ամուր պարիսպը վանդակի պաշտոն չէր կատարում բնավ այն թեթևաշարժ ու արագավազ այծյամների ու եղջերուների համար, որոնք այնտեղ խմբերով զբոսնելու և խաղալու ազատ ասպարեզ ունեին։

Մեկ անգամ Վաչե թագավորի միամոր որդին՝ Վաչագանը, որ մի նորահաս երիտասարդ էր, պալատի պատշգամբի վրա կռթնած, նայում էր իրանց այդ ծառաստանին։ Եղանակը գարնանային էր և առավոտյան արևաբացին։ Աշխարհի բոլոր երգեցիկ թռչունները՝ կարծես խոսք մեկ արած՝ հավաքվել էին այդ ծառերի վրա, որ մի ընդհանուր նվագահանդես սարքեն և իրար հետ մրցեն։ Մինն իր սրինգն էր փչում, մյուսն իր փողը, բայց հպարտանակը խոսողն էր տանում։ Սոխակն էր այդ խոսողը՝ բյուլբյուլն Աղվանից, սիրահար սրտերի միակ մխիթարիչը։ Նա որ սկսում էր նվագել իր բյուրաղի քնարը, իսկույն լռում էին մյուսները, և ականջները սրած՝ նրան էին լսում և նրա դայլայլիկների բյուրավոր ելևէջներից դաս առնում։ Մինը սովորում էր նրա ծլվլոցը, մյուսը նրա կկլոցը, մինը շվշվալը, մյուսը սուլելը, և

մեկ էլ հանկարծ ամենքը միասին, միախառն ձայնով սկսում էին իրանց սովորած եղանակները։

Արդյոք սրա՞նց էր ականջ դնում վաշագանը այնպես լուռ, այնպես ակնապիշ։ Ո՛չ... Ուրիշ հոգս, ուրի՛շ ցավ կար նրա սրտում. սրանք միայն սաստկացնում էին նրա ցավը և խոր տխրության մեջ ձգում նրան։

Այս տխուր մտմտուքից հանեց վաշագանին նրա մայրը՝ Աշխեն թագուհին, որ այդ պահուն մոտեցավ նրան և մոտը նստելով հարցրեց.

— Վաչիկ, ես տեսնում եմ, որ դու սրտումդ մի ցավ ունես, բայց թաքցնում ես մեզանից։ Որդի, ասա ինձ, ինչո՞ւ համար ես այդպես տխուր։

— Մայր, ճշմարիտ ես ասում, պատասխանեց որդին,— աշխարհիս փառքն ու վայելչությունը աչքիս չեն երևում։ Ուզում եմ հեռանալ աշխարհիցս, գնալ անապատ։ Ասում են՝ Մեսրոպ վարդապետը կրկին եկել է Հացիկ, իր շինած վանքումը միաբանություն է հաստատել, աշակերտներ ժողովել. ուզում եմ ես էլ գնալ այնտեղ։ Մա՛յր, դու չգիտես, թե ի՛նչքան լավ գյուղ է այդ Հացիկը։ Այնտեղի թե տղեքը և թե աղջկեքը այնպես սրամիտ, այնպես դեղեցիկ են, որ եթե տեսնես՝ կմնաս հիացած։

— Ուրեմն նրա՞ համար ես գնում Հացիկ, որ այնտեղ տեսնես քո սրամիտ Անահիտին։

— Մա՛յր, դու ո՞րտեղից գիտես նրա անունը։

— Մեր պարտիզի սոխակները բերին ինձ այդ համբավը։ Սիրելի վաչիկ, ինչո՞ւ ես մոռանում, որ դու Աղվանից թագավորի որդին ես։ Թագավորի որդին կա՛մ թագավորի, կա՛մ մեծ իշխանի աղջիկ կուզի և ոչ թե մի դեղջկուհի։ Վրաց թագավորը երեք աղջիկ ունի, կարող ես ընտրել նրանցից որին կամենաս։ Գուգարաց բդեշխն ունի մի շատ դեղեցիկ աղջիկ, որ իր միակ ժառանգն է, իր հարուստ կալվածների միակ տիրուհին։ Սյունյաց իշխանն ունի դարձյալ մի շատ սիրուն աղջիկ. վերջապես մեր հայրապետի Վարսենիկն ի՞նչ պակաս աղջիկ է,— մեր աչքի առջև մեծացած, մեր ձեռքով կրթված...

— Մա՛յր, ես արդեն ասեցի, որ պիտի երթամ վանք, բայց եթե դուք ուզում եք, որ ես անպատճառ ամուսնանամ, ապա դուք ասացեք, որ իմ ուզածը միայն և միայն Անահիտն է...

Այս ասեց Վաչագանը և ամոթից կարմրելով վազեց դեպի պարտեզ, ինչպես մի ծանր բեռնից ազատված փոխստական դե-րի...

6

Վաչագանի քսան տարին նոր էր լրացել։ Նա երկայնացել էր իրանց պարտեզի բարդիների նման, քայց շատ քնքուշ, դժդուն և վատառողջ էր։ Մանկությունից կրոնական կրթություն ստանալով մեծն Մեսրոպի աշակերտների մոտ, մտադիր էր իր վարդապետների օրինակին հետևել—քաշվիլ մի վանք, աշակերտներ պատրաստել և քարոզությեան նվիրվիլ։ Բայց նրա այդ ձգտումը հակառակ էր իր ծնողաց կամքին, ըստ որում ինքն էր նրանց միակ զավակը, ինքն էր Աղվանից թագավորության միակ ժառանգը։

«Որդյակ իմ Վաչագան,—ասում էր հայրը շատ անգամ,—դու գիտես, որ իմ հույսը մեայն դու ես, դո՛ւ պետք է մեր տան հրադը վառ պահես, մեր օջաղի հիշատակը՝ կենդանի։ Պետք է ուրեմն ամուսնանաս, ինչպես որ աշխարհիս օրենքն է»։

Որդին մեայն կարմրում էր հոր այդ առաջարկությունը լսելիս և չէր իմանում ի՞նչ պատասխան տա, ըստ որում ամուսնության վրա նա չէր մտածել և չէր էլ ուզում մտածել։ Բայց հայրը նրան հանգիստ չէր տալիս և նույն առաջարկությունը, ավելի գրավիչ խոսքերով՝ նա անում էր շաբաթը մի քանի անգամ։ Հոր այդ ստիպմունքներից ազատ մնալու և նրան ուշ ուշ տեսնելու համար, ինքն իրան որսորդության տվավ Վաչագանը, թեև զբոսասեր չէր, այլ ավելի սիրում էր շարունակ տանը նստել և կարդալ։ Այնու-հետև առավոտները վեր էր կենում շատ վաղ և ընկնում սար ու ձոր և երեկոները շատ ուշ հետ դառնում։ Երբեմն երեք չորս օրով ուշանում էր և ծնողացը տարակուսության մեջ ձգում։ Շատ իշ-խանների որդիք ուզում էին նրան ընկերանալ և նրա հետ միասին ման գալ, բայց ինքը չէր հոժարում։ Նա հետը վերցնում էր միայն իր մտերիմ և քաջ ծառային՝ Վաղինակին, որ մի պնդակազմ և քաջառողջ տղամարդ էր, և իր հավատարիմ շունը՝ Զանգին, որ թեև դեռ լակոտ, բայց արդեն մի ահագին գամփռ էր։ Սրանց հան-դիպող մարդիկը չէին իմանում, որ մինը թագավորի որդին է և մյուսը նրա ծառան, ըստ որում երկուսն էլ միևնույն հասարակ

որսորդի հագուստն ունեին հագած, երկուքն էլ միևնույն նետաղենը ուսերին և լայնաշեղբ դաշույնը կախած գոտիկներից. միայն պաշարի պարկը Վաղինակն էր կրում: Շատ անգամ իջնում էին գանազան գյուղերում և Վաչագանը, իբրև մի օտար մարդ, ծանոթանում էր գյուղացոց կյանքին, տեսնում էր նրանց ամենօրյա հոգսերն ու կարիքները, նկատում էր, թե ո՛վքեր են բարությունանում և ո՛վքեր անիրավությունն: Հանկարծ շատ կաշառակեր դատավորներ հեռացվում էին իրանց պաշտոնից և նրանց տեղ լավերն էին նշանակվում, շատ գողեր բռնվում ու պատժվում էին, շատ նեղության մեջ ընկած տներ ու համայնքներ օգնություն էին ստանում թագավորից, առանց իմաց տալու նրանց իրանց նեղությունը: Այսպես մի աննկուն զորություն ամեն տեղ ամեն բան ուշանում էր և հոգացողություն անում: Այս տեսնելով՝ ժողովուրդն սկսեց հավատալ, որ վաչե թագավորը աստուծո պես իմանում է, թե ո՛ւմ ի՞նչ է պետք և ո՛վ է պատժի կամ վարձատրության արժանի մի բան արել: Էլ ոչ մի տեղ ո՛չ գողություն էր լինում և ո՛չ մի ուրիշ անարդարություն: Բայց ոչ ոք չէր իմանում, որ այդ լավ փոփոխության միակ պատճառը թագավորի որդին էր:

Վաչագանի այս տեսակ թափառական ճանապարհորդությունը իր համար էլ ունեցավ լավ հետևանք: Նա ավելի զվարթացավ և առույգացավ: Նա սկսեց ավելի ուժեղանալ և ճարպիկանալ՝ քան թե առաջ էր: Մոտիկից տեսնելով ժողովրդի հոգսերը, նա ղգաց, թե ինչքան բարիք կարող է անել մի թագավոր իր երկրի համար, և սկսեց փոքր առ փոքր ճգնվելու միտքը թողնել: Նրա սրտի սերն արդեն վառվելու հատկություն էր ստացել, հարկավոր էր միայն մի առիթ, մի շփումն, որ ցոլային նրա լուսափայլ ճառագայթները. այդ առիթը շուտով վրա հասավ:

Մեկ օր իրանց սովորական որսորդության ժամանակ՝ Վաչագանն ու Վաղինակը հասան մի գյուղ և նստեցին նրա աղբյուրի մոտ, որ հանգստանան: Շատ դադրած ու քրտնած էին: Գյուղի աղջկերքը եկել էին աղբյուրից ջուր տանելու և հերթով լցնում էին կուժերն ու փարչերը: Վաչագանը սաստիկ ծարավել էր: Նա ջուր ուզեց, և աղջիկներից մինը լցրեց փարչը և ուզեց Վաչագանին տալ, բայց մի ուրիշ աղջիկ նրա ձեռքից խլեց փարչը և դատարկեց: Ինքը նորից լցրեց, բայց էլի դատարկեց: Վաչագանի թուքը ցամաքել էր, և անհամբեր սպասում էր, թե երբ պետք է արդյոք նրան

ջուր հասցնեն, բայց մեր անծանոթ աղջկա հոգը չէր այդ, նա կարծես խաղ էր անում, լցնում դատարկում էր և այդ կրկնեց չորսը հինգ անգամ, միայն վեցերորդ անգամին տարավ իրան անծանոթ որսորդին տվավ։

Վաշագանը երբ որ խմեց և փարչը տվավ վաղինակին, ինքն սկսեց խոսեցնել աղջկանը, և հարցրեց, թե ինչո՞ւ նա իսկույն չբերավ ջուրը. չլինի՞ թե կատակ անել ուզեց կամ բարկացնել։ Աղջիկը նրան պատասխանեց.

— Մենք սովորություն չունինք մի օտար երիտասարդի հետ կատակ անել, մանավանդ երբ նա ջուր է ուզում։ Բայց ահա՛ ինչ էր իմ միտքը։ Ես տեսա, որ դուք դադրած ու քրտնած եք, իսկ այդ վիճակի մեջ սառը ջուրը վնաս է մարդուն, դրա համար ես դիտությամբ ուշացրի, մինչև դուք մի փոքր հանգստանաք և հովանաք։

Աղջկա խելոք պատասխանը զարմացրեց Վաշագանին, բայց զեղեցկությունն ավելի ևս հիացրեց նրան։ Նրա աչքերը խոշոր, թուխ թուխ և վառվռուն էին, ունքերը կարծես վրձինով քաշած։ գլուխը բաց էր և ծամերը փռված թիկունքի վրա, ճակատը լայն, քիթ ու պռուշը նկարածի պես։ Ոչինչ զարդ ու զարդարանք չուներ. հագուստը մի կարմիր մետաքսե շապիկ էր, որ նրա վայելչակազմ հասակը ծածկում էր մինչև ոտները և մի ասեղնագործած բաճկոնակ, որով կոճկված էր նրա բարակ մեջքն ու լայն կուրծքը։ Ոտքերը բոբիկ էին, բայց նոր լվացած կաթնաղբրի ջրով՝ բամբակի պես սպիտակին էին տալիս։ Այսպես էր Անահիտի արտաքին կերպարանքը, բայց նրա դեմքի գծագրության, նրա աչքերի մեջ մի այնպիսի գրավիչ զորություն կար, որ իսկույն կախարդեց Վաշագանին և ապշեցրեց նրան։

Անունդ ի՞նչ է, հարցրեց Վաշագանը։

— Անահիտ, պատասխանեց աղջիկը։

— Ո՞վ է քո հայրը։

— Իմ հայրը մեր գյուղի նախրչի Առանն է։ Բայց ինչո՞ւ ես ուզում իմանալ, թե իմ անունն ի՞նչ է, կամ ով է իմ հայրը։

— Ոչինչ, հենց այնպես հարցնում եմ. հարցնելը հո մե՞ղք չէ։

— Եթե հարցնելը մեղք չէ, խնդրեմ դու էլ ինձ ասես, թե ինքդ ո՞վ ես, ո՞րտեղացի ես։

— Ո՞ւտ ասեմ, թե՞ ճշմարիտ։

— Ո՛րը քեզ արժան կհամարես։

Իհարկե, ես արժան կհամարեմ ճշմարիտը, իսկ ճշմարիտն այս է, որ ես հիմա չեմ կարող ոսկին ասել, թե ես ով եմ, բայց խոսք եմ տալիս մի քանի օրից հետո հայտնել։

— Շատ լավ։ Ետուրհեցեք ինձ փարչը, և եթե էլի ջուր եք կամենում, բերեմ։

— Ոչ, շնորհակալ ենք. դու լավ խրատ տվիր մեզ, այդ կհիշենք միշտ և քեզ չենք մոռանալ։

Անահիտն առավ փարչը և հեռացավ։

Երբ որ մեր որսորդները ճանապարհ ընկած գնում էին դեպի տուն, վաշտագանը հարցրեց վաղինակին.

— Վաղինակ, դու մեր Բարդումը տեսա՞ծ ես արա պես գեղեցիկ աղջիկ։

Վաղինակը պատասխանեց.

— Ես լավ չնկատեցի նրա գեղեցկությունը, իմացա միայն, որ իրանց գյուղի նախրչու աղջիկն է։

— Չես նկատել, բայց լավ ես լսել։ Այդ նրանից է, որ քո ականջներն ավելի սուր են, քան թե աչքերդ, բայց քո սուր ականջները շատ սխալ են լսում։

— Ո՛չ, սխալ չեն լսում, աղջիկն ինքն ասեց, որ իր հայրը իրանց գյուղի նախրչին է։

— Շատ լավ, բայց դրանից ի՞նչ դուրս եկավ. ես կարծում եմ, որ այդ հանգամանքը նրա հրաշալի գեղեցկությունից ոչ մի մաղ չպակասեցրեց, և նրա արժանավորությունն ավելի ևս բարձրացրեց։

— Ուրեմն դու երբ որ թագավոր դառնաս, մի նախրչական շքանշան հնարիր և նրանով բարձրացրու քո իշխաններին։

— Նախրչական նշանն այնքան բարձր է, Վաղինակ, որ կարելի չէ տալ ոչ մի իշխանի։ Այդ նշանը կարող են կրել միայն թագավորներն ու հայրապետները։ Դու չգիտե՞ս մինթե, որ այն դավազանը, որ տրվում է թագավորներին ու հայրապետներին՝ հովվական նշան է։

— Հովվակա՞ն, բայց ոչ թե նախրչական։

— Հովիվն ու նախրչին ինչո՞վ են զանազանվում միմյանցից, եթե ոչ նրանով, որ հովիվը միայն այծ ու ոչխար է արածեցնում,

իսկ նախրչին՝ ամեն ինչ,— ոչխար, այծ, տավար, գոմիշ, ձի, էշ, ջորի և մինչև անգամ ուղտ։ Նվ Թագավորի պաշտոնն ավելի նախրչության է նման, քան թե հովվի, ըստ որում նրա ժողովուրդը միայն ոչխարներից ու այծերի՛ց չէ բաղկացած, այլ շատ տեսակ կենդանիներից։ Միթե քեզ հայտնի՞ չէ, որ աստված ամենից շատ նախրչիներին է սիրել. ի՞նչ են եղել Աբրահամ, Մովսես, Դավիթ, եթե ոչ մի մի նախրչի։ Ո՞վ էր աստծուն ավելի սիրելի, նսա՞վը, որ մեզ նման որսորդ էր, թե՞ Հակոբը, որ նախրչի էր։ Իմ կարծիքով նախրչի են եղել աշխարհիս բոլոր արդար մարդիկը, Աբելից սկսած մինչև այս գյուղի նախրչին, որ այնքան գեղեցիկ ու խելոք աղջիկ ունի։

— Քեզ հետ վիճել կարելի չէ, իշխան. քիչ էլ որ խոսեցնեմ, դու Մեսրոպ վարդապետի քարոզները կկարդաս գլխիս։ Թող գեղեցիկ լինի նախրչու աղջիկը. ասած է՝ «աչքի սիրածը տգեղ չի լինել»։ Բայց ես կարծում եմ, որ եթե այդ աղջիկը լիներ մի երկրագործի աղջիկ, դու չէիր ասիլ, որ Կայենը երկրագործ էր, բայց կասեիր «երկրագործ են եղել աշխարհիս բոլոր լավ մարդիկը, Ադամից սկսած մինչև այս գյուղի երկրագործը, որ մի այսքան սիրուն աղջիկ ունի»։

— Վաղինակ, մի րոպե թող քո սրախոսությունդ և ինձ ուղիղն ասա. Անահի՛տն է գեղեցի՞կ, թե՞ մեր հազարապետի աղջիկ Վարսենի՛կը։

— Ես կարծում եմ, որ իբրև իշխանուհի՝ հազարապետի աղջիկն է գեղեցիկ, իսկ իբրև նախրչուհի՝ այդ գեղջկուհին. մինը մյուսի տեղը չի բռնիլ։

— Բայց ո՞րը կլինի ավելի խելոք, Անահի՞տը, թե՞ Վարսենիկը։

— Ես ոչ մեկի խելքը չեմ չափել, բայց կարծում եմ, թե Վարսենիկը շատ լավ գիտե, որ մեր Թարթառի ջուրը ոչ ոքի վնաս տված չէ՛, և այդ պատճառով՝ երբ որ դու նրանից ջուր ուզես, նա հարկ չի համարիլ քո Անահիտի պես նազ ու սազ անել և թուքդ ցամքած թողնել։

— Վաղինա՞կ...

— Հրամայի՛ր, իշխան...

— Վաղինա՛կ, դու ինձ չե՞ս սիրում...

— Իշխա՛ն, ես հասկանում եմ քո միտքը։ Ես տեսա, որ այդ

առասպելական Անահիտի թերթևունքները նետերի պես ցցվեցան սրտիդ մեջ, բայց ցավում եմ, որ այդ վերքը քո մեջ պիտի անբժշկելի դառնա...

Վաչագանն այլ ևս չխոսեց և ընկավ մի խոր մտածության, մի երևակայական աշխարհի մեջ։ Լուեց և Վաղինակը։ Միայն Ջանդին սովորականից դուրս ավելի ուրախ էր թռչկոտում ու խաղում, կարծես մի նոր որսի հոտ լիներ առած։

ՀԻՆԳ

— Նախընթաց գիպքից մի քանի օր անցած Թագավորն ու Վաղինակը երկար խոսակցության ունեին։ Խոսակցության առարկան Վաչագանն էր։

— Վաղինակ, ասաց Թագավորը, դու մի վոքր երեխա ես եղել, որ մեր տունն ես եկել, ես քեզ հարազատ որդու պես եմ պահել։ Այսօր դու ինքդ որդու տեր ես և կարող ես զգալ, թե ի՞նչ է որդեսիրությունը։ Մեր Վաչագանը քեզ եղբորից չի զանազանում և միայն քեզ է հայտնում իր սրտի գաղտնիքը։ Դու պետք է իմանաս նրա միտքը և հայտնես մեզ, որ մենք մեր ձեռքից եկած հնարը գործ դնենք։ Վաղինակը պատասխանեց.

— Հա՛յր Թագավոր, Վաչագանն այնքան գաղտնապահ է, որ ինձ էլ չի բաց անում իր սիրտը. միայն այս վերջին օրերս ես նրա մեջ մեծ փոփոխություն եմ նշմարում։ Ես կարծում եմ, որ նա սիրահարված է Անահիտ անունով մի աղջկա վրա։

— Ո՞վ է այդ Անահիտը։

— Դա Հացիկ գյուղի նախրչու աղջիկն է։

— Նախրչո՞ւ...

— Այո՛։

— Այդ նախրչու Անահիտը մի ասուվածուհի պետք է լինի ուրեմն, որ կարողացել է Վաչագանին այդպես կախարդել և կակղացնել նրա քարացած սիրտը։

— Հայր Թագավոր, ես միշտ փոնում եմ այդ աղջկանը, ծիծաղում եմ Վաչագանի վրա, բայց զուր է անցնում իմ աշխատությունը, և կարծում եմ, որ պիտի զուր էլ անցնի, ըստ որում այդ աղջիկը ճշմարիտ որ մի ասուվածուհի է։ Նրա գեղեցկությունը մի հիացք է. իսկ խելքի մասին հրաշքներ են պատմում։ Ասում

ևն՝ դյուղի ծերերը նրա խորհրդին են դիմում ամեն դժվար հանգամանքներում։ Ոչ մի երիտասարդ նրա քաջությունը չունի, ոչ մի օրիորդ՝ նրա ձիուքի ճարտարությունը։ Նրան անվանում են «Անուանների թագուհի», ըստ որում իր հոր նախորից երբ որ մի ապրանք է կորչում կամ գողացվում, նա իսկույն՝ մի կրակոտ ձի հեծած՝ սար ու ձոր է ընկնում, և որտեղից լինի՝ գտնում բերում է։ Այս տեղեկությունները ես հավաքել եմ վաչագանից ծածուկ և ոչինչ չեմ հայտնել, որ ավելի ևս չտաքանա, բայց ինչպես ես տեսնում եմ, նա առանց այս էլ նրանից ձեռք վերցնողը չէ։ Ես հույս ունիմ, որ ինքը եթե ձեզ չհայտնե, մայր թագուհուց ի թաքցնիլ։

— Եթե այդպես է, ես կհայտնեմ մորը։ Շնորհակալ եմ, որ ինձ նախապատրաստեցիր քո տված տեղեկություններով։

Վաղինակը ճշմարիտ որ լավ նախապատրաստեց թագավորին։ Նա Անահիտի գովասանքը՝ իր կարծիքով՝ չափազանցության հասցրեց ավելի այն մտքով, թե՝ բան է՝ եթե որդու կողմից զիջում չլինի, գոնե ծնողաց կողմից լինի, որ վաչագանի մուրազն անկատար չմնա։ Ահա այս խոսակցությունից հետո էր, որ մայրն իմացավ որդու տխրության պատճառը։

Թագուհին երբ որ իմացավ վաչագանի վճռական խոսքը, թե նա միայն Անահիտին կուզի և ուրիշ ոչ ոքի, հայտնեց թագավորին, որ իրանց որդին Հացիկ գյուղի նախարչու աղջկանն է հավանել, և պատմեց բոլորը, ինչ որ ինքը լսել էր։ Այս լուրը շուտով տարածվեց ամբողջ պալատի մեջ։ Բոլոր ծառաներն ու նաժիշտներն իմացան։ Մյուս օրը ամբողջ քաղաքը դղրդում էր այդ նոր համբավով։ Գյուղացիք ուրախացան, որ թագուհին իրանցից կլինի և նրա օրով իրանք շատ բախտավոր կլինին։ Մեծ մեծ իշխանները տխրեցան, թե ինչո՞ւ թագավորի որդին ռամիկ նախարչուն իրանցից բարձր համարեց։ Վաճառականները ծիծաղում էին, թե երևի թագավորի որդին խելքը կորցրել է, որ փոխանակ հարուստ օժիտով աղջիկ ուզելու՝ մի աղքատի աղջիկ է ուզում։ Պակաս չէին և սրա խոս մարդիկ, որոնք այդ առիթով զանազան առասպելներ էին հնարում և պատմում սրան նրան։

Ահա թե ինչ էին ասում այդ սրահականները.

— Բաբիկ, ասում են՝ մեր թագավորի որդին նախրչու աղջիկ է ուզում, լսե՞լ ես...

— Այդպես չէ, սիրելի Սադոկ, դու սխալ ես լսել։ Այդ նախրչին իսկապես նախրչի չէ, այլ թագավոր է, բայց որովհետև իր հպատակները բոլորն էլ անասուններ են, այդ պատճառով նրան նախրչի են ասում։ Հիմա մենք որ հիմար լինինք, մի՞թե դրա համար պետք է մեր թագավորին տավարած անվանենք։ Մեր թագավորի խնամացուն մի շատ իմաստուն թագավոր է. նա իմանում է բոլոր անասունների լեզուն. այդպես մեկ էլ Սողոմոն իմաստունն է եղել։

— Ինչ ես ասում... մի՞թե անասուններն էլ ունին թագավոր։

— Ինչո՞ւ ես զարմանում։ Հապա չե՞ս լսել, որ ասում են՝ մրեխների թագավորը, օձերի թագավորը, մրջյունների թագավորը, մեղուների թագուհին։ Եվ մարդիկն էլ դեռ այն ժամանակն են սկսել թագավոր ունենալ, երբ նրանց խելքը անասունների խելքից բարձր չի եղել։

— Ես այդ գիտեմ, բայց չեմ լսած որ տավարներն էլ ունենան թագավոր։ Մեկ էլ որ՝ ասենք՝ օձերի թագավորը օձ է, մրեխներինը՝ մրեխ, բայց տավարներինը մի՞թե մարդ է։

— Հապա մարդ որ չիններ, էլ ի՞նչպես աղջիկ կունենար, էլ ո՞ւմ կուզեր մեր թագավորի որդին. երևի մարդ է, որ աղջիկ ունի, և այն էլ գիտե՞ս, ի՞նչպես աղջիկ, շատ գեղեցիկ և շատ իմաստուն։ Ասում են՝ այդ աղջիկը մարդու չի գնում, և դեռ հայտնի չէ, թե արդյոք մեր թագավորի որդուն կուզի՞ թե ոչ։

— Ի՞նչ ես ասում։

— Հապա դու ի՞նչ ես կարծում...

:

Թագավորն ու թագուհին տեսան, որ չեն կարողանում վճռապանի միտքը փոխել, մի երեկո խորհուրդ արին և վճռեցին, որ ընդունեն նրա ընտրությունը։

Թագավորն ինքը շատ բարի մարդ էր, նա սրտով հակառակ չէր ամենևին որդու ընտրությանը։ Նա մինչև անգամ ուրախ էլ էր, որ իր որդին բոլոր հպատակների վրա հավասար աչքով է

նայում և մեկը մյուսից բարձր չի դասում: Նա միայն վախենում էր, թե մի՞ գուցե դրանով գոռոզ իշխաններին դրգռի իր դեմ: Բայց երբ որ իմացավ թե պյուղացիք շատ ուրախ են այդ բանին և Անահիտն էլ բարձր համբավ է ստացել նրանց մեջ, ինքն սկսեց համոզվել թագուհուն, որ հոժարվի այդ բանին...

Մյուս օրը կանչեցին վաղինակին, հայտնեցին իրանց հոժարությունը, և նրա հետ երկու պատվավոր և իշխան մարդ ևս դնելով՝ մեծամեծ ընծաներով ուղարկեցին Հացիկ՝ հարսնախոսության:

Երբ որ դրանք հասան նախշրվի Առանի տունը, Առանը նրանց սիրով ընդունեց և շնորհավորեց նրանց գալը: Անահիտը տանը չէր: Հյուրերը նստեցին սրահումը՝ մի նոր գորգի վրա, որ Առանը փռեց իսկույն և ինքն էլ նստեց նրանց կշտին:

Խոսակցության նյութը ամենից առաջ դարձավ նոր գորգը, որ իր գեղեցիկ նախշերով, գույների պայծառությունով և գործվածքի նրբությունով գրավեց հյուրերի ուշադրությունը:

— Այս ի՞նչ հիանալի գորգ է, ասաց վաղինակը, տանտիկինդ կլինի գործած անշուշտ:

— Ո՛չ; ես կին չունիմ, ահա հինգ տարի է որ կինս վախճանվել է: Այդ գորգը մեր Անահիտի գործածն է: Բայց ինքը չի հավանում. ասում է՝ իմ ուզածիս պես չդուրս եկավ: Մեկ նորը հինել է, ահա՛ այն ծածկված ոտտայնն է, հույս ունի, որ այն պիտի իր ուզածի պե՛ս դուրս բերի:

— Մեր թագավորի պալատումն էլ չկա մի այսպիսի գարդ ասեց իշխաններից մինը, հետո դառնալով Առանին՝ ավելացրեց: Շատ ուրախ ենք, որ քո աղջիկն այսքան շնորհալի է: Քո Անահիտի համբավը մինչև թագավորի ականջն է հասել: Եվ ահա՛ մեզ ուղարկել է քեզ մոտ խնամախոսության: Թագավորը կամենում է, որ քո Անահիտը տաս իր մինուճար որդուն՝ Վաչագանին, որ իր թագաժառանգն է:

Իշխանն այս առաջարկությունն անելով՝ սպասում էր, թե Առանը կամ չի՛ հավատալ, կամ թե՝ սաստիկ ուրախանալուցը՝ վեր կթռչի տեղից: Բայց Առանը ո՛չ այս արավ և ոչ այն, այլ գլուխը քաշ գցեց և սկսեց ցուցամատը գորգի նախշերով սահեցնել: Նրան այդ մտածությունից հանեց վաղինակը՝ ասելով.

— Ինչո՞ւ տխրեցիր, Առան եղբայր, մենք քեզ ուրախություն

ինք բերել և ոչ տխրություն։ Մենք քո աղջիկը բոնի տանելու չենք։ Այդ կախված է քո միակ կամքից. եթե կուզես՝ կտաս, չես ուզիլ՝ չես տալ. մեզ հարկավոր է միայն, որ դու ուզիղն ասես, թե դու ինչպես կկամենաս՝ տա՞լ, թե չտալ։

— Իմ պատվական հյուրեր, պատասխանեց Առանը,— ես շատ շնորհակալ եմ, որ մեր տեր Թադավորը իր ճոխ պալատի համար իր ծառայի աղքատիկ խրճիթից մի զարդ է ուզում տանել։ Գուցե այդպիսի մի զարդ, ինչպես ասեցիք զորդի համար, չկա նրա պալատի մեջ, բայց ճշմարիտն ասում եմ ձեզ, իմ ձեռին չէ տալն ու չտալը։ Ահա կգա ինքը, իրան կհարցնեք. եթե կհոժարի, ես ոչինչ չունիմ ասելու։

Հենց այս խոսակցության ժամանակ եկավ Անահիտը, որ իրանց այգիումն էր եղել, ձեռին մի զամբյուղ խաղողով և տանձ ու խնձորով լիքը։ Գլուխ տվավ հյուրերին, որոնց մասին իրան իմաց էին տվել, որ քաղաքից եկած իշխաններ են, և զամբյուղը ներս տանելով՝ միջի եղածը դարսեց մի նոր կլեկած մեծ սինու մեջ, և բերավ դրավ հյուրերի առջև։ Ինքը գնաց իր ոստայնի մոտ, վեր առավ նրա երեսից սավանը և սկսեց շարունակել իր կիսատ թողած գործը։ Իշխաններն սկսեցին նայել, որ տեսնեն ի՞նչպես է գործում Անահիտը, և մնացին ապշած նրա արագաշարժ մատների ճարպիկության վրա։

— Անահիտ, ինչո՞ւ ես մենակ գործում, հարցրեց Վաղինակը,— ես լսել եմ, որ դու աղջիկ աշակերտներ շատ ունիս։

— Այո՛, ունիմ մի քանի հոգի, պատասխանեց Անահիտը,— բայց որովհետև հիմա այգեկութ է, արձակել եմ։ Այսուհետ էլ լինին, չեմ բանեցնիլ սրա վրա։ Այս մեկ հատը ես մենակ պետք է գործեմ։

— Լսել եմ, որ դու քո աշակերտներին կարդալ էլ ես սովրեցնում։

— Այո՛, սովրեցնում եմ։ Հիմա մեզանում ամեն մարդ պարտական է կարդալ գիտենալ։ Այս վերջին օրերս էլի եկավ Ծերունի Մեսրոպը և սաստիկ պատվեր տվավ, որ ամեն մարդ կարդալ սովրի, որ ամեն մարդ ինքը կարդա ավետարանը և հասկանա։ Հիմա մեր հովիվներն էլ գիտեն կարդալ և միմյանց սովրեցնում են իրանց հոտն արածացնելիս։ Այժմ եթե մեր անտառները պտտես, բոլոր հաստ ծառերի կեղևները գրոտած կտեսնես։ Անցյալ

օրը ես մի ծառի վրա տասը տուն սաղմոս կարդացի: Մեր բերդերի պարիսպները, ժայռերի ճակատները ածխագրերով լցրել են: Մեկը ավետարանից մի տուն գրում է, կամ այնքան է գրում, ինչքան անգիր գիտե, հետո մյուսներն են շարունակում: Ահա այսպես սար ու ձոր լցվել է գրերով:

— Մեր մեջ ուսումն այդչափ տարածված չէ, ըստ որում մեր բոնք ծույլ են, բայց ես հույս ունիմ, որ երբ քեզ տանենք մեր քաղաքը, դու մեր ծույլերին արիաջան կշինես: Մի բոպե թող քո գործը, Անահիտ, և ել այստե՛ղ, քեզ բան ունինք ասելու: Տե՛ս, ահա՛ քեզ համար ինչե՛ր է ուղարկել մեր թագավորը:

Վաղինակն այս ասելով՝ բաց արավ մի կապոց և նրա միջից հանեց ոսկի զարդարանքներ և մետաքսե հագուստներ:

Անահիտն այդ բանները տեսնելով՝ ամենևին չհափշտակվեց և շտեսի նման չզարմացավ, այլ համեստ կերպով հարցրեց.

— Կարելի՞ է արդյոք իմանալ, թե այդ պատիվն ինչո՞ւ համար է արել ինձ թագավորը:

— Մեր թագավորի որդին՝ Վաչագանը՝ քեզ տեսել է աղբյուրին. դու նրան ջուր ես տվել և նա քեզ շատ հավանել է: Հիմա թագավորը մեզ ուղարկել է, որ քեզ նշանենք իր որդու վրա: Ահա ա՛յս մատանի է, ա՛յս ապարանջան է, ա՛յս մանյակ է, սրանք կոճակներ են, մի խոսքով քեզ համար են այս ամենն էլ:

— Ուրեմն իմ տեսած որսորդը թագավորի որդին է եղել:

— Այո:

— Նա շատ լավ երիտասարդ էր: Բայց արդյոք գիտե՞ մի որ և իցե արհեստ:

— Նա թագավորի որդի է, Անահիտ, նրան ի՞նչ արհեստ է հարկավոր, ողջ աշխարհի տերը նա է, ամենքն էլ նրա ծառաներն են:

— Գիտեմ որ այդպես է, բայց ո՞վ գիտե, աշխարհք է, այսօրվան ծառաների տերը վաղը կարող է ինքը լինել ծառա, թեև նա թագավոր էլ լինի եղած: Արհեստը մի այնպիսի բան է, որ ամենայն մարդ պիտի գիտենա, թե ծառա լինի, թե տեր, թե թագավոր և թե իշխան:

Այսպես որ ասեց Անահիտը, իշխանները մնացին իրար երեսի մտիկ տալիս: Նայեցին Առանին, տեսան որ նա շատ հավանել է աղջկա ասածին: Հետո դարձան Անահիտին ու կրկին հարցրին.

— Ուրեմն դու թագավորի որդուն չպիտի ուզես միայն նրա՞ համար, որ նա արհեստ չգիտե։

— Այո, և այս ամենը, ինչ որ բերել եք, հետ կտանեք և կասեք, որ ես իրան շատ հավանում եմ, միայն թող ներե ինձ, որ ես ուխտ եմ դրել արհեստ չգիտցող մարդու չդնալ։ Եթե կամենում է, որ ես իր ամուսինը լինիմ, թող նախ և առաջ մի արհեստ սովորի։

Իշխաններըը տեսան, որ Անահիտը հաստատ է իր ասածին, էլ չտխրեցին։ Նույն դիշերը մնացին Առանի տանը։ Անահիտը նրանց լավ հյուրասիրություն ցույց տվավ և մի թագավորի հնքիաթ պատմեց, թե ինչպես նա շատ արհեստներ է սովորել, հետո իր ժողովրդին էլ սովրեցրել և դրանով իր երկիրը շատ հարստացրել։ Իշխաններըը տեսնելով, որ ճշմարիտ է Անահիտի ասածը, ամաչում էին, որ իրանք ոչ մի արհեստ չգիտեն, միայն վաղինակն սկսեց պարծանքով ասել, որ ինքը շատ լավ ոսկերչություն գիտե, թե նա այդ սովորել է թագավորի պալատական վարպետից։ Մյուս օրը վեր կացան գնացին և ինչ որ տեսել, լսել էին, մի առ մի պատմեցին թագավորին։ Թագավորն ու թագուհին երբ լսեցին Անահիտի վճիռը, շատ ուրախացան, կարծելով թե վաշտանը չի ընդունել նրա առաջարկությունը և ձեռք կվերցնե նրանից, բայց երբ կանչեցին իրան և հայտնեցին՝ նա ասաց.

— Շատ ուղիղ է ասել Անահիտը. ամենայն մարդ պետք է մի արհեստ գիտենա, թագավորն էլ մարդ է, նա էլ պետք է գիտենա մի արհեստ։

— Ուրեմն դու հոժա՞ր ես մի արհեստ սովորելու, հարցրեց մայրը։

— Այո՛։

— Բայց ուղիղն ասա, ինչո՞ւ համար ես ուզում սովորել,— արհեստի կարևորությո՞ւնն զգալով, թե՞ Անահիտին արժանանալու համար։

— Երկուսն էլ... ինչո՞ւ թաքցնեմ, պատասխանեց Վաչագանը և հեռացավ իսկույն, որ երեսի կարմրիլը ծածկե իր ծնողներից...

Թագավորը տեսավ, որ որդին հոժար է մի արհեստ սովորելու, խորհրդի կանչեց իշխաններից մի քանիսին և նրանք միաձայն վճռեցին, թե նրան վայելուչ արհեստը լավ դիպակ գործելն է, որ

չկա իրենց երկրի մեջ և հեռավոր երկիրներից են բերել տալիս շատ թանգ գնով։ Մարդիկ ուղարկեցին և խորհեն Պարսկաստանից մեկ հմուտ վարպետ բերել տվին Վաչագանի համար։ Մի տարվա մեջ Վաչագանն այնպես սովորեց դիպակ գործելը, որ իր ձեռքով նուրբ ոսկեթելից մի բաճկոնացու գործեց Անահիտի համար և վաղինակի ձեռքով ուղարկեց նրան ընծա։

Անահիտը՝ առանալով այդ ընծան՝ ասաց. հիմա ոչինչ չուզեմ ասելու,

Երբ կանճարանա,
Ջուլհակ կըդառնա։

Հայտնեցեք թագավորի որդուն իմ հոժարությունը և իմ կողմից էլ իմ նոր գործած գորգը տարեք նրան ընծա։

Վաղինակը վեր առավ գորգը և ձին հեծնելով շտապեց դեպի Բարդա, որ մի րոպե առաջ ավետե Վաչագանին Անահիտի հոժարությունը։

Սկսեցին հարսանիքի պատրաստություն տեսնել, և յոթն օր յոթը պիշեր հարսանիք արին։ Այդ հարսանիքը մի չտեսնված մեծ առնակատարության պես եղավ բոլոր երկրի համար։ Գյուղացոց ուրախության էլ չափ չկար։ Նրանք ուրախանալու առիթներ շատ ունեին. նախ՝ որ շատ սիրում էին թագավորին և նրա որդուն. երկրորդ՝ որ Անահիտը նրանց մեջ մեծ համբավ էր ստացել, և նրա գթության վրա մեծ հույս ունեին. երրորդ՝ որ թագավորը հարսանիքի օրը հրաման էր հանել, որ երեք տարի ժամանակով գյուղացոց բոլոր հարկերը ընծայված լինին։ Եվ դրա համար էլ գյուղացիք երկար ժամանակ երդում էին.

Անահիտի հարսանիքին ոսկի արև փայլեցավ.
Անահիտի հարսանիքին ոսկի անձրև թափվեցավ.
Մեր արտերը ոսկի դառան, մեր հորերը լցվեցան.
Մեր հարկերն անհետացան, մեր ցավերը վերացան.
Շա՜տ ապրի Ոսկեծղին՝
Մեր մայր թագուհին...

Ե

Անահիտի փառավոր հարսանիքին ներկա չէր Վաղինակը։ Մեկ օր թագավորը նրան մի հանձնարարությունով ուղարկեց Պե-

ըոժ քաղաքը, որ շատ հեռու չէր Բարդայից, և այն գնալն էր որ գնաց, էլ հետ չեկավ։ Շատ հարց ու խնդիր եղան, ման եկան, որոնեցին, բայց վաղինակը կորավ ու կորավ։

Վաղինակին որոնելու գնացող մարդիկ լուր բերին Թագավորին, թե անհայտ եղած մարդիկ շատ կան, և ոչ ոքի հայտնի չէ, թե ինչպես են անհետանում այդ մարդիկը և ո՛ւր են կորչում։

Թագավորը կարծեց, թե երևի ավազակ գերեվաճառներ կան, նրանք են գալիս գողանում և տանում Կովկասյան լեռներում բնակող բարբարոս ազգերի մեջ վաճառում։ Ճարպիկ լրտեսներ ուղարկեց այն երկիրները, նրանք գնացին, գյուղե գյուղ, քաղաքե քաղաք ման եկան, բայց ոչ մի հետք չգտնելով՝ հետ դարձան հուսահատ։

Վաղինակի այդպես անհետ կորչիլը մեծ ցավ պատճառեց Թագավորին։ Նա ցավում էր ոչ միայն նրա համար, որ նրան որդու պես էր սիրում, այլ և նրա համար, որ իր երկրի մեջ մի այդպիսի անսովոր բան էր պատահում և ինքը չէր կարողանում հետքը գտնել։

Այս դեպքից հետո շատ չանցած՝ Թագավորն ու Թագուհին վախճանվեցան, խորին ծերության հասած։ Բոլոր երկիրը սուգ պահեց նրանց համար մինչև քառասուն օր։ Քառասուն օրից հետո հավաքվեցին բոլոր քաղաքացիք և Վաչագանին իր հորը տեղը նստեցրին։

Վաչագանը՝ իր նախնյաց գահը բարձրանալով՝ ուզեց իր երկիրն այնպես բարեկարգել, որ էլ ոչ մի հոգի ոչ մի բանից դժգոհ չլինի, ամենքն էլ ուրախ լինին, ամենքն էլ բախտավոր։ Իր ամենամոտիկ խորհրդակիցը Անահիտն էր։ Առաջ նրա հետ էր խորհրդակցում միշտ և հետո ժողովրդից խելացի մարդկանց հրավիրում խորհրդի և նրանց հայտնում իր միտքը։ Բայց Անահիտը այսքանը բավական չհամարեց, և մեկ օր նրա հետ սկսեց այսպես խոսիլ.

— Տեր իմ Թագավոր, ես տեսնում եմ, որ դու քո երկրիդ մասին մանրամասն ու ստույգ տեղեկություններ չունիս։ Քո հրավիրած մարդիկը ամեն բան ուղիղը չեն ասում։ Նրանք քեզ միամտացնելու և ուրախացնելու համար ասում են՝ ամեն բան լավ է և կարգին, ամենքն էլ գոհ են իրանց վիճակից։ Ո՞վ գիտե, ի՞նչեր են լինում այս րոպեիս քո երկրիդ մեջ, որոնց մասին այդ մար-

պիկը ոչ մի տեղեկություն չեն տալիս քեզ։ Դու ժամանակ առ ժամանակ պետք է պանազան հագուստով ու կերպարանքով մանգաղերկրիդ մեջ, երբեմն աղքատի ձևով մուրացկանություն պետք է անես, երբեմն մշակի հագուստով պիտի երթաս նրանց հետ մշակություն անես, երբեմն վաճառականություն, մի խոսքով ամեն վիճակի մեջ էլ պետք է մտնես, որ ամեն վիճակի էլ մոտիկ ծանոթանաս։ Ասվածի համար էլ քեզանից հաշիվ է պահանջելու, դու նրա փոխանորդն ես քո երկրիդ վրա, պետք է ամենայն ինչ տեսնես, և ըստ այնմ քո անելիքդ անես։

— Դու շատ ճշմարիտ ես ասում, Անահիտ, ասաց Թագավորը։— Հանգուցյալ հայրս այդ սովորությունն ուներ, ինչ որ դու ասում ես, միայն ծերության ժամանակ էլ չէր կարողանում կատարել իր ուզածը։ Ես իմ որսորդության ժամանակ համարյա միևնույնն էի անում, բայց հիմա ի՞նչպես անեմ. ես որ երթամ, ո՞վ կկառավարի իմ տեղս։

— Ես ինքս կկառավարեմ, և այնպես կանեմ, որ ոչ ոք չի իմանալ, որ դու բացակա ես։

— Շատ լավ. ես հենց վաղը կարող եմ ճանապարհ ընկնել։ Քանի օր ժամանակ եմ դնում, երբ որ քանի օրն անցնի և ես չգամ, իմացիր, որ ես կենդանի չեմ, կամ մի փորձանքի մեջ եմ ընկել։

Ը

Վաշագան Թագավորը հասարակ շինականի հագուստով ծրպտած՝ ճանապարհ ընկավ դեպի իր երկրի հեռավոր կողմերը։ Շատ բան տեսավ, շատ բան լսեց, բայց ամենից անցավ այն՝ ինչ որ նա տեսավ իր վերադարձին Պերոժ քաղաքումը։

Պերոժ քաղաքը, որ այժմ անհետացած է, գտնվում էր Կուրդետի ափումը։ Բնակիչները կուապաշտ պարսիկներ էին։ Կային և հայ քրիստոնյաներ, բայց շատ սակավ էին և չունեին ոչ քահանա և ոչ աղոթատուն։

Քաղաքի կենտրոնումը կար մի շատ ընդարձակ հրապարակ, որ քաղաքի շուկան էր. նրա չորս կողմն էին գտնվում բոլոր արհեստավորների և վաճառականների խանութները։

Մի օր այդ հրապարակումը նստած էր Վաշագանը, մեկ էլ

տեսավ՝ ահա՛ մի խումբ մարդիկ են գալիս և բերում են իրանց հետ մի փառավոր և սպիտակ մորուքով ծերունի՝ աջ ու ձախ բազուկները բարձրացրած։ Ծերունին շատ ծանր էր գալիս. նրա առջև սրբում էին ճանապարհը և աղյուսներ դնում ոտների տակին։ Վաչագանը մոտեցավ մի մարդու և հարցրեց, թե ո՞վ է այդ ծերունին։ Մարդը պատասխանեց.

— Սա մեր մեծ քրմապետն է, մի՞թե չես ճանաչում։ Տես որքա՜ն սուրբ է, որ ոտը գետնին չի դնում, որ չլինի թե մի որ և իցն միջատ ընկնի ոտքի տակը և սպանվի։

Հրապարակի ծայրումը մի **կապերտ** փռեցին և քրմապետը չոքեց նրա վրա, որ հանգստանա։ Վաչագանը դնաց նրա դիմացը կանգնեց, որ տեսնի ի՞նչ է խոսում այդ մարդը կամ ի՞նչ է անում։ Քրմապետը շատ սրտառես էր. նա էլ Վաչագանի վրա նայեց և նկատելով նրա օտարական լինելը և առաջին անգամ իրան տեսնելը, ձեռով արավ, որ դնա մոտը։ Վաչագանը մոտեցավ։

— Դու ո՞վ ես, ինչ գործի ես, հարցրեց քրմապետը։

— Ես մի օտար բանվոր եմ, պատասխանեց Վաչագանը, եկել եմ այս քաղաքը մշակության։

— Շատ լավ, կդա՛ս ինձ հետ, ես քեզ գործ կտամ և լավ կվարձատրեմ։

Վաչագանը գլուխ տալով՝ հոժարություն ցույց տվավ և գնաց կանգնեց նրա հետ եղած մարդկանց մոտ։

Քրմապետն իր մոտ եղած քուրմերին մի քանի խոսք փսփսաց և նրանք ցրվեցին այս ու այն կողմ, և մի քանի րոպեից վերադարձան այլևայլ պաշարներով՝ մշակների շալակը տված։

Երբ որ բոլոր քուրմերը եկան, քրմապետը վեր կացավ և մի և նույն հանդիսով ճանապարհ ընկավ դեպի իր բնակարանը։ Վաչագանն էլ լուռ ու մունջ հետևեց նրան ավելի հետաքրքրությունից շարժված, որ տեսնի ինչո՛վ են զբաղված այդ քուրմերը, կամ ի՞նչ մարդ է քրմապետը, ի՞նչ բարեգործություններ ունի, որ այդպես սուրբի պես պաշտվում է։ Այսպես գնացին մինչև քաղաքի ծայրը։

Այդտեղ քրմապետը՝ օրհնելով ճանապարհ ձգող չիրմեռանդ հրապաշտներին՝ հետ դարձրեց, մնացին միայն իր քուրմերը և բեռնակիր մշակները ու Վաչագանը։ Դրանք շարունակեցին իրանց ճանապարհը և հեռանալով քաղաքից մոտ երկու վերստ, հասան մի պարապատատ շենքի և կանգ առան նրա երկաթի դռան մոտ։

Քրմապետն իր զրպանից հանեց մի ահագին բանալի, բաց արավ դուռը և ամենին ներս անելով՝ կրկին կողպեց։ Այստեղ Վաչագանը մի անսովոր սարսուռ զգաց, տեսնելով, որ այստեղից իր կամքով դուրս դնալու հնար չի ունենալու։ Վաչագանի հետ եղած մշակներն էլ առաջին անգամն էին մտնում այս շենքի մեջ։ Նրանք ամենքն էլ իրար երեսի նայելով՝ սկսեցին փսփսալ, թե՝ ո՞ւր բերին մեզ այս մարդիկը։ Վերջապես պարսպի կամարակապ ճանապարհն անցնելուց հետո, դրանց առջև բացվեց մի շատ ընդարձակ հրապարակ, որի մեջտեղը կար մի զմբեթահարկ մեհյան, մանր խուցերով շրջապատված։ Մշակների բեռները ցած դնել տվին այդ խուցերի մոտ, և նրանց՝ Վաչագանի հետ միասին՝ քրմապետը տարավ մեհյանի մյուս կողմը, այնտեղ բաց արավ մի նոր երկաթի դուռը և ասաց.

— Գնացե՛ք ներս, այդտեղ ձեզ գործ կտան։ Նրանք մոլորվածի պես լուռ ու մունջ ներս մտան և քրմապետն այդ դուռն էլ փակեց նրանց քամակից։ Այստեղ մեր օտարականները նոր ուշքի եկան, նոր աչք բաց արին և տեսան, որ մի ստորերկրյա ճանապարհի վրա են կանգնած։

— Տղե՛ք, ի՞նչ տեղ ենք մենք, չգիտե՞ք, հարցրեց Վաչագանը։

— Ես գիտեմ, որ մենք Թակարդի մեջ ենք ընկել, էլ այստեղից ազատվելու չենք, ասեց մեկը։

— Բայց չէ՞ որ այս մարդը սուրբ մարդ է, մի՞թե այդպես բան կանի, ասեց մի ուրիշը։

— Ինչո՞ւ չի անիլ. երևի այս սուրբ մարդը գիտե, որ մենք մեղավոր ենք, սրա համար մեզ բերավ ձգեց իր քավարանը, որ մեղքներս ապաշխարենք։

— Տղե՛ք, կատակի ժամանակ չէ, ասեց Վաչագանը։ Ես կարծում եմ, որ այդ դաժան ծերունին սուրբի անուն առած մի զարհուրելի դև է, և մենք կանգնած ենք այժմ նրա դժոխքի ճանապարհի վրա։ Տեսե՛ք ի՞նչպես խավար է, ի՞նչպես մութ, և դեռ ով գիտե ի՞նչ տանջանքներ կան մեզ համար պատրաստված։ Բայց ինչո՞ւ ենք քարացել կանգնել այստեղ. էլ հավիտյան բացվելու

չէ՛ այս դուռը. եկե՛ք առաջ դնանք, տեսնենք ո՞ւր է տանում մեղ այս անդառնալի ճանապարհը։

Այդ ճանապարհով բավականին առաջ գնացին և հանկարծ նրանց աչքին մի ճրագի աղոտ լույս երևաց։ Գնացին դեպի ճրագը և նրանց առջև բացվեց մի լայն քարահատակ, որի շուրս կողմից լսվում էին խառնաշփոթ աղաղակներ։ Վեր նայեցին և տեսան, որ մի արհեստական քարայրի մեջ են գտնվում։ Դա շինված էր յոթենի հորի պես. վերևից սկսել էին փորել ժայռը, և որքան ցած էին իջել, այնքան լայնացրել էին, և այս կերպով միապաղաղ քարի մեջ շինել էին մի ստորերկրյա զմբեթաձև ընդարձակ սրահ։

Մեր կալանավորները մի կողմից ապշած զննում էին անելանելի բանտը, մյուս կողմից խլշած ականջ էին դնում, որ տեսնեն ո՛րտեղից էին գալիս խառնաշփոթ ձայները։ Հենց այս միջոցին նրանց դիմացը երևաց մի սավեր, որ հետզհետե մոտենալով ու թանձրանալով՝ մարդու նմանություն առավ։ Վաչագանն առաջ գնաց դեպի այդ սավերը և բարձրաձայն կանչեց.

— Ո՞վ ես դու, սատանա՞ ես, թե մարդ. մոտեցիր մեզ և ասա՛, ո՞րտեղ ենք գտնվում. մենք։

Ուրվականը մոտեցավ և դողդողալով կանգնեց նորեկների առջև։ Դա մի մարդ էր, մեռելի կերպարանքով, աչքերը խոր ընկած, այտերը ցցված, մազերը թափված, մի մերկ կմախք, որի բոլոր ոսկորները համրվում էին։ Այդ կենդանի մեռյալը՝ սրացած ծնոտիքը հաղիվ շարժելով՝ հեկեկալով ու կակազելով՝ ասեց.

— Եկե՛ք իմ եռևիցս, ես ձեզ ցույց կտամ, թե ի՞նչ տեղ եք ընկել դուք։

Գնացին մի նեղ անցքով և մտան մի ուրիշ բույն. այնտեղ տեսան սառը գետնի վրա վայր թափված մերկ մարդիկ, որոնք աղեկտուր տնքոցով փշում էին իրանց վերջին շունչը։ Այդտեղից անցան մի ուրիշ որջ, և այնտեղ տեսան կարգով շարված ահագին կաթսաներ, որոնց մեջ կերակուր էին եփում մի քանի մեռելատույն մարդիկ։ Վաչագանը մոտեցավ այդ կաթսաներին, որ տեսնե ի՞նչ է նրանցում եփվածը, և երբ տեսավ, քստմնելով հետ քաշվեց, և ընկերներին չասեց, թե ի՞նչ էր տեսածը։ Այդտեղից մտան մի ավելի երկար սրահ, և այդտեղ տեսան զանազան արհեստավորներ խառնիխուռն աշխատելիս. մի քանիսը մի մի բան էին ասեղնագործում, մյուսները նրանց կողքին մի մի բան էին հյու-

սում, մի քանիսը կար-էին անում, մյուսները ոսկերչություն։ Այսպես հարյուրաչափ մարդիկ այստեղ աշխատում էին աղոտ լուսի տակ, ամենքն էլ մեռելի դույն ուսած։

Այս ամենը ցույց տալուց հետո՝ առաջնորդող մարդը կրկին ասրսալ նրանց առաջմա սրահը և այնտեղ ասաց.

— Այն դիվական ծերունին, որ ձեզ խաբել բերել է, մեզ ամենիս էլ նա է բերել այստեղ։ Թե քանի ժամանակ է, որ ես այստեղ եմ, ինձ հայտնի չէ, որովհետև այստեղ օր ու պիշեր չկա, այլ կա միայն մի անվերջ խավար։ Այսքանը միայն գիտեմ, որ ինձանից առաջ և ինձ հետ եկող մարդիկը կոտորվել են ամենքն էլ։ Այստեղ բերում են երկու տեսակ մարդիկ, արհեստավոր և անարհեստ։ Արհեստավորներին աշխատեցնում են մինչև իրանց մահը, իսկ արհեստ չգիտցողներին տանում են ապանդանոց, որ ես ձեզ ցույց չտվի, և այնտեղից բերում են այն խոհանոցը, որ դուք տեսաք։ Ահա մի այսպիսի զարհուրելի տեղ է այս տեղը։ Ծերունի դևը մենակ չէ, նա ունի հարյուրավոր գործակիցներ, որոնք ամենքն էլ քուրմեր են։ Այս դժոխքի վրա է նրանց բնակարանը։

— Դուռ այս ասա, հիմա մեզ ի՞նչ են անելու, հարցրեց Վաշագանը։

— Մի և նույնը կանեն, ինչ որ մյուսներին։ Ով որ ձեզանից արհեստ գիտե, կապրի մինչև մեռնելը, իսկ ով որ չգիտե, նրան կտանեն ապանդանոց։ Ես հիմա մեռելատանն եմ, ըստ որում հայտնեցի, որ էլ աշխատելու ուժ չունիմ։ Բայց ասվածծ հոգիս չի առնում, երևի ուզում է ինձ լույս աշխարհի արժանացնել. և ինչո՞ք, ես հավատում եմ, որովհետև երազումս ինձ երևաց մի կինադամատ՝ գլխին թագաձև սաղավարտ, ձեռին երկսայրի սուր, մի հրեղեն ձիու վրա նստած և ասեց ինձ . «Մի՛ հուսահատվիր, վա՛ղինակ, ես կգամ շուտով և ձեզ ամենիդ կազատեմ»։ Ես վաղուց մեռած կլինեի, եթե այդ հրաշագեղ թագուհին ինձ հույս տված չլիներ. նրա տված հույսը իմ հոգուս անունդ է տալիս, և ինչքան թույլ եմ մարմնով, այնքան ուժեղ եմ հոգով։ Ա՜խ, ի՛մ Վաշագան, ո՞րտեղ ես, ինչո՞ւ ես մոռացել քո Վաղինակին...

Վաշագանը, որ մինչև այս ժամանակ մի թմրած վիճակի մեջ էր և պատմողի խոսքերը միայն դնդդնդացնում էին նրա ականջի

Թմբուկը առանց տպավորվելու մոքի վրայ, վերջին խոսքերից սթափվեց նա իբրև մի խոր քնից, և սկսեց հիշել երազի նման «թադուհի», «վաղինակ», «վաչագան» բառերը։ Ուրեմն սա մեր վաղինակն է, մտածեց նա։ Այս մտածելով և ուշքի գալով ուզում էր վրան ընկնել և դիվել, ուզում էր հայտնել, թե ինքն է վաչագանը, բայց մեկ էլ չհավատալով իր ականջին՝ կրկին հարցրեց, թե ո՛վ է նա և ի՞նչպես է ընկել այստեղ։

Վաղինակն իր պատմությունն սկսեց շատ հեռվից և վաչագանին անծանոթ առարկայից։ Իսկ այդ միջոցին վաչագանն սկսեց մտածել, որ լավ չի լինիլ, եթե ինքը հանկարծ հայտնե իր ով լինելը, ըստ որում մի այդպիսի հայտնություն՝ թե՛ ուրախություն և թե՛ կսկիծ լինելով՝ կարող էր սրի պես կտրել նրա կյանքի բարակացած թելը։ Այս պատճառով ընդհատեց նրա պատմությունը, ասելով.

— Քո անունդ, ինչպես լսեցի, վաղինա՞կ է։

— Վաղինակ է, այո՛, վաղինակ... ես մի ժամանակ...

— Եղբայր վաղինակ, շատ խոսիլը քեզ շատ վնաս է։ Ապրի՛ր մինչև քո երազը կատարվի։ Ես հավատում եմ քո երազին, և շնորհակալ եմ, որ հայտնեցիր մեզ։ Այսուհետև մենք էլ կապրինք այդ հուսով։ Լավ կանես, որ քո մյուս արհեստակիցներին էլ հայտնես քո երազը։ Ես ինքս երազ մեկնող եմ, հավատացնում եմ քեզ, որ երազդ պիտի կատարվի տեսածիդ պես։ Բայց ահա ոտքի ձայն է գալիս, դու գնա քո տեղը։

Ժ։

Վաչագանի հետ եկածները թվով վեց հոգի էին։ Հարցրեց նրանց, թե արդյոք մի որևիցե արհեստ գիտե՞ն։ Մինն ասեց, որ գիտե կտավ գործել, երկրորդը դերձակություն գիտեր, երրորդը մետաքսագործ էր, մյուս երեքը ոչ մի արհեստ չգիտեին։

— Վնաս չունի, որ դուք արհեստ չգիտեք, ասեց վաչագանը, ես կասեմ, որ դուք ամենքդ ինձ արհեստակից եք, իսկ ես շատ լավ արհեստ գիտեմ։

Ոտնաձայնը արձագանգ տալով, հետզհետե մոտեցավ և նրանց առջև կանգնեց մի դաժանատեսիլ քուրմ՝ հետն առած մի խումբ զինված մարդիկ։

— Դո՞ւք եք նոր եկածները, հարցրեց քուրմը։

— Այո՛, ծառաներդ ե՛նք, պատասխանեց Վաչագանը։

— Ձեզանից ո՞վ է արհեստ իմանում։

— Մենք ամենքս էլ գիտենք, ասեց Վաչագանը,— գիտենք շատ բանգագին դիպակ գործել։ Մեր գործվածքի մի կշիռ հարյուր կշիռ ոսկի կարժե։ Մենք մեծ գործարան ունեինք, բայց պատահմամբ կրակ ընկավ այրվեց և մենք ընկանք պարտքի տակ և խեղճացանք։ Եկանք քաղաք, որ մի գործ գտնենք մեզ համար, հանդիպեցանք մեծ քրմապետին և նա մեզ բերավ այստեղ։

— Շատ լավ. բայց մի՞թե ճշմարիտ այդչափ թա՞նգ կարժե ձեր գործվածքը։

— Մեր ասածի մեջ սուտ չկա, չէ՞ որ գիտե ասուգեք։

— Իհարկե, ես շուտով կիմանամ թե որքան ճշմարիտ է ձեր ասածը. հիմա ասացեք, ի՞նչ նյութեղեն և գործիքներ են հարկավոր, որ ես բերեմ։

Վաչագանը հայտնեց մի առ մի, թե ինչ ու ինչ է հարկավոր։ Մի քանի ժամից հետո ամեն ինչ պատրաստ էր։ Քուրմը պատվիրեց, որ երթան արհեստատունը, այնտեղ աշխատեն և նրանց հետ կերակրվին։

— Այնտեղ. մեր գործը լավ չի հաջողիլ, ասաց Վաչագանը։ Մեզ հարկավոր է ջուկ և ընդարձակ տեղ, և այս տեղը ամենից հարմար է։ Մեր գործի նրբությունը պահանջում է առատ լույս. աղոտ լույսի տակ ոչինչ չենք կարող կատարել, իսկ ինչ վերաբերում է մեր կերակուրին, պետք է գիտենաք, որ մենք մսակեր չենք, սովոր չենք այդ կերակուրին. հենց որ միս ուտենք, իսկույն կմեռնինք, և դուք կզրկվիք այն մեծ օգուտից, որ մեզանից կարող եք ստանալ։ Ճշմարիտն եմ ասում, որ մեր գործի մի քաշը հարյուր քաշ ոսկի կարժե...

— Շատ լավ, ասեց քուրմը, ես ձեզ համար կուղարկեմ հաց և բուսեղեն կերակուր, դուք կունենաք և առատ լույս, բայց եթե ձեր գործը այնպես չլինի, ինչպես խոստանում եք, ես ձեզ ամենայն ապանդանոց կուղարկեմ, և ըսպանելուց առաջ՝ ենթարկել կտամ չարաչար տանջանքների։

— Մեր ասածի մեջ ոչինչ սուտ չկա. եթե ուզում եք մեր խոստացած շահն ստանալ, պետք է միայն կատարեք մեր ուզածը։

Քուրմը կատարեց իր խոստումը։ Նրանց համար ուղարկում էր

սպիտակ հաց, կանաչեղեն, կաթ, մածուն, պանիր և պանապան չոր ու թարմ մրգեր։ Վաղինակն էլ մասնակցեց այդ սնունդին, մյուսներին էլ նշխարքի պես բաժանում էին ծածկաբար սպիտակ հացից, որ հաղորդության տեղ էր բռնում և կենաց հացի պես կենդանություն տալիս նրանց։ Վաղինակը նոր սնունդն ազդեցություն հետևեան կազդուրվեց և կենդանի մարդու կերպարանք առավ։ Վաչագանն սկսեց իր գործը և իր ընկերներին էլ նրան օգնական շինեց։ Կարճ միջոցում պատրաստեց մի կտոր շատ պատվական դիպակ այնպիսի նախշերով, որոնց եթե ուշադրությամբ զննեին և իմանային նրանց խորհուրդը, նույն դժոխքի պատմությունը պիտի կարդային նրանց մեջ։

Քուրմը եկավ, տեսավ պատրաստած դիպակը և մնաց հիացած։ Վաչագանը ծալելով իր գործքը ինչպես պետք էր, և հանձնելով քուրմին, ասեց.

— Ես առաջ ասեցի, որ մեր գործվածքի մի կշիռը հարյուր կշիռ ոսկի կարժե, բայց հիմա հարկավոր եմ համարում ասել, որ սա իմ ասածի կրկնապատիկը կարժե, քան որում սրա վրա կան այնպիսի թալիսմաններ, որ հագնողին միշտ զվարթ և ուրախ կպահեն։ Այս կա միայն, որ հասարակ մարդիկը սրա գինը չեն իմանալ։ Սրա գինը կիմանա միայն Անահիտ թագուհին, և բացի նրանից ոչ ոք չի էլ համարձակիլ հագնել մի այսպիսի թանգագին գործվածք։

Արծաթամոլ քուրմը աչքերը չորս բաց արավ, երբ որ իմացավ դիպակի իսկական արժեքը։ Այս մասին նա խորամանկ քրմապետին ոչինչ չհայտնեց և մինչև անդամ ցույց չտվավ նրան։ Ուզեց, որ թագուհու տեսությանը միայն ինքն արժանանա, և նրանից առած ավելի ոսկիքը ինքը վայելի...

ԺԱ.

Անահիտը Վաչագանի բացակայության ժամանակ լավ էր կառավարում երկիրը և ամենքն էլ գոհ էին, առանց իմանալու, թե նա է կառավարողը, բայց ինքը սաստիկ մտատանջության մեջ էր ընկել, քան որում քանի օրից արդեն տասն օր էլ անցել էր, բայց թագավորը չէր վերադարձել։ Նա գիշերը հանգիստ չուներ, սարսափելի երազներ էր տեսնում և հանկարծ վեր թռչում։ Ամեն

բան փոխվել էր նրա աչքումը և ամեն ինչ մի անսովոր հատկություն ստացել։ Ջանգին անդադար ոռնում ու վնգստում էր և թագուհու ոտները ընկնելով աղիողորմ կերպով կլանչում ու նրան ավելի ևս մտատանջության մեջ ձգում։ Վաչագանի ձին անընդհատ խրխնջում էր մայրը կորցրած քուռակի պես և իր ախորժակը կորցնելով՝ օրեցօր նիհարում էր։ Մարի հավերը կանչում էին ածխաթափ պես, իսկ աքաղաղները միխանակ լուսաբացին կանչելու՝ երեկոյին էին ծկլթում փասիանի ձայնով։ Պարտիզի սոխակները ընդհատել էին իրանց ծլվլոցը և նրանց տեղ լսվում էր գիշերները բուաելի վայնասը։ Այլ ևս չէին քշքշում Թարթառի կոհակները ուրախ ուրախ թռչկոտելով, այլ վա՜շ-վի՜շ-վա՜շ-վի՜շ անելով՝ անցնում էին պարսպի տակով տխուր ու տրտում։ Արիասիրտ Անահիտը մի անսովոր երկյուղի մեջ էր ընկել և իր իսկ սովերը նրա առջև վիշապի պես էր ձգվում։ Մի հասարակ թխկոցից, մի սովորական դռչյունից նա վեր էր թռչում և սարսռում։ Ծրբեմն ուզում էր կանչել իշխաններին և հայտնել նրանց թագավորի բացակայությունը և անհայտանալը, բայց վախենում էր, թե մի գուցե դրա հետևանքը վատ լինի, մի ապստամբության ծագի երկրի մեջ և խռովություն ընկնի։

Մեկ առավոտ էլ՝ սաստիկ սրտնեղած՝ ման էր գալիս պարտիզումը, իր ծառաներից մինը ներս եկավ և հայտնեց նրան, թե մի օտար վաճառական է եկել և ասում է, որ մի երևելի բան ունի վաճառելու թագուհուն։ Անահիտի սիրտն սկսեց մի անսովոր կերպով տրոփել։ Հրամայեց՝ որ շուտով ներս բերեն այն վաճառականը։

Ներս եկավ մի դաժան կերպարանքով մարդ, խոր գլուխ տվավ թագուհուն և արծաթե սինու վրա դրած մի ոսկե դիպակ դրավ թագուհու առջև։ Անահիտը վեր առավ քննեց դիպակը և ոչ չարձնելով նախշերի վրա, հարցրեց գինը։

— Իր կշռովը երեք հարյուր կշիռ ոսկի կարժե, ողորմած թագուհի։ Ուզում եմ ասել, որ ինձ վրա այդքան է նստել միայն դործքն ու նյութը, իսկ աշխատանքն էլ թողնում եմ քո ողորմության կամքին։

— Մի՞թե այդքան թանդ կարժե։

— Ողջ լինի թագուհին, դրա մեջ կա մի այնպիսի զորություն, որ անգնահատելի է։ Դրա վրա եղած նկարները հասարակ նախշեր

չեն, այլ թալիսմաններ են, իսկ այդ թալիսմանները այն զորությունն ունին, որ դրա հագնողին միշտ զվարթ, միշտ ուրախ կպահեն։ Դրա հագնողը կյանքի մեջ տխրություն չի տեսնիլ։

— Մի՞թե այդպես, ասեց Անահիտը և սկսեց բաց անել դիպակը և ուշի ուշով զննել նրա նկարները, որոնք ոչ թե թալիսմաններ, այլ ծաղկադրեր էին։ Անահիտը լուռ ու մունջ կարդաց նրանց մեջ հետևյալ խոսքերը.

«Իմ աննման Անահիտ, ես ընկել եմ մի սոսկալի դժոխքի մեջ։ Այս դիպակ բերողը նույն դժոխքի վերակացուներից մեկն է։ Ինձ մոտ է և վաղինակը։ Դժոխքը գտնվում է Պերոժ քաղաքից դեպի արևելք մի պարսպապատ մեհյանի հատակում։ Եթե շուտ օգնության չհասնես, մենք կորած ենք հավիտյան։

Վաչադան»։

Անահիտը մեկ անգամ կարդալով չբավականացավ, երկրորդ և երրորդ անգամ էլ կարդաց, ըստ որում իր աչքերին չէր հավատում. կարդաց և չորրորդ անգամ, միայն այս անգամ ոչ թե կարդում էր իսկապես, այլ մտածում էր, թե ինչ անելու է։ Աչքը ձգած դրերին՝ երկար մտածելուց հետո՝ դարձավ դեպի վաճառականի հագուստի մեջ ծպտած քուրմը և ուրախ դեմքով ասաց.

— Դու ճշմարիտ ես ասում. քո դիպակիդ նկարները ուրախացնելու զորություն ունին։ Ես այսօր շատ տխուր էի, բայց այս րոպեիս մի անպատմելի ուրախություն եմ զգում։ Իմ կարծիքով այս դիպակը անգնահատելի է։ Եթե սրա համար իմ թագավորության կեսը պահանջեիր, ես խնայելու չէի։ Բայց դիտե՞ս ինչ կա, իմ կարծիքով ոչ մի գործ կարող չէ իր գործողից ավելի զորավոր լինել։ Այսպե՞ս է թե ոչ։

— Թագուհին ո՛ղջ լինի, քո կարծիքը շատ ճշմարիտ է. արածածը կարող չէ հավասարվիլ արարողին։

— Եթե դու էլ դիտես որ այդպես է, պետք է բերես ինձ մոտ սրա գործողին, որ ես վարձատրեմ նրան նույնպես, ինչպես և քեզ։ Դու էլ լսած կլինիս, որ ես արհեստին մեծ նշանակություն եմ տալիս, և պատրաստ եմ ամեն մի լավ արհեստավորին նույնպես վարձատրել, ինչպես իմ ամեն մի քաջ զորականին։

— Ողորմած թագուհի, ես տեսած չեմ դրա գործողին և չեմ ճանաչում։ Ես մի վաճառական մարդ եմ, այս կտորը գնել եմ

Հնդկաստանումը մի հրեայից, իսկ հրեան գնել էր մի արաբից, արաբն էլ ո՞վ գիտե ո՛ւմնից կամ ո՛ր աշխարհից։

— Բայց դու՝ կարծեմ՝ ասացիր, թե գործն ու նյութը այսքան կարժե, և չասացիր թե ես այսքանով եմ գնել. դրանից երևաց, որ դու ինքդ ես գործել ուզել։

— Ողորմած թագուհի, ինձ այդպես էին ասել Հնդկաստանումը, ես էլ...

— Սպասիր, ո՞րտեղ է քո Հնդկաստանը. այստեղից մինչև Պերուժ կլինի՞։

— Ո՛չ, ողորմած տեր, Պերուժը մեր կշտին է, իսկ Հնդկաստանը երեք չորս ամսվան ճանապարհ է։

— Բայց գիտե՞ս, եթե ես ուզենամ, կարող եմ քո Հնդկաստանը մինչև Պերուժ մոտեցնել։ Կարո՞ղ ես ասել ինձ, թե դու ո՞վ ես, ի՞նչ տեղացի ես, ի՞նչ ազգից ես, ի՞նչ կրոնի ես, ո՞րտեղ ես ծնվել, ո՞րտեղ ես կենում, այժմ ի՞նչ գործի ես ծառայում։

— Ողորմած թագուհի...

— Լռի՛ր, ես քեզ ողորմելու չեմ. քո բերած թալիսմաններդ ինձ Հայտնեցին քո ով լինելդ։ Ծառանե՛ր, բռնեցեք այս մարդուն և ձգեցե՛ք մթին բանտի մեջ։

ԺԲ

Վաչագանն իր ազատվելու մասին էլ ոչ մի կասկած չուներ։ Կամենալով ընկերների մեջն էլ ազատության հույսը սաստկացնել, դարձավ դեպի վաղինակը և ասաց.

— Նղբա՛յր վաղինակ, մի երազ էլ ես տեսա բոլորովին քո տեսածի նման։ Ես այնպես եմ կարծում, թե մենք հենց այսօր թե այս գիշեր պիտի ազատվինք։ Բայց գիտե՞ս ինչ կա, վաղինակ. մենք եթե այս խավարից հանկարծ լույս աշխարհ դուրս գանք, արևի լույսը մեզ համար այնքան սաստիկ կլինի, որ մենք ոչինչ չենք տեսնիլ, և կարելի է թե մեր աչքերը վնասվին էլ։ Այս բանը ես նրա համար եմ ասում, որ երբ դուրս գալու կլինինք և կտեսնենք, որ լույսը ծակծկում է կամ ոչինչ չեք տեսնում, փակեցեք աչքներդ, մինչև քիչ քիչ սովորեք։ Ես շատ եմ տեսել մթին բանտից դուրս եկած մարդիկ, նրանցից եմ իմանում։

— Երանի՜ թե դուրս գանք միայն այս ապանդարանից, թեկուզ

աչքներս կուրանա, վնաս չունի. բայց վարպետ եղբայր, քո այդ ասածդ մի բան ձգեց միտս, որ չեմ կարող չասել: Մի անգամ հս ու Թագավորի որդին որսորդության անելիս՝ իջանք մի աղբյուրի մոտ, շատ դադրած ու քրտնած: Մոտակա գյուղի աղջիկները շրջապատել էին աղբյուրը և հերթով լցնում էին իրանց ամաններըլ: Իշխանս ջուր ուզեց, աղջիկներից մինը լցրեց փարչը, որ բերի տա իրան, մի ուրիշ աղջիկ առավ նրա ձեռից փարչը և դարսեկեց: Հետո ինքն սկսեց նորից լցնել, բայց էլի դարսեկեց, և այսպես կրկնեց նա քսան թե երեսուն անգամ, սուտ չեմ կարող ասել, չափ միտս չէ: Իմ բարկությունս սաստիկ եկավ, բայց իշխանիս շատ հաճելի թվաց աղջկա արարմունքը, մանավանդ երբ նա ջուր բերելուց հետո հայտնեց, թե իր միտքը չար չէր, այլ տեսնելով, որ հոգնած ու քրտնած ենք, հարկավոր համարեց ուշ հասցնել սառը ջուրը, մինչև մենք փոքր-ինչ շունչ առնենք և հովանանք: Հիմա քո ասածն էլ նրա ասածի նման է. և դիտե՞ք արդյոք, դուցե հենց այն ջուր տվող աղջիկն է այժմ մեր թագուհին: Վաշտանը նրան տեսնելուց հետո՝ էլ ուրիշ աղջիկ չուզեց. վճռաբար ասեց, կուզեք՝ նա է, չեք ուզիլ՝ նա է: Թագավորը ճարահատած՝ ինձ ուղարկեց նրա հոր մոտ հարսնախոսության. բայց աղջիկը չհաժարեց, թե ես արհեստ չդիտցողին չեմ ուզիլ: Ես այն ժամանակ մտքումս ծիծաղեցի, բայց էլի իշխանս իմացավ նրա խելացի միտքը և մի տարուբեր սուլարեց շատ գեղեցիկ դիպակ դործել՝ բոլորովին քո դործածդի պես: Իսկ ես, երբ որ ընկա այդ դժոխքի մեջ, նոր իմացա նրա խոսքի նշանակությունը:

— Բայց դու ինձ ա՛յս ասա, եղբայր Վարինակ, պատճառն ի՞նչ է, որ մենք Թագուհուն ենք տեսնում երազներումս և ոչ թե Թագավորին:

— Ո՞վ դիտե, այդ բանը դու ինձանից լավ կիմանաս, քան որում երազի մեկնողը դու ես, և, ներիր ինձ, որ Երեսիդ ասեմ, ասածիս մեջ կեղծավորություն չկա. դու իմ աչքումս մի շատ իմաստուն մարդ ես երևում. դու որ կարողացար դժոխքի որբանյակներից մարդու կերակուր ստանալ, դու էլի շատ բան կարող ես անել, և ես դեռ զարմանում եմ, որ մի հրաշքով հանկարծ չես քացնում այս տարտարոսը և մեզ ամենիս փրկություն տալիս: Եթե Աստված տա, որ մենք այս դժոխքից ազատվինք, ես հավա-

ասացած եմ, որ Թագավորն իսկույն կկանչե քեզ և իր ամենամոտիկ խորհրդակիցը կանե։

— Եվ այդ, իհարկե, քո շնորհիվ կլինի, ըստ որում Թագավորին ես ծանոթ չեմ։ Բայց ով դիտե, թե ինքը Թագավորն ինչ վիճակի մեջ է այժմ, գուցե նա էլ մի ուրիշ դժոխքի մեջ է ընկել և ինձ նման զարնված է դործում։ Բա՛ էլ որ օրվան համար է ջուր հավաք դառնել։

— Քո խոսքերդ խորհրդավոր են թվում ինձ... բայց չէ՞... ի՞նչպես կարելի է, որ իմ վաչագանին քո օրն ընկած տեսնեմ, լավ է որ ես մեռնիմ այս րոպեիս։

— Իմ խոսքերիս մեջ ոչինչ խորհրդավոր բան չկա, եղբայր Վաղինակ, ես այն եմ ասում, ինչ որ արտինա է։ Իմ կարծիքով Թագավորն էլ մեզ նման մի մահկանացու մարդ է, մեզ նման ամեն փորձություններին ենթակա։ Մենք հիվանդանում ենք, նա էլ է հիվանդանում. մեզ ապտանում են, գերի են տանում, նրան էլ են այդպես անում։ Նա էլ է ջուրն ընկած ժամանակ մեզ պես խեղդվում. կրակն ընկած ժամանակ մեզ պես այրվում, նրա կերածն էլ է մի փոր հաց, այն էլ գուցե ավելի դառն...

— Այդ շատ ճշմարիտ ես ասում, վարպետ եղբայր, բայց իմ կարծիքով Թագավորն այնքան խոհեմ պետք է լինի, որ ինձ նման մոկ հետաքրքրություններից շարժված՝ քրմապետի եռևից չերթա և ընկնի նրա դժոխքի մեջ։

— Այդ մի փորձանք է, եղբայր Վաղինակ։ Մի՞թե Թագավորը կարող է կարծել, որ սուրբ քրմապետը մի զարհուրելի դև է. մի՞թե նա կարող է կարծել, թե կան այնպիսի մարդիկ, որոնք քամնելի եղեռնագործությունը իրանց համար մի զվարճություն են համարում։ Չէ՛, Վաղինակ, աշխարհիս երեսին ոչ մի մահկանացու պատրաստ չէ փորձանքից. այս օրվան բախտավորը կարող չէ իմանալ, թե վաղն ի՛նչ անբախտության մեջ պիտի ընկնի։ Բայց ուրիշ բան է, եթե վերահաս վտանգը առջևդ կանգնած երևում է իր իսկական կերպարանքով։ Նեղը պլխին մարդը՝ երբ որ պատահում է մի վարար դետի, պլխապատառ ներս չի ընկնում, այլ փնտրում է նրա ծանծաղուտը։ Դու ինչ ուզես ասա՛, բայց մեր տեսած երազը դուցե է տալիս, որ Թագավորը նմանապես ընկած է մի փորձանքի մեջ, և իմ սիրտն ասում է, որ նա կապատվի միայն այն ժամանակ, երբ որ կապատվինք մենք ինքներս։

— Եվ իհարկե նա ինքը կլինի ազատած մեզ իր դիպակատրծության շնորհիվ։ Իմ սիրտս էլ ասում է, որ այս րոպեիս ես լսում եմ իմ Թագավորի ձայնը. այդ ձայնը հենց առաջին անգամ լսելիս թափանցել է սրտիս մեջ։ Բայց արդյոք հավատա՞մ իմ ականջին, ի՞նչ կասես, ասա՛ ինձ կ՚որական։

— Ո՛չ, ո՛չ, մի հավատար. բայց հավատա՛ այն ձայնին, որ դրսից կլսես։ Ականջ դրիր, ահա՛ ձայներ են լսվում, կարծես դժոխքի դուռն է դղրդում, երևի փրկիչն արդեն մոտեցել է. իմո՛ց ավեր ամենքին, որ դան այստեղ պատրաստ կենան...

ԺԴ

Անահիտը երբ որ բանտարկից ծպտած քուրմին, խնդուն փչել ավալ պատերազմական փողերը։ Ահագին փողերի այդ հանկարծական որոտալը հայտնի նշան էր, որ մի մեծ վտանգ է պատահել աշխարհին։ Մի ժամ չանցած՝ բոլոր քաղաքացիք թափվեցին պալատի առջև և այդտեղ սկսեցին խռնիլ ու ստանալ լճացած հեղեղի պես։ Ոչ ոք չէր իմանում, թե ի՞նչ է պատահել, ամենքը շնչասպառ միմյանց էին հարցնում և ոչ մեկից մի որոշ պատասխան չէին ստանում։ Հանկարծ պատշգամբի վրա երևաց Անահիտը՝ ոտից մինչև գլուխ սպառազինված, և դեպի ժողովուրդը դառնալով՝ այսպես խոսեց.

«Ձեր Թագավորի կյանքը վտանգի մեջ է։ Այս րոպեիս իմացաք թե ինչ տեղ է ընկել։ Նա գնացել էր իր երկրի մեջ պտտելու, որ ժողովրդի կարիքներն ու հոգսերն աչքովը տեսնի։ Չար մարդկանց է հանդիպել և ընկել է մի տարտարոսի մեջ։ Էլ ուրիշ բան չունիմ հայտնելու ձեզ առ այժմ։ Ժամանակ չպետք է կորցնել։ Ով որ սիրում է իր Թագավորին, ում համար թանդ է նրա կյանքը, շուտով ձիավորվի և գա իմ հետից։ Մենք պետք է կեսօր չեղած՝ հասնենք Պերոժ քաղաքը։ Ես արդեն պատրաստ եմ և ձեզ եմ սպասում։ Դե՛հ գնացե՛ք և շուտով պատրաստվեցեք»։

Մի ակնթարթի մեջ ցրվեցավ ժողովուրդը՝ գոչելով՝ կեցցե Թագավորը, կեցցե Թագուհին, և մի ժամ չանցած, արդեն ամենքը զինված պատրաստ էին։ Քաջասիրտ օրիորդներն ու տիկիններն էլ երբ որ իմացան, թե Թագուհին պիտի առաջնորդե զորքին, նմանապես զրահավորվեցին ու ձիավորվելով շրջապատեցին Թագուհուն։

Մի կատարյալ հիացք էր Անահիտը սպարապետի գգեստի մեջ։ Կրակոտ ձիու վրա նստած, ոսկեզօծ զրահով պատած, մազերը սաղավարտի մեջ ամփոփած, լայնաշեղբ թուրը կապած, վահանը թիկունքին կախած։ Այս բոլորը նրա արեգնատիպ դեմքի և հրավառ աչքերի հետ մի ահեղ կերպարանք էին տվել նրան։

Երբ քաղաքից դուրս եկան տափարակ դաշտը, Անահիտը դարձրեց ձիու գլուխը և այս ու այն կողմ քշելով՝ հրամաններ արձակեց, և մի քանի րոպեի մեջ կարգավորելով ամբողջ այրուձին, դոչեց բարձրաձայն «Հառա՜ջ» և ինքն առաջ անցնելով սպանդակեց ձին և մի վայրկյանի մեջ աներևութացավ։ Հեռվից երևում էր միայն ձիու բարձրացրած թանձր փոշին, որ ամպի պես մինչև երկինք էր հասնում։ Երկու ժամից հետո նա իր հրեղեն ձիով կանգնած էր Պերոժ քաղաքի հրապարակի մեջ մեն մենակ։ Առապաշտ բաղաքացիք նրան երկնքից իջած մի նոր աստված համարելով՝ խուռն բազմությունով շրջեցին նրա առջև և գլխները մինչև գետին կորացրին։

— Ո՞ւր է ձեր քաղաքապետը, դոչեց Անահիտը սպառնալից ձայնով։

Ծունկ չոքածներից մինը վեր կացավ և դողդողալով ասեց.

— Ծառա՛դ եմ, այստեղի քաղաքապետը։

— Դո՛ւ ես ուրեմն, որ այնքան անհոգ ես, որ չգիտես թե ի՛նչ է գործվում քո աստվածների բնակարանում։

— Ծառադ եմ, ես ո՛չինչ չգիտեմ։

— Դու կարելի է թե չգիտես էլ թե ո՞րտեղ է գտնվում ձեր սահմանը։

— Ի՞նչպես չգիտեմ, ծառադ եմ, շատ լավ գիտեմ։

— Առա՛ջ անցիր ուրեմն...

Կես ժամ չանցած՝ ամբողջ քաղաքը գջլված գնում էր Անահիտի ետևից։ Երբ որ մոտեցավ մեհյանի պարիսպներին, քուրմերը կարծեցին, թե ուխտավորների մեծ բազմություն է եկողը, շատպով բաց արին դուռը։ Բայց երբ նեղս խռնվեց ժողովուրդը, երբ տեսան զրահավորված հրաշագեղ աստիճի սպառնալից դեմքը և իրանց ուշ չդարձնելը, մի անսովոր սարսափի մեջ ընկան։ Անահիտը մի րոպեի մեջ գտավ տարտարոսի դուռը և դառնալով քաղաքապետին՝ հրամայեց.

— Բա՛ց արեք ահա՛ այս դուռը։

Մինչդեռ քաղաքապետի հրամանով մի քանի անձինք պատրաստվում էին կոտրատել դուռը, ծերունի քրմապետը վերահաս վտանգը տեսնելով, դուրս եկավ իր մեհենական ղգեստով, որ ժողովրդի վրա սարսափ ձգե և հետ մղե։ Երբ որ իր սպիտակ շուրջառը ձգած, քրմապետական երկճյուղ ու երկայն թագը գլխին դրած և գավազանը ձեռին դուրս եկավ ուռած ու փքված՝ ժողովուրդը ճանապարհ բաց արավ և հետ քաշվեց ահ ու դողով։ Նա մոտեցավ Անահիտին և պատգամախոսի ձայնով աղաղակեց.

— Ի՞նչ ես ուզո՞ւմ, ինչ ես անո՞ւմ, հե՞տ քաշվիր այդ տեղի՞ց։

Անահիտը՝ բարկությունը հազիվ զսպելով՝ ասեց.

— Ես հրամայում եմ, որ այս դուռը բացվի՛։

— Ո՞վ է կարող հրամայել այստե՞ղ, բացի ինձանի՞ց։ Այս դո՞ւռը մեր սրբարանի դո՞ւռն է. այստե՞ղ է գտնվում մեր նախնյաց փոշի՞ն, այստեղ է մեր անշե՞ջ կրակարա՞նը. տեսե՞ք ահա այն ծո՞վը, որ մինչև երկի՞նք է բարձրանո՞ւմ։ Աստվածների բարկությունը մի՞ շարժեք։ Ցրվեցե՞ք, հեռացե՞ք, կորե՞ք, ինչպե՞ս եք համարձակում ձեր պի՞ղծ ոտներո՞վ կոխոտե՞լ այս սո՞րբ վայրը։

Քրմապետի ահեղագոչ սպառնալիքը անապաշտ ժողովրդի վրա սարսափ բերավ, ամենքը կորպլուխ հետ քաշվեցին. բայց նրանց մեջ կային և քրիստոնյաներ, որոնք պինդ կանգնեցին իրանց տեղերը, կասկածելով, որ այդ ծածկարանումը մի սարսափելի գաղտնիք պիտի լինի թաքնված։ Նրանք միաբերան գոչեցին.

— Բացվի՛, բացվի՛ այդ տարտարոսի դուռը։

Քրմապետը տեսավ, որ իր հրամանին ընդդիմացողներ կան, երեսը դարձրեց դեպի մեհյանը և ձեռքերը մեկնելով՝ աղաղակեց.

— Ո՞վ հզոր աստվածնե՛ր, ձեր սուրբ տաճարը պղծվո՞ւմ է, օգնությո՞ւն հասցրեք...

Այս ձայնի վրա մեհյանի դուռը բացվեց և նրա միջից դուրս թափվեցին մի խումբ սպառազինված դաժանատեսիլ մարդիկ։ Սրանք քուրմերն էին, որոնք վերահաս վտանգը տեսնելով՝ անձնապաշտպանության էին պատրաստվել։ Քրմապետը հրամայեց նրանց, որ դուռը պահպանեն և ոչ ոքի թույլ չտան մոտենալ։

Անահիտի համբերությունը հատավ ամատիկ բարկությունից։

Դարձրեց ձիու գլուխը և հետ նայելով՝ տեսավ որ քաղաքի վրա ամպի պես փոշի է բարձրացած, իմացավ, որ զորքը մոտեցել է: Այդ հանգամանքից ավելի ևս արտապնդվելով՝ ուզեց ինքը մենակ վերջացնել ամեն բան և մի րոպե առաջ տեսնել իր Վաչագանին: Ձախ ձեռքն առավ վահանը և աջով սուրը հանելով, գարձավ դեպի քուրմերը և գոչեց.

— Վերջի՛ն անգամ հրամայում եմ ձեզ պինաթա՛փ լինել և բանա՛լ այդ դժոխքի դուռը:

Քուրմերը պատրաստվեցին դիմադրելու: Անահիտի իմաստուն ձին իմացավ տիրուհու մտադրությունը. մի թեթև ասպանդակի հարված տանալուն պես՝ կոխկռտեց քավթառ քրմապետին և հարձակվեց քուրմերի վրա: Կայծակի արագությամբ երեքի գլուխը թռցրեց Անահիտը և իսկույն հետ մղեց ձին: Քուրմերը նրան շրջապատեցին և վիրավորեցին ձին: Անահիտը պաշտպանողական դիրք բռնեց, բայց ձին իր հարձակմունքը շարունակում էր. նա միանգամից թե առջևից և թե ետևից էր հարձակվում և հարվածներ էր, որ տալիս էր աքացիներով: Քուրմերը կռվում էին ամենահուսահատ և կատաղի կերպով: Անահիտի կյանքը անխուսափելի վտանգի մեջ էր: Այդ որ նկատեցին քրիստոնյաները, քուրմերի քամակից հարձակվեցին: Քուրմերը շփոթվեցին և երեսները դարձրին, որ պաշտպանվին: Անահիտը՝ օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից, կրկին հարձակվեց և էլի մի քանի գլուխ թռցրեց և մի քանիսին ոտնատակ տվավ: Կռապաշտները տեսան, որ քրիստոնյաներն օգնում են Անահիտին, կարծեցին թե կռիվը կրոնական է, իսկույն անցան քուրմերի կողմը և սկսեցին քարե կարկուտ թափել քրիստոնյաների վրա: Այդ միջոցին Անահիտի սաղավարտը վայր ընկավ մի քարի հարվածից, որ դիպավ նրա ծայրին: Նրա խիտ և երկայն մազերը փռվեցին և ծածկեցին ամբողջ կազմվածքը ամեն կողմից, բացի հրացայտ աչքերից: Նրա այդ տեսքը մի նորասարսափ ձգեց ամբոխի վրա, որոնք իրանց քարե կարկուտը դադարեցրին իսկույն: Այդ հանգամանքից էլ օգուտ քաղեց Անահիտը. մի անգամ էլ հարձակվեց քուրմերի վրա և մի քանիսին մահացու վերք տալով գետին գլորեց: Հենց այդ ժամանակ վրա հասան զորքի առաջապահ նիզակավորները օրիորդների և տիկիններվ հետ և իրանց թագուհուն հուսահատ կռվի մեջ տեսնելով, միաձայն աղաղակեցին և հարձակվեցին քուրմերի վրա: Մի րոպե չանցած՝

կենդանի մնացած քուրմերը փախան. ամբոխը հետ քաշվեց և բաց հրապարակի վրա մնաց Անահիտը շրջապատված քաջասիրտ օրիորդներով ու տիկիններով։ Քրիստոնյաներից մինը բերավ նրա սաղավարտը, որ ազատել էր ամբոխի ձեռից։ Անահիտն իջավ ձիուցը ողջ առողջ, կարգավորեց իր մազերը և սաղավարտը դրավ գլխին։ Հրամայեց արձակեց, որ եկող գորքը շրջապատե մեհյանը, որի մեջ պատսպարվել էին բոլոր քուրմերը և ներսից դուռը փակել։ Հետո դառնալով դեպի ամբոխը, ասեց. «Գնկեք այստեղ կարգով կանգնեցեք հանդարտ, որ տեսնեք ինչ կա ձեր սուրբ քրմապետի սրբարանումը», և հրամայեց դուռը կոտրտել։

Մի զարհուրելի տեսարան բացվեց ժողովրդի առջև։ Դժոխային որջից դուրս սողացին բազմաթիվ հոգիք, որոնք նոր դերեզմանից հանած դիակների էին նմանում։ Շատերը վերջին շնչումն էին և ոտքի վրա կանգնել չէին կարողանում։ Նրանց ուրախության լացն ու կոծը, ճիչն ու աղաղակը մարդու սիրտ էին կտրատում։ Ամենից հետո դուրս եկան վաշտապանն ու վաղինակը գլխները քաշ գցած։ Թագուհին ճանաչեց վաշտապանին և նշանացի արավ իր մարդկանցը, որ նրան տանեն իրան համար պատրաստելի վրանը։ Վաշտապանը գնաց վաղինակի ձեռքից բռնած՝ որ աչքերը խփած կույր աղքատի պես հետևեց նրան։ Մյուս բոլոր դուրս եկողներին հրապարակի վրա նստեցնելուց հետո, Անահիտը հրամայեց զինվորներին, որ ներս գնան և ամեն բան՝ ինչ կա չկա՝ դուրս տան։ Զինվորները մտան դժոխքի մեջ և այնտեղից դուրս բերին նոր մեռած մարդկանց դիակներ, նոր կտրած գլուխներ, կթոցներով լիքը մարդկային լեշեր, մարդամսով լիքը կաթսաներ, զանազան արհեստի գործիքներ և պարագաներ...

Կռապաշտները, որ արդ՛ն ամոթահարված և քաոսնած էին, այդ ծայրահեղ եղեռնագործությունը տեսնելով՝ էլ չհամբերեցին, և բարձրաձայն աղաղակեցին.— Մե՞ծ է քրիստոնեից աստվածը, գժո՞խք է մեհյանը, դևե՞ր են կուռքերը, սատանա՞յք են քուրմերը, կոտրե՛նք, ջնջե՛նք, սատկեցնենք սրանց...

— Ո՛չ, ո՛չ, գոչեց Թագուհին, սպասեցե՛ք, չմոտենա՛ք տաճարին, ձեռք չտա՛ք քուրմերին, նրանց պատժելու իրավունքն իմն է։ Մեզ հարկավոր է նախ և առաջ այս Թշվառների հոգսը քաշել։ Նա սկսեց հարցնել ամեն մեկին առանձին, թե նա՛ով է, ի՞նչ տեղացի է։ Մեկն ասում էր՝ իմ անունս Առնակ է, ես Բաբիկի որդին

Ձմ: Այդ անունը. բարձր ձայնով կրկնում էր քաղաքապետը, և ահա՛ մի ծերունի մարդ՝ դողդողալով մոտենում էր և հեկեկալով ասում. «Ո՛ւր է իմ որդիս»: Երկրորդի մայրն էր լույս ընկնում և ուշաթափ ընկնում իր միևուճար որդու վրա, երրորդի քույրը, չորրորդի եղբայրը: Շատ քչերը մնացին անտիրական, այդպիսիններին էլ Թագուհին առավ իր խնամակալության տակ. դրանց թվումն էին և Վաչագանի արհեստակիցները:

Այդ թշվառներին տերվետեր անելուց հետո՝ Թագուհին կամեցավ անձամբ գննել գուրմերի սպանդարանը: Քաղաքապետի և մի խումբ պինվորների հետ ներս գնաց և նավթավառ լուցկիներով գննեց նրա ամեն մի քունջ ու պռճախը: Ո՛ր կողմը նայում էր, մարդկային արյունի հետք էր նշմարում և անհամար ոսկրներ այս ու այն անկյունում թափած:

— Այս զարհուրելի տարտարոսը կարճ ժամանակում գլուխ բերված բան չէ, ասեց նա քաղաքապետին. սրա վրա շատ տարի և շատ մարդիկ պիտի լինին աշխատած, իսկ այդ մարդիկը միանգամ այստեղ ընկնելուց հետո՝ էլ լույս աշխարհք չեն տեսել:

— Ողորմած Թագուհի, ես մեղավոր եմ, որ խիստ հսկողություն չեմ ունեցել, բայց մի այսպիսի բան իմանալու համար՝ քո համաոությունն ունենալու է: Ամեն տարի միայն մեր քաղաքից՝ եթե քիչն ասեմ՝ հարյուր մարդ է անհայտացել, բայց ես միշտ կարծել եմ, թե լեռնեցիք են գերի տարել: Այդ զարշելի գուրմերին մենք ոչ միայն սուրբերի տեղ ենք ընդունել, այլ և կարծել ենք, թե դրանք շատ ժրաջան և արհեստասեր մարդիկ են, իրանց ձեռքի աշխատանքովն են ապրում և ոչ ժողովրդի հաշվով և արյունով: Ո՞վ կկարծեր, թե այն թանգագին հյուսվածքներն ու գործվածքները, որ դրանք ամենայն օր բերում էին շուկա վաճառելու, իրանց ձեռքի գործքը չի եղել, ո՞վ կկարծեր, որ մեր պաշտած քրմապետը մի կերպարանափոխված դև է եղել և անմեղ մարդկանց արյան ծարավի...

Վերջապես դուրս եկան այդտեղից և գնացին դեպի տաճարը: Բախեցին տաճարի դուռը, որ գուրմերը բաց անեն և անձնատուր լինին, բայց ներսից ձայն հանող չեղավ: Դուռը կոտրտեցին պինվորները և ներս գնացին, բայց ներսը մարդ չգտան. վերև նայեցին և մի նոր տեսարան բացվեց նրանց առջև. բոլոր գուրմերը և քրմապետը կախվել էին առաստաղից և դեռ ճոճում էին իրանց

պաշտած հնդկացի կուռքերի դիմաց։ Երբ որ այդ մասին հայտնեցին Թագուհուն, նա ասեց.

— Այդ մահը շատ թեթև է դրանց համար, բայց վնաս չունի, թողեք այդպես մնան, միայն թո՛ւյլ տվեք ժողովրդին, որ ներս գնան և երկրպագություն տան իրանց աստվածներին։

Դրսումը ամբոխված և դրգռված մարդիկը հեղեղի պես ներս թափվեցին և կատաղի կերպով հարձակվեցին կուռքերի վրա և ջարդուփշուր արին իրանց երեկվան պաշտած աստվածներին։ «Ի՞նչ հեշտ են ջարդվում այս գարշելիները, մինչդեռ մենք կարծում էինք, թե անհպելի և անմատչելի են», ասում էին շատերը։ Դուրս տվին բոլոր անոթներն ու սպասները, քարուքանդ արին խորաններն ու ծածկարանները, անթիվ ոսկի և արծաթ գտան, բայց առանց մի բան հափշտակելու և գողանալու՝ ամեն ինչ տարան թափեցին հրապարակի մեջ Թագուհու առջև, իսկ Թագուհին կարգադրեց, որ քուրմերի բոլոր այդ ունեցած չունեցածը բաժանվին դժոխքից ազատվածներին։ Երբ որ մեհյանի մեջ էլ ոչինչ չմնաց, ամեն ինչ տակն ու վրա արին՝ իրանց արդար զայրույթի վերջին մրուրը թափեցին խեղդամահ եղած քուրմերի դլխին։ Յետ բերին դժոխքի արբանյակներին և ամենքին կտոր կտոր անելով դուրս նետեցին պարսպից, որ գազաններին լավ դառնան։

Մնացած անելիքը Թագուհին հանձնեց իր հարյուրապետներից մեկին, իսկ ինքը գնաց. իր վրանը, ուր նրան անհամբեր սպասում էր Վաչագանը։ Երկու սիրելիները նստեցին իրար կողքի և միմյանց նայելից չէին կշտանում։ Վաղինակը մոտեցավ Թագուհուն, համբուրեց նրա ձեռքը, և մյուս կողքին նստելով՝ սկսեց հեկեկալ մորը գտած երեխայի պես։

— Դու ոչ թե այսօր ես փրկել մեզ, իմ աննման Թագուհի, այլ շատ օրեր սրանից առաջ, երբ ես տեսա քեզ երազումս, հենց այդ զգեստիդ մեջ։

— Դու սխալվում ես, Վաղինակ, ասեց Վաչագանը, Թագուհին այն ժամանակը փրկեց մեզ, երբ որ քեզ ասեց. «Ձեր թագավորի որդին արհեստ գիտե՞»։ Մի՞տդ է, որ դու էլ մի կուշտ ծիծաղել էիր։

— Ա՛խ, ճշմարիտ է. ի՞նչ ասեմ։ Եվ ես, որ այն ժամանակը շատ անհավատ էի, միայն հիմա եմ սկսել հին լսածներիս հավատալ։ Մեկտոպ վարդապետը, որ մեզ քարոզում էր, թե՝ «եթե Քրիս-

տոս դժոխք չիջներ, դժոխքը չէր կործանվիլ», ես նրա այդ ասածի վրա էլ էի ծիծաղում, բայց հիմա իմ թագավորն անձամբ ցույց տվավ, որ Մեսրոպը ճշմարիտ էր ասում։

— Հանգստացիր, վաղինակ, այդ մասին մենք հետո շատ կխոսինք, ասաց Թագուհին, նոր արդեն զգալով, որ ինքն էլ է սաստիկ հոգնած։

— Ես ինչպես տեսնում եմ, քեզ նմանապես հարկավոր է հանգստանալ, ասաց վաշագանը Թագուհուն։ Դու հիմա հանգստացիր, մնացածը ես ինքս կհոգամ։

Թագուհին քաշվեց վրանի մյուս բաժինը, ուր նրա համար փափուկ փռվածք էին արել օրիորդներն ու տիկիններըւ Այդտեղ նա հանեց իր զենքն ու զրահը և ուղարկեց վաշագանին, իսկ ինքը փռվածքի վրա թինկ տալով՝ ուզեց իբր հանգստանալ, բայց նրա երևակայությունն այնպես գրգռված էր, նրա սիրտն այնպես վրդովված, որ հանգստանալ չէր կարողանում։ Մեկ ուզում էր լիասիրտ ուրախանալ իր սիրելու ազատությունովը, բայց մեկ էլ թվում էր նրան, թե դեռ՞ևս շրջապատված է կատաղի քուրմերով, և ինքը մերթ հարձակողական և մերթ պաշտպանողական դիրք է բռնում։ Մերթ ուզում էր իր արդար վրեժը հագեցած համարել, հիշելով՝ թե ինչպես էին թավալգլոր լինում դաժան քուրմերի գլուխները, բայց հանկարծ նրա առջև պատկերանում էին մարդամոտ լիքը կաթսաները և նոր արդեն սկսում էր ամբողջ մարմնով զինահարվիլ և զարզանդիլ ու սարսռիլ... Ահի այս խառնիխուռն տպավորությունները նրանից շուտ չհեռացան, իսկ այժմ ավելի չարչարում, քան թե հանգստություն էին տալիս։

Վաշագանը շատ լավ գիտեր որ Անահիտը ինչքան որ քաջ էր, նույնքան և փափկասիրտ էր։ Գիտեր որ նա կարող էր վրեժխնդրության հոգվով վառված անխնա կոտորել իր թշնամիներին, բայց նրա քնքուշ սիրտը կարող չէր հեշտությամբ մարսել մի այդպիսի կոշտ գործողություն։ Այս պատճառով շտապեց Անահիտից առնել իր զենքն ու զրահը։ Նա լվացվեց, մաքրվեց, փոխեց իր հագուստը, հագավ զրահը, կապեց արքայական թուրը և դուրս գալով վրանից՝ երևաց զորքին, որ նրա տեսությանն սպասում էր անհամբեր։ Հենց որ երևաց Վաշագանը և ողջույն տվավ, զորքն ուրախության աղաղակ բարձրացրեց։ Թագավորը հայտնեց նրանց

իր շնորհակալությունը։ Այդ միջոցին քաղաքապետը եկավ Թագավորի ոտներն ընկավ, շնորհավորեց նրա ազատությունը և հայտնեց, որ ճաշ էր պատրաստել կանաչ դաշտումը զորքի համար։ Թագավորը հրաման տվավ զորականներին, որ երթան ճաշեն և ուրախություն անեն. իսկ ինքը գնաց Անահիտի մոտ, ուր արդեն օրիորդներն ու տիկիններըը ճոխ սեղան էին սարքել և Թագավորի գալուն էին սպասում, որ հացի նստեն։ Այդտեղ էր և վաղինակը՝ փոխած իր հնոտիքը և գեղեցիկ հագուստով զուգված։ Այդպես գեղեցիկ և ուրախ ճաշ չէր արած վաշագանը իր բոլոր կյանքումը։ Այն ուրախությունն ու զվարճությունը, որ անում էին օրիորդներըը, վաղինակին էլ մի այնպիսի հոգեկան զմայլմունքի մեջ էին ձգել, որ նա կարծում էր, թե երանելյաց աշխարհի մեջ է և հրեշտակների հետ է խնդում, ուրախանում։ Անահիտն էլ ազատվեց հոգեմաշ ցնորքներից և մի քաժակ գինուց հետո ինքն էր առաջնորդում օրիորդներին ու տիկիններին սրահասություն անելիս։

Այսպես ուրախ ճաշելուց հետո, փողերը նշան տվին, որ ժամանակ է ճանապարհ ընկնելու դեպի տուն։ Առա՛ջ ընկան Թագավորն ու Թագուհին, նրանց կողքին օրիորդներն ու տիկիններըը, իսկ ետևից բոլոր գինվորներըը, որոնք միաձայն երգում էին մի ազգային հաղթական երգ։ Երբ որ հասան Պերոժ քաղաքի հրապարակը, բոլոր քաղաքացիք, մեծ ու փոքր, այր ու կին միաբերան աղաղակեցին։

— Կեցցե՛ Թագավորը, կեցցե՛ Թագուհին, կորչի՛ն քուրմերը, կործանվին կռատուններըը, քրիստոնյա՛, քրիստոնյա՛ կուզենք լինել։

Թագավորը նրանց պատասխանեց, որ շուտով կը դա հայրապետը և նրանց կմկրտե. (և հիրավի երկու օրից հետո եկավ Աղվանից Շուշհաղիշե կաթողիկոսը շատ քահանաներով և եպիսկոպոսներով և բոլոր պերոժցոց տարավ Կուրի եզերը, ուր մերկացան ամենքը և սպիտակ սավանով սփածված մտան գետը, փոքր մանուկներին գրկերն առած։ Կաթողիկոսը մկրտության համառոտ կարգը կատարեց և ամենքին հրամայեց երեք անգամ ընկղմվել ջրումը և դուրս գալ։ Այսպիսի լուսավորվեցին պերոժցիք քրիստոնեական լուսով։ Բայց մենք դառնանք մեր պատմությանը)։

Երբ որ թագավորն ու վաղինակը ողջ առողջ տուն հասան, դրանց դիմավորեց Ջանգին, և մերթ մեկի, մերթ մյուսի ոտներին փաթաթվելով՝ այնպես էր վնգվնգում, որ կարծես ամեն բան պիտեր, ամեն բան լսել էր։

Մյուս օրը բանտից հանեցին դիպակավաճառ քուրմին, որ դատեն հրապարակավ և դատապարտեն։ Երբ որ դատավորները ժողովվեցին և ուզում էին դատել նրան թագավորի ներկայությանը, վաղինակը մոտեցավ և խնդրեց թագավորից, որ այդ դաժան ծերի կյանքն ու մահը իրան հանձնե։

— Դու ի՞նչպես ես ուզում պատժել սրան, հարցրեց թագավորը։

— Այդ մասին ես ու Ջանգին կմտածենք, պատասխանեց վաղինակը։ Դրա մահվան կերպովը միայն կարող եմ թեթևացնել հիշողությանս մեջ իմ կրած կսկիծը։ Այն գարշելիները հեշտ պրծան, նրանց բախտին չպիտի արժանացնեմ սրան։

— Բայց, վաղինակ, դու մոռանում ես, որ քրիստոնեին անվայել է վրեժխնդրությունը։ Ինչպես տեսնում եմ, դու սրան տանջել ես ուզում։

— Ո՛չ, ես ուզում եմ միայն, որ դրա սև հոգին Ջանգուն հանձնեմ և թողնեմ նրա կամքին, որ ինչպես ուզենա, այնպես հանե...

— Տա՛ր, տա՛ր, շնասատա՛կ արա սրան, ասեցին միաբերան դատավորները։ Թագավորն էլ չուզեց վաղինակի խնդիրը մերժել։ Վաղինակը քուրմի ձեռները կապոտած, տարավ մի ձորի մեջ և այնտեղ բաց թողնելով, ասեց Ջանգուն.

— Ջանգի՛, տե՛ս, սա է այն մարդը, որ ինձ քանի տարի տանջել է սոսկալի տանջանքով, ինձ այնպես բան է ուտեցրել, որ դու չես տեսել քո օրումը։ Ջանգի՛, տանջի՛ր այս մարդուն, որ մի քիչ սիրտս հովանա։ Դե՛, գազա՛ն է սա, բռնի՛ր, կծի՛ր, պինդ, պի՛նդ...

Ջանգին մի ոստյունով հարձակվեց քուրմի վրա և մի ակնթարթի մեջ բուկը հախուռո՛վ խեղդեց և մոմռալով հետ քաշվեց իսկույն։

— Ա՛խ, Ջանգի, այդ ի՞նչ հեշտ պրծացրիր դու այդ անիրա-

վին։ Մի՞թե ես քեզ այդպե՞ս ասացի։ Այդպես հո ոչ մի բարեգութ դահիճ չէր անիլ, ինչպես որ դու արիր։

Վաղինակը շատ ղըջաց, որ Զանգուն դահճի պաշտոն տվավ և թագավորին գանգատվեց, բայց թագավորը շատ ուրախացավ, որ Զանգին այնքան բարի է եղել։

Վաչագան թագավորի այս արկածքի լուրը տարածվեց բոլոր քաղաքներում և գյուղերում։ Այդ մասին խոսում էին մինչև օտար երկիրներում էլ և ամենայն տեղ Անահիտի և Վաչագանի գովասանքն էին անում։ Ազգային երգիչները գյուղե գյուղ և քաղաքե քաղաք պտտելով՝ այդ անցքի պատմությունն էին անում երգերով։ Ասիո՛ս, որ այդ երգերը մեզ չեն հասել. բայց ինչ որ արել են Վաչագանն ու Անահիտը իրանց աշխարհի համար, այդ բանը հեքիաթի ձևով պատմում են մինչև այսօր էլ։ Այդ հեքիաթի գըլխավոր միտքը այն է, որ «թագավորի կյանքը արհեստն է փրկել»։ Այս լավ միտք է, և ինչ ժողովրդի մեջ որ գտնվում է մի այսպիսի սրբացած ավանդություն, դա ցույց է տալիս, թե ուրեմն այն ժողովուրդը մեծ նշանակություն է տալիս արհեստներին, աշխատասիրությանը, որից գլխավորապես կախված է ժողովրդի բախտավորությունը։ Այդ բախտավորությունը ևս առավել ապահովանում է, երբ որ երկրի թագավորն ինքն անձամբ օրինակ է տալիս ժողովրդին և հովանավոր ու պաշտպան է դառնում արհեստին։

Եվ ճշմարի՛տ, մեր պապերը, որ շատ աշխատասեր և արհեստասեր էին, այդ անցքից հետո ևս առավել ուշադրություն դարձրին արհեստների վրա։ Ամբողջ աշխարհումը էլ ոչ մի՛ հոգի չէր գտնվում, որ մի որ և իցե արհեստ չիմանար, և շատ արհեստներ մեր աշխարհում մինչև վերին կատարելագործության հասան։ Աղջկեքը սովորում էին առհասարակ գործվածքներ անել. բրդից գործում էին զանազան գործեր և շալեր. բամբակից՝ կտավեղեն, մետաքսից՝ նուրբ կերպասներ։ Կար, ձև, հյուսվածք ամենը գիտեին։ Ամեն երկրագործ ինքն էր շինում իր բոլոր գործիքները՝ իր գութանն ու սայլը, իր զենքն ու զրահը, իր պղնձեղեն ու կավեղեն ամաններըը, իր տունն ու կարասիքը։ Ամառը երկիրն էր գործում, ձմեռն իր արհեստը բանեցնում։ Եվ աշխատում էին ոչ թե ջոկ

ջոկ՝ այլ խմբումին, միասին: Տեսնելու բան էր, թե ինչպե՞ս գյուղի բոլոր առույգ երիտասարդները՝ ահագին կռանները ձեռքներին՝ վարկ զարկի ետևից կարկուտի պես թափում էին մի կտոր երկաթի վրա, որից ուզում էին մի խոփ շինել, կամ կացին, կամ թուր և այլն: Այսպես միասին էին հերկում իրանց դաշտերը և միասին հնձում արտերը:

Հոգևորականությունն այն ժամանակ մի ձրիակեր դասակարգ չէր: Բոլոր վանքերը մի մի գործարան էին, ուր պատրաստում էին ազնիվ մադաղաթ, գրում էին, կազմում էին, և բացի սրանից իրանց բոլոր հադուստներն ու կարասիքը իրանց ձեռքումն էին պատրաստում: Նրանք ասում էին.

«Ուսումն ու արհեստը պետք է այնպես ճյուսված լինի միասին, ինչպես վաչագան թագավորի դիպակը իր խորհրդավոր թալիսմաններով»:

Կարող եք ուրեմն երևակայել, թե ի՞նչ կլիներ մի ժողովուրդ այնպիսի հոգևորականների օրով, մանավանդ այնպիսի մի թագավորի, ինչպիսին վաչագանն էր, որ ժողովրդի զավակն էր, նրա հայրն ու եղբայրը: Ի՞նչ կլիներ Անահիտի պես մի թագուհու օրով, որ երկրի համար դառավ հարազատ ու անուշիկ մայր, և ահա՛ ինչ է ասում ժողովուրդը Անահիտի մասին:

«Նա մեր դետերը ծածկեց լաստերով ու կամուրջներով, «մեր ծովերն ու լճերը՝ նավերով ու նավակներով. նա մեր «դաշտերը ողողեց ջրանցքներով և առուներով, մեր քաղաք«ներն ու գյուղերը՝ սառն աղբյուրներով: Նա մեր սայլերին «հարթ ճանապարհներ տվավ, մեր դուքաններին՝ ընդարձակ «երկիր: Նա կործանեց դժոխքը և մեր աշխարհը շինեց մի «դեղեմական դրախտ: Կեցցե՞ Անահիտը, կեցցե հավիտյանե՛ն

1881

ԱՆՏԱՌԻ ՄԱՆՈՒԿԸ

1

Անտառի խորքում մի ճոճ կար կապած և նրա մեջ մի մանուկ դրած։ Լաց էր լինում մանուկը։ Մայր չկար մոտը, որ ծիծ տար, հայր չկար, որ պահպաներ։ Անտառում մարդ չկար։

Մի գթոտ պախրակով՝ կաթնալից կրծքով՝ եկավ ճոճի մոտ իր հորթուկի հետ և տխուր ձայնով երեխին ասից.

Սիրո՛ւն երեխա, որբ ես մնացել,
Քո անբախտ մորը գերի են տարել.
Նա՝ գնա՜ց, կորա՜վ, էլ հետ չի դալու,
Էլ ոչ մի անգամ քեզ ծիծ չի տալու։
Նա քեզ փաթաթից լայն տերևներով.
Ճոճի մեջ կապից, «նանիկ» ասելով.
Նա լաց էր լինում աղի արցունքով,
Իր վերջին «նանիկին» տոսմ էր լալով.
«Նանա, բալիկս, նանա՜,
«Մեծատերև թաթաշոր,
«Մանրատերև ոտաշոր,
«Քամին կանի՝ ժաժ կըտա,
«Պախրեն կըդա՝ ծիծ կըտա,
«Նանա, գառնուկս, նանա»...
Ահա եկել եմ, որ քեզ ծիծ տամ ես,
Պահեմ, պահպանեմ իմ հորթուկիս պես։

2

Պախրան ծիծ տվավ երեխին, երեխան կշտացավ ու քնեց։ Պախրան իր հորթին թողեց երեխի մոտ, իսկ ինքը գնաց մոտեր-

քում արածելու, որ կաթը շատացնի, և գա երկուսին էլ ծիծ տա։ Հորթը մնաց երեխի մոտ, օրորեց նրան և նանիկ ասեց.

Նանա՛, մանկիկ, նանա՛,
Իմ մերը քո մոր նման չի,
Ամեն խոտից կծիլ չի,
Ամեն ջրից խմիլ չի,
Ամեն տափին նստիլ չի.
Նա սարեսար ման կըգա,
Որը կըգտնի, ծիծ կըտա,
Նանա՛, մանկիկ, նանա՛...

Պախրան կուրծքը լիքը հետ դարձավ արոտատեղից և ծիծ տվավ երեխին էլ, հորթին էլ։

Ով որ տարով կմեծանա, մեր երեխան օրով մեծացավ։ Շատ չանցավ, նա դուրս եկավ ճոճկոցը, մեկ օր չորեքթաթ տվավ, մյուս օրը ոտքի կանգնեց, մի քանի անգամ սահեց, վայր ընկավ, բայց շուտով ամրացավ և սկսեց պախրի հետևից վազվզել։

3

Մի թագավոր որդի չուներ. երազումն ասացին. «Թագավոր, ասաված քեզ մի որդի սիտի տա անտառի խորքումը»։

Մեկ անգամ անզավակ թագավորը որսի գնաց իր որսորդների հետ։ Շատ ման եկան, ոչինչ չգտան, բայց որ հասան անտառի խորքը, այնտեղ մի պախրի հետք գտան և նրա մոտ մի երեխի ոտնատեղեր։

Ամենքը մնացին զարմացած և չէին հավատում, որ երեխի կլինին ոտնատեղերը. բայց թագավորն իսկույն հիշեց իր երազը և հրամայեց որսորդներին, որ երեխի հետքը քշեն և ուր որ լինի՝ գտնեն նրան։

Որսորդները գնացին և երկու ժամ չանցած՝ մի սիրուն մերի տղա բերին թագավորի մոտ և պատմեցին, թե ինչպես գտան նրան պախրի ծիծը ծծելիս։

Թագավորը շատ ուրախացավ, երեխին գրկեց, համբուրեց և անունը դրավ Պախրատուր։ Պախրատուրը մեծացավ թագավորի

պալատումը, լավ ուտում առավ, վերջը դառավ թագավոր և մեծ պորքով գնաց իր մորն աղատեց գերությունից։

1882

ԱՐԵՎԱՄԱՆՈՒԿ

1

Մի գեղեցիկ, գարնանային առավոտ էր։

Արևը նոր դուրս էր եկել ու իր բարի լույսը տվել Մասիս սարին։

Մասիսի ձյունապատ գագաթը սկսել էր այնպես փայլել, փայլփլել, այնպես կանաչ կարմրին տալ, որ տեսնողի խելքը գնում էր։

Մի ժամից հետո սարի զանազան մասերից քուլա քուլա ամպեր բարձրացան, ու աջ ու ձախ, վեր ու վայր շարժվելով, մեծանալով ու փոքրանալով, փռվելով ու խմբվելով, զանազան ձևեր ստացան։

Այս հիանալի պատկերները ամենայն առավոտ նկատվում էին Մասիսի վրա, բայց ոչ ոքի ուշադրություն չէին գրավում։

Ոչ ոք ժամանակ չուներ նայելու։ Ոչ ոք ճաշակ չուներ հիանալու։ Դա մի սովորական երևույթ էր ամենքի համար, մի հասարակ արևաբաց էր, որ շողշողալով՝ ամենքին իմաց էր տալիս, որ վեր կենան, իրանց գործին կենան, իրանց բանին գնան։

Այդեպանը շտապում էր, որ շուտով այգին գնա ու անցած օրվա կիսատ թողածն ավարտի, տավարածը տավարն էր արոտ անում, աղջկերքն ու հարսները դեպի աղբյուրն էին վազում, պառավները կերակուրի պատրաստությունն էին տեսնում։

Բայց այս անդամ մեկը կար, որ Մասիսին էր նայում, նրա վայելուն տեսքից հիանում ու զվարճանում։

Այդ մեկը մի մանուկ էր։

Մի առույգ, զվարթ ու սիրուն մանուկ։

Մի ոսկեթել մազերով նախշուն աչքերով մանուկ։

Նրա երեսը արևի նման լույս էր տալիս, ձյունի նման վայելում։

Նրա աչքերը արեգակի նման ճառագայթներ էին արձակում։

Նա կարծես հողեղեն չէր, այլ հրեղեն։
Նա հենց իմանաս Արեգակի ծնունդը լիներ, Արևի որդին։
Եվ հենց անունն էլ Արևամանուկ էր։

2

Ամեն առավոտ, երբ արևի շողքն ընկնում էր Մասիսի վրա, Արևամանուկը պետք է վեր կացած լիներ, որ՝ մայր արևի առաջին ողջույնը, առաջին բարի լույսն ընդուներ։

Նա շատ էր սիրում ամպերին երևույթների, ամպերին ձևերի վրա նայել։

Առավոտյան արշալույսը, թե երեկոյան վերջալույսը— որ կրակե գույնով ներկում, նկարում են հորիզոնի վրա կուտակված ամպերը—հազարավոր պատկերներ էին ցույց տալիս նրան։

Ամպերի շարժումները, նրանց ձևափոխությունները գրավում, հափշտակում էին նրա ուշքն ու միտքը։

Առավոտ էր լինում՝ թե երեկո, խաղաղ էր լինում երկինքը՝ թե փոթորկալից, կուտակված էին լինում ամպերը՝ թե ցրված, մի ուղղությամբ էին շարժում՝ թե զանազան,— նա այդ ամեն ձևերին ու շարժումներին մի միտք, մի նշանակություն էր տալիս, ու ամեն ինչ, որ լսել էր հեքիաթներումը, տեսնում էր նրանց մեջ։

Այդ ամպերը շատ անգամ նրա աչքումը վիշապների կերպարանք էին ստանում և մեկմեկու կուլ տալիս։

Երբեմն գազաններ էին դառնում ու իրար հետ կռվում։

Երբեմն դառնում էին ոչխարի հոտեր ու մի լեռնաշատի հովիվ էլ՝ գերանաշափ մի սրինգ բերնին դրած՝ ածում էր։

Երբեմն դառնում էին մեծ մեծ վրաններ՝ ու նրանց մեջ ներս ու դուրս էին անում վիթխարի հսկաներ։

Երբեմն դառնում էին զորախումբեր ու իրար դեմ պատերազմում։ Այդ լինում էր ավելի փոթորկի ժամանակ, երբ որոտում էր երկինքը, փայլատակում կայծակը ու ամպերն իրար էին խփվում։

Արևամանուկը ոչ միայն չէր վախենում այդ որոտմունքներից, այլ բարձրանում էր մի քարի վրա ու ամպերին հրամաններ էր տալիս, գոչելով՝— հառա՛ջ, հե՛ռ, ա՛ջ, ձա՛խ, միասի՛ն, կարգո՛վ, արա՛գ...

Այսպես բղավում էր հեռվից, մինչև կարկուտը կամ տարափը

վրա էր տալիս ու մեր մանուկ զորապետին վախցնում, ձգում քարայրերի ու ծառախոռոչների մեջ։

Ինչպես տեսնում եք, մեր Արևամանուկը թեպետ դեռ փոքր էր, հազիվ տասը կամ տասներկու տարեկան կըլիներ, բայց շատ արտուտ էր ու սրամիտ։

Երևում էր, որ ժամանակով մեծ ու երևելի մարդ պետք է դառնա։ Այդպես էին ասում քախտ դուշակողները, այդպես հավատացած էին ամենքը։

Բայց նա այժմ դեռ մի գառնարած էր։

3

Այս ինչ որ ասում եմ, ով է իմանում, թե մեզանից քանի քանի տարի առաջ է եղել։ Թեև ասեմ հազար տարի, երկու հազար տարի, երեք հազար տարի, էլի քիչ կըլինի։

Այդ հին ժամանակներումը Մասիսի ու Արագածի արանքումը, ուր որ հիմա Արարատյան մեծ դաշտն է, ուր որ մեր Էջմիածինն է, Երևան քաղաքն է, Սրասխ գետն է, Գեղամա ծովն է, ահա այդ գավառումը մի մեծ գյուղ է լինում, Արևա՞ն, թե՞ Արմավան անունով, հաստատը չըդիտեմ, և հատուկ տեղն էլ չեմ կարող ձիշդ ասել։

Արմավանի օդն ու ջուրը շատ մաքուր էր ու առողջարար։ Նրա աղբյուրը քառասուն ակն ուներ, քառասուն տեղից բխում էր ու հետո միանում, դառնում մի այնպիսի գետ, որ յոթը ջրաղաց էր պտտեցնում։ Բացի դրանից, գյուղի հանդերն էլ լիքն էին անմահական աղբյուրներով։ Այդ աղբյուրներն ամենքն էլ մի մի անուն ունեին իրանց հատկությանը հարմար տված։ Որին ասում էին «կաթնաղբյուր», որին «սառնաղբյուր», որին «տղաբերուկ», որին «պարկահերի», որին «գառնահերի» և ուրիշ անուններ։

Հավ աղբյուրը շատ սիրելի բան է։ Նա իր խմողի երեսին ինդում, ծիծաղում է, ականջին քչփչում, թաքուն բաներ ասում. մոտը պառկողի միտքն օրորում է ու վրան անուշ քուն բերում։ Երանի՛, հազար երանի այն մարդուն, որ իր մանկության ժամանակ այդպիսի տեղերում է անց կացրել իր կյանքը, անմահական աղբյուրների ու ծաղկունքների ծոցումն է մեծացել...

Արմավանի հայերը, թե մարդիկ և թե կանայք, բոլորն էլ գե-

զեցկադեմ, վայելչակազմ, ուժեղ ու բարձրահասակ էին։ Գլխացավ, փորացավ, սրտացավ, բկացավ, ծաղիկ, կարմրուկ ու ուրիշ բոլոր մեր տեսած ցավերի անունը նրանք չէին լսած։ Մարդիկը հիվանդ էին լինում միայն այն ժամանակ, երբ վիրավորված էին լինում զաղանից կամ թշնամուց և կամ ծառից վայր ընկած։ Դրանց կյանքը շատ երկար էր, շատ էին ապրում։ Այնքան ապրում էին, որ շատ ապրելուց բեղարում էին։ Շատ քիչ ապրողը հարյուր տարի էր ապրում, բայց սովորաբար երկու և երեք հարյուր տարի էլ էին ապրում ու մի քանի անդամ ատամները փոխում, նոր ուժ ստանում։

Ծերացած հայրը ունենում էր քսան, երեսուն զավակ, երեք-չորս այդ չափ էլ թոռներ, մի այնքան էլ ծոռներ։ Մի գերդաստանի, ընտանիքի մեջ մինչև երեք-չորս հարյուր հոգի էին լինում, բոլորն էլ իրար հնազանդ, ամեն փոքրը իրանից մեծին, և ամենքն ի միասին՝ մեծ հորը։

Մեծ հայրը մյուս բոլոր հայրերի գլխավորն էր, գլուխն էր, և այդ պատճառով ասվում էր հայրապետ, այսինքն հայրերի գլուխ, կամ նահապետ, որ մի և նույն նշանակությունն ունի։

Գերդաստանի բոլոր անդամները մի հարկի, մի ծածկարանի տակ չէին մնում, այլ ջոկ ջոկ հարկերի ու ծածկոցների։ Ամեն անգամ, երբ որ մեկին պսակում էին, նրա համար առաջուց մի վրան էին գործում բրդե կամ մազե թելից։ Այսպիսով տարեցտարի շատանում էր վրանների թիվը։ Վրանները այն հարմարությունն ունեին, որ շարժական էին, և ուր ուզում էին, տանում էին, ամառն ավելի բարձր ու լեռնային տեղեր, ձմեռը՝ ցածր ու դաշտայինները։ Քարաշեն տներ էլ ունեին, բայց հասարակ։ Դրանք մի տեսակ ձմեռանոցներ էին, ավելի անասունների համար, քան թե մարդկանց։ Միայն մեծ նահապետն էր ունենում լավ քարաշեն տուն։

Մեծ նահապետը որ վախճանվում էր, նրա մեծ որդիքը հեռանում էին միմյանցից, և դառնում էին ջոկ ջոկ նահապետներ։ Նրանք երկիրն էլ էին բաժանում իրանց մեջ և ամեն մեկը մի ջոկ գավառում էր բնակում։

Իմ ասած ժամանակը նահապետներ շատ կային, բայց ամբողջ Արարատյան դաշտը, Երասխի ափերը, Արագածի արևմտյան և Մասիսի հյուսիսային լեռները, Գեղամա ծովի արևմտյան ափերը, Գառնու և Հրազդան գետերի հովիտները իրանց շրջակա-

լեռներով մի նահապետի ձեռքի էին, և այդ նահապետն էր մեր Արևամանուկի հայրը։

Արևամանուկի հոր անունն էր Արևամանյակ, բայց նրա որպիքն ու թոռները դժվարանում էին ասել «Հայր Արևամանյակ», որովհետև շատ երկար էր, այդ պատճառով ասում էին «Հայր—Մանյակ» կամ «Հայրմա». իսկ նրա մոր անունն էր «Արևամատ», բայց նրան էլ փոխանակ ասելու «Մայր Արևամատ», ասում էին «Մայր-մա» կամ «Մամար»։ Նույն իսկ Արևամանուկին չէին ասում «Արևամանուկ», այլ «Արմիկ» կամ «Արամիկ»։

Բայց թե ինչո՞ւ ամենի անունի մեջ էլ «արև» կա, այդ ես չըգիտեմ, միայն շատերն ասում են՝ այդ նրանից է, որ մենք՝ հայերս՝ մի ժամանակ արևապաշտ ենք եղել, մեր նահապետն էլ համարվում է եղել Արևի փոխանորդ, նրա աղջական, ցեղ, ծնունդ, ահա այդ պատճառով նրանց մեծ մասի անունն էլ արևով էր սկսվում։ Բայց այս տեսակ մութ բաները մենք հետո կիմանանք, հիմա մենք դառնանք մեր Արևամանուկին։

4

Ահա այսպես մեր սիրելի Արևամանուկը Արևամանյակ նահապետի որդին էր։

Դեռ յոթը տարեկան հասակում նրա թիկունքն ու կուրծքը այնքան լայն էին ու մեջքն այնքան բարակ, որից երևում էր, որ նա մի փոքր առյուծ էր, որի պեսին մեր հեքիաթներումը ասում են ասլան-քալասի, այսինքն՝ «առյուծի ձագ», կորյուն առյուծի։ Նրա աչքերը խոշոր խոշոր և կրակոտ էին, երկայն թերթևունքներըմինչև վարի կոպերն էին հասնում, գլխի մազերը խիտ ու երկայն։

Հին ժամանակները մազ ածիլելու սովորություն չունեին, բայց խուզում էին ուսերի հավասարությամբ, սանրում էին դեպի հետ ոչ կապում վարսակալով, այսինքն մի մազակապ ժապավենով։ Արևամանուկի մազերի գույնը հրաշեկ էր, այսինքն կրակի գույն ուներ և փայլում էր ջուհարի նման։ Նա համարվում էր «հրահեր», այսինքն կրակե մազեր ունեցող։ Այդ տեսակ մազեր ունեցողին մեր հեքիաթներումը ասում են ոսկեմաուլ, ոսկեմոչոր։

Արևամանուկի մազերը չէին խուզում։ Այդ տեսակ մազեր ումվրա էլ լինում էր, չէին կտրում։ Նա իր մազերը երկու հյուս էր

անում և աջ բաժինը դեպի ձախ, ձախինը դեպի աջ տանում, բկուվը երկու անգամ պատ տալիս, վզին կապում ու ծայրերը կախ պցում մեջքին: Նրա համար էր այսպես անում, որ խաղալիս ու վազվզելիս մազերն իրան չխանգարեն:

Երբ որ Արևամանուկը ծնվում է, նրանից հետո նրա մայրը երկար ժամանակ երեխա չի բերում, այդ պատճառով նրան յոթը տարի շարունակ ծիծ է տալիս և ծծից չի կտրում: Ամբողջ օրը խաղում էր Արևամանուկը, բայց հենց որ ճաշելու ժամանակը գալիս էր, նա առաջ մի նախաճաշիկ էր անում մոր ծծովը ու հետո ճաշն ուտում. մեկ էլ ճաշելուց հետո էր վրա ընկնում մոր ծծին ու բերանը քաղցրացնում. գիշերն էլ մոր ծոցումն էր քնում և ամեն զարթնելիս՝ ծիծը բերանն էր առնում:

— Բավական է, որդի, էլ ի՞նչ կա, որ ի՞նչ ծծես, ծծերս ցամաքել են,— ասում էր շատ անգամ մայրը, բայց էլի ծիծը դնում էր բերանը և գլուխը շփելով՝ քնացնում:

Արևամանուկը սիրում էր և կովի ծիծը ծծել: Շատ անգամ, երբ որ հարսները կովերը կթելիս էին լինում, նա անցնում էր մյուս կողմը և կովի ծծերից մեկը բերանն առնում, ծծում: Հարսները քթին խփում էին, որ հետ քաշվի, բայց նա էլ ջգրու արձակում էր հորթի կապը, խփում էր կովին և այսպեսով ինքը հարթում էր հարսներին և ուզածի չափ ծծում: Պատահում էր, որ մինչև կովկթելը՝ ինքն արդեն ցամքեցրած էր լինում ծծերը և խեղճ հորթին էլ չէր լինում բաժին թողած:

Կերակուրներից նա ամենից շատ սիրում էր յուղն ու մեղրը: Յուղը նա կաթի պես էր խմում, իսկ մեղրաբլիթը գաթի պես ձեռքն էր առնում կրծոտում:

Էլ ինչ ասել կուզի ուրեմն, որ ով տարով կմեծանա, մեր Արևամանուկը օրով էր մեծանում ու զորանում: Դեռ տասը տարեկան հազիվ կլիներ, այնպես էր աճել, զարգացել, որ տեսնողը կարծում էր, թե առնվազն տասնհինգ կամ տասնվեց տարեկան կլիներ, բայց երբ դառավ տասնհինգ տարեկան արդեն մի կատարյալ չինարի ծառ էր և էլ իր հասակին վայել չէր համարում իր տարիքն ունեցող մանուկների հետ խաղալ, այլ քսան, երեսուն տարեկանների հետ էր խաղում, նրանց հետ կպչում, նրանց հետ մրցում և ամեն տեսակ մարզմունքների մեջ հաղթում էր ամենքին:

Միշտ հաղթելը և ոչ մի անգամ չհաղթվելը մեր Արևամանուկի

համար դառավ մի այնպիսի հատկություն, որ հաղթվելն ու մեռնելը—իրա համար միևնույն էր: Այդ բանը նկատել էին նրա խաղընկերները և երբ պատահում էր իրանից ավելի ուժեղների, նրանք խնայում էին Արևամանուկին և չէին ուզում հաղթել, որ նրա սիրտը չկոտրվի: Այդ տեսակ վիհանձնական սովորություն ունեին արմավանցիք. նրանք նշանավոր քաջին և ուժեղին միշտ խնայում էին, նրան սիրում, պաշտում էին և իրանց պարծանքն էին համարում:

5

Արևամանուկն արդեն դառել էր տասնհինգ տարեկան, բայց իր ծնողների հսկողությունից դեռ չէր ազատվել: Նրա ընկերներից որը տավարած էր, որը հովիվ, որը եղնարած էր, որը հոտաղ, բայց նրան միայն դառներն էին պահ տալիս, այն էլ միայն դրոնքը, իսկ մնացած ժամանակ տանից չէին դուրս թողնում: Չէին դուրս թողնում, որովհետև դիտեին որ նա ոչ մի տեղ հանգիստ չի մնալ, իր ուժը կփորձի ամեն բանի վրա ու փորձանքի մեջ կընկնի:

Բայց որքան շատ էին զսպում նրան ու հսկում վրան, նա այնքան ավելի էր ցանկանում վազել, ընկնել անտառները, ձորերը, բան տեսնել, բան շինել, իր պարսատիկն ու նետաղեղը փորձել:

— Մայրիկ, ինձ ուղարկեցեք տավար,— աղաչեց նա մեկ անգամ իր մորը:— Ես ավելի լավ տեղեր կտանեմ արածացնելու, կովերն էլ ավելի կաթ կտան և շուտ չեն ցամաքիլ:

— Ի՞նչ հարկավոր է, որդի, պատասխանում է մայրը:—Մենք այնքան տավար չունինք, որքան պահողներ ունինք. նրանք էլ լավ գիտեն, թե որտեղ պետք է արածացնեն:

— Բայց ես, մայրիկ, մինչև ե՞րբ պետք է տանը պարապ մնամ ու երեխանց հետ խաղամ: Աղջիկ՝ էլ չեմ, որ բուրդ գզեմ, գուլբա անեմ, իլիկ մանեմ: Չէ՞ որ ես տղա եմ: Իմ ընկեր տղայքը բոլորն էլ տավար են գնում, ես ինչո՞ւ չգնամ:

— Տավարածությունը հեշտ բան չէ, հոգիս: Տավարը շատ հեռու տեղեր են տանում: Գող է, գազան է, ամեն ինչ պատահում է տավարածներին:

— Ես էլ հենց դրա համար եմ ուզում տավար գնամ, որ մի քիչ հեռու տեղեր տեսնեմ: Ինձ ի՞նչ պիտի անեն գողերն ու գա-

պաննեցր: Բա մեր շներն ինչա՞ցու են: Մեր կտրանն ու խեղդանը որ մոտս լինին, էլ ի՞նչ գող, ի՞նչ դազան կմոտենա մեր տավարին: Չէ՛, մայրիկ, ես պիտի գնամ տավար: Բայց եթե չմոտենք, ես կփախչեմ կընկնեմ Մասիսի ձորերը, կերթամ քաջերին կպատնեմ, կասեմ՝ «Տկել եմ ձեզ մոտ, որ ինձ սովորեցնեք լավ ձի հեծնել, նետ ձգել, թուր ու նիզակ գործ ածել»:

— Արմիկ, Մասիսի քաջերը սուր ու թուր չունին, ոչ ձի հեծնել պիտեն, ոչ նետ ձգել:

— Բա էլ ինչի՞ քաջեր են, մայրիկ:

— Հենց նրա համար չունին, որ շատ քաջ են: Նրանք այնքան քաջ են, որ կարիք չունին զենք ու զրահի: Այնքան ուժով են, որ ահագին կաղնի ծառը արմատահան կանեն, և այդ կլինի նրանց համար ինչպես մի թեթև մահակ. բայց այդ մահակով նրանք հազար ձիավորի պատասխան կտան: Նրանք ի՞նչ կանեն նետ-աղեղը, քանի որ Մասիսի ստորոտից բլրաշատ ժայռերը այնպես են շպռտում, որ սարի գլխովն անց են կացնում մյուս կողմը գցում:

— Այդ ի՞նչքան ուժով են, մայրիկ, ով պիտե իրանք էլ ինչ ահագին հսկաներ են:

— Իհարկե, այնքան մեծ մեծ են, որ նրանց տակին ոչ թե ձի, այլ ոչ ուղտ և ոչ փիղ կկարենա դիմանալ: Ամեն մինը մի սարի չափ կա: Երբ որ նրանք դուրս են գալիս իրանց խոր ու մութ այրերից ու որսի ետևից ընկնում, Մասիսի ձորերը դմբդմբում են ու դաշտերը դողդողում: Երբ որ նրանք կրակ են անում, որ ճաշ եփեն, ով գիտե քանի՛ քանի գերան են դարսում իրար վրա: Նրանց խարույկի ծուխն ու ալիքը Մասիսի գագաթից է դուրս գալիս ու վրան ամպանում:

— Եթե այդպես է, մայրիկ, նրանց մոտ գնալ չի լինիլ, նրանք ով գիտե մարդ էլ են ուտում:

— Չէ՛, հոգիս, նրանք մարդակեր չեն: Իմ պապը մեկ անգամ գնացել է նրանց մոտ: Ես այդ ժամանակը շատ փոքր եմ եղել, ինձ հետո են պատմել: Ասում են, իմ պապը որ գնացել է նրանց մոտ, առաջ հարցրել են, թե դու ո՞վ ես, նա էլ ասել է՝ ես Արևադանց ցեղից եմ: Այդ որ լսել են, ասել են. «Որովհետև դու Արևազանց ցեղից ես, քեզ վնաս չենք տալ, բայց եթե Վիշապաղունց ցեղից լիներիր, մեծ կտորպ ականջդ կթողնեինք»:

— Ուրեմն նրանք մեր ցեղին սիրում են, մայրիկ, իսկ Վիշապազանց ցեղին ատո՞մ:

— Այո՛, մեր ու դրանց մեջ կարծեմ մի տեսակ ազգականություն կա: Այժմյան քաջերի մայրը մեր ցեղից է եղել:

— Որ այդպես է, ես կերթամ նրանց մոտ, կասեմ ես ձեր պատանց երեխան եմ, նրանք էլ ինձ լավ պատիվ կտան:

— Դու այդպես ես կարծում, բայց ո՞վ գիտե, վա՛յ թե քեզ այնտեղ պահեն,էլ բաց չթողնեն: Կգցեն մի խոր ու մութ այրի մեջ, մի ահագին ժայռով էլ բերանը կփակեն. հետո գնա կաց այնտեղ ու սպասիր, թե քեզ երբ պետք է ազատեն:

— Դե որ այդպես է, ես էլ չեմ գնալ նրանց մոտ, բայց տավար պիտի գնամ, ինչ կուզեք արեք:

— Իհարկե, որդի, էլի լավ է տավար գնաս, քան թե քաջերի մոտ: Բայց, գիտե՞ս, սիրելի Արմիկ, քո հայրը քեզ ուրիշ տեսակ է ուզում պահել: Նա ուզում է, որ դու տուն պահել, տուն կառավարել սովորես, գնացող եկողի հանդիպես, նրանցից խելք ու շնորհք վերցնես, մարդավարություն սովորես և ոչ թե ընկնիս ձորերն ու վայրենանաս: Ահա պատճառը, որ հայրդ քեզ տավար չի ուղարկում: Բայց նա ընդդեմ չի լինիլ, որ դու լավ դիտենաս—ձի նստել, նետ ձգել, նիզակ ու վահան գործածել: Հասկացա՞ր. բայց որովհետև սիրտդ շատ է ուզում տավար գնալը, վնաս չունի, մի քանի ժամանակ էլ տավար գնա: Այդ քո առաջին փափագն է, թող կատարվի. թող կողքդ ու մեջքդ մի քիչ էլ տավարումը հաստատանան:

6

Արմավանի երեխայքը շատ ուշ էին սկսում տնական հոգսերին մասնակցել: Մանուկները դառնում էին տասնհինգ, քսան տարեկան, բայց դեռ էլի համարվում էին տղա, այսինքն երեխա: Մինչև տասնշորս տասնհինգ տարեկան դառնալը ոչ մի պարապմունք չէին ունենում, բացի ուտելուց ու խաղալուց:

Նրանց սկզբնական ուսումն ու կրթությունն էլ խաղն էր: ԵՒէ պետք է ասենք, որ պակաս ուսում չէր և շատ էլ լավ էր: Լավ էր նրանով, որ մեզ նման վաղօրոք չորս պատի մեջ չէին փակվում ու կորցնում իրանց առողջությունը, մեկ էլ նրանով՝ որ նրանց

խաղերը անմիտ ու անօգուտ խաղեր չէին։ Նրանք իրանց խաղերով ավելի լավ էին պատրաստվում իրանց գալագա գործունեության, գալագա պարապմունքների համար, քան թե հիմա մենք։

Նրանց հարկավոր էր լինել ուժեղ, ճարպիկ, սրամիտ, հնարագետ, առաքինի. պետք է իմանային լավ ձի հեծնել, լավ վազել, լավ լողալ, ծառերի վրա մագլցել, պառակների ու ժայռերի վրա բարձրանալ, մեծ ոստյուններով ցատկել, սուր ու նիզակ գործածել, վահանով պաշտպանվիլ, ուղիղ պարսատիկ ու նետ ձգել,— պետք է իմանային անասնապահություն, վար ու ցանք, փայտտաշություն, քարտաշություն, դարբնություն...և այս բոլորը այն ժամանակվա երեխեքը սովորում էին խաղալով։

Մեծերը նրանց չէին ասում, թե ա՛յս արեք և ա՛յն շինեցեք. ա՛յս խաղացեք և այն մի՛ խաղաք։ Երեխեքն իրանց կամքովն էին անում, ինչ որ անում էին—փոքրերը՝ փոքրն ու հեշտը, մեծերը՝ մեծն ու դժվարը, և այնքան սիրով և ուրախությամբ, այնքան ոգևորված ու տաքացած, որ շատ անգամ հացն էլ էին մոռանում։

Նրանց գիշերվա խաղերն ուրիշ էին, ցերեկվանը ուրիշ, ամառվանը ուրիշ, ձմեռվանը ուրիշ. ուրիշ էր տղերանց խաղը և ուրիշ աղջկերանցը։ Ամեն տեղի, ամեն դեպքի, ամեն ժամանակի համար խաղեր ունեին։

Խաղում էին ամենախիստ կարգապահությամբ։ Երբ խաղացողները լինում էին մինչև հարյուր հոգի, էլի այնպես կարգով էին խաղում, որ ոչ մի անկարգություն չէր պատահում, և երբ պատահում էլ էր երբեմն, մեղավոր երեխային իսկույն հեռացնում էին իրանցից, որ մեծ պատիժ էր համարվում։

Խաղերի մեծ մասը երկու խմբով էին խաղում։ Առաջ երկուսին մոլր էին ընտրում, մյուսները ձագեր դառնում։ Ձագերը զույգ զույգ էին դառնում և վիճակով ընկնում մեկը մեկ և մյուսը՝ մյուս մորը։ Այսպիսով բոլոր խաղացողները դառնում էին երկու խումբ, ամեն մեկը իր մոր հովանավորության և պաշտպանության տակ։

Մայրը իր ձագերից ամեն մեկի պաշտոնն իրան հասկացնում էր, և նրանք պիտի կատարեին իրանց մոր պատվերը ամենայն ճշտությամբ և ճարպիկությամբ։ Այս խաղերի մեջ շատ լավ սովորում էին պաշտպանվելու և հարձակվելու կերպերը. սովորում էին շարքով կանգնել, շրջան կազմել, խմբվել, ցրվըվել, մեջք

մեջքի տալ, վայր թափվիլ, շորեքթաթ վազել, փորսող տալ, մի ուրքով վազել, ծեծի դիմանալ, հակառակ խմբի բոլոր շարժումները դիտել, նրա մտադրությունը նախապուշակել:

Այս խաղերի մասին էլ ես չեմ ուզում երկարացնել խոսքս: Դուք ինքներդ, եթե դյուղի երեխայք եք, կարող եք ասել, թե ինչ տեսակ խաղեր պիտեք. միայն պետք է դիտենաք, որ իմ ասած հին խաղերի կեսի կեսն էլ չկա հիմա, և ինչ էլ որ կա, այն ժա**մանակվա եղածի միայն ստվերն է և ոչ իսկականը:** Բայց ինչ որ լինին, դրանք էլ են հարկավոր և շատ բավական են մեզ:

Մեր Արևամանուկը խաղալ շատ էր սիրում: Պատմվներն ասում էին, որ նա մոր փորումն էլ խաղալիս է եղել, և ուստ չէին ասում: Բոլոր խաղերի մեջ նա այնպես շուտ ճարպիկացավ, որ էլ ձագ չէր դառնում, այլ իրանից մեծերի վրա էր մայր նստում և ամեն երեխա աշխատում էր, որ նրան վիճակվի, նրան ընկնի, նրա ձագը դառնա, նրա զորեղ պաշտպանության տակը գտնվի:

Ահա այս ասպիճան զրացած էր մեր Արևամանուկը, երբ որ սկսեց տալար գնալ: Տալարումն էլ երկու թե երեք օր միայն փոքրության արավ. շուտով տալարածապետ դառավ, այսինքն տալարածների գլխավոր: Տալարածապետ լինելը հեշտ բան չէ: Նա պետք է ամենից զորեղը լինի և ամենից ճարպիկն ու սրտոտը: Ճշմարիտ է, նրա գործը հեշտ էր նրանով, որ պիտի նստեր սառն աղբյուրների մոտ, հով ու զով տեղերումը և մյուսներին հրամայեր, որ տալարը մակաղից դուրս անեն, դոմեշները՝ ցեխերից, այս կողմը քշեն, այն կողմ տանեն, հետ տան, ժողովեն, ականեն, բայց և դժվար էր նրանով, որ եթե տալարներից մինը կորչեր, նա պիտի ման գար գտներ, դող ու գազանի ճանկերից նա պիտի փրկեր: Իսկ գազաններ այդ ժամանակ շատ ու շատ կային. հիմա այնքան գայլ ու աղվես չկա, ինչքան որ այն ժամանակ քավթառներ ու փալանգներ (վագրեր) կային: Արևամանուկը մի քանի շաբաթ շարունակ շատ լավ պահեց տալարը, այնպես որ ոչ մեկի քիթը չարնեց, բայց ասած է՝ «Տատն ամեն օր գաթա չի թխիլ»:

Մեկ անգամ մի եղը կորցրեց. շատ ման եկավ, վերջը մի գո-

ռոցի ձայն հասավ ականջը։ Մինչև ինքը ականջ կդներ, որ տեսներ ո՛րտեղից է գալիս ձայնը, իր քաջ շները—Խեղդանն ու Կտրանը—ավելի շուտ իմացան տեղը և նետի պես թռան դեպի ձայնը։ Գոռոցը հասարակ բառանչ չէ. այդ ձայնը հանում են միայն գազանների ճանկ ընկած ժամանակը, և այդ պիտեն՝ ինչպես տավարներն ու մարդիկը, նույնպես և շները։

Արևամանուկը ոչ մի զենք չուներ, բացի մի հաստագլուխ մահակից։ Մահակը ձեռին՝ վազեց շների ետևից և նրանց գտավ մի ձորակի մեջ հաչելիս։ Հեռվից նկատեց, որ մի գազան վայր էր ձգել ահագին եզանը, թանթուլները դրել նրա մեջքին, իսկ գլուխը դեպի շները ծռած՝ այնպես կատաղի կերպով նայում է, որ աչքերից կրակ է թափվում։ Շները հաչում էին հեռվից, պոչները ներս քաշած, և սիրտ չէին անում գազանին մոտենալ։

Արևամանուկը՝ էլ չմտածելով թե ինչ պետք է աներ արդյոք, սաստիկ բարկացավ շների վրա և գոռաց. «Խեղդա՛ն, խեղդի՛ր, Կտրա՛ն, կտրի՛ր», ու ինքը մի ճարպիկ ոստյունով թռավ ընկավ գազանի մեջքի վրա ու բռնեց նրա վզիցը։ Այդ տեսնելով՝ շները սիրտ առան ու հախուռին գազանի ետևից։ Գազանը բարկացավ և ցատկեց տեղիցը, բայց նրանից պոկ չեկան ոչ Արևամանուկը և ոչ շները։ Գազանն ավելի կատաղեց. երեսը շրջեց, բայց սրավ ահագին ըռեխը. և ուզում էր Արևամանուկի գլուխը հախուռել ու փշրել, բայց նա իսկույն ձեռքը ձգեց գազանի բերանը ու լեզվի տակիցը այնպես պինդ բռնեց քաշեց, որ գազանի թանթուլները թուլացան և նա սկսեց խոխոռացնել։ Գազանը որ խեղճացավ, թուլացավ, Արևամանուկը նրան իր տակն առավ, աջ ոտքը նույնպես կոխեց գազանի բերանը և երկու ձեռքով քաշեց նրա լեզվիցը։ Այդ միջոցին Խեղդանը հախուռեց գազանի բկիցը, Կտրանն էլ փութաստակերից։ Այսպես միացած ուժով գազանին անշնչացրին, սատկեցրին։

Քախ ու քրտինքի մեջ կորած՝ հետ քաշվեցավ Արևամանուկը, և նոր տեսավ, թե ինչ վիշապ էր իր սպանածը։ Վագր էր, մի ահագին ու քավթառ վագր, որ բոլոր շրջակայքի վրա իշխում էր։ Նրա երկյուղից ոչ ոք չէր համարձակվում տավար կամ ոչխար տանել այն տեղերը, ուր որ տարել էր Արևամանուկը։ Ամբողջ գյուղերով աշխատում էին նրան սպանել, բայց չէին կարողանում։

Ծղը վաղուց արդեն շունչը փչել էր։ Անիրավ գազանը մի հատ

հարվածով կոտրել էր նրա մեջքի սեռը և մի ծվեն կաշի էր հանել։

Արևամանուկը մաշկեց գազանը ու մորթին քաշ տալով՝ գնաց տուն։ Նրա այս քաջագործության համբավը շուտով տարածվեց ամեն տեղ։ Տասնհինգ տարեկան հասակում վագր խեղդել,—հեշտ բան չէ։ Բայց ով որ իմանում էր, թե այդ քաջությունը Արևամանուկն է արել, չէր զարմանում. ասում էին՝ նա կարող է աւյուծի բերան էլ ճղել մեն մենակ, առանց շների օգնության։

Արմավանցիք սովորություն ունեին, որ երբ մեկը մի քաջություն էր անում, նրա վրա գովասանական երգ էին շինում ու երգում ամեն տոնի օր։ Երգում էին տղերքն ու աղջկերքը ձեռք ձեռքից բռնած, խմբով ու պարելով։ Այս անցքից հետո Արևամանուկի վրա էլ շինեցին մի գովասանական երգ, որ ասում էին տղերքն ու աղջկերքը փոխ առ փոխ։ Ահա՛ այդ երգը.

— Աղջկեք, պար բռնեցեք,
Արմիկի երես գովեցեք.
Ա՛յ երես, շարմաղ երես,
Դու մեզ չըթողնես սևերես։

«Բարձր սարեն պաղ ջուր կուգա,
Արմիկի երես կըլվա.
Ա՛յ երես, արև երես,
Քո շափաղով մեր սիրտ կերես»։

— Աղջկեք, պար բռնեցեք,
Արմիկի աչքեր գովեցեք.
Ա՛յ աչեր, սիրուն աչեր,
Արևի պես փայլուն աչեր։

«Արմիկի աչերն արեգակ,
Մեզի կուտա լույս ու կրակ.
Ա՛յ աչեր, վառ վառ աչեր,
Մանուշակի թաո թաո աչեր»։

— Աղջկեք, պար բռնեցեք,
Արմիկի կռներ գովեցեք.

Ա՜յ կռներ, ուժեղ կռներ,
Դուք կըշարժեք մեծ մեծ լեռներ։

«Արմիկի կռներն է գերան,
Կըպատառի վագրի բերան.
Ա՜յ կռներ, գլոտ կռներ,
Դուք կըբանաք մեր փակ դռներ»։

— Աղջիկնե՛ր, պար բռնեցե՛ք,
Արմիկի հասակ գովեցե՛ք.
Ա՜յ հասակ, բարձր հասակ,
Քեզ կըվայելե դափնյա պսակ։

«Արմիկի հասակն է սոսի,
Շուքը մեզնից չըպակասի.
Ա՜յ հասակ, չինար հասակ,
Ո՞վ չի տար քեզ դափնյա պսակ։

(Միասին և թռչկոտելով)

Ո՞վ պատռեց վագրի բերան,
Արմիկ պատռեց վագրի բերան.
Վագրի բերան—ահա՛ այսքան—
Ժանիքները մեկ. մեկ գերան...

Ապրի Արմիկ, ապրի շատ օր,
Իր Թշնամին ընկնի գլոր...

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

1.

Երբ որ Արևամանուկը հասավ տուն, վագրի մորթին ուսովը գցած, տանեցիք չհավատացին, որ այն ամեհի գազանը նա իր ձեռքովն է սպանել, այն էլ սարսափելի կռվով։ Վագրի հետ կռվել ու անվնաս մնալ, իրավ որ հավատալի բան չէր։

— Արմիկ, ասաց հայրը, ոչ մի տեղդ չի՞ ցավում արդյոք։

— Ոչ, հայրիկ, ոչինչ ցավ չեմ զգում, միայն կարծես թե սոսափիկ հոգնած լինիմ։

— Վնաս չունի, հոգիս, եթե միայն հոգնած լինիս. հապա ինչո՞ւ են պատռտրված շորերդ։

Այս խոսակցությունից մի կես ժամ չանցած՝ տեսան որ Արևամանուկի երեսը դեղնում, սիրթնում է։

— Արմիկ ջան, գլուխդ չի՞ ցավում արդյոք—հարցրեց մայրը, ջրդու գլուխը շփելով։

Արևամանուկը այլևս չկարողացավ պատասխանել. նրա ուշքը գնաց և նվաղեց։

Իսկույն վրա թափվեցան ամեն կողմից, երեսին ջուր սրսկեցին, շորերը հանեցին— և ի՞նչ տեսան—մարմնի վրա էլ մի ողջ տեղ չկար, բոլորն էլ կապտել էր։ Շատ տեղ գազանի ճանկերը ցցվել էին, և այնքան ուռած տեղեր կային, որ հենց իմանաս շանաճանճեր են թափվել վրան ու խայթոտել։ Միայն երեսն էր ազատ մնացել հարվածներից։

Արևամանուկը այդ բոլոր հարվածներին դիմացել էր առանց ցավ զգալու։ Այդպես է լինում տաք կռվի ժամանակը։

Բայց երբ որ քրտինքը ցամաքեց,— բոլոր մարմինն սկսեց սարսռել։ Ցավը մի տեղ չէր, երկու տեղ չէր, որ ասեր՝ այս ինչ կամ այն ինչ տեղս է ցավում։ Այդ որ տեսան, էլ ժամանակ չկորցրին. իսկույն մի քանի այծ մորթեցին և նրանց տաք տաք մորթիովը փաթաթեցին Արևամանուկին։ Հավաքվեցան դեղ ու դրմբ իմացող պառավներն էլ, և զանազան հոտավետ ծաղիկներ եփ տվին ու ջուրը խմացրին Արևամանուկին։ Նրանք շատ լավ էին իմանում կտրածի, ջարդածի, կոտրածի դեղերը, և հենց միայն այդ էր հարկավոր որ գիտենային, որովհետև ուրիշ ցավ չէր պատահում։

Արևամանուկը ուղղակի հիվանդացավ. պառկեց տեղումը ու էլ շուտ չի վեր կացավ։ Նա կարծես շատ էր ուրախացել, որ հիվանդացել է, որովհետև նրան այնպես ծառայում, պատիվ էին տալիս, որ առաջ ժամանակը տեսած չէր։ Նրան այնպես էին պահում, պահպանում, որ ցավի սաստկությունը բնավ չէր զգում։ Այդ ժամանակը պառավներն էին իրանց հին զրույցներովն ու հեքիաթներովը նրա ուշք ու միտքը գրավում, իսկ քնած ժամանակն

էլ՝ քաղցր երազները: Մայրը հո՝ մի րոպե մտիկը չէր հեռանում և ինչ ապիդ կերակուրներ ասես, որ չէր եփում, ուտեցնում:

«Այս ի՞նչ լավ բան է եղել հիվանդ լինելը», ասում էր Արևամանուկն ինքն իրան: Առողջ ժամանակս ինչ որ ուզում էի՝ չէին տալիս, հիմա այնպես բաներ են ուտեցնում, որ կյանքիս մեջ առաջին անգամն եմ համը տեսնում: Ել ի՞նչ լավ հեքիաթներ են ասում: Առաջ այնքան աղաչում էի, ոչինչ չէին ասում»:

Ճշմարիտ որ շատ լավ դրույցներ էին պատմում: Այդ դրույցները այնպիսի բովանդակություն էին ունենում, որ նրանով հասարյա թե լրանում էր Արևամանուկի կրթության պակասը: Այդ դրույցներից նա ավելի փորձառություն էր ստանում և ինքն իրան ասում էր. «Ինչքա՜ն հիմարություն է՝ չիմանալ, թե մեզանից առաջ ապրող մարդիկը ի՞նչպես են եղել ապրելիս, ինչի՛ց են վնասվել և ինչի՛ց օգուտ քաղել: Եթե այդ չիմանանք, էլ ի՞նչպես կարող ենք խելոք կերպով ապրել աշխարհքիս երեսին: Օրինակ, ի՞նչ հիմարություն էր իմ արածը—առանց զենքի՝ ուզղակի ընկնել վագրի դիրկը—այդպես միայն խելագարը կանե: Ա՜խ, ինչքա՜ն հիմար եմ եղել, ես այդ նոր եմ հասկանում»:

Այսպես ահա ամեն մի դրույցից հետո՝ մեր Արևամանուկը մի նոր մտածմունքի մեջ էր ընկնում և նոր խելքի գալիս: Պետք է ասել, որ այդ այն դրույցների լավությունից էր, որ նրան պատմում էին:

2

Մեկ անգամ, երբ որ Արևամանուկն արդեն լավանալու վրա էր, նրան դուրս բերին պանիցը և տարան մի մեծ ծառի շվաքում պառկեցրին, որ ավելի մաքուր ու զով օդ շնչե: Մի հասարակ կապերտ փռեցին, վրան մի բարձ դրին. Արևամանուկը կռնեց նրա վրա, իսկ պառավները նստոտեցին նրա բոլորի շուրջ՝ կանաչ խոտի վրա: Մայրը որդու գլխավերևը նստած՝ շիտում էր նրա գլուխը, շոկում, մաքրում էր նրա ոսկեթել մազերը, իսկ պառավները պատասխան էին տալիս Արևամանուկի ամեն մի առաջարկած հարցմունքին՝ երկար զրույցով:

— Ա՜խ, ինչպես ուրախ եմ, որ էլի տեսնում եմ Մասիսի երեսը,— ասաց Արևամանուկը և հարցրեց պառավներից մեկին.— Նանե՛, ինչի՞ցն է, որ Մասիսի գլխի ձյունը չի հալվում:

— Նրա համար չի հալվում, հոգիս, որ մեծ նավը չբացվի և ոչ-րևից ու անձրևից չփչանա։

— Այդ ի՞նչ նավ է, նանե, ես չեմ հասկանում։

— Դրա պատմությունը երկար է, հոգիս. կարճն այս է, որ մի ժամանակ արարած աշխարհքս ջրով ծածկվել է. միայն մեկ մարդ է ազատվել իրա որդիներանց, իրա կնոջ ու հարսների հետ, և ազատվել է այսպես։ Մի մեծ, խիստ մեծ նավ է շինել. երբ որ ջրերը բարձրացել են, նավն էլ հետն է բարձրացել, մինչև հասել է Մասիսի գլուխը, նրա վրա նստել։ Այնտեղ այնքան մնացել են, մինչև ջրերը հետ են քաշվել։ Հետո դուրս են եկել նավիցը, վայր են իջել սարիցը և տեսել որ ի՞նչ, էլ երկրիս երեսին ոչ մարդ է մնացել, ոչ անասուն. ամենքին էլ ջուրը խեղդել, քշել, տարել է։ Այնքան լավ է եղել, որ նա իր հետ վերցրած է եղել ամեն տեսակ օգտակար անասուններ։ Դրանք սկսում են նոր մեկանց շատանալ և էլի լցվում է երկիրը թե մարդկերանցով և թե անասուններով։ Ահա այդ ժամանակ, երբ որ սարիցն իջել են, իսկույն ձյուն է ևկել և ծածկել մեծ նավը։

— Այն մարդի անունն ի՞նչ է եղել, նանե։

— Նրա անո՞ւնը... սպասիր... Նավ, Նով, Նո... ինչ որ է, այսպես մի բան է. լավ չէ մխոս։

— Դե որ այդպես է, արի ասենք՝ շենքն ու շինողը իրար անվանակից են։ Ինչ էլ լինի անունը, այդ ոչինչ, երևում է միայն, որ այդ մարդը ամենից խելոքն է եղել, որ կարողացել է իր գլուխն ազատել։

— Մենակ խելոքությունը բավական չէ, հոգիս. պետք է արդար էլ լինի եղած, որ աստված միայն նրան է ազատել։ Եվ ճշմարիտն էլ այս է։ Ասում են, որ այդ ժամանակ մարդիկը շատ անիրավացել են, շատ մեղավոր են եղել, միայն Նովն է եղել արդարը։ Ասում են, որ նավը նա ինքը չի շինել, այլ ուրիշին է շինել տվել։ Նավը շինողը շատ խելոք, շատ իմաստուն ու ճարտար մարդ է եղել; բայց ինչ կանես որ արդար չի եղել։ Նա իր համար էլ մի առանձին սենյակ է շինել նավի մեջ, մտածելով, թե ես չեմ հավատում, որ ջրհեղեղ կլինի, բայց, ով գիտե, բան է, եթե լինի, ես կմտնեմ իմ սենյակս։ Եվ ի՞նչ ես կարծում։ Գալիս է ջրհեղեղը, այդ մարդն էլ մտնում է իր սենյակը, բայց որովհետև արդար չի լինում, առաստաղը խորտակվում է անձրևներից և այն-

քան ջուր է թափվում մեջը, որ նա իր շինած ամենից ամուր սենյակումը խեղդվում է։ Նով նահապետը շատերին է ուզում ազատել, բայց ամենի սիրտն էլ քարանում է, ոչ ոք չի լսում նրան։ Մի պառավ կնկա ասում է. «Նանե, եկ մեր նավի մեջը մտիր, հիմա որտեղ որ է ջրհեղեղ կլինի». իսկ նա պատասխանում է՝ «Դեռ սպասեցեք, ես հաց եմ թխում»։ Բայց ի՞նչ, դեռ հացը թոնրումը, մեկ էլ տեսնում է՝ հրես թոնրի միջից ջուր է որ քըլթքլթալի դուրս է գալիս։ Պառավն այնպես շշկլվում է, որ դլխիվայր ընկնում է թոնրի մեջն ու խեղդվում։

— Ես հիմա հիշում եմ, Նանե, որ դու մեկ անգամ ասացիր, որ այդ արդար մարդը մեր նախահայրն է, մեր մեծ պապը։

— Իհարկե, նա մեր նախահայրն է, մեր նահապետն է։ Նա մեր Մասիս սարի վրա է ազատվել ջրհեղեղիցը, մեր աշխարհումն է սպրել, մեր աշխարհումը թաղվել։ Բայց որովհետև աշխարհիս բոլոր մարդիկը, բոլոր ազգերն ու ցեղերը նույնպես նրանից են հառաջ եկել, այդ պատճառով նա ամենքի նախահայրն է, մենակ մերը չէ։ Միայն, իհարկե, մեծ բաժինը մերն է. որովհետև մեծ նավը մեր սարի վրան է, մեծ պապը մեր երկրումն է թաղված. ամենից մոտիկը մենք ենք։ Մենք նրա անբաժան զավակներն ենք, նրա տան բնակիչները. իսկ մյուսները՝ բաժանված, հեռացած։

— Ուրեմն մենք մի ուրիշ նախահայր էլ ունինք, որ միայն մերն է և ուրիշները նրանից բաժին չունին։

— Ինչպես չունինք։ Ամեն ցեղ իր սեփական նախահայրն ունի, մենք էլ ունինք, և մերն ամենից քաջն է, ամենից ճարտարը։

— Բա ինչո՞ւ ինձ չես պատմել, Նանե։

— Ա՜յ, հիմա կպատմեմ, հոգիս, եթե ուզում ես. և պետք է ուզենաս, որովհետև դու նրանից շատ հեռու չես. շատ, շատ որ հեռու լինիս, պետք է նրա թոռան թոռի թոռը լինիս։ Ուրեմն նրանից մինչև քեզ միայն վեց պորտ է անց կացել։

— Այդ շատ լավ է։ Դե մեկ պատմիր տեսնեմ, նա ի՞նչպես մարդ է եղել. տեսնեմ ես էլ կարո՞ղ եմ նրա նման դառնա՞լ թե ոչ։

— Իհարկե, նրա նման պիտի լինիս, հոգիս. դեռ պետք է աշխատես՝ նրանից էլ անցնել. և կանցնես, եթե մյուս անգամ

խելագարության չանես, աչքերդ չխփես ու ընկնես վագրի պիրկը։

— Այդ թող, նանե, մարդ որ գժության չանե, բա ի՞նչպես կխելոքանա։

— Դե լսիր, հոգիս։

Այստեղ պատմվն սկսում է պատմել մեր Հայկ նահապետի պատմությունը՝ մոտավորապես հետևյալ կերպով։ Ասում եմ մոտավորապես, որովհետև պատմվն այնքան դեղցիկ էր պատմում, որ Արևամանուկին թվում էր, թե նրա ասածները բոլորն էլ իր աչքովը տեսնում է. իսկ ես այդ շնորհքը չունիմ։ Հուսով եմ միայն, սիրելի ընթերցող, որ ինչքան էլ ձանձրալի լինի իմ պատմելու ձևը, դուք սիրով կկարդաք և շատ անգամ կկարդաք, որովհետև մեր սիրելի նախահոր, մեր պապերի պատված ու պաշտած Հայկ նահապետի պատմությունն է, որ բոլորովին ճշմարիտ է և ոչ թե մի հնարովի հեքիաթ, կամ զրույց։

3

«Երբ որ Նոյ նահապետը իջնում է Մասիս սարիցը և բնակում նրա ստորոտումը, այստեղ նրա որդիքն ու թոռները սկսում են անշատ շատանալ։

Այսպես անցնում է մի հարյուր, երեք հարյուր, չորս հարյուր տարի. մի խոսքով՝ էլ հայտնի չէ թե ինչքան. Մասիսի շրջակայքը առաջվա նման մարդով լցվում է։

Ինչպես որ լճի մեջ՝ երբ որ մի քար ես գցում, ջրիցը բոլոր-բոլորակ բոլորակ ալիքներ են բարձրանում ու մղվում դեպի ափերը, այսպես էլ մարդիկը երբ որ շատանալ են սկսում, Մասիսի բոլոր-շուրջ ալիքի բոլորակների նման տարածվում են։ Բայց քարը որ լճի մեջն ես գցում, նրա բարձրացրած ալիքները վերջի վերջը ավելի դեպի այն կողմն են թեքվում, որ կողմը ցածր է։ Հենց այսպես էլ մեր շատացած մարդկանցն է պատահում։

Երբ Մասիսից բավական հեռանում են, նրանց համար ամեն տեղ ապրելը միակերպ հեշտ չի լինում։ Մարդիկն աշխատում են քարձր ու ցուրտ տեղերից փախչել ու դեպի ցածր ու տաք տեղերը գնալ, որ ապրելն ավելի հեշտ լինի։

Այնպես է պատահում, որ դեպի հարավ գնացողները նկատում են, որ քանի հեռանում են, այնքան իրանց համար լավ է լինում.

երկիրն ավելի պտուղ է տալիս և ամեն ինչ առատ է։ Այդ լսում են և մյուս կողմեր գնացողները և սկսում են իրանց ցուրտ լառնելուց իջնել ու հեղեղի նման թափվիլ դեպի հարավ։ Բռնում են երկու մեծ գետերի—Եփրատի ու Տիգրիսի—ընթացքը և նրանց հետ գնում։

Գնում են գնում—շատ ու քիչն աստված գիտե—մինչև նրանց առջև երկարումակ ձգվում է մի մեծ, շատ մեծ դաշտ։ Էլ ոչ մի սար, ոչ մի բլուր, ոչ մի քար—այլ հարթ, հավասար դաշտ, բայց ի՞նչ դաշտ. աստծու ամենայն բարութիւնովը լիքը։ Այն ժամանակվա մարդիկն էլ հենց այդպիսի մի տեղ էին փնտրում, որ ոչ վարեն, ոչ ցանեն, ոչ մրսեն, բայց ամեն ինչ ուտեն։

Այս նոր երկրի համբավը տարածվում է ամեն տեղ։ Ամեն տեղից մարդիկ են գնում, որ տեսնեն՝ ճշմարիտ այնպե՞ս է, ինչպես որ պատմում են. և երբ որ ատուգում են, գալիս են իրանց տունը տեղը քոչացնում, չվում նոր երկիրը։

Այդ ժամանակները մեր պապ Հայկը այստեղ է լինում կենալիս։ Նա տեղից չի շարժվում, բայց գնացող եկողները այնպես բաներ են պատմում, որ նա էլ է ցանկանում գնալ։ Ասում են՝ «Այնպիսի երկիր է, որ լեզվով պատմել չի լինիլ։ Ամենայն տարի Եփրատն ու Տիգրիսը այնպես հորդանում, վարարում են, որ ափերից դուրս են գալիս և ջրում ամբողջ դաշտը։ Երբ որ հետ են քաշվում, սերմը պցում են նրանց թողած ցեխի վրա. էլ ոչ հերկել, ոչ ցաքանել, բայց արտ է դառնում, որ զարմանալի։ Ցորեններն այնքան բարձրանում են, որ ուղտը միջին չի երևում. տերևներր մաթի պես լայն լայն, հասկերը կռան չափ հաստ, երկու թզաչափ երկայն, մեջներին մինչև հարյուր, երկու հարյուր, երեք հարյուր հատիկ։ Մեկ չափ ցանողը երեք հարյուր չափ է վերցնում։ Յանդուռ տեղն էլ այնքան շատ է, որ ինչքան կուզես՝ ցանիր։ Ուրիշ էլ ինչ պաղեղենով, ինչ արմտիքով ասես՝ լիքն է։ Հազուղի ճութերը այնքան մեծ մեծ են, որ հեռվից նայողը կարծում է թե սև սև դոմեշքան են նստոտած վազան տակերին. ծիրանը մեր դեղձից էլ խոշոր, նուռը մեր ձմերուկի չափ, բայց էլի այնպես պտուղներ կան, որոնցից մեր երկրումը չկան»։

Ահա այս ամենը որ լսում է մեր պապ Հայկը՝ ինքն էլ է ուզում գնալ։ Հավաքում է իր որդիքրանցը և եղբայրներին, հայտնում է նրանց իր միտքը։ Եղբայրները չեն հոժարում, ասում

են՝ ինչո՞ւ թողնենք մեր երկիրը, մեր հողը, մեր ջուրը, մեր ծաղկապատ լեռները, մեր անմահական աղբյուրները, վերջապես մեր հորն ու մոր, մեր նախնյաց սուրբ գերեզմանները։

Հայկն ասում է՝ «Այդ շատ լավ եք ասում։ Դուք մնացեք այստեղ. այստեղ ապրեցեք, մեր երկիրը պահպանեցեք, իսկ ինձ թույլ տվեք գնամ, տեսնեմ այդ մարդիկն ո՞ւր են այդպես հեղեղի պես թափված գնում, կամ ի՞նչ են շինում այնտեղ։ Ես մեր երկրիցը ձեռք չեմ վերցնիլ, նրա սահմանիցը շատ չեմ հեռանալ։ Այնտեղ, ինչպես պատմում են, մի ուրիշ լավ բան չկա, բացի հացի առատությունից»։

Այստեղ պառավ տատն սկսում է հացի նշանակությունը հասկացնել Արևամանուկին։

«Հացը մի այնպիսի բան է, Արմիկ ջան—ասում է պառավը—որ ինչ տարի նա չի լինում, բոլոր ուտելիքներն էլ նրա հետ պակասում են, և երբ որ հացն առատ է լինում, մյուս բոլոր բաներն էլ առատ են լինում։ Օրինակի համար, երբ որ հաց չի լինում, եղ էլ չի լինում։ Հիմա կասես՝ ինչո՞ւ։ Նրա համար որ՝ արտ չեղած տարին խոտն էլ է պակաս լինում. իսկ կովը որ խոտ չուտի, լավ չարածի, ո՞րտեղից կաթ կտա, որ նրանից էլ մածուն, մածնից էլ եղ շինեն։ Խոտ չկա, մեղր էլ չկա. ինչո՞ւ. նրա համար որ՝ խոտ որ չինի, ծաղիկ էլ չի լինի, իսկ ծաղիկ որ չինի, էլ մեղուն ինչի՞ց կշինե մեղր։ Ծաղիկ չկա, պտուղ էլ չի լինի։ Կուտ չկա, ձու էլ չի լինիլ։

Երևում է, որ մեր պապը մի քանի անգամ սով տեսած է լինում։ Սկսում է պատմել, թե սովն ինչից է հառաջ գալիս։ Թե՝ երբ որ մի տարի, երկու տարի երկինքը կապվում է, գետինքն էլ չորանում է, էլ ոչինչ չի տալիս, էլ խոտ չի բանում, ծառը չի ծաղկում, աղբյուրը չի քլքլում, մարդ, անասուն սովամահ են լինում։ Ասում է՝ այդ նոր երկրումը դժվար թե սով պատահի, եթե ճշմարիտ է այն ամենը, ինչ որ ասում են։ Լավ կլինի ուրեմն, որ եթե այդ երկրի միջումը չինինք, գոնե նրա սահմանի վրա լինինք, նրանից մոտիկ լինինք։

Սրա վրա որդիքն ասում են. «Հայր, դո՛ւ գիտես։ Երբ որ դուս կամենում ես, մենք ի՞նչ կարող ենք ասել»։ Ծղբայրներն էլ ասում են՝ մենք էլ կդանք քեզ անց կկացնենք։ Մյուս օրը պատրաստություն են տեսնում. վրանները կարկատում, շինում են, ամանա-

չամանն, շորեղեն կապում են, մսխուաշներում դարսում, կապոտում, էշերը, ջորիքը բարձում, ձիանոնց վրա էլ իրանք նստում, ոչխար, տավար առաջներն անում, ճանապա ընկնում։

Երբ որ մեր պապը ճանապարհ է ընկնում, նրա հետ շատերն են քոչում։ Ասում են՝ Հայկը խելոք մարդ է. եթե նոր երկիրը լավ չինի, նա չի գնալ։ Մի հարյուր հոգի հենց Հայկի տանը կլիներ, մի քանի ուրիշ տուն էլ որ նրա հետ միանում են, ով գիտե՝ քանի հարյուր հոգի են դառնում։

Սրանք խումբ խումբ, տավարը ջոկ, ոչխարը ջոկ, հորթերը ջոկ,—որ կովերին չծծեն—ձիավորները ջոկ, բեռնավորները ջոկ. կռունկների պես կարգով ճանապարհ են ընկնում ու կամաց կամաց, այստեղ, այնտեղ իջնելով, գետերի, աղբյուրների ափերին, կամ արոտներում օրերով հանգստանալով՝ հասնում են մինչև նոր երկրի սահմանը։ Այդ նոր երկիրն ասվում է «Միջագետք», այսինքն գետերի մեջ եղած երկիր։ Այսպես նրա համար է ասվում, որ այն մեծ դաշտը, ուր գնում էին, երկու մեծ գետերի—Տիգրիսի ու Եփրատի—արանքումն էր։

Ահա այդ դաշտի հյուսիսային սահմանի վրա եղած լեռների ստորոտումն են իջնում։ Երկար ժամանակ այդտեղ մնալուց հետո՝ երբ որ լավ ծանոթանում են իրանց գնալու երկրին, վայր են իջնում լեռներից և մտնում են դաշտի մեջ։

4

Ճշմարիտ որ այդ դաշտը ամենայն բարութիւնով լիքն էր։ Մարդիկն իրանց մի օրվա աշխատանքը մեկ ամիս հանգիստ նստած վայելում էին։ Բայց այդ հանգստության ժամերը զուր չէին անց կացնում, այլ լավ լավ բաների վրա էին խոսում, մտածում, ուրախություն անում, զվարճանում։ Զանազան տեղերից հավաքված մարդիկը այնքան սիրում էին միմյանց, ինչպես շատ տարի իրար չտեսած, իրար կարոտ քաշած հայր ու որդի, եղբայրներ, քույրեր։ Այնքան միաբան, այնքան սիրով էին, որ՝ ինչպես կասեն՝ գառն ու գայլը միասին էին արածում։ Մեր պապ Հայկին որ տեսնում են, այնպես են սիրահարվում վրան, որ սկսում են պաշտել։ «Ի՞նչպես կարելի է, ասում են, որ այս հրաշալի պատ-

կերի ու հասակի տերը, այս զարմանալի ճարտարությունն ու քաջությունն ունեցողը մեզ նման մի հասարակ մահկանացու լինի։

Եվ ճշմարիտ որ՝ մի հասարակ մահկանացու չէր մեր պապը։ Արմիկ ջան, աստված պահի, դու որ մեծանաս, իսկ և իսկ նրա նման կլինիս։ Ամեն քեզ տեսնելիս՝ իսկույն միտս է ընկնում այն բոլորը, ինչ որ լսել եմ մեր պապի գեղեցկության մասին։ Հաստաբազուկ, լայնաթիկունք, բարձրահասակ, աչքերը քո աչքերի նման, մազերը՝ քո մազերի։ Նրա ձգած նետն ու պարսաքարը նշանից վրիպում չի եղել։ Այնքան ուժով է եղել, որ նրա գործ դրած զենքն ու զրահը ոչ ոք չի կարողանում եղել ոչ հագնել և ոչ գործ ածել։ Նրա խելքն ու ճարտարությունն էլ հետո կտեսնես։

Այսպես, ինչպես ասացի, այդ ընդարձակ դաշտի մեջ տարածված բոլոր մարդիկը իրար հետ շատ և շատ սիրով էին ապրում։

Միշտ բոլոր ցեղերի նահապետները հավաքվում են, միասին խորհուրդ անում, և ինչ որ պետք է լինում իրանց երկրի համար, շինում են։ Օրինակ՝ տեսնում են, որ դաշտի ինքնիրան ջրվող մասը օրեցօր քչության է անում,—որովհետև մարդիկ էլ այդ դաշտի մյուս բերքերի նման սկսում են խիստ առատանալ,—մեծ մեծ ջրանցքներ ու լճեր են շինում, որ թե ավելի հետու տեղեր ջրեն և թե երաշտ տարիներին ջրի պակասություն չլիրեն, լճերի ջրովը ջրեն։ Այսպես շատ անապատ ու անջրդի տեղեր են ջրովի շինում և շոր տեղերը՝ գեղեցիկ ծառաստաններ և այգիներ։

Տեսնում են որ ճահճուտ տեղեր կան, ցամաքեցնում են, վնասակար գազանները կոտորում են, գետերի ու ջրանցքների վրա անթիվ կամուրջներ են շինում։ Օր չի լինում, որ մի նոր գյուտ չանեն։ Մեկը մի նոր ջրաղաց էր հնարում, մյուսը մի նոր տեսակ սայլ, մեկը գեղեցիկ՝ կավե ամաններ էր շինում, մի ուրիշը աղյուս, խողովակներ, ջրմուղներ։ Կանայքն իրանց տանու ձեռագործներն էին սկսում ավելի նրբացնել։ Առաջ որ միայն բրդից ու մաղից էին գործվածքներ անում, այստեղ դրանց վրա ավելացնում են բամբակն ու մետաքսը, որոնցից շատ բարակ գործվածներ էին անում և բարակ էլ հագնում։ Ամեն մի արհեստավոր, թե դարբինը և թե ոսկերիչը, թե հյուսն և թե որմնադիրը, թե դիմնագործը և թե երկրագործը օրեցօր կատարելագործում էին իրանց արհեստը,

օրեցօր մի նոր բան էին հնարում, մի նոր բան ավելացնում։ Այս պատճառով էլ քիչ ժամանակի մեջ անթիվ գյուղեր շինեցին գեղեցիկ աղյուսյա պատերով և ով գիտե քանի քանի էլ քաղաք—ամուր պարիսպներով, բարձր աշտարակներով, լայն կամուրջներով։

5

Երբ որ մարդիկ այսպես սիրով, այսպես խաղաղ ու բախտավոր ապրում էին, մեկ էլ—ի՞նչ տեղից—մի չար քամի է փչում, բոլորի սիրտը, բոլորի միտքը պղտորում։

Առաջվան բարի ծերերը մեռնում են, նրանց տեղն անցնում են խռովարար, գոռոզ և չար մարդիկ։

Այդ չարերի մեջ ամենից չարը լինում է Բել անունով մի ահագին հսկա, մի գազան մարդ։ Մյուսները թեպետ չար են լինում, բայց և շատ վախկոտ ու թուլասիրտ են լինում, բայց Բելը ոչ թե մարդուց, այլ աստվածանից էլ չի վախենում և կարծում է թե ինքն էլ մի աստված է։ Իրանից վախեցող մարդիկ նրան այդպես էին ասել, նա էլ հավատացել էր, և կարծում էր, թե ինքը եթե ճշմարիտ աստված չէ, անպատճառ աստծուց սերունդից է։

Մեկ անգամ, երբ որ բոլոր ցեղերի նահապետները հավաքված են լինում, որ իրանց հոգսերի մասին խորհուրդ անեն, այդ տեղ են լինում թե մեր պապ Հայկը և թե իմ ասած աժդահա Բելը։ Խոսք խոսքի են գալիս, մեջները ահագին վեճ է բարձրանում, մեկն ասում է՝ այսպես լավ կլինի, մյուսը թե՝ չէ, իմ ասածն է լավը։ Հայկը տեսնում է, որ առաջվան սերն ու համաձայնությունը վերացել է, սրտին շատ ցավ է լինում. վեր է կենում տեղից ու դառնալով դեպի խորհրդականները՝ ասում է.

— Հայրեր և եղբայրներ, ինձանից ձեզ խրատ չի հասնիլ, որովհետև ձեզանից շատերը այնպիսի պատկառելի տարիքի տեր են, որ ես նրանց որդու տեղ կհամարվիմ։ Ես ուզում եմ ձեզ ասել միայն, որ թողնեք ձեր վեճերը։ Մենք հիմա մի ուրիշ գործ ունինք կատարելու։ Մեր մաքուր ու անարատ արտերի մեջ վնասակար բույսեր են բսել, պետք է միացած ուժով այդ վնասակար բույսերը քաղհանենք, մի տեղ հավաքենք և կրակ տանք։

Այս խոսքի վրա այնպես են լռում ամենքը, որ կարծես համբանում են, և սկսում են իրար երեսի մտիկ տալ և ավելի նայում

ն Բելի երեսին, որ սկսել էր սիրթնել։ Այս խոսքով մեր պապը «արտերի» մասին չէր խոսում, այլ մարդկանց «արտերի»։ Ուզում էր ասել՝ մեր մէջ շատ մարդիկ են երևացել, որոնք պղտորում են մեր անարատ արտերը։ Երկրի խաղաղությունը պահանջում է, որ այդ մարդկանցը պատժենք։ Բելը որ իրան վրա է առնում այս խոսքը, բարկությունը զսպելով՝ սառը կերպով պատասխանում է.

— Ես կարծում եմ, խոտերն այնքան վնաս չեն տալ մեր արտերին, որովհետև իրանց հողի վրա են բուսած՝ երկուսին էլ բավական նյութ կլինի. բայց եկովի մանգաղաթև թռչնիկներ կան, որ չես իմանում ո՞ր տեղից են թռել եկել՝ դրանք փչացնում են մեր ցորենի հասկերը։

Բելն էլ է մեր Հայկի պես մութ խոսում։ Նա մեր պապին և նրա հետ գնացածներին մանգաղաթև է անվանում, մանգաղն այնի դի նմանացնելով, որովհետև մերոնք հայտնի են լինում այնտեղ ինչպես քաջ նետաձիգ աղեղնավորներ։ Նրանց համարում է եկովի, որովհետև ինքն այնտեղ է լինում ծնված, իսկ մերոնք ամենից հետո են լինում գնացած։ Այս էլ պետք է ասենք, որ այդ գոռոզ Բելը սուր ու աղեղ բանեցնելը Հայկից էր սովորել, նա մի ժամանակ շատ սիրում էր Հայկին և միշտ նրա հետ էր որսի գնում, որ ավելի լավ վարժվի։

— Մանգաղաթև թռչունները եթե չըլինին—պատասխանում է Հայկը—մորեխները իսպառ կփչացնեն մեր արտերը։

1883

ՕՁԱՄԱՆՈՒԿ ԵՎ ԱՐԵՎԱՀԱՏ

Ձմեռն էր։ Հասակավոր մարդիկը հավաքվել էին օդեքը, այնտեղ էին զրույց անում, հեքիաթ ասում և իրանց առօրյա հոգսերի վրա խոսում, խորհրդածում։ Գյուղնազ տատի թոռներն էլ՝ քուրսու շուրս կողմովը բոլորված՝ իրանց տատին էին հեքիաթ ասել տալիս՝ ականջ դնում։

Մի երեկո Գյուղնազ տատը մի քիչ «չեմ-չեմ» անելուց հետո՝ սկսեց Օձամանուկի ու Արևահատի հեքիաթը, որ երեխեքը դեռ չէին լսած, և աչքերը շուրս արած՝ ականջ էին դնում։

Ա.

— Դե լսեցեք, երեխեք, սկսեց Գյուլնազ տատը։

«Շատ հին ժամանակներում, մի հեռու երկրում, Մասիս սարի մյուս երեսից էլ դեռ շատ դենը, մի թագավոր էր լինում։ Այդ թագավորը շատ հարուստ էր. ոսկին ու արծաթը անհամբարք, ղորքն անթիվ, շատ ու շատ քաղաքների տեր. բայց զավակ չուներ, այդ պատճառով իր ունեցած անթիվ դանձն ու հարստությունը աչքին չէր երևում։

Ինչքան հեքիմ, ինչքան ջադուգ, ինչքան բժիշկներ են գալիս, դեղ ու դուղ անում, ոչինչ չի լինում։ Հետո՝ էլ գրբաց. ասես, վալ. չի ասես, դերվիշ ջադուքյար, չինդար, ոչով ոչինչ չի կարողանում անել։

Թագավորը տեսնում է, որ մարդկանցից օգուտ չկա, հույսը դնում է աստուծո վրա։ Ամենայն օր մատույց է անում, ապքատնեերին առատ ողորմություն է բաժանում, օրը յոթն անգամ աղոթք է անում, ծունր դնում, աղաչանք անում աստծուն—չի լինում, չի լինում, չի լինում։

Մեկ օր էլ՝ իրա մտքի խորն ընկած, հույսը կորցրած, այդ թագավորը ման է գալիս իրա պարտեզումը տխուր ու տրտում, մեկ էլ տեսնում է՝ հրես մի սիրուն շահմար օձ՝ իր ճուտերը գլխին հավաքած՝ ինքն ապառաժի վրա մեկնվել, արևգուն է արել, ճուտերն էլ խաղ են անում իրանով.—որը մոր վզովն է ցամաքում, որը փորի տակն է մտնում, որը գլուխն է նրա բերանը կոխում, կամ հոտոտում, լպզոտում։

Թագավորն այդ որ տեսնում է, մնում է տեղն ու տեղը սառած, փետացած։ Մտիկ է տալիս, մտիկ, հետո մի խոր հոգոց քաշելով ասում է.

«Փառքդ շա՞տ լինի, արարիչ աստված, օձի սիրտն էլ ես սեր գցել, որ իրա ձագերին սիրի, գուրգուրի. բայց ինձանում, դու էլ գիտես, որ քո տված սերը կա ու կա. ինչո՞ւ չես ինձ էլ մի օձի ձագ տալիս, որ ես էլ նրան սիրեմ, նրան գուրգուրեմ, նրանով մխիթարվիմ»։

Դու մի՛ ասիլ, աստծու դռները՝ հենց այդ խոսքն ասելիս՝ բացված են լինում։ Թագավորի այդ խոսքը աստծու ականջն է հասնում։

Սրա վրա մի տարի անցած չանցած, թագավորի կնիկը ծնում է ու բերում—ի՞նչ եք կարծում, ի՞նչ—մի օձի ճուտ։

— Ի՞նչ ես ասում, տատի, բացականչեցին մանուկները։

— Հապա՜, երեխե՛ք, մի օձի ճո՛ւտ։ Բայց ի՞նչ ճուտ։ Այդ ճուտը լինում է թե չէ՝ ամեն մի շունչն առնելիս, մեծանում է, դառնում մի աժդահա, մի ահագին վիշապ։ Ծնողքանը, տատմայրը և մյուսները ահ ու դողի մեջ ընկած՝ փախչում են, նրան թողում տեղն ու տեղը վեր ընկած։

Օձի ճուտը երբ որ տեսնում է, որ մենակ է մնացել, սկսում է լաց լինել։ Բայց ի՞նչ լաց, այնպես է ծվվում, ծկլթում, որ թագավորի բոլոր պալատը դղրդում է։

Թագավորին չէին իմաց տալիս, թե նրա կինը օձ է ծնել, բայց երբ օձի ձայնը թագավորի ականջն է հասնում, և նա սկսում է հարց ու փորձ անել, նոր ընկնում են ոտներն ու հայտնում, թե՝ թագավորն ապրած կենա, բա չես ասիլ, թագուհին մի օձի ճուտ է ծնել, որ հիմա ահագին վիշապ է դարել, ու նա է, որ այդպես ծվվում, ծղրտում է։

Թագավորն իսկույն միտն է բերում իր խնդիրքը ու մատը կծում է. «Հը՛մ, ասում է, ես ինչ որ ուզել եմ աստվածանից, նա էլ այն է տվել»։ Հետո իր մարդկերանցն ասում է.—Այդ վիշապն ի՞նչ մեծության կլինի, մի մարդու չափ կլինի՞։ Ասում են դեռ չկա մի մարդու չափ, բայց այնպես է մեծանում, որ մարդու մեծությունից էլ կանցնի շուտով։ Հետո թագավորն ասում է.—Հիմա ի՞նչ անենք, ինչ կա, կա։ Աստծու տվածն այդ է։ Օձ է թե վիշապ, իմ զավակն է. պետք է պահենք, պետք է բան տանք ուտելու, որ քաղցած չմեռնի։

Մարդիկը գնում են երթկովը ուտելու բաներ են գցում առաջը, բայց օձը չի մոտենում ոչ մեկ բանի, այլ հենց մի բերան ծվվում է։

Այդ որ իմանում է թագավորը, ժողովում է իր գիտուն մարդկանցը և հարցնում է նրանց, թե ինչ պիտի տանք այս օձին, որ ուտի, ես չեմ ուզում, որ դա քաղցած մեռնի։ Նրանցից մինը, որ ամենից իմաստունն է լինում, ասում է՝ դա ոչ մի բան չի ուտիլ, բացի աղջկանից։ Փորձեցեք և կտեսնեք որ իմ ասածը ճշմարիտ է։

Թագավորն ասում է.— Ո՞ւմ վրա փորձենք։ Դե բեր առաջ քո աղջիկդ տանք իրան, հետո ուրիշներիցը կուզենք։

Դրա վրա՝ մյուս խելոքներն ասում են.— Թագավորն ապրած կենա, թեպետ դուք ուղիղ դատեցիք, որ վճռեցիք ամենից առաջ այդ խոսքն ասողի աղջիկը գցել վիշապի բերանը, բայց դրա հետևանքը շատ վատ կլինի քեզ համար։ Մենք ամենքս էլ չենք խնայիլ մեր աղջկերքը, կտանք, բայց երբ որ հերթը հասնի ժողովրդին, բանն ուրիշ տեսակ կփոխվի։ Նրանք որ իմանան, թե իրենց աղջկերքը պիտի վիշապին տանք, մեջները խռովություն կընկնի, ամենքն էլ ոտքի կկանգնեն ու քեզ թագավորությունից կգցեն։ Լավն այն է, որ մարդիկ ուղարկենք ուրիշ երկրներ, որ գնան նրանցից աղջկերք փախցնեն բերեն։

Թագավորը տեսնում է, որ դրանց ասածը ուղիղ է, մարդիկ է ուղարկում Մասիսի այս երեսը, որ գան այնտեղից աղջկերք փախցնեն, տանեն։

Դե հիմա թողենք վիշապին, որ դեռ մի քանի օր քաղցած մնա, մենք էլ այն մարդկանց հետ գանք Մասիսի այս երեսը։

Մասիսի այս կողմումը մի մեծ գյուղ է լինում, անունը Արևան։ Գյուղի բնակիչները բոլորն էլ հայեր են լինում, ինչպես հիմա մենք ենք։

Այդ գյուղումը մի մարդ ու կնիկ են լինում կենալիս. երկու էլ աղջիկ են ունենում։ Կինը մարդու հետևակինն է լինում։ Աղջկերանց մեկն էլ մարդու առաջվա կնկանից է լինում, մյուսը հետևա կնկա հետ բերումի։

Մարդը իր հարազատ աղջկանը շատ էր սիրում, բայց խորթ աղջկանն էլ չէր ատում. իսկ ինչ որ կնիկն էր, նա ուրիշ տեսակ բնություն ուներ. շատ չար ու նախանձոտ սրտի տեր էր։ Նա իր աղջկանն էր սիրում, իսկ մյուսին ատելով ատում էր, նրա լույս արևը խավարացրել էր։

Մարդու աղջկա անունը Արևահատ էր, կնոջ աղջկանը՝ Մամխի։ Արևահատը հենց ուղիղ արևահատ էր. նրա երեսը արևի նման ջափաղ շափաղ էր անում, այնքան սիրուն էր. մյուսն էլ հենց ուղիղ մամխի էր—մամուխի պես սև, նրա թիկի նման փշփշոտ ու կոթռուճ։

Խորթ մոր բարկությունը շատ էր գալիս, թե ինչի իր աղջիկը այնքան տգեղ ու գեշ էր, իսկ Արևահատը այնքան սիրուն, այն-

քան պեղեցիկ։ Ամբողջ օրերով աշխատեցնում էր Արևահատին— աթաղ էր շինել տալիս, կով էր կթել տալիս, հաց էր թխել տալիս, աման էր լվանալ տալիս, խոտ ու դարման էր կրել տալիս, որ նրա սպիտակ ձեռները կինճոնտային, նրա շարմաղ երեսն այրվի, սևանա, նրա շիմշատ մեջքը կորանա, որ նրա ուժը պակասի, գունաթափվի, թառամի. բայց ընդհակառակն, նա ավելի էր ուժովանում ու պեղեցկանում, իսկ մյուս աղջիկը, որ աղջիկ-պարոնի պես էր մեծանում, օրեցօր ավելի էր նիհարում, ու գեշանում։

Արևահատը աշխատելուց չէր նեղանում. նա այնպես էր սովորել աշխատանքին, որ առանց ատիպեու էլ ինքը մի րոպե հանգիստ չէր նստում։ Հենց որ ծանր աշխատանքը վերջացնում էր, տղամարդի անելիքներն էլ ինքն անում, պրծնում էր, ձեռք էր պարկում իր մանածին ու դործքին։ Տանը ջահրա էր մանում, ջուր դնալիս էլ՝ իլիկը կամ սկսած դուլբան էլ հետը տանում, որ աղբրին, մինչև հերթն իրան կհասնի, մինչև կուժը կլցվի, ինքը պարապ չի կանգնի, լախտահաշի չտա, իր իլիկը մանի կամ գուլբան անի։

Ամեն բան Արևահատի ձեռքից գալիս էր—հորադործ, պետնադործ, ոստանադործ, կար, ձև, եփել, թխել, կթել, հարել, շինել, սարքել։ Մի խոսքով մի աղջիկ էր, որ հատը չկար. բայց ի՛նչ կանես, որ խորթ մոր ձեռք էր ընկել; իր արած բանը ինչքան լավ էր լինում, այնքան վատ էր թվում անգութ մորը։ Ամեն անդամ, չար գայլի նման, մի պատճառ էր փնտռում, ու անմեղ Արևահատին ոտի տակը գցում, տրորում, մաղերից քաշքշում, քիթ ու պռունկը արունլվա անում, մարդուն էլ հավատացնում, թե քո աղջիկը հոգիս բունի է հասցնում իր շարությունով ու կամակորությունովը։ Արևահատը չէր կարողանում իրան արդարացնել. ուզում էր մի խոսք ասել, արտասունքը խեղդում էր նրան. հայրն էլ հավատում էր կնոջ խոսքին ու բարկանում աղջկա վրա։

Արևահատը իր սրտի ցավերը միշտ իր մոր գերեզմանի վրա էր թափում։ Շատ անգամ գնում էր գերեզմանատուն, մոր գերեզմանի վրա չոքում, աղի արտասունք թափում, դանդաղվում, սիրտը հանգստացնում, էլ նո դալիս տուն։ Շատ անգամ մոր գերեզմանի վրա էր դնում գլուխն ու քնում, երազումը մորը տեսնում, վզովն ընկնում, փաթաթվում. նա էլ մխիթարում էր նրան ու խրատ էր տալիս, որ բարի լինի, բարի կենա, ամեն նեղության համբե-

րի։ «Աստված չի կորցնիլ անմեղին, ասում էր նա, միայն դու այնպես կաց, որ աստված քեզ հավանի, քեզ սիրի, այնուհետև նա իր պաշտպանությունը քեզանից չի խնայիլ, քեզ այդ նեղությունից կազատի»։ Այս խոսքերը լսելով՝ Արևահատը նոր ուժ, նոր հոգի էր առանում, մխիթարվում էր, ցավերը մոռանում, օրեցօր վարդի նման բացվում, մանիշակի պես՝ փնջվում։

Այնքան արդար ու անմեղ էր նրա հոգին, որ ամեն առավոտ երեկո աղոթք անելիս՝ նրան այնպես էր թվում, թե իր հոգին թռչում, վերանում է մինչև երկինքը, հասնում աստուծո աթոռին, այնտեղ նրա հրեշտակների հետ փառաբանում նրա անունը։

Ողորմությունն այնպես էր տալիս, որ նրա տված շատ քիչն էլ աղքատի աչքումը այնքան շատ էր երևում, որ խեղճ մարդը աչքերը երկինքն էր գցում, ու արտասուքն աչքերին՝ Արևահատի համար արևշատություն խնդրում։

Թե աստված էլ շատ սիրում էր Արևահատին, այդ մասին ես ի՞սկած չունիմ։ Երբ որ մի մարդու աստված չսիրի, չարը նրան չի ատիլ ու բարին նրան չի սիրիլ։ Բոլոր անմեղ արարածները նրան տեսնելիս ցնծում, խնդում էին, այնքան էին սիրում։ Իրանց տանու բոլոր կենդանիները, կովը թե եզը, ոչխարը թե այծը, շունը թե կատուն՝ խորթ մորը տեսնելիս փախչում էին կամ վրան խեթ խեթ մռիկ տալիս,—շունը հաչում էր վրան, կատուն չանգռում էր, կովը չէր թողնում իրան կթի, քացի քացի էր անում, ձին խրտնում էր, եզը պլըշում, այծն ու ոչխարը փախչում էին.—բայց այդ միևնույն կենդանիները, այդ անմեղ անասունները երբ Արևահատին էին տեսնում, շրջապատում էին նրան, փաղաքշում, լիզ տալիս, մեկմեկու հարու տալով՝ իրար ձեռքից խլում։ Կովը կթվելիս՝ երբ որ տեսնում էր թե Արևահատը լավ չի նստած՝ ինքն այնպես էր կանգնում, որ կթելը հարմար լինի։ Ջուրը կամ այդի գնալիս՝ շունը կշտիցը չէր հեռանում, որ նրան ամեն չարից, փորձանքից պահպանի, նրա հրամանին միշտ արթուն, միշտ պատրաստ լինի։

Ահա այսքան դեղեցիկ, այսքան բարի ու այսքան սիրելի էր Արևահատը. բայց ինչ կանես որ խորթ մոր սիրտը քարացել էր, խղճմտանքը մեռել, ամոթը կորել, խեղճ Արևահատի համար նոր նոր տանջանքներ էր հնարում։

Հենց այդ օրերումը գյուղումը լուր է տարածվում, թե հանդ

գնացող աղջկերքը էլ հետ չեն գալիս, մի վիշապ է լույս ընկել նրանց կուլ է տալիս։

Այս լուրը շատ ուրախացնում է խորթ մորը։

Ասում է, այս լալ դառավ. այս հիմար աղջկանը կուղարկեմ հանդ, թող գնա վիշապի բերանն ընկնի։

Մի օր կով ու ոչխար Արևահատի առաջն է անում, թե տալ հանդումն արածացրու։ Մի հաց էլ տալիս է, թե այս էլ կտանես հետդ ման կածես, երեկոյին էլի հետ կբերես, որ ես ուտեմ։ (Որովհետև հանդումը ման ածած հացը խիստ համով է լինում, ուզում է որ այն համով հացը ինքն ուտի)։ Շատ էլ բուրդ է տալիս, թե այս էլ մինչև երեկո բուրդը բարակ կմոանես, հետդ կբերես։

Արևահատը՝ կով ու ոչխար առաջն արած, քշում է նրանց, առանց իմանալու, թե մինչև ուր պիտի տանի։ Վերջապես՝ երբ որ հասնում է մի լավ կանաչկոտ տեղի, որ դեռ արածացրած չէր, այնտեղ նստում է, լլիկը մանում, իր դառն օրը լալիս. անմեղ անասուններն էլ մշմշալով արածում են։

Իրիկնապահին, արևի մարեմար ժամանակը, հենց որ ուզում էր թե վեր կենա տավարն առաջն անի, գնա տուն, մեկ էլ տեսնում է, որ ահա մի պառավ կնիկ կա կշտին կանգնած։ Վեր է կենում, որ շան առաջին կանգնի, որ պառավին չկծի, պառավն ասում է. «Մի՛ վախենար, Արևահատ, շունն ինձ չի կծիլ. նա էլ է իմանում, որ ես չար պառավ չեմ. տեսնո՞ւմ ես՝ ինչպես ուրախ է, ինչպես է շարժում պոչը»։

— Բայց դու ո՞վ ես, նանե, ես քեզ չեմ տեսած, դու մեր գեղից չես, հարցնում է Արևահատը։

— Ես ոչ մի գեղից չեմ, հոգիս, ես այս երկրիցը չեմ. ես Արեւմայրն եմ. եթե լսել ես, «Արևամայրը» որ ասում են՝ ես եմ։ Քո դառն օրերը, քո անմեղությունը իմ դութս շարժեցին. ես եկել եմ, որ քո տարաբախտությանը վերջ տամ։ Ջոքիր առաջևս, ես քեզ պիտի օրհնեմ, որ դու գնաս քո մորաքին հասնես։

Պառավի այս խոսքերը շատ զարմացնում են Արևահատին։ Մեկ էլ լավ մտիկ է տալիս, տեսնում է, որ իր ծանոթ կանանց նման չէ։ Այնպես էր շողշողում նրա ամբողջ հագուստը, որ կասես ոսկուց է ձուլած և ոչ թե սովորական պաստառներից կարած։ Նրա աչքերը այնպես էին ցոլցլում, փայլում, ինչպես արևի ճառագայթ-

ները։ Նրա խոսելու ձևն այնքան քնքուշ էր, ձայնն այնքան անուշ, որ Արևահատին թվում էր, թե իր հարազատ մայրն է խոսում հետը։ Հենց որ պառավն ասում է՝ չոքիր, նրա ծնկները ջուլանում են. ընկնում է առաջը, ուզում է Արևամոր ոտները համբուրի. բայց նա Արևահատի գլուխը բարձրացնում է, ձեռքը դնում է վրան և հետևյալ օրհնանքը տալիս.

«Ոտքիդ տակին վարդեր բացվին,
Ջորս կողմդ փուվի մանիշակ,
Բարով հասնես քո մուրազին,
Գլխիդ տեսնեմ թագ ու պսակ։
Քո ժպիտը վարդի նման,
Արտասունքդ մարգարիտի,
Ուր որ դնաս, աստված քեզ հե՛տ,—
Օձ ու կարիճ քեզ չըխայթի՛։
Քո խրճիթը պալատ դառնա,
Ողջ այուները անգին քարից,
Պատ ու հատակ ոսկի, արծաթ,
Առաստաղը դոհարներից...»

Այսպես օրհնում է Արևամայրը և էլի ուրիշ շատ բաներ է ասում, խրատներ է տալիս, գուշակում է նրա ապագան, ամեն բան առաջուց ասում է և զգուշացնում։ Հետո ասում է՝ դե վեր կաց, սիրուն Արևահատ, ես քեզ սիրեցի, ես քեզ օրհնեցի, ես քեզ աղոթեցի, որ էլ այսուհետև քեզ մի վնաս չինի, քո մեկ մազը չըպակսի։ Հետո համբուրում է Արևահատին ու ասում.— այս համբուրովս ես քո գեղեցկության վրա իմն էլ եմ ավելացնում. հետո տալիս է մի փոքրիկ կապոց։ Այդ կապոցի մեջ լինում է մի ձեռք հագուստ։ Բայց ի՞նչ հագուստ, բոլորը անգին քարերով զարդարված ու այնքան էլ նուրբ, այնքան բարակ է լինում, որ հենց իմանաս, ոչ բամբակից է, ոչ մետաքսից, այլ արևի ճառագայթներից է գործած։ Ասում է՝ այս կապոցը ծոցումդ կպահես, մինչև քո հարսանիքի օրը, միայն այն օրը կհագնես։ Ես հիմա գնում եմ, իմ որդին ինձ է սպասում։ Այս էլ ասելուց հետո՝ անհետանում է, արևն էլ մայր է մտնում։

Այս անցքն այնպես զարմացնում է Արևահատին, որ չի իմա-

նում, քնա՞ծ է, թե արթուն, երազումն է տեսնում, թե ճշգրիտ: Ջեռը ծոցն է տանում, տեսնում է, որ կապոցը տեղն է. ուրեմն երազում չեմ, ասում է ինքն իրան և այնքան ուրախանում է, որ բոլոր տխրությունը փարատվում է, ունքերը բացվում, երեսը պվարթանում, քաղցածությունն անցնում:

Վեր է կենում, իրա կով ու ոչխարը առաջն անում, ճանապարհին նրանց ջոկ ջոկ շփելով՝ իր ուրախությունը նրանց պատմելով՝ գնում:

Գնում է գնում, մեկ էլ տեսնում է, որ ահա մի քանի ձիավոր են գալիս զենք ու զրահում կոլոլված. Արևահատի սիրտն իմանում է, որ լավ մարդիկ չպիտի լինին. այդ բանը շունն էլ է իմանում և զանազան շարժմունքներով իր վախն իմաց է տալիս Արևահատին: Տեսնում է, որ դրանց ձեռքիցը փախչել չի կարող, իսկույն ցեխ է քսում երեսին, որ իր սիրունությունը նրանց աչքումը չերեվա, որ իր վրա ուշադրություն չդարձնեն:

Մարդիկը գալիս հասնում են և տեսնում մի դեշ աղջիկ: Հետո մեկմեկու իրանց լեզվովն ասում են՝ մեզ համար մեկ է, սիրուն եղած, դեշ եղած, երկուսն էլ վիշապի փորը պիտի մտնին:

Հիմա դուք իմացաք, կարծեմ, թե դրանք ինչ մարդիկ պիտի լինին: Ասում են՝ «ա՛ղջիկ, էլ դես ու դեն չփախչես, արի մեզանից մեկի գավակին նստիր, քեզ պիտի տանենք»:

Արևահատը մնում է շվարած: Մտքումն ասում է՝ «էլ ի՞նչ կարող եմ անել, ուր տանում են՝ թող տանեն. մեր տանից խոմ վատ տեղ չեն տանելու, իմ խորթ մորիցը խոմ կազատվիմ»: Իրա կովի, ոչխարների աչքիցը պահպչում է, նրանց մնաս բարով ասում ու նստում մեկի գավակին: Խեղճ անասունները կարծես իմանում են բանի էությունը, սկսում են եռևիցը բառանչել ու մայել, իսկ շունը չի բաժանվում նրանից, այլ վնգստալով ու սնգռնգալով գնում է նրանց եռևիցը:

Այդ ավազակները գնում են մի քարափի դեմ ընկնում, այնտեղ վեր են գալիս, Արևահատին ներս տանում մի մաղարա: Հենց որ ներս է մտնում, տեսնում է որ ի՞նչ, մինչև երեսուն քառասուն աղջկանից ավելի կան, շրջակա գյուղերից հավաքած այնտեղ: Այդ խեղճ աղջկերքը այնպես էին հեծկլտում, որ տեսնողի մաղերը փշաքաղվում էր: Վախենում էին, թե բարձր ձայնով լաց լինին.

ձայները փորձեն էին դցել ու արտասուքի հեղեղ էր, որ թափում էին հեկեկալով։

Արևահատը նրանց սիրտ է տալիս, թե՝ մի՛ վախեննաք, մեզ կտանեն կծախեն, մենք էլ կփախչենք կդանք էլի մեր աշխարհքը։ Բայց շատերն իմանում էին, որ նրանց պիտի տանեն վիշապին տան, որովհետև նրա համբավը տարածվել էր ամեն տեղ։

Մութը որ վրա է հասնում, դրանց դուրս են բերում քարափիցը, ու առաջներն արած՝ սարով ձորով քշում տանում օձահայր թագավորի մոտ։

Այստեղ Գյուլնազ տատն ասում է՝—երեխեք, ես բեզարեցի, քունս տանում է, մնացածն էլ էգուց իրիկունը կասեմ. բայց երեխեքը վրա են թափվում, քունը փախցնում, թե չի լինիլ, պետք է վերջացնես, որ տեսնենք վերջն ինչպես է լինում։ Գյուլնազ տատը ճարահատած շարունակում է, բայց որովհետև քունը տանում էր, էլ շատ չի երկարացնում։

«Աղջկերքը տեղ են հասնում։ Քաղաքի մեծ ու փոքրը հավաքվում են, որ տեսնեն ինչ աղջկերք են եկողները, ու տեսնում են որ ի՞նչ, բոլորն էլ հայ աղջկերք, մինը քան մյուսը դեղեցիկ։ Շատ ափսոսում են, որ այդ խեղճերը պիտի վիշապի կերակուր դառնան։ Նրանց միջին միայն Արևահատն է ամենից տգեղ երևում, որովհետև երեսին ցեխ ու մուր էր քսել, սիրունությունը չէր երևում։ Թագավորը հրամայում է, որ դրանց լավ տան մեջ պահեն, լավ հագցնեն, լավ ուտեցնեն, դիրացնեն և օրենը մեկը տան օձին։ Առաջին օրը ընտրում են Արևահատին, թե՝ սա ամենից տգեղն է և չի էլ վախենում. առաջ սրան տանենք, որ մյուսներն էլ սիրտ առնեն։

Բռնում են Արևահատի կռնիցը, թե՝ դե արի գնանք, քեզ պիտի մարդու տանք, քո փեսացուն թագավորի որդին է, դու թագուհի կդառնաս։ Այդպես խաբելով՝ կռնիցը բռնած՝ տանում են օձի բնակարանը, որ թագավորական պալատումը մի ընդարձակ տեղ էր բռնում իր առաջի պարտեզովն ու նրա միջի դեղեցիկ հավուզներովը։

Երբ որ մտնում են պարտեզը և այնտեղից ուզում են դուրը բաց անեն, ներս գցեն, Աբևահատն ասում է.—որովհետև ինձ տա-նում եք Թագավորի որդու մոտ, թողեք առաջ այս հավուզումը ե-րեսս լվանամ, հագուստս շտկեմ, մազերս սանդրեմ, թե չէ՝ ամոթ է։ Ասում են՝ շատ լավ, ինչ անում ես՝ արա, մենք կհետևանանք կշտիցդ, որ դու չամաչես մեզանից։

Աբևահատը որ մենակ է մնում, երեսը լվանում է, գլուխը սանդրում, Աբևամոր տված հագուստը հագնում է։ Այսպես զուգ-ված, զարդարված որ դուրս չի գալիս, նրա տանող մարդիկը մնում են ապշած. այնպես են կարծում թե մի նոր արեգակ դուրս եկավ պարտեզիցը. չեն հավատում, որ նա իրանց տարած աղջիկն է, որ նա մի հողեղեն է. ասում են՝ սա երկնքից կլինի եկած խեղճ աղջկա կերպարանքով, բայց հիմա փոխվեց իր պատկերն առավ։

Աբևահատը մոտենում է նրանց, ու էլ խեղճ խեղճ չի խոսում, այլ հրամայում է, թե՝ ի՞նչ եք պլըշել տավարի պես, ցո՛ւյց տվեք ինձ ճանապարհը. ո՞ւր պիտի գնամ։ Այսպես որ հրամայում է նրանց, նրանք դողում, սարսափում են. չոքում են առաջին, մեղա գալիս, խնդրում են որ իրանց հանցանքը ների։ Ասում են՝ քեզ բերել ենք ոչ թե մարդու տալու, այլ վիշապին, որ ահա այս տան մեջն է։ Եթե ուզում ես, մենք քեզ կազատենք, թեկուզ Թագավորը դրա համար մեզ խեղդել տա։

Աբևահատն ասում է՝ հարկավոր չէ. տվեք ինձ այս դռների բալանիքները, ես վիշապից չեմ վախենում։

Բալանիքներն առնում է, բաց է անում դուռը, սենյակից սենյակ անցնելով՝ մտնում է մի մեծ դարբաս. տեսնում է որ ահա այստեղ, տախտակի վրա մի ահագին վիշապ է մեկնված։ Աբևա-հատը մի քիչ հեռու կանգնում է ու ասում.— Բարով քեզ, Թագա-վորի որդի։ Ես Աբևամոր կշտիցն եմ գալիս. նա շնորհավորում է քո ծնունդը ու քեզ արևշատություն է ցանկանում։

Վիշապը գլուխը բարձրացնում է ու սուր աչքերով մտիկ է տալիս Աբևահատին։ Աբևահատը սկսում է դողդողալ, բոլոր ջանը սարսռում է, մազերը փշաքաղվում։ Օձը տեսնում է, որ Աբևահա-տը վախենում է, գլուխը շուռ է տալիս՝ տանում պոչի մոտ, բայց մեկ էլ էլի հետ է դառնում մտիկ տալիս. այսպես կրկնում է մի քանի անգամ և խեղճ աղջկանը հալ ու մաշ է անում։ Հետո Աբևա-հատի միտն է ընկնում Աբևամոր տված խրատը. նոր սիրտ է առ-

նում ու ասում է։— «Թագավորի որդի, եթե ինձ ուտելու ես, մի անգամից կուլ տուր, ես պրծնեմ, էլ ինչո՞ւ ես ինձ այսպես տանջում. իսկ եթե ոչ՝ Արևամոր անունովը ես քեզ հրամայում եմ՝ դո՛ւրս արի քո խորխից»։

Այս խոսքի ասելն ու վիշապի կծկվիլը մին է դառնում։ Կծկվում է, կծկվում, կոլոլվում, դողդողում, ոլորվում ու մեկ էլ որ չի տրաքվո՞ւմ, նրա ձայնից բոլոր պալատն այնպես է թնդում, որ Թագավորն ինքը տեղից վեր է թռչում։

Ամեն կողմից վազում գալիս են, որ տեսնեն ինչ պատահեց. ու գալիս տեսնում են որ ի՞նչ—վիշապի խորխը մի կողմ ընկած, ու նրա տեղ սպիտակ սավանում փաթաթված մի սիրուն տղա, մոտն էլ խաս ու ղումաշում ծփալիս, արևի նման շարմաղ մի աղջիկ նստած՝ իրար հետ խոսում, ծիծաղում են։ Իսկույն վազում են Թագավորին ականջաբռնուկ. նրան աչքալուս են տալիս ու ասում՝ «քա չես ասիլ, օձը մի սիրուն, շարմաղ տղա է դառել»։ Թագավորը, Թագուհին վազում են, իրանց որդուն ջոկ, Արևահատին՝ ջոկ գրկում, համբուրում։ Տղային հագցնում են, զուգում, զարդարում, անունն էլ դնում են Օձամանուկ։ Հետո Օձամանուկին ու Արևահատին յոթն օր, յոթը գիշեր հարսանիք են անում. նրանք հասնում են իրանց մուրազին, դուք էլ հասնեք ձեր մուրազին։

1883

ԱՐԵԳՆԱԶԱՆ

ԿԱՄ

ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

1

Շատ հին ժամանակ, երբ աշխարքս լիքն էր հրաշքներով և երբ բարի ու չար Ոգիները անընդհատ պատերազմ էին մղում իրար դեմ, ահա այդ ժամանակ Մասիսի ստորոտում կենում էր մի ծերունի իշխան՝ Արման անունով։

Արմանն ուներ երեք զավակ, մորից որբ մնացած։ Նրանցից երկուսն աղջիկ էին՝ մինը քան զմյուսը գեղեցիկ, իսկ երրորդը ավելի ևս չքնաղ և չնաշխարհիկ, միայն բարի Ոգիները նրա ինչ լի-

նելը թաքցրել էին հողեղեններից: Այդպես էին կամեցել բարի Ոգիները իրանց համար հայտնի նպատակով և մի որոշ ժամանակով, երբ որ ժամանակը լրանար, այնուհետև նա կամ աղջիկ և կամ տղա պիտի դառնար: Բայց Արմանը նրան չէր որոշում աղջիկներից, և երեքին էլ միաձև աղջկա հագուստով էր պահում:— «Թող սա էլ աղջիկ համարվի, ասաց նա, մինչև բարի Ոգիների կամքը կատարվի», և անունն էլ դրավ Արեգնազան՝ միատեսակության համար, որովհետև մեծի անունը դրել էր Զանազան, իսկ երկրորդինը՝ Զարմանազան:

Արեգնազանը մեծացավ աղջկա պես. և թեպետ հավատացած էր, որ ինքն աղջիկ է և աղջիկներից էլ ամենից գեղեցիկը, բայց առելով առում էր աղջկան վայել բաները: Նա չէր սիրում բուրդ զղել, թել մանել, կար ու գործ անել, և դրա հակառակ՝ երբ մի լավ ձի կամ մի զենք էր տեսնում, խելքը գնում էր: Մայր չուներ, որ-նրան ասիպեր, տնարարության սովորցներ, իսկ հայրը՝ կարծես գիտությամբ՝ ոչ միայն այդ մասին ոչինչ հոգս չէր անում, այլ և նրան իր հետ որսի էր տանում և ձի հեծնել ու զենք գործածել էր սովորցնում:

Այսպես անցավ մի ժամանակ: Մեկ օր Արմանը կանչեց իր զավակներին և ասաց.

— Ես ծառայում էի մեր բարի թագավորին և նա ինձ շատ սիրում էր: Ահա այս զաշտերն ու անտառները, այս սարերն ու ձորերը, որ հիմա մեր ձեռին է, բոլորը թագավորն է ընծայել ինձ իմ հավատարիմ ծառայության համար: Երբ որ ձեր մայրը վախճանվեց, սաստիկ տխրություն եկավ վրաս: Վեր առա ձեզ, քաշվեցի այս խաղաղ վայրերը, և տխրությունս փարատելու համար՝ գլուխս որսորդության տվի: Դուք հիմա մեծացել եք, իսկ ես՝ ծերացել: Դուք այստեղ մեծանում եք, ինչպես վայրի եղջերուները: Ինչ կլինի ձեր վերջը, եթե այստեղ մնաք, իհարկե, շատ վատ: Ապագա թշվառությունից ձեզ ազատելու համար՝ ես մտածել եմ, որ ձեզանից մեկին, տղայի հագուստով, ուղարկեմ թագավորի մոտ ծառայելու: Թագավորը սիրով կընդունի և իմ տեղը ժամանակով նրան կտա: Այդպիսով ձեզանից մեկը կարող է մյուսներիդ էլ տանել իր մոտ: Հիմա ո՞րդ կուզենաք գնալ:

— Ես կերթամ, հայրիկ, ասաց մեծ աղջիկը:

— Ես էլ, հայրիկ, ես էլ, մեջ ընկավ միջնակը:

Արեգնազանը լուռ էր։

— Իսկ դու, Նազանիկ, դու չե՞ս կամենալ, հարցրեց հայրը Արեգնազանին. կարծես ուզում էր, որ գնացողը նա լիներ փոխանակ նրա։

— Ինչո՞ւ չէ, հայրիկ. բայց երբ որ իմ մեծ քույրն ուզում է, ես ինչո՞ւ արգելք լինիմ նրան։

— Այստեղ արգելքի բան չկա, հոգիս. ինձ համար դուք երեքդ էլ մեկ եք. միայն դեռ չգիտեմ, թե ձեզանից ո՞րն ավելի հարմար կլինի։

— Ես ամենից հարմարն եմ, հայրիկ, ասաց մեծը,— որովհետև ես ամենից մեծն եմ։

— Շատ լավ, բայց ես առանց պայմանի ոչ մեկիդ չեմ ուղարկելու։ Եթե դու կամենում ես, կերթաս ուրեմն կփոխես հագուստդ, կընտրես զենք ու զրահ, և առավոտը շատ վաղ քո ձին կհեծնես, կերթաս որսորդության. եթե դատարկ չվերադառնաս, քեզ կուղարկեմ թագավորի մոտ։

Մյուս առավոտը մեծ աղջիկը, ինչպես պատվիրել էր հայրը, ճանապարհ ընկավ դեպի դաշտ մի բան որսալու համար։ Երբ որ մտավ մի խոր ձորի մեջ և ուզում էր անցնել մյուս կողմը, նրա առաջը կտրեց մի դիմակավորված ձիավոր՝ ոտից մինչև գլուխ զինավորված։ Աղջիկը նրան որ տեսավ, այնպես վախեցավ, որ քիչ մնաց լեզուն կապվի։ Սաստիկ երկյուղից մնաց կաշկանդված, փախչիլ անգամ չկարողացավ։ Ձիավորը մոտեցավ նրան ու ասաց.

Ա՛յ տղա, սիրուն տղա,
Ո՞ւր ես գնում այդպես մենակ.
Ինչո՞ւ փափուկ անկողնիցդ
Դուրս ես եկել անժամանակ։

Աղջիկը պատասխանեց կմկըմալով.

— Ես... ես... գնում եմ...
Ոչ... ոչ... չեմ գնում.
Հա... հա... պիտի գնամ...
Ի՞նչ երեսով հետ դառնամ...

Ձիավորն ասաց սպառնալով.

— Դու գնո՞ւմ ես, ո՞ւր ես գնում։

Ո՞ւր ես վաղչում դու ձեր գեղից.
Հի՛ա դառ իսկույն, թե չես ուզում,
Որ գլուխդ թռչի տեղից...

Այս ասելով ձիավորը հանեց թուրը և բարձրացրեց, որ զարկի աղջկանը, բայց նա բղավեց.—վա՜յ, վա՜յ, մի՛ զարկիր, մի՛ զարկիր, ես աղջիկ եմ, ես աղջիկ եմ, ահա՛, ահա՛, հետ եմ դառնում։

— Որ աղջիկ ես, ուրեմն գնա՛ ձեր տուն, ձեր հավերին կուտ տուր։ Տղամարդի հագուստ ունենալը բավական չէ, պետք է տղամարդի սիրտ էլ ունենալ։ Էլի լավ էր որ ինձ պատահեցար և ոչ մի ուրիշին. ասաց ձիավորը և անհայտացավ։

Աղջիկը դողդողալով վերադարձավ տուն։

— Է՜... ո՞ւր է բերած որսդ, հարցրեց հայրը. ինչո՞ւ այդպես շուտ վերադարձար։

— Ճանապարհին ջերմս բռնեց, հայրիկ. գլուխս ցավում է, պատասխանեց աղջիկը։

Մյուս օրը միջնակին ուղարկեց։ Նա էլ մեծին պատահած փորձանքին հանդիպեց. նրա պես վախեցած վերադարձավ տուն։

Երրորդ օրը Արեգնազանին ուղարկեց։ Նրան ևս հանդիպեց միևնույն ձիավորը և ասաց.

Ա՛յ տղա, սիրուն տղա,
Ո՞ւր ես գնում այդպես մենակ.
Ինչո՞ւ փափուկ անկողնիցդ
Դուրս ես եկել անժամանակ։

Արեգնազանը պատասխանեց բարկանալով.

Քեզ ի՞նչ, թե ես ուր եմ գնում.
Ուր գնում եմ, այդ ես գիտեմ.
Ես չեմ գնում, որ քեզ նման
Խաղաղ մարդոց ճանապեն կտրեմ։
— Ուրեմն ես ավազա՞կ եմ.
Դո՞ւ ես ասում ինձ այդ բանը.
Այս րոպեիս դու կատանաս
Քո այդ խոսքիդ պատասխանը։
— Այո՛, թե դու ավազակ ես,
Ցույց է տալիս քո դիմակը.

Քայց թե ի՞նչպես տղամարդ ես,
Այդ թող տեսնե իմ նիզակը...

Այս ասելով՝ Արեգնազանը հարձակվեց նրա վրա, ասելով.

— Դե՛ն ձգիր դիմակդ, տեսնեմ դու ի՞նչ մարդ ես, եթե ոչ՝ այս րոպեիս կթողնեմ գլուխդ։

Զիավորն ընդդիմացավ, վահանով պաշտպանվեց և թրով հարձակվեց Արեգնազանի վրա։ Արեգնազանը նույնպես պաշտպանվում էր վահանով և հարձակվում թրով։ Մի ժամ շարունակ տևեց նրանց կռիվը, և ոչ մեկը չկարողացավ զարկել մյուսին. զարկերը վահաններին էին դիպչում։ Միայն Արեգնազանը հետզհետե զորանում էր, իսկ նրա հակառակորդը թուլանում։ Վերջը Արեգնազանը մի ճարպիկ ոստյունով թռավ իր ձիուցը, հակառակորդի փողպատից բռնելով վայր գլորեց ձիուց և հենց այն է, ուզում էր, որ մի հարվածով գլուխը թողներ, նա իսկույն վեր առավ դիմակը...

— Ա՜խ, հայրիկ, հայրիկ, բացագանչեց Արեգնազանը. այս ի՞նչ փորձանքի մեջ էիր գցում դու ինձ... եթե մի՛ փոքր ուշ վեր առնեիր դիմակդ, ինձ հայրասպան պիտի շինեիր։

Հայրը մոտը նստեցրեց Արեգնազանին և նրա վրան նայելից չէր կշտանում։ Մի փոքր շունչ առնելուց հետո ասաց.

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս, Արեգնազան,
Մլիս, ծաղկիս, զորանաս,
Հիմա գիտեմ, որ իմ տեղը
Դու անպատճառ կատանաս։

Իզուր չեմ քեզ սովորեցրել
Ջենք ու զրահ գործածել.
Ինքըդ գիտես, որ ամենքից
Քեզ եմ սիրել առավել։

Թող սա լինի, ասացի ես,
Արու զավակ ինձ համար,
Սրա անվախ, անահ սիրտը
Քաջ տղամարդի է հարմար։

Էլ աղջիկ չես այսուհետև,
Ջմռռանաս այդ բնավ.
Դու աշխատիր, որ ստանաս
Բարի անուն, մեծ համբավ։

Արքայական ապարանքը
Մի մեծ բույն է փորձության.
Եթե սխալ մի քայլ անես,
Դու կորած ես հավիտյան։

Այժմ գնա՛, դու իմ հոգյակ,
Օրհնությունս քեզ հետ տար,
Եղիր բարի, մեծահոգի,
Եղիր անմեղ ու արդար...

2

Երբ որ Արեգնազանը ներկայացավ թագավորին և հայտնեց, որ ինքը Արմանի որդին է, թագավորը շատ ուրախացավ։

— Ես այնպես էի կարծում, ասաց թագավորը,— որ մեր Արմանը հասած տղա չունի։ Անունդ ի՞նչ է, տղա՛ս։

— Տերությանդ ծառա՝ Արեգ։

— Արե՞գ... շատ լավ անուն է և քեզ բոլորովին հարմար։ Ուրա՛խ կաց, տղա՛ս. քեզ այստեղ լավ կպահենք։ Եթե մի նեղություն, մի կարիք ունենաս, ինձ հայտնիր։ Վաղը պիտի որսի երթանք, դու էլ կգաս ինձ հետ։

Թագավորը մինուճար մեկ աղջիկ ուներ, Նունուֆար անունով։ Այնքան գեղեցիկ էր Նունուֆարը, որ «արեգակին ասում էր՝—դու ո՛ի դուրս գա, ես եմ դուրս գալու»։

Երբ որ թագավորը խոսում էր Արեգնազանի հետ, Նունուֆարը վարագույրի ետևից թաքուն նայում էր նրա վրա և զմայլում։

«Սա իսկ և իսկ այն պատկերն է, որին քանի անգամ տեսել եմ ես երազում», ասում էր Նունուֆարն ինքն իրան...

Մյուս առավոտը որսական փողերը հնչեցին։

Հազարից ավելի ձիավոր դուրս եկան, բոլորն էլ զինավորված լայնակամար նետաղեղներով, երկայնակոթ նիզակներով և այլ

զենքերով։ Իրանց հետ ունեին բազմաթիվ գամփռներ, բազեներ... մի խոսքով որսի ամեն պատրաստությունով։

Անցան գնացին, հասան մի լայնատարած դաշտ, չորս կողմից սահպին անտառներով շրջապատված։ Որսական շներով անտառներից դուրս փախցրին բոլոր էրեներին դեպի դաշտ, շղթայաձև շրջապատեցին ամբողջ դաշտը, և բոլոր որսերին կալմեջ արած՝ սկսեցին անխնա կոտորել։

Արեգնազանը թագավորի մոտից չէր հեռանում, և նրանից էլ քիչ չէր կոտորում։ Որսատպանության այս թունդ միջոցին թագավորը մի եղջերվի ետևից ձին չափ գցելիս, ինչպես պատահեց, վայր ընկավ ձիուցը, թեև անվնաս, միայն ձին խրտնեց, փախավ, թագավորը մնաց հետիոտն և իսկույն ընկավ մի արջի առաջ։ Արջը ետևի ոտների վրա կանգնեց, բերանը բաց արավ և հենց որ ուզում էր թագավորին իր գիրկն առնել, ջարդել, Արեգնազանը մի ակնթարթի մեջ նետի պես սլացավ իր ձիով և թրի մի հարվածով կես արավ արջի գլուխը և վայր գլորեց ամեհի գազանին։ Թագավորն ազատվ՝ց, և Արեգը դարձավ նույն օրվա հերոսը։

— Ա՜յ քեզ բախտ... ինչո՞ւ ես չէի մոտիկ թագավորին... ասում էին որսորդներից շատերը...

Թագավորին սույն օրվա պատահած դեպքի լուրը շուտով քաղաք հասավ և պատանի որսորդի արած քաջության համբավը մի րոպեում տարածվեց ամբողջ քաղաքի մեջ։

Տեսնելու բան էր, թե ինչպիսի աղաղակ էին բարձրացնում քաղաքացիք որսորդների վերադարձին։

— Կեցցե՜ թագավորը, կեցցե՜ քաջ Արեգը, գոռում էին միաբերան և երգում.

Ո՞վ է ազատել մեր թագավորին
Արջի ճանկերից, հա՜յ, արջի ճանկերից...
Մեր քաջ Արեգը, սիրուն պատանին.
Նա է ազատել արջի ճանկերից.
Արջի ճանկերից, հա՜յ, արջի ճանկերից...
Երկայն նիզակը բերանն է կոխել,
Գլուխը թրով մեջ տեղից կիսել.
Ամեհի գազանին գետին կործանել,
Մեր թագավորին անվնաս պահել

Արջի ճանկերից, հա՜յ, արջի ճանկերից։
Արեգն է սիրուն արեգակի պես,
Նոր է դուրս եկել որսական հանդես,
Արջի գլուխը արաւ երկու կես,
Մեր թագավորին ազատեց այսպես
Արջի ճանկերից, հա՜յ, արջի ճանկերից...
Արեգն է դյուցազն, քաջ ու անվեհեր,
կեցցե հավիտյան, կեցցե շատ օրեր.
Եթե նա այսօր այնտեղ չիներ,
Մեր թագավորին էլ ո՞վ կազատեր
Արջի ճանկերից, հա՜յ, արջի ճանկերից...

Արեգնազանը այս ցույցերը տեսնելով. ասում էր ինքն իրան.

— Ա՜խ, ի՜նչ լավ բան է տղա լինելը. երանի՜ ես ճշմարիտ տղա լինեի։ Աղջիկը ո՞րտեղից կարող էր այս պատվին արժանանալ...

— Դու այսօր ցույց տվիր ինձ քո շնորհքդ, Արեգ, ասաց թագավորը,— այսուհետև դու ինձնից անբաժան կմնաս։ Ապրի՛ս, տղա՛ս, ապրի՛ս։ Դու մի հազվագյուտ էակ ես. գեղեցկության և ջահելության հետ շատ հաշտ չէ քաջությունը, բայց Երկինքն ուզեցել է քեզ մի բացառություն համարել։ Վաղը դու մեր ձիաներից կընտրես քեզ համար ամենալավը, իմ զենք ու զրահներից՝ ամենից ընտիրները։ Դու ժամանակով դյուցազանց կարգը կընկնես, և հենց այժմ էլ մի փոքրիկ դյուցազն ես...

Թագավորը շատ ուրախ էր, որ մի փոքրիկ դյուցազն է գտել, բայց Նունուֆարի ուրախությունը սահմանից անց էր կացել։

— Սրան Երկինքն է ուղարկել ինձ համար, ասում էր Նունուֆարը ինքն իրան. բանն այնպես է գնում, ինչպես որ պետք էր ցանկանալ։ Բայց ես ե՞րբ պիտի տեսնեմ նրան երես առ երես, կամ նա ինձ ե՞րբ պիտի տեսնի։ Ա՜խ, ինչքա՜ն ցանկանում եմ, որ հենց այս րոպեիս նա իմ մոտս լինի. մենք միասին կխոսինք, ես նրան կասեմ... նա ինձ կասե՛... Եվ ինչո՞ւ չկանչել, ինչո՞ւ չխոսել։ Հայրս նրան որդու պես է սիրում, որովհետև իր բարեկամի որդին է. նա ազատ ել ու մուտ ունի բոլոր պալատում։ Այո՛, այո՛, պետք է կանչել։ Է՛յ, ո՞վ կաք այդտեղ։ Կանչեք Նունուֆարը, և ներս մտավ մի աղախին։

— Այս րոպեիս կերթաս Արեգի մոտ և կասես, որ գա ինձ մոտ. ասա՝ «Ես, ինձ տես»...

Աղախինը գնաց և կանչեց Արեգին։

— Չեմ կարող գալ, պատասխանեց Արեգը։

— Ինչո՞ւ չեք կարող, պարոն. նա հրամայել է, պնդեց աղախինը։

— Ես նրա մոտ գործ չունիմ, հասկանո՞ւմ ես։

— Պարոն, նա ասում է. «Ե՛կ, ինձ տես»... հասկանո՞ւմ ես...

— Գնա ասա, «ոչ կգամ և ոչ կտեսնեմ քեզ»...

Աղախինը գնաց։

Նունուֆարը Արեգի մերժումը լսելով՝ այնպես սառալ ու տաքացալ, այնպես կարմրեց ու սիրթնեց փոփոխակի, որ աղախինն այդ տեսնելով՝ սարսափի մեջ ընկավ։

Նունուֆարի սիրտն ուզում էր տրաքել, գլխի սկավառակն ուզում էր բարձրանալ։ Նա անդադար այս ու այն կողմն էր ընկնում, մերթ դուռն էր բաց անում, մերթ պատուհանը. նրա անհյակը դարձալ մի հնոց և նրան այրում, խորովում էր։

— Մերժո՞ւմ... արհամարհա՞նք... ի՞նձ, ի՞նձ, օ՞հ, գլուխս, գլուխս, տրաքում է, տրաքում...

Աղախինը տեսնելով իր տիրուհու անսահման արտնեղությունը, վստահացալ ասել.

— Տիրուհի, ես զարմանում եմ, որ դու մի այդպիսի դատարկ բանի համար սիրտդ շուռ ես բերում։ Նա գուցե սաստիկ ամաչում է, և դրա համար է, որ չեկավ։ Երբ որ լսեց, որ դու կանչում ես իրան, ամոթից կարմրեց, վարդ կտրեց, և ինչքա՞ն գեղեցիկ էր...

— Ասա՛, ասա՛, խոսիր, շարունակիր... ես չլսեցի քո բոլոր ասածները... Օ՞հ, որքա՞ն ստոր եմ ես հիմա նրա աչքումը, որքա՞ն ստոր... Բայց նա սխալվում է, այնպես չէ՞, նա սխալվում է...

Նունուֆարը երկար ժամանակ հոգեպես տանջվելով՝ թուլացավ և ընկավ անկողին։ Թագավորին իմաց տվին. նա գնաց տեսավ, բժիշկներ կանչեց. հավաքվեցան բոլոր բժիշկները, հույս տվին թագավորին, թե հիվանդությունը վտանգավոր չէ և շուտով կբժշկեն, բայց դրա հակառակ, քանի գնաց՝ Նունուֆարի տկարությունը վտանգավոր դարձավ. բժիշկները հուսահատվեցան և

ուղղակի հայտնեցին, որ չեն կարողանում իմանալ ոչ ցավի պատճառը և ոչ նրա բժշկելու հնարը։

Շատ տխրեց թագավորը։ Նունուֆարը նրա միակ զավակն էր, միակ մխիթարությունը, իր թագավորության միակ ժառանգուհին։ Ամբողջ պալատը և համարյա ամբողջ քաղաքը տխրության մեջ ընկավ։ Արեգնազանն էր միայն անտարբեր մնացողը։ Նրա հոգը էր ամենևին, և չէր էլ երևակայում, որ ինքն է նրա տխրության միակ պատճառը։

Նունուֆարին փոքր ի շատե սփոփողը և ուրախ տրամադրության տվողը թագավորի ծաղրածուն էր, իսկ նրա վրա հսկողն ու խնամք տանողը վեզիրի կինն էր։

Վեզիրի այրի կինը մի հասած տղա ուներ։ Նա կարծում էր, որ թագավորին արժանավոր վեհացու միայն իր տղան կարող է լինել և ոչ մի ուրիշը։ Այս պատճառով նա գիշեր ցերեկ չէր հեռանում Նունուֆարի մոտից. աշխատում էր նրան առողջացնել և միևնույն ժամանակ նրա սերը գրավել։

— Տիրուհի, ի՞նչ կտաս, որ ես քեզ բժշկեմ, ասաց մեկ երեկո ծաղրածուն։

— Ի՞նչ պիտի տամ, հիմար, եթե մի հնար գիտես, էլ ո՞ր օրվան համար ես պահում։

— Այդ լավ ասացիր. ինձ պես հիմարին ո՞վ բան կտա. ուրիշ բան է, եթե ես մի հիմար բժիշկ լինեի։ Սպասիր, ես պիտի տեսնեմ քո խելքդ գլխո՞ւդ է, թե քեզանից խռովել է, դնացել է ուրիշի գլուխ մտել։

— Այդ ի՞նչպես պիտի իմանաս։

— Ա՛յ ինչպես։ Եթե տասնից երկու պակասեցնես, կարո՞ղ ես էլի նորմեկանց տասը շինել։

— Ինչո՞ւ չէ. տասնից կպակասեցնենք երկու, կդառնա ութ. ութի վրա երկու կավելացնենք, կռանա էլի տասը։

— Այդ ի՞նչպես կարելի է. տասնից որ երկու դչլես, էլ ի՞նչպես կարող ես կպցնել նրան։ Հիմա որ քո մի կուռը կտրենք, մեկ էլ նորմեկանց տեղը դնենք, կկպչի՞...

— Այդպես չէ, հիմար։ Եթե դու ունենաս տասը խնձոր, նրանցից երկուսն ուտես, տեղը չի՞ մնալ ութ։ Հիմա այս տիկինը, որ քեզ երկու խնձոր տա, կավելցնես մնացած ութի վրա, էլի կունենաս տասը խնձոր։

— Հա՞, հիմա հասկացա։ Ուրեմն դու այնպես ես հաշվում, որ կերած խնձորների տեղը կարելի է ուրիշ խնձորներ դնել։

— Իհարկե, կարելի է։

— Իսկ ես այնպես էի կարծում, թե կերածը կերած է, կորածը կորած, մեռածը մեռած. էլ դրանք ետ չեն դառնալ։ Ուրեմն այս տիկինն ինչո՞ւ է մեկ մնացել։ Սա մեկ մարդ ուներ, մեռավ. առաջ սա և իր մարդը երկու էին. հիմա եթե սրա վրա ուրիշ մեկ մարդ ավելցնենք, խոմ էլի կըդառնա՞ երկու։ Բայց առաջվան մեկը վեղար էր, ողորմի իրան, խելոք մարդ էր կարծվում. երկրորդ մեկը թող լինի մեկ հիմար կարծվող ծաղրածու։ Այս հանգամանքը խոմ մեր հաշվին չի՞ դիպչիլ. տիկինը, որ հիմա մեկով պակաս է, առաջվա պես կդառնա երկու...

— Դու իմ հոգսը մի քաշիր, հիմար, ասաց տիկինը.—դեղ գիտես, քո տիրուհուդ համար արա. թող ես մեկ մնամ...

— Տիկին, իմ տիրուհին մեկ է, սրան ուրիշ մեկ չի պակասել, բայց ուզում է երկու դառնալ։ Ես հիմա մտածում եմ, որ սրա համար մի այնպիսի «մեկ» գտնեմ, որ եթե սրա վրա ավելցնենք, դառնա էլի մեր առաջվան Նունուֆարը։

Ծաղրածուն մատը ճակատին դրավ և մի փոքր մտածելուց հետո բացագանչեց.— Գտա՞, գտա՞... և սկսեց երգել.

Մե՛կ,—բե՛գ, մեր Արեգ,
Ջորս,— մորս, գնաց որս.
Վեց,— նեց, ըսպաննեց
Մի արջիկ, մի աղջիկ...
Ես հաշվեցի և գտա
Մեր պալատում մի տղա,
Նրան տեսնող աղջիկը
Խելքը հացով կուլ կըտա։
Ես հիմար եմ, միշտ հիմար,
Ինձ ո՞վ կասի, թե գտար
Իմ սիրելի տիրուհու
Ցավի համար դեղ ու ճար։
Երալլալի, շարալլալի,
Հայդե, հիմար, դուրս արի...

Երգեց հիմարը և մի քանի ոստյուններ անելով՝ դուրս փախավ...

Վեզիրի կինը «մատը կծեց», և ընկավ մտատանջության մեջ։ «Ես հիմա հասկացա ամեն բան, ասաց իր մտքումը։ Հիմարն իմ հաշիվը տակնուվրա արավ։ Շատ լավ. քո Արեգին մի այնպիսի տեղ ուղարկեմ, որ «գնալն ըլի, գալը չըլի»...

— Մեր հիմարն այնքան հիմար չէ, ինչքան կարծվում է. ասաց տիկինը Նունուֆարին։

— Այո՛. բայց այս անգամ շատ հիմարացավ, պատասխանեց Նունուֆարը։

Մյուս առավոտը ամենից կանուխ վեզիրի կինը գնաց թագավորի մոտ։

— Ի՞նչ կա, ի՞նչպես է աղջկանս առողջությունը. հարցրեց թագավորը։

— Էլի այնպես է, տեր թագավոր, ինչպես տեսել ես. բայց ես եկել եմ քեզ մի ուրախարիթ լուր հաղորդելու։

— Ի՞նչ լուր, ասա շուտով, գուցե իմ աղջկանն է վերաբերում. ուրիշ ոչ մի լուր ինձ չի կարող ուրախացնել։

— Այո՛, այո՛: Այս գիշեր երազումս երևաց մեր թագուհին և ասաց ինձ, որ Նունուֆարի միակ դեղը «անմահական ջուրն է»։

— Ան-մա-հա-կան ջո՞ւր... բացագանչեց թագավորը. բայց ո՞վ կարող է բերել այդ անմահական ջուրը, որի միայն անունն ենք լսած, իսկ իրան չենք տեսած։

— Ես հարցրի այդ մասին թագուհուն և նա ասաց, որ միայն Արեգը կարող է բերել...

— Արեգը... լա՛վ. ես կուղարկեմ Արեգին, թող երթա իր բախտը փորձե...

Թագավորը կանչեց Արեգին և առաջարկեց նրան գնալ անմահական ջրի։

— Գնա՛, տղաս, եթե կարողանաս այդ ջրից բերել և իմ աղջկանս առողջացնել, ես նրան քեզ կտամ և նրա հետ իմ թագավորությունը։

— Այդ խոստումն էլ որ չլինի, տեր արքա, ես պատրաստ եմ հնազանդիլ քո հրամանին, ասաց Արեգը. դու ինձ ասա միայն՝ ո՞րտեղ է գտնվում այդ անմահական ջուրը։

— Նրա տեղն ո՞վ կիմանա, որդի։ Նա մի առանձին պարզ

է, մի առանձին ողորմություն և շնորհք, որ բարի Ոգիները միայն իրանց ընտրածին են տալիս։ Թեպետ լսած ենք, թե նա մի աղբյուր է, թե նրա վրա հսկում են աներևույթ Ոգիները, որ նա երբեմն բխում և երբեմն անհայտանում է, բայց այդ ո՞վ դիտե։ Դու երեսդ կդարձնես դեպի արևելք, կընկնես երկրե երկիր, աշխարհքե աշխարհք, ամեն տեղ հարցուփորձ կանես, կամ կգտնես, կամ չես գտնիլ. այդ քո ճակատագրից, քո բախտից է կախված. բայց ինչ էլ որ լինի, հաջողություն, թե անհաջողություն, դու շատ բան կտեսնես և շատ բան կսովորես։ Իմ գանձարանը բաց է քեզ համար. որքան կարող ես, հետդ ոսկի և ակնեղեն վերցրու. շատ տեղ հարկավոր կգա...

3

Արեգնազանը գնաց։

Զարմանալի մի էակ էր Արեգնազանը. միշտ աշխույժ ու զվարթ, միշտ անահ ու անհոգ. նեղության մեջ ընկած ժամանակ էլ իր ուրախ տրամադրությունը չէր փոխում։ Նա գնաց իր Բազիկ ձիով, որ երեք-չորս օրվան ճանապարհը մեկ օրումն էր անցնում։ Նա պտտեց մի քանի թագավորություն, շատ տեղ հարցուփորձ արավ, շատ բան տեսավ, շատ նեղություններից ազատվեցավ, մինչև հասավ Կախարդական աշխարհը, ուր ամեն մի քայլափոխում մի նոր հրաշք էր տեսնում, մի նոր զարմանալիք։

Մեկ օր սաստիկ արև էր։ Շոգը որ շատ նեղեց Բազիկին, Արեգնազանը իջավ մի լճի մոտ, Բազիկին քաշեց կապեց մի խիտ ստվերի մեջ, ինքն էլ մոտը նստեց, հանեց իր ճանապի պաշարը և սկսեց ճաշել։ Հենց այդ միջոցին մեկ էլ տեսավ, որ ահա մի խումբ աղավնիներ թռած եկան և իջան լճի ափին՝ իրանից շատ մոտիկ։ Նետաղեղը լարեց, որ մի որսա անե, մեկ էլ տեսավ, որ բոլոր աղավնիները հանեցին փետուրները և աղջկերք դառնալով՝ թափվեցան ջուրը լողանալու։

Արեգնազանը մնաց ապշած մի րոպե. հետո մտածեց նրանց հետ մի խաղ խաղալ և տեսնել ինչ կլինի հետևանքը։ Կուզե-կուզ մոտեցավ ափին, այնպես որ իրան չտեսան, վերցրեց

նրանց մեկի փետուրները։ Երկու մեծ թև էր աղավնու, մնացած փետուրներն էլ վրան։

Չանցավ մի քանի րոպե, բոլոր աղջիկերքը դուրս եկան. Հապան իրենց թևերն ու թռան, բայց մեկը, որ իր թևերը չգտավ, ամաչեց մերկ կանգնել ջրի ափին, իսկույն իրան գցեց ջուրը։ Արեգնազանը այդ նկատելով, թևերը ձեռին մոտեցավ աղջկանը։ Աղջիկը ջրումն ընկղմված, միայն գլուխը դուրս հանած, մոտեցավ Արեգնազանին և սկսեց երդել.

Ա՛յ տղա, սիրուն տղա,
Թևերըս տուր, թևերըս,
Թևերըս տուր, թռչիմ գնամ,
Ինչ կամենաս, քեզ կըտամ։

Իմ օրումս չեմ տեսած
Քեզ պես սիրուն մի տղա,
Այդքան գեղեցկության մեջ,
Սիրտ չի լինիլ անզգա.

Խնայիր ինձ, աղաչում եմ,
Թևերըս տուր, թևերըս,
Թևերըս տուր, թռչիմ գնամ,
Ինչ կամենաս, քեզ կըտամ։

Եթե իրավ տղա ես,
Կուզեմ դառնաս դու աղջիկ,
Որ քո սեռում չլինի
Քեզ հավասար գեղեցիկ.

Տե՛ս, ահա ես քեզ օրհնում եմ.
Թևերըս տուր, թևերըս,
Թևերըս տուր, թռչիմ գնամ,
Ինչ կամենաս, քեզ կըտամ։

Աղավնի աղջիկը լռեց, և վիզը ծռած, մի ամենաքնքուշ ժպիտ բերանին՝ նայում էր Արեգնազանին և սպասում, որ իր թևերն ստանա։

Արեգնազանին այնքան դուր եկավ Աղավնի աղջկա երգի եղանակը, որ ասում էր. «ոչ ուտեմ, ոչ խմեմ, սա երգի, ես լսեմ»...

— Շարունակիր, շարունակիր, մի քիչ էլ երգիր, խնդրեց Արեգնազանը։ Քո երգն ինձ շատ է դուր գալիս. դեռ այդպես բան լսած չկամ կյանքումս։ Միայն մի բան ես չհասկացա, սիրուն աղջիկ։ Դու ասում ես՝ «Ծթե տղա ես, աղջիկ դառնաս». այդ ի՞նչպես կարելի է։

Աղջիկը շարունակեց երգել.

Ամենայն ինչ կարելի է,
Ոչ մի դժվար բան չկա.
Ծթե իրավ աղջիկ դառար,
Հիմա դարձիր քաջ տղա։
Թող երեսիդ մորուք բրանի
Թուխ ու երկայն բեխերով,
Թող կոշտանա սիրուն դեմքդ
Հաստ չիղերի գծերով։
Օ՜հ, տեսնում եմ, դու փոխվում ես...
Թևերըս տուր, թևերըս,
Թևերըս տուր, թռչիմ գնամ,
Ինչ կամենաս, քեզ կըտամ։

Մի վայրկենական ուշաթափություն եկավ Արեգնազանի վրա, և նա զգաց մի անսովոր բան, բայց շատ հաճոյական։ Նայեց ջրի երեսին, ուր՝ ինչպես հայելու մեջ՝ պատկերացավ մի դեմք, բոլորովին Արեգնազանին նման, միայն նորածիլ բեխերով ու մորուքով։ Այդ պատկերն առաջ մի քիչ խորթ թվաց Արեգնազանին, բայց հետո այնքան զմայլելի եղավ, որ վրան նայելից չէր կշտանում։— Այս ես կլինիմ անպատճառ, ասաց ինքն իրան։ Ես հիմա ճշմարիտ որ Արեգ եմ։

— Սիրուն աղջիկ, դու տվիր ինձ այն, ինչ որ իմ միակ ցանկություն էր. այժմ դու ազատ ես. ես չէի սպասում քեզանից այսպես բան. ուրեմն դու՛ ինձ կասես, դու անպատճառ կիմանաս, թե որտեղ է գտնվում անմահական ջուրը, որի համար ես ահա քանի ժամանակ է թափառում եմ։

Աղջիկն սկսեց երգել.

Թող Նունուֆարդ ուրախանա,
Որ ճանկ գցեց քեզ պես փեսա,
Հիմա հասար քո մուրազին,
Սկեր աղջիկ, կերթաս տղա։

Անմահական ջո՞ւր ես ուզում...
Թևերըս տուր, թևերըս,
Թևերըս տուր, թռչիմ գնամ,
Սվ իմ կտցով բերեմ տամ։

Գնա օգնիր տկարներին,
Հոգի ու շունչ տուր քարերին.
Թե որ կուզես ինչպես հիմա,
Մնալ փոխված այդպես տղա,

Իսկ եթե ոչ, լավ գիտենաս,
Որ տղայից քար կդառնաս,
Երբ քարացած քաղաքի մեջ
Կախարդ կընկան կըմոտենաս։

Թևերըս տուր, թևերըս,
Թևերըս տուր, շուտ հագնեմ,
Թռչիմ գնամ և քեզ համար
Անմահական ջուր բերեմ...

Աղջկա վերջին խոսքերից շատ բան չհասկացավ Արեգը, բայց չուզենալով այլևս ուշացնել նրան, թևերը տվավ իրան։ Աղջիկը թևերը հագնելուն պես դարձավ աղունակ և թռավ գնաց։ Մի քանի րոպե չանցած՝ մի փոքրիկ շիշ կտցին, անմահական ջրով լիքը՝ բերած Արեգին տվավ և ինքը կրկին թռավ գնաց։

Արեգը ձին հեծավ և ճանապարհ ընկավ՝ ձիու հետ խոսելով.

— Բազիկ, ես հիմա տղա եմ, գիտե՞ս, էլ աղջիկ չեմ։ Առաջ աղջիկ էի. այդ ոչ ոք չգիտեր. գուցե դու էլ չգիտեիր. հայրս պատվիրել էր, որ ոչ ոքի չասեմ, թե ես աղջիկ եմ. բայց հիմա տղա դառա։ Օ՜, որ գիտենաս, Բազիկ, ինչքան ուրախ եմ հիմա

Դու չես իմանում. թեպետ աղջիկն էլ լավ է, բայց տղային ո՞րտեղ կհասնի։ Ես հիմա չգիտեմ ուր եմ գնում, Բազիկ. դու ինքդ գնա՛ որ կողմ կուզես. այսուհետև ինձ համար միևնույն է... Բայց սպասիր, ես մի աշտարակի ծայր եմ նշմարում, նա անպատճառ մի քաղաք կլինի, գնանք դեպի այն կողմը։ Զարմանալի անհոգ եմ ես, Բազիկ. մեկ չես ասում, թե ինչո՞ւ այդ իմաստուն աղջկանը չհարցրիր, թե՝ ո՛վ դու գեղեցիկ և իմաստուն աղջիկ, ո՞ր կողմով պիտի հետ դառնամ ես իմ աշխարհը։ Դեռ լավ էր նա առանց իմ ասելուն՝ ինձ տղա դարձրեց. որ բանն ինձ մնար, ես դեռ էլի աղջիկ կլինեի։ Ի՞նչ կարող էի մտածել, որ այդպես բան կարող է պատահել։ Բայց երբ որ տեսա, թե այդպես բան լինում է, ինչո՞ւ չասացի՝ սիրուն աղջիկ, ինձ որ տղա դարձրիր, մեր Բազիկին էլ մարդ դարձրու, կամ եթե ոչ, գոնե խոսելու ձիրք տուր. հը՞, ինչ կասես, Բազիկ։— Ոչինչ, դու տղա դառար, ես էլի մնացի ձի։— Իրավ, իրավ, այդ լավ չեղավ։ Մի բան տեսնելիս այնպես հափշտակվում եմ, որ բոլոր մնացած բաները մոռանում եմ. հետո միտս է գալիս, բայց ուշ է լինում...

Այսպես ձիու հետ խոսելով և նրա փոխանակ ինքը պատասխանելով՝ մեր վերանորոգված Արեգը դիմաց դեպի երևացող աշտարակը։

4

Երբ որ Արեգը մոտեցավ բարձր աշտարակին, հետզհետե երևացին և ուրիշ շատ տներ, և նրա առջև բացվեց մի մեծ քաղաք։ Մոտեցավ քաղաքադռանը, տեսավ մի քանի մարդիկ կանգնած, հարցրեց նրանց.

— Տղերք, ի՞նչ քաղաք է սա, և ո՞րտեղ են ինչնում օտարականները։

Մարդիկը ձայն չհանեցին։

— Ձեզ եմ ասում, տղերք, չե՞ք հասկանում։

Ձայն չկա։

Երևի խուլ են, մտածեց Արեգը և գնաց ձեռք դիպցրեց նրանց։

— Ո՛վ երկինք, բացագանչեց Արեգը,— այս ի՞նչ եմ տես

նում. այս ի՞նչ հիանալի արձաններ են, իսկ ես կարծեցի, թե ուղիղ մարդիկ են: Այս ինչքա՜ն ճարտար քանդակագործ է եղել սրանց շինողը...

Արեգը կարծելով թե իր տեսածներն ուղիղ շինովի արձաններ են, ներս մտավ քաղաքը և նրա առջևը բացվեցին նորանոր տեսարաններ, բոլորն էլ քարեղեն:

Ահագին շուկա, կարգին խանութներ, թե կրպակ, թե տուն, թե կատու, թե շուն, ուտելիք ու հագնելիք, գեղեցիկ գորգեր և ուրիշ զարդեր... բոլորը, բոլորը քարացած: Ոչ ծուխ, ոչ կրակ, ոչ ձայն, ոչ շունչ... կյանքի հետք ու նշույլ չկա...

— Ես հիմա՜ հասկացա. սա է Աղավնի. աղջկա ասած քարե քաղաքը, ասաց Արեգը և սկսեց շրջել քաղաքի մեջ, ուր ամեն մի քայլափոխում մի նոր տեսարանի էր հանդիպում:

Մի տեղ մի խումբ մարդիկ կանգնած՝ որպես թե իրար հետ խոսում են. մեկի դեմքը բարկացած է և բերանը բաց, կարծես մյուսին հայհոյում լինի. մեկը ծիծաղում է, մյուսը լաց է լինում. մի կին՝ երեխան գրկած՝ ողորմություն է ուզում. մի տեղ հարսանիքի Հանդես է իր ամեն սարք ու կարգով. հարսին տանում են փեսայի տուն: Մեկ խոսքով՝ եթե շարժման մեջ եղած մի քաղաք մի վայրկենում տեղնուտեղը քարանա, ինչ պատկեր կստանա, ահա այդպիսի մի պատկեր էր ներկայացնում քարացած քաղաքը: Մրգավաճառը միրգը քաշել է և կիսով չափ ածել առնողի դամբյուղը, մինչև մյուս կեսն ածելը՝ քարացել են՝ ինքն էլ, կշեռքն էլ, առնողն էլ, միրգն էլ. ահա այսչափ արագ էր եղել քարանալը:

— Խե՜ղճ մարդիկ, ասաց Արեգը, հուլ դառնալու էլ չեք արժանացել, այլ դառել եք ծախու ապրանք: Ճշմարիտ, եթե մեկը այս անթիվ արձանները կարողանար տանել հեռու աշխարհքներ վաճառելու, անչափ հարստություն կդիզեր: Ահա այն նորապսակ աղջկա արձանին՝ ով գիտե՝ իր քաշովը-մեկ ոսկի կտային: Բայց ի՞նչ եմ մտածում ես էլ. այս թշվառությունն աշկարա տեսնողը՝ էլ ի՞նչ կարող է հարստության վրա մտածել: Ահա հարբուտությունն մեր առջև պատկերացած իր իսկական կերպարանքով... Ա՜խ, երանի թե սրանցից մեկը լեզվավորվեր և ինձ պատմեր իրանց գլխի անցքը: Արի մեկ կբղավեմ, ինչ կլինի՝ կլինի:

— Ո՛վ քաղաքացի՛ք... ինչո՞ւ եք քարացե՞լ... կանչեց Արեգը:

— Քարացե՞լ... արձագանք տվին բոլոր քարերը:

— Ք... ա՞..ր ... հանկարծ մի նոր ձայն լսվեցավ:

— Ահա ձայն լսեցի, ասաց Արեգը և մեկ էլ բղավեց— Ո՛վ կաք կենդանի՞...

— Ե... Ե...ս... պատասխանեց ձայնը:

Արեգը որոշ կերպով լսեց, թե որտեղից է գալիս ձայնը, գնաց դեպի այն կողմը: Մի գեղեցիկ ապարանք էր, առջևն ընդարձակ պարտեզ, բոլորն էլ քարացած: Մի փոքրիկ ծաղկոցում նա գտավ մի քարացած մարդու կենդանի գլուխ:

— Ո՞վ ես դու, ո՛վ մարդ, հարցրեց Արեգը:

— Ջո՞ւր... ջո՞ւր... պատասխանեց գլուխը, հազիվ կարողանալով խոսել:

— Ջո՞ւր ես ուզում:

— Ջո՞ւր... ջո՞ւր... տո՞ւր... տո՞ւր...

— Հայրիկ, ձեր քաղաքի ջուրն էլ է քարացել, ջուր չկա:

— Մի՞ ..մի՞ ..կա՞թ... կա՞թ...

— Մի կաթիլ ջուրը քեզ ինչ կօգնե. քո ծարավը մի կարաս ջրով չի հագենալ: Ես ունիմ ինձ մոտ մի քանի կաթիլ ջուր, եթե կբավականանաս, չեմ խնայիլ քեզանից:

— Հա՞... հա՞... հա՞...

Արեգը հանեց անմահական ջրի շիշը և նրանից մի քանի կաթիլ կաթեցրեց կիսարձանի բերանը: Կենդանի գլուխը ոչ միայն կատարելապես զովացավ, այլ և զգաց մի վերակենդանության ցնցում իր բոլոր մարմնի մեջ և սկսեց պարզապես ասել.

Դու բարի՞ հրեշտակ,
Ո՞րտեղից եկար,
Փախիր, հեռացիր
Մի առ ժամանակ.

Բայց ոչ, սպասիր,
Ես էլ եմ գալիս...
Այո՛, գալիս եմ,
Նայիր, մեկ նայիր...

Կիսարձանը կենդանացավ և սկսեց քայլել, առաջ մի փոքր գանդաղ, հետո ավելի շուտ-շուտ և սկսեց փախչել, իր ետևից կանչելով Արեգին.— Փախի՛ր, փախի՛ր, որդիս, ե՛կ իմ ետևից, քեզ հարկավոր է թաքչել. հիմա ուր որ է, պիտի գա քարացնող պաղտավ հրեշը: Արի, արի, մոռանք իմ ապարանքը, գոնե քեզ չգտնեն:

Արեգը մնացել էր շվոթված, չէր իմանում թե ինչ աներ, բայց վերջը հետևեց փախչող մարդուն: Չին քաշեց ներս, վարի հարկումը մի մութ անկյունում կապեց, իսկ ինքը վերև բարձրացավ այն մարդու մոտ:

— Ես չեմ հասկանում, թե այդ ի՛նչ հրեշ է, որից այդքան վախենում ես դու, ասաց Արեգը:

— Այդ հրեշը մի պառավ է, որդի, նա է քարացրել մեր քաղաքը. ամեն օր այս ժամանակին գալիս է նայում և զվարճանում իր չարության վրա. հիմա ուր որ է՝ պիտի գա, և եթե մեզ տեսնի կենդանի, իսկույն կքարացնե:

— Հիմա հասկացա: Բայց ի՞նչպես է եղել, որ քեզ բոլորովին չէր քարացրել:

— Ավելի տանջելու համար: Ես այս քաղաքի թագավորն եմ. ինձ կասեն Անդաս թագավոր: Քավթառ հրեշը գլուխս կենդանի թողեց, ասելով.— Աչքերդ բաց եմ թողնում, Անդաս, որ տեսնես քո թագավորության ոչնչությունը իմ զորության, իմ ուժի առջև:

— Ինչո՞ւմն է նրա զորությունը, կամ ինչո՞վ է նա ուժեղ, չգիտե՞ք:

— Նրա զորությունը իր գավազանների մեջն է: Նրա գավազանները մահ են սփռում ամեն տեղ: Նա մի գործիք է չար ոգինների ձեռքում և նրանցով է անում, ինչ որ անում է: Կամ ով գիտե, գուցե հենց ինքը մի չար ոգի է, պառավի կերպարանք առած:

— Ի՞նչ ես կարծում, եթե դրա ձեռքից խլենք իր գավազանները...

— Բայց ի՞նչպես կարելի է մոտենալ նրան. միայն բարի ոգիքը կարող են այդպիսի բան անել, կամ այնպիսի մի մարդ, որ բարի Ոգիների պաշտպանությունը իր կողմն ունի:

— Ինձ թվում է, որ բարի Ոգիները կպաշտպանեն մեզ,

ասաց Արեգը, և պատմեց Աղավնի աղջկա հետ հանդիպելը, նրա արածն ու ասածը...

— Օ՜... եթե այդպես է, ապա ուրեմն դու մի բարի Ոգի ես, երկնքից ուղարկված, բացատրեց Թագավորը։ Ես կարող եմ այժմ համարձակ դուրս գալ նրա առաջը, իսկ դու ինձ մոտ թաք կկենաս, և երբ հարձակվի ինձ վրա, դու իսկույն կբռնես նրան և զինաթափ կանես։ Ահա՛, ահա՛ երևում է նա, տես, ամպերի մեջ՝ խնոցու վրա հեծած, օձն մարակը ձեռին, գալիս է։

— Տեսնում եմ, տեսնում... դու սիրտդ պինդ պահիր, չվախենաս, ես նրա հոգին կհանեմ։ Այս ասելով իջան պարտեզ։ Արեգը թաք կացավ մի քարացած ծերունու քամակում։

Պառավը վայր իջավ Թագավորի դիմացը, ձեռքն առավ իր երեք գավազաններից մեկը և սպառնալով ասաց.

Այս ի՞նչ եմ տեսնում,
Այստեղ ո՞վ եկա՞վ,
Այս կյանքն, այս հոգին
Սրան ո՞վ տվավ։

Հասեք, ոգինե՛ր,
Հասեք, շուտ հասեք,
Ջեր խեղճ պառավին
Սկեք, օգնեցեք։

Իսկ դու, գավազա՞ն,
Ի՞նչպես ես զարկել,
Որ սա նոր-մեկանց
Ոտքի է կանգնել։

Հա՞պա, գավազան,
Հա՞պա մեկ տեսնենք,
Քո զորությունը
Մեկ այժմ էլ փորձենք։

Գավազանը ձեռին՝ հարձակվում էր պառավը, որ ուրիեր Թագավորին, ասելով՝

Քա՛ր էիր, Անդա՛ս,
Էլի քա՛ր դառնա՛ս.

այս միջոցին Արեգը բռնեց նրա մազերից և այնպես պնդեց փռեց, որ պառավը կիսաշունչ եղավ։ Թագավորը, որ առանց ուղիղ քարանալու, այլ միայն երկյուղից մնացել էր քարացած, նորոգվեց և մոտեցավ պառավին։ Գավազանները խլեցին, և պառավի ձեռք ու ոտքը կապեցին։

— Հիմա ի՞նչ պատժով պատժենք քեզ, գարշելի պառավ, ասաց թագավորը։

Պառավը պատասխանեց.

Ինչ պատիժ կուզեք, մե՞կ է ինձ համար,
Թող ձեր պատիժը ձե՞զ լինի հարմար։
Բայց այդ դու չէիր, Անդաս թագավոր,
Այլ տղայացած աղջի՛կ զորավոր...
Գրվա՞ծ է արդեն իմ ճակատագրում,
Եվ ոգիների մատենագրում,
Թե երբ մի աղջիկ կըդառնա տղա՞,
Քո թշվառ կյանքին նա՛ վախճան կըտա։

— Օ՜... եթե այդպես է, ես պատրաստ եմ, ասաց Արեգը. միայն դու պետք է առաջ կենդանացնես այս քաղաքը։

— Թող այդպես լինի, թող կենդանանա՛,
Թող ամեն մեկը իր գործին կենա.
Ուրիշ չարություն շատ ունիմ արած,
Թող Բելիարը նրանցով շատանա...
Ամպե՛ր, գոռացե՛ք,
Կայծակնե՛ր, զարկեք,
Աղբյուրք, բխեցեք,
Գետեր, վազեցեք։
Մարդ և անասուն,
Գազան և թռչուն,
Հասավ ձեր ժամը,
Հիմա վե՛ր կացեք...

Պառավն իր խոսքն ավարտած չավարտած, խորին լռությունը հանկարծ դղրդաց. քաղաքը մոքի արագությամբ կենդանացավ։ Ամենքն էլ այնպես շարունակեցին իրանց կիսատ թողած գործերը, որ կարծես ոչ քարացած են եղել երբ և իցե, ոչ բան։ Աքաղաղը, որ իր կանչի կիսումն էր քարացել, մյուս կեսը հիմա ավարտեց. զուռնաչին, որ զուռնան բերանում էր քարացել, շարունակեց ածելը. պար եկողն էլ, որ ձեռքերը բարձրացրած էր մնացել, շարունակեց իր պարը. խոհարարը շարունակեց մսի քափը քաշելը, և բոլորն այսպես... Ոչ մի մարդ, բացի թագավորից, չիմացավ թե նա երբ և իցե քարացած է եղել։

— Հիմա ի՞նչ անենք այս չար պառավին, ասաց թագավորը։

— Գավազանները ձգենք ծովը, պատասխանեց Արեգը, իսկ պառավին թողնենք երթա. սրա զորությունը վերացած է այսուհետև։

Պառավը չուզեց կենդանի մնալ, և ասաց նրանց.

— Ինձ է՞լ ,ինձ է՞լ, ծովը ձգեցեք,
Այնտեղից մոտ է Սանդարամետը,
Մահացավ կյանքից ինձ ազատեցեք,
Թող ինձ ընդունի Սատանապետը։
Լրացավ արդեն մի հազար տարին,
Որ ես գործիք եմ մեծ Բելիարի,
Միշտ չա՜ր գործեցի, չիմացա բարին,
Թող այժմ նրա կամքը կատարի։

Դեռ պառավն իր խոսքը չէր ավարտել, որ թագավորի մեծ վեզիրն ու սպարապետը եկան և խոր գլուխ տալով թագավորին՝ ասացին.

— Տե՛ր արքա, բոլոր զորքը պատրաստ է, քո մեծությանն հրամանին ենք սպասում։

— Ինչո՞ւ համար եք պատրաստել զորքը, հարցրեց թագավորը զարմանալով։

— Մենք կատարեցինք քո հրամանը. թշնամու զորքը մոտենում է, պետք է նրա առաջքն առնել։

— Սպասեցե՛ք, սպասեցե՛ք... այո՛, այո՛, ես հիմա հիշում եմ... այդ մեզանից ուղի՞ղ քառասուն տարի առաջ էր, ինչ ոչ

ասում եք. մեր քարանալու օրն էր... Թշնամու զորքերը եկան և մեզ քարացած գտնելով՝ սարսափած փախան...

Վեզիրն ու սպարապետը իրար երես նայեցին և շշնջացին միմյանց.— Թագավորը խելագարվել է...— Այո՛, այո՛, զարմանալի՛ փոփոխություն. երեկ չէ՞ր որ մոտն էինք. մեկ օրվա մեջ ծերացել է...

— Տեսնո՞ւմ եք դուք այս պառավին, ասաց թագավորը, սա է մեր քաղաքի քարացնողը: Քառասո՞ւն տարի շարունակ սա մեր քաղաքը քարացրած պահեց...

Վեզիրն ու սպարապետը թագավորին ղուխ տալով՝ համաձայնություն ցույց տվին, որ իրը թե հավատում են նրա ասածին, բայց իրար հետ շշնջալով՝ «հաստատ խելագարված է սա», ասացին:

— Եթե սա չիներ, շարունակեց թագավորը, ցույց տալով Արեգին,— եթե սա չիներ, մենք հավիտյան քարացած կմնայինք: Սա որ մի հրաշքով աղջկանից տղա էր դառել, և աղավնի դարձող աղջկանից անմահական ջուր էր ձեռք բերել, պատահմամբ ասեմ, թե Երկնքի տնօրենությունով, եկավ և ինձ կենդանություն տվավ իր ջրով. այս չար պառավին էլ բռնեց ու ղինաթափ արավ: Այժմ այս պառավին ձեղ եմ հանձնում. տարեք սրան ծովը ձգեցեք. ահա այս դավաղաններն ևս ծովը ձգեցեք...

Վեզիրն ու սպարապետը դարձյալ սկսեցին շշնջալ, դեպի մի կողմ քաշվելով:

— Հաստա՛տ, հաստա՛տ խելագարվել է, պնդեց վեզիրը:

— Դրան ինչ կասկած, կրկնեց սպարապետը: «Սա՝ ասում է, աղջիկ է եղել, տղա է դառել, մի աղջիկ էլ աղավնի է դառել, ինքն էլ անմահական ջուր է խմել, իսկ մենք՝ որպես թե քառասուն տարի է, որ քարացած ենք եղել...» Խելքը գլխին մարդը մի՞թե այդպիսի բաներ կխոսի:

Այս մարդոց կասկածը շատ բնական էր: Վեզիրը քարանալուց առաջ ճաշի էր նստած և դդալը ձեռին՝ բերանը տանելիս՝ քարացել էր, իսկ այսօր դդալը տարել էր բերանը և իր ճաշը վերջացրել, եկել: Սպարապետը ոտքի մեկը ձիու ասպանդակումը դրած՝ հեծնել ուզելիս էր քարացել, և այսօր էր ոտը մյուս կողմն անց կացրել և հեծել ձին ու եկել. էլ ուրեմն ի՞նչպես կարող էին երևակայել, որ երբ և իցե քարացած են եղել:

— Գիտես ինչ կա, թագավոր, ասաց Արեգը ծածուկ։ Այս մարդիկը քո խոսքերին չեն հավատում և քեզ խելագար են համարում։ Այս շատ վտանգավոր բան է. կարող են քեզ ճշմարիտ խելագար համարել և թագավորությունից զրկել։ Հիմա դու սպասիր, տես ես ինչ եմ անում, և ինձ հետևիր։ Հետո դառնալով վեզիրին ու սպարապետին՝ ասաց.

Եկե՛ք, պարոններ, եկե՛ք,
Մի կասկածեք բնավին,
Տեսեք ինչպես եմ պատժում
Այս անըզգամ պառավին։

Այս ասելուց հետո կախարդական գավազաններից մեկը ձեռին՝ մոտեցավ պառավին և ասաց.

Հրամանով
Բելիարի,
Ուրիելի,
Սադայելի,
Քա՛ր դառ, պառա՛վ, քա՛ր...

Ասաց ու զարկեց գավազանը։ Պառավը դառավ մի քիչ էշ և սկսեց խառանչել...

— Ա՛յ քեզ բան, բացագանչեց Արեգը. երևի այս գավազաններից ամեն մեկը մի ջոկ զորություն ունի, կամ գուցե իմ անեծքը էր իշավարի և պառավն իր խառանչյունով ծիծաղում է ինձ վրա։ Փորձենք երկրորդ գավազանը։

Սադայելի ահեղ սրով,
Տարտարոսի մեծ զնդանով,
Քեզ զարկում եմ, անիծում եմ,
Քա՛ր դառ, պառա՛վ, քա՛ր...

Պառավը դարձավ մի սև ագռավ և ուզեց թռչիլ, բայց թևերը կապած էին, չկարողացավ...

— Սպասեցեք, երրորդ գավազանը փորձենք։

Առավ երրորդ գավազանը և սկսեց ավելի Թունդ անիծել, կարծելով, թե իր անեծքի Թուլությունից է, որ պառավը քար չի դառնում։

Քարեկարկո՜ւտ,
Արյունանձրև՜,
Մե՜ռ, մառախո՜ւղ,
Թանձր մառ՜յլ,
Խիտ աղջամո՜ւղջ,
Թունդ երկրաշա՜րժ,
Մահատարաժա՜մ,
Որո՜ւն, կայծա՜կ,
Հրդե՜հ, կրա՜կ,
Նավթահեղե՛ղ
Դժոխայինն
Թափվի գլխիդ,
Ո՛վ սև ապառավ,
Դահի՛ճ պառավ...
Քեզ զարկում եմ
Ջա՛ր մահակով,
Դապանակո՜վ,
Որոտմունքի
Թո՛ւնդ մտրակով,
Կայծակների
Ահե՛ղ զարկով,
Անեծքս ա՛ռ,
Դարձի՜ր լեռ քար...

Ասաց ու զարկեց գավազանը, և պառավը դարձավ մի դաժանատեսիլ քարե արձան։ Հետո դառնալով վեզիրին ու սպարապետին, ասաց Սրեգը.

Հիմա ամառն է, բայց դուք չըգիտեք.
Այս շոգ կրակին մուշտակ եք հագել.
Ձմեռն է եղել, երբ քարացել եք,
Էնդուր եք հիմա այդ ձևով եկել։

Մարդ ուղարկեցնք մի ուրիշ քաղաք,
Որ գնա բերե ձեր տարեթիվը,
Նրանով կիմանաք ձեր գլխի անցքը,
Կուղղեք ձեր այժմյան սխալ հաշիվը:
Եթե ոչ՝ ես ձեզ էշեր կըշինեմ,
Կամ սև ագռավներ, երթաք կռկռաք,
Որ այնուհետև ձեր թագավորը
Ինչ որ ձեզ ասե՝ իսկույն հավատաք...

— Օ՜... ես հիմա հավատում եմ, հավատում, ասաց վեզիրը, այս բոլորը աչքովս տեսնելուց հետո՝ էլ չեմ կարող չհավատալ... Ճշմարիտ որ ձմեռն է եղել, իսկ հիմա...ամառն է...այո՛, ամառն է...

— Ես էլ եմ հավատում, ես էլ... ես չեմ ուզում ոչ էշ և ոչ ագռավ դառնալ, իսկ քարանալու ախորժակ բնավ չունիմ... իրավ, ի՞նչ շոգ է այսօր, քիչ է մնում, որ այրվիմ...

— Տեր արքա, ճաշը պատրաստ է, թագուհին ձեզ է սպասում, ասաց մի պալատական, խոր գլուխ տալով թագավորին:

— Երթա՛նք, երթանք, մի կտոր հաց ուտենք, ասաց թագավորը: Ահա քառասուն տարի է, որ պատառ չեմ դրել բերանս, բայց, ուղիղն ասեմ, չեմ էլ քաղցել: Միայն ծարավս շատ էր տանջում ինձ երբեմն, և ավելի ևս սաստկացավ, երբ լսեցի Արեգի ձայնը: Երևի իմ ծարավիլն էլ երկնքի կամքովն էր, նրանով սիտի գտնեի իմ փրկությունը... Երթա՛նք, երթա՛նք մի կտոր հաց ուտենք...

———

Անդաս թագավորը լավ կշտացրեց թե Արեգին և թե նրա Բազիկին: Արեգին պահեց թագավորը մինչև քսան օր. այդ քսան օրվան մեջ շատ թագավորներից դեսպաններ եկան և շնորհավորեցին Անդասի և նրա քաղաքի վերակենդանությունը: Նույն քաղաքից հազարավոր մարդիկ կային հեռավոր երկիրներ գնացած՝ որոնք իրանց քաղաքին պատահած պատուհասից վախենալով՝ չէին վերադառնում. այժմ եկան ավելի բազմացած թվով, որդոց և թոռանց տերեր դարձած, մինչդեռ քաղաքի աճելությունը՝ քարանալու պատճառով դադարել էր:

Նորեկները իմանալով՝ որ Արեգն է այն բարի հրեշտակը, որ հաղթել է չարին և կյանք տարածել չարի մահ սփռած տեղը՝ նրան աստվածավայել պատիվներ տվին ճոխ խնջույքներով։ Թագավորն ինքը մի մեծ խնջույք տվավ, ուր ներկա էին հազարավոր անձինք։ Ինքն էր բոլոր զվարճություններին ընթացք տվողը, ինքն էր առաջարկում կենաց թասերը։ Երբ Արեգի կենաց բաժակը ձեռքն առավ, սկսեց խոսիլ թագավորը և ասաց.

— Ի՞նչ էինք երեկ, և ի՞նչ ենք այսօր.
Դո՛ւ պատասխանիր, Անդա՛ս թագավոր.
— Քա՞ր էինք երեկ, քա՞ր անշունչ, կանգուն,
Իսկ այսօր՝ մարդիկ, կենդանի, շարժուն...
Ի՞նչ հեշտ պատասխան... բայց ո՞վ կըմբռնի,
Ո՞վ կըզգա թե ի՞նչ սոսկալի բան է
Շարունակ տանջվիլ քա՞ռ-ռա՞ռ-սո՞ւն տարի,
Փշալի՞ց ձեռքում մի անգութ չարի...
Եվ ահա այդ խխտա, չա՞ր կապանքներից,
Անխորտակելի այդ շղթաներից
Մեզ ազատում է մի չքնաղ Ոգի,
Ամեն տեղ սփռում է՝ և՛ կյանք, և հոգի...
Ո՞վ էր այդ Քաջը, այդ Առաքինին.
— Ահավասիկ Նա—Արեգ պատանին.
Սա է, որ սրբեց իմ սուգն ու լացը.
Խմե՛նք Արեգի անգին կենացը...

Թագավորի այս առաջարկության վրա հազարավոր ձայներ միասին «կեցցե՛ Արեգ» գոչելով՝ թնդացրին ամբողջ ապարանքը։ Աշըղներն էլ՝ որ թագավորի ակնարկելուն էին սպասում, խմբովին հնչեցրին հիանալի քնարները և երգեցին միաձայն.

Արի բյուլբյուլ, ուրախացիր,
Քո վարդն ահա բացվել է.
Վերադարձիր, էլ մի՛ վախիր,
Քո թագուհին բացվել է։
Արեգն իջավ Երկնքիցը,
Ամենայն տեղ կյանք սփռեց,

Քարերն ամեն հոգի առան,
Ջո կարմիր վարդն էլ բացվեց։

Արի բյուլբյուլ, ուրախացիր,
Ջո վարդուհին բացվել է,
Արի երգիր, էլ մի՛ վախիր,
Ջո թագուհին բացվել է...

Արևդը մեկ Արեգակ է,
Քաջ պատանու կերպ առած,
Սա բարի է, առաքինի,
Արևի պես ողորմած։

Արի բյուլբյուլ, ուրախացիր,
Ջո վարդուհին բացվել է.
Արի երգիր, էլ մի վախիր,
Ջո թագուհին բացվել է...

Աշըղները դեռ երկար կշարունակեին Արեգին գովասանել, եթե Արեգը՝ համեստությունից ստիպված՝ չընդհատեր նրանց իր հետևյալ պատասխանական ճառով.

Ես մի թույլ էակ, չնչին արարած,
Չգիտեմ արդյոք ի՞նչ ունիմ արած,
Որ ինձ տալիս եք այսքան փառք, պատիվ,
Այսքան գորովանք, մաղթանք անհաշիվ.
Ի՞նչ գտավ արդյոք Երկինքն ինձանում,
Ես այդ չգիտեմ և չեմ իմանում,
Որ ցույց է տալիս այսչափ սեր և գութ,
Հարթում է առջևս ամեն խոչ ու խութ—
Աչյուծն իմ առջև քծնում է շան պես,
Վիշապը դառնում մի վախկոտ մողես,
Աղբյուր է բխում ապառաժ տեղում,
Դարավոր ճահիճն առաջիս ցամքում...
Եթե բոլորը, ինչ որ տեսել եմ,
Այժմ մի առ մի ձեր առջև պատմեմ,

Կըտեսնեք որ սա մի բախտ է միայն
Եվ շնորհք Երկնքի միջամտության...
Ոստի մենք Նրա՛ն և միայն Նրա՛ն
Պիտի համարենք պաշտելու արժան.
Նա՛ վերացրեց չարի զորություն,
Նրան պիտի տանք փառք և գոհություն...

Չնայած Արեգի համեստությանը՝ քաղաքացիք նրան դյուցազանց կարգը ձգեցին, որ երախտապարտ չմնան Երկնքի առջև։ Եվ ահա ինչպես։ Տեսան, որ պատավի տոսկալի արձանից վախենում են բոլոր երեխաները և շատ մեծեր էլ՝ նրան տարան ծովը նետեցին։ Նա ընկավ ուղղակի դժոխքի վրա և իր ուժգին զարկովը ամբողջ դժոխքը իր՝ միջի շար ոգիների անթիվ լեգեոններովը մի հազար մղոն էլ ցած գլորեց... Դրանից հետո հավաքվեցան քաղաքի բոլոր ճարտարապետներն ու նկարիչները, քաշեցին Արեգի պատկերը՝ Բազիլի վրա հեծած. նրա ձևով շինեցին մի ոսկեձույլ արձան։ Այդ արձանը կանգնեցրին քաղաքի կենտրոնում եղած մեծ պարտեզումը, որ զբոսավայր էր ամենի համար, մանավանդ երեխայոց, որոնք այնուհետև միշտ նրա շուրս կողմումն էին խաղում և վրան նայելով՝ զմայլում։ Արեգը չտեսավ իր արձանը. նա այդ ժամանակ արդեն գնացել էր։ Նա երազումը տեսավ, որ Նունուֆարը վերջին շնչումն է, շտապեց վերադառնալ, որ գուցե կարողանա օգնություն հասնել։

•

5

Նունուֆարը վերջին շնչումն է։

Էլ ոչ ծաղրածվի կատակները, ոչ վեզիրի կնոջ հոգատարությունը, ոչ հոր աղաչանքն ու հառաչանքը չեն ազդում նրա վրա։

Լեզու չունի, որ խոսի, ուժ չունի, որ ձեռքը շարժե։

Սկնապիշ նայում է դեպի վեր, կարծես Երկնքիցը լինի սպասում իր փրկությունը, կամ ուզում լինի շտապով թռչիլ դեպի Երկինք։

Թագավորը և բոլոր պալատականները՝ ձեռքները խաչ արած՝ վիշները ծռած՝ նայում էին Նունուֆարի երեսին, և ախ ու վախ քաշելով՝ խոստովանում իրանց անզորությունը Ամենակալողի կամքի առջև։

Այս աղեկտուր րոպեին մեկ էլ լսվեցավ, որ Արեգը եկել է։

Նունուֆարի աղախինը ամենից շուտ վազեց Արեգի մոտ և շտապեցրեց նրան, ասելով.

— Շուտ արա, ել տես, վերջին շնչումն է, աչքը քեզ է մնում...

— Ահա գալիս եմ, պատասխանեց Արեգը. հիմա կգամ և կտեսնեմ քո Նունուֆարին...

Լուռ հանդիսականների միջով լուռ ու մունջ անցավ Արեգը, մոտեցավ Նունուֆարի մահճին, հանեց Անմահական ջրի շիշը, մի կաթիլ կաթեցրեց բամբակի վրա և քսեց Նունուֆարի մեռելատիպ շրթունքներին։

Նունուֆարի աչքերը պարզվեցան։

Արեգն այդ նկատեց և մի քանի կաթիլ կաթեցրեց ուղղակի բերանի մեջ։

Նունուֆարը երկու ձեռքով ծածկեց երեսը...

Նա տեսավ Արեգին և... ճանաչեց։

Նա մի նոր կյանք զգաց, կյանք աշխուժով լի, երևակայությամբ ճոխացած...

Ձեռներով ծածկեց երեսը, որ երևակայությունն ամփոփե։ Ամփոփե երևակայությունը, որ այդ րոպեի երկնային զվարճությունն ու զմայլմունքը լիուլի վայելե։

— Արեգը եկել է, ասում է նա ինքն իրան, երեսը ծածկած երկու ձեռքով, իբրև երկու վահանով, որ ուրիշ տպավորությունների տեղի չտան.— Արեգը եկել է, կրկնում է Նունուֆարը, և ես առողջ եմ. բոլորովին առողջ, շատ առողջ։ Ես զգում եմ, զգում եմ որ շատ առողջ եմ, և... Արեգն էլ եկել է... Ես տեսա. նա ինձ մոտ կանգնած է այս րոպեիս։ Ես զգում եմ նրա ներկայության անմահական հոտը։ Անմահական էր նրա տված դեղը։ Հենց ինքն էլ մի անմահ Ոգի է։ Ի՜նչպես մեծացել է, ինչպես առույգացել, ի՜նչ նորածիլ բեխեր ունի. ի՜նչ գանգուր մորուք... Բանամ երեսս, մեկ էլ նայեմ...

Նունուֆարը բաց արավ երեսը և նայեց Արեգի երեսին այն-

պիսի հայացքով, որ միայն մոր հայացքն է լինում իր երեխին «հագա՜ց կամ «ճիտա՜» ասելիս... և կրկին փակեց երեսը։

Այդ հայացքը, որի մեջ ամփոփված էր կենդանության հրաշալ ոգին, ամենքը տեսան, և ամենքն էլ, կարծես խոսք մեկ արած, միաձայն քրքիջ բարձրացրին՝ փա՜ռ փա՜ռ ծիծաղելով։ Այդ ծիծաղից անմասն չմնաց և ինքը Նունուֆարը։ Նա էլ ծիծաղեց, կարծես ուրիշների տեղիք տալուն էր սպասում, որ մի կուշտ ծիծաղի։

Այս էլ որ տեսան մի վայրկյան առաջ սպասվող հանդիսականները, բոլորովին միամտվեցան. էլ ուշադրություն չդարձրին Նունուֆարի վրա, և սկսեցին փոխ առ փոխ դիվել ու համբուրել Արեգին։ Թագավորը իր գիրկն առավ Արեգին և սկսեց երեխայի նման հեկեկալ։ Թագավորի ուրախության զգացումն անսահման էր։ Նա մի վայրկենում երկու որդի էր գտել, մինը կորած տեղից, մյուսը՝ մեռած տեղից։ Ամենքի աչքերից ուրախության և զմայլմունքի արտասուք հոսեց։

Հանդիսականների այս տեսակ իրարանցումից օգուտ քաղելով՝ Նունուֆարը ծտի պես վեր թռավ տեղից, փախավ մտավ մի այլ սենյակ, այնտեղ շուտով հագնվեցավ, զուգվեցավ թագուհու վայել զարդարանքներով և դուրս եկավ հանդիսականների մեջ այնպես ուրախ ու զվարթ և այնպես առողջ, որ հիացան ամենքը, քայց մանավանդ Արեգը, որի համար մի բոլորովին նոր արև ծագեցավ։

Երբ Արեգը մի վայրկենում վերակենդանացրեց Նունուֆարին, հիմա էլ Նունուֆարը, իր գեղեցկության ազդեցությամբ՝ Արեգի այնպիսի երակները շարժեց, որոնց միջով կարծես մինչև նույն րոպեն դեռ արյուն չէր խաղացած։ Արեգը մի նոր կյանք զգաց իր մեջ, մի նոր զգացմունք անսահման հաճոյական, բայց ինքն իրան հաշիվ տալ չկարողանալով և միևնույն ժամանակ այդ իրան համար տարօրինակ զգացմունքը զսպել ուզենալով՝ սկսեց խոսիլ խելքը թռցրածի պես.

— Հիմա՜ եմ զգում, որ ես՝ էլ ես չեմ...
Բայց թե ես ո՞վ եմ,—այդ էլ չգիտեմ.
Ինձ հափշտակեց Աղջիկ Աղավնին,
Ով տեղս դրավ այժմյան Արեգին.

Անիրավ աղջիկն իմ ուշքս տարավ,
Արեգնազանիս լճի մեջ առավ,
Իր քաղցր երգով ինձ քնացրեց,
Ավ իմ տեղս նա մի ուրիշ դրեց...

Հանդիսականները բերանաբաց նայում էին, և ոչ մի բան չէին հասկանում Արեգի ասածներից:

— Ախաոս տղա, երևի խելքը կորցրեց, ասում էին շատերը:

Վերջը Նունուֆարը մոտեցավ Արեգին և խղճալի կերպով ասաց.

Արե՛գ, իմ հոգյա՛կ, ի՞նչ է այդ, ի՞նչ կա,
Գուցե իմ տեսքով քեզ դուր չի եկա.
Դու հանգիստ եղիր. ես կերթա՛մ, կերթա՛մ,
Որ ինձ չտեսնես էլ ոչ մի անգամ...
Ես սիրում եմ քեզ, գիտե Երկինքը.
Բայց այդ չի ուզում գուցե Նա Ինքը,
Որ չի թույլ տալիս քեզ ինձ ճանաչել,
Ավ ինչպես որ կամ, ինձ այնպես տեսնել.
Երթամ ուրեմն իմ սև օրս լամ,
Քանի որ էլ քեզ պիտի չերևամ:
— Ո՞ւր, ուր, սպասիր, ես քեզ չեմ թողնիլ.
Առանց քեզ մի օր՝ էլ ես չեմ ապրիլ.
Թող երկինք գետինք իրար խառնըվին,
Դու կըպատկանիս միայն Արեգին.
Թող ամբողջ աշխարհք տակն ու վրա լինի,
Էլ քեզ ինձանից ոչ ոք չի խըլիլ.
Արարած աշխարհ ես պատռվիցա.
Գեղեցիկ, սիրուն շատերին տեսա,
Բայց քեզ պես չքնաղ, անհատ, աննման,
Քե՛զ է ստեղծել Երկինքը միայն.
Դու իմն ես, իմն ես, սիրուն Նունուֆար,
Իմ բոլոր կյանքս կըտամ քեզ համար.
Ինչ սիրտըդ ուզի, ինչ որ կամենաս,
Հրամայիր ինձ, իսկույն կ'ստանաս:
Իմ ասածներս դու չհասկացար,

Էնդուր ես կարծում, թե ինձ դուր չեկար.
Ես այն չե՞մ, այն չե՞մ, ում որ տեսել ես,
Նա դնա՜ց, կորա՜վ երևույթի պես.
Ես էլ եմ Արեգ, բայց ոչ առաջին,
Նրան դողացավ Աղջիկ աղավնին...
— Եթե այդպես է, ինձնից հեռացի՛ր,
Դու ինձ կյանք տվիր, վարձդ ստացիր:
— Ես չեմ կյանք տվել, ի՜նչ վարձ կամ ի՜նչ դին.
Դու ինքդ ես իմ կյանքն, իմ սիրտն, իմ հոգին...
— Էլ ես կյանք չունիմ և պիտի մեռնիմ,
Երբ չկա Արեգ, էլ ինչո՞ւ ապրիմ...
— Իզուր մի մեռնիլ, ես էլ եմ Արեգ,
Մի՞թե ես չունիմ նրա չափ արժեք...
— Բայց դու ուրիշ ես, ինքըդ ես ասում...
— Այդ ես ինքս էլ լավ չեմ հասկանում...

— Սպասեցեք, սպասեցե՛ք, ես վերջ կտամ ձեր վեճին, ասաց Թագավորը:— Արեգ, ասա ինձ, հոգիս, դու ո՞ւմ որդին ես՝

— Արման իշխանի որդին էի մի ժամանակ, բայց հիմա չգիտեմ—էլի նրա որդի՞ն եմ, թե՞ մի ուրիշի:

— Քո այդ պատասխանն է ահա, որ մենք չենք հասկանում, բայց քեզ լավ ենք ճանաչում: Դու մեր Արեգն ես, մի և նույն գեղեցիկ Արեգը, միայն մորուքդ է ավելացել ու բեխերդ...

— Սպասի՛ր, սպասի՛ր, խնամի Թագավոր, մեջ ընկավ Ծաղրածուն: Աչքդ լո՛ւյս, փեսադ եկել է, բայց ուրախությունից ինքն իրան կորցրել է, հիմա մանէ գալիս՝ չի գտնում: Արեգ եղբայրեկ՝ ես ու դու մի պայման անենք. ես դառնամ «դուն, իսկ դու դառ «ես». այնուհետև Նունուֆարը կդառնա «իմ», իսկ հիմարը՝ «նրան». համաձա՞յն ես... Ասաց ծաղրածուն և սկսեց երգել.

Ա՜խ, ես հիմար եմ անչափ,
Բայց ոչ այս տղայի չափ,
Ես որ մի աղջիկ գտնեմ,
Էլ չեմ ասիլ—«ես՝ ես չեմ...»
Յարալլալի, շարալլալի,
Հայդե՜, հիմար, պար արի...

Մինչդեռ ծաղրածուն այսպես երգով ու պարով զվարճացնում էր հանդիսականներին, ներս մտավ Արմանը:

Արեգն իր հորը տեսնելուն պես՝ վազեց դիրկն ընկավ և մի քանի ուրախության բացագանչությունից հետո՝ փսփսաց ականջումը.

— Գիտե՞ս, հայրիկ, ես հիմա տղա՞ եմ, տղա՞, իսկ և իսկ տղա, ճշմարիտ տղա. կարո՞ղ ես երևակայել...

— Իհարկե, տղա ես, հոգիս, հապա ի՞նչ պետք է լիներիր...

— Բայց չէ՞ որ, հայրիկ, բայց չէ՞ որ... ախը՞ր...

— Դու առաջ էլ էիր տղա, հոգիս, բայց այդ չգիտեիր դու, նոր ես սկսել ճանաչել քեզ. առաջ անմեղ էիր ինչպես հրեղեն, հիմա մարդ ես դառել հողեղեն, բայց այդ վնաս չունի, հոգիս...

— Օ՜... եթե այդպես է, ուրեմն ես՝ ես եմ եղել. վազեմ Նունունուֆարին ասեմ...

Արմանը մոտեցավ թագավորին և սկսեց շշնջալ նրա ականջին բանի էությունը, իսկ Արեգը վազեց Նունուֆարի մոտ:

Երբ որ Արեգը նորից մոտեցավ Նունուֆարին ավելի ուրախ ու զվարթ դեմքով, Նունուֆարը բռնեց Արեգի ձեռքից մի այնպիսի քնքուշ ժպիտով, որ Արեգը քիչ մնաց նորից թռչներ խելքը:

— Դու մեր Արեգն ես, այնպես չէ՞, ասաց Նունուֆարը:

— Իհարկե, հոգիս, հապա ո՞վ պետք է լինիմ, պատասխանեց Արեգը:

— Ուրեմն մենք էլ չենք բաժանվիլ միմյանցից: Երբ դիտենաս ինչքա՞ն մաշվել եմ քո կարոտով... հիմա եկել ես, և հանկարծ ասում ես՝ «ես՝ ես չեմ». հապա ո՞վ ես, որ դու չես:

— Ո՛չ, ո՛չ, հիմա ես՝ ես եմ. հիմարն ինձանից խելոք է... Արի չոքենք թագավորի առջև, և նա օրհնե մեզ... Բայց, սպասիր, հայրիկիս չհարցրի, թե ո՞ւր են իմ քույրերը:

— Նրանք այստեղ են: Քո գնալուց հետո ես ձերոնց բերել տվի, որ քո կարոտը նրանցից առնեմ: Ես արդեն ուղարկեցի իմաց տալու, հիմա կգան ուր որ է...

— Ինչքա՞ն բախտավոր եմ ես ուրեմն, որ այդքան բարի ես եղել դու... Ուրեմն դեռ չշտապենք. գնանք մեր հագուստը փոխենք. հիմա՝ միտս ընկավ: Անդաս թագավորից ես քեզ համար էլ, ինձ համար էլ հարսանեկան հագուստ եմ բերել: Նա ընծայեց այդ հագուստները և խնդրեց, որ անպատճառ այդ հագուստներով

ներիս մեր հարսանիքին, որին՝ իր ասելով՝ ինքը հոգով ներկա կլինի։ Ես չէի ընդունում, որովհետև այս րոպեի քաղցրությունն այն ժամանակ երևակայել չէի կարող։ Շատ բաներ ես տեսել, հետո կպատմեմ քեզ։ Չեմ տեսել միայն քեզ պես մի չքնաղ էակ... ինչքա՜ն գեղեցի՜կ ես դու, Նունի՜կ...

Այսպես խոսելով, ձեռք ձեռքի տված, դուրս եկան Արեգն ու Նունուֆարը, բայց երկար սպասեցնել չտվին։

Մի քանի րոպեից հետո տեսարանը մի կախարդական ասեմ, թե երկնային կերպարանք ստացավ։

Պալատի ընդարձակ դահլիճը լցվեցան թե տղամարդիկ, թե կանայք, շքեղ հագուստներով զարդարված։ Այստեղ էին և Արեգի քույրերը։

Երբ որ Արեգն ու Նունուֆարը ներս մտան Անդասի ընծայած հագուստով զարդարված, անթիվ անգին քարերի ճառագայթները՝ ծիրանի ծովից ծագող արեգակի պես՝ դույնզդույն լուսով լուսավորեցին ամբողջ դահլիճը։ Զոքեցին թագավորի առջև, որ օրհնե իրանց։

Թագավորը մի քանի րոպե չկարաց խոսել, հազիվ էր կարողանում բռնել ուրախության արտասուքը։ Վերջապես սկսեց օրհնել մեր նորահասներին՝ ասելով.

Ո՛վ երկինք,
Ես մի հողեղեն,
Մի թույլ արարած,
Որ չարն ու բարին
Դեռ լավ չգիտեմ,
Իմ սրտին նայիր,
Եվ ո՛չ իմ լեզվին.
Եվ քո իսկ ձեռքով
Ինչ որ բարի է,
Դու այն տուր սրանց։

Ինչ ունիս բարի,
Քո ծոցում պահած,
Որ մինչև այսօր
Ոչ մի հողեղեն

Դեռ չի սառցած,
Դու այն տուր սրանց:

Դու մինչ այսօր էլ
Շատ բան ես տվել—
Արև վառվռուն,
Աստղեր շողշողուն,
Ջևիյուռ անշըշունջ,
Այեր քաղցրաշունչ,
Անձրև հորդառատ,
Ցող մարգարտահատ.
Աղբյուրք զովարար,
Վտակներ վարար,
Գույն-գույն ծաղիկներ,
Ծառեր մրգաբեր,
Անտառներ մարմանդ,
Դաշտեր արգավանդ,
Լեռներ հովասուն,
Գետեր զալարուն,
Լճակներ վճիտ,
Սար, ձոր և հովիտ...
Այս ամեն բարիք,
Ո՛վ պայծառ Երկինք,
Թույլ տուր վայելեն,
Քեզ փառաբանեն...

Թագավորի օրհնությունն ավարտած չավարտած, մի նոր լուսով լուսավորվեց դահլիճը: Մի ծիածան կապվեց, ծիածան անուռես, աննման, հրաշալի՜ այնքան, որ ամպերում կապվող աղեղը նրա մոտ մի մոայլ ամպ կարելի էր համարել... Ի՜նչ լեզու կարող է պատմել, ինչ գրիչ կարող է գրել, կամ ի՜նչ վրձին կարող է նկարել...

Ամենքն էլ նրան էին նայում և տեսնում էին, թե ինչպես էին կազմվում նրա գույները հետզհետե. կարծես աներևույթ ոգիք՝ արագ արագ վազելով՝ երկնային մատներով մի նոր ծիածան

լիներին հինում, և երկնքումը լինին կապելիս Արեգի ու Նունուֆարի հարսանեկան կանաչ-կարմիրը։ Հիրավի, այդ կանաչ-կարմիրը, թվում էր, թե դահլիճի առաստաղից շատ և շատ բարձր է և շատ հեռու։

Սվ ահա՛, երբ ծիածանն ամբողջապես պատրաստ էր, նրա վրայով, իբրև մի լուսեղեն սանդուխքով, ցած իջան մի խումբ երկնային թագուհիք՝ աստղերի ճառագայթներից և ձյունափայլ ամպերից գործած հագուստով մի-մի արեգակ... Բայց ի՞նչ արեգակ... եթե ցերեկ լիներ՝ և արեգակը նրանց տեսներ, ամպերին մի քող կը քաշեր երեսին, որ տեղի տար նրանց լույսին...

Բոլոր երկնային օրիորդները, որոնք թվով մինչև ինը հոգի էին, երկ-երկու պսակաձև փունջեր ունեին ձեռներին, ո՛րը ցողից քաղած, ո՛րը ծաղիկների գույնից ու հոտից փնջած, որը վճիտ աղբյուրների բյուրեղացած գոհարներից հավաքած, որը քաղցրաշունչ զեփյուռից ու զովարար հովերից հյուսած, որն արևի շամանդաղի մեջ եղած գույնզգույն հյուլեններից կազմած... Մի խոսքով՝ լուսեղեն մատներով բնության բոլոր զարդերի ոգին էին քաղել ու փնջել։ Այդ փունջերի անմահական բուրմունքովը լցվեցավ բոլոր դահլիճը։

Ամենից առաջ մոտեցան Աղբյուրիկը, Ցողիկը և Ծաղիկը և իրանց պսակները տալով Արեգին ու Նունուֆարին՝ ասացին.

ԱՂԲՅՈՒՐԻԿ

Ես կարկաջյունն եմ Աղբյուրիկ,
Եկել եմ ձեզ աչքալուսիկ,
Բերել եմ ձեզ բյուրեղահյուս
Ականակիտ, վճիտ փնջիկ։

ՑՈՂԻԿ

Ես գոհարիկն եմ բույսերի,
Ես մարգրիտն եմ հովիտների,
Ահա իմ փունջ ցողից քաղած
Հազարավոր կանաչների։

ԾԱՂԿԻԿ

Ես Ծաղկիկն եմ մշտադալար,
Ես անթառամն եմ բեղմնարար,
Բոլոր ծաղկանց գույնն ու հոտը
Ահա բերել եմ ձեզ համար...

Այսպես մոտեցան և մյուսները, և՝ մի-մի բան ասելով՝ իրանց պատկները նվիրեցին Արեգին ու Նունուֆարին...

Այս տեսարանը մի տխրություն և թմրություն բերավ հանդիսականների վրա: Շատերը բոլորովին վերացան ապշությունից: Սմենից շատ տխրեցան աղջկերքը: Նրանց գեղեցկությունն ապտակավ, թխացավ ու մգացավ հրեղենների գեղեցկության մոտ: Երիտասարդները դարձան մի տեսակ ապուշ վայրենիք, նրանց վստահությունը բոլորովին անհետացավ...

Միայն Արեգն էր ուրախ, միայն նա էր ազատ այդ ընդհանուր ապշությունից: Այդ հոգեկան թմրությունից հանդիսականներին սթափեցնելու համար՝ Արեգը դարձավ լուսեղեն հյուրերին և ասաց.

— Ո՛վ երկնային թագուհիք, դուք ձեր շնորհաբեր այցելությունովը ինձ չափազանց ուրախացրիք: Բայց, նայեցեք, այս ի՞նչ ապշություն է, այս ի՞նչ տխրություն, որի մեջ ընկղմվել են ամենքը: Մի՛ զարմանաք: Այսպե՞ս ենք մենք տկար հողեղեններս, ի՛նչ որ չափազանց բարի է, չափազանց գեղեցիկ, նույնը վայելելու կարողությունը չունինք մենք մահկանացուներս: Ճշմարիտ բարու և գեղեցկի ճաշակից զուրկ արարածներ ենք մենք: Ներշնչեցեք մեր սրտերի մեջ վսեմ զգացմունք և բարձրագույն կազմողություն, որ ձեր երկնային շնորհաբերությունը լիապես վայելել կարողանանք: Խնդրում եմ՝ ուրախանաք, խնդաք և զվարճանաք իմ հարսանյաց հանդեսին և ուրախացնեք ամենքին երկնային ուրախությունով...

Բանից երևաց, որ մեր լուսեղեն օրիորդները, թեև մարմնացած՝ բայց չափազանց համեստ, չափազանց ամոթխած և երկյուղած են եղել. պետք է եղել, որ նրանց ստիպեն: Արեգի խոսքերից խրախուսվելով՝ առաջ անցավ Ծաղկիկը և իբրև կարգադրիչ՝ մի պար սարքեց: Ծիածանի կամարը՝ իբրև մի երկնային բյուրեղի քնար՝ թրթռացրեց իր հազարերանգ թելերը և այնպիսի եղա-

նակներ հնչեց, որ թե հողեղենների և թե նույն իսկ հրեղենների մեջ ձգեց հրաբորբոք մի աշխույժ։ Ամեն ոք սկսավ թև առնել թռչիլ չափազանց ուրախությունից։ Ծերերն անգամ թռչկոտում էին և ջահելների դանդաղկոտության վրա ծիծաղում։ Հետզհետե այնքան տաքացան, որ էլ զվարճություն չմնաց, որ չանեին։ Յողիկն ու Աղբյուրիկը այնքան զվարճացրին, որ էլ ոչ ոքի մեջ ուժ չմնաց շատ ծիծաղելուց։ Մերթ Արեգի մորուքից էին բռնում, մերթ Նունուֆարի թշերը ճմռտում, և զանազան հաճոյական բաներ փսփսում նրանց ականջին...

Արեգը Յողիկի հետ պարելիս՝ մի խոր հայացք ձգեց նրա երեսին և փսփսաց ականջին.

— Ո՛վ համեստափայլ օրիորդ, ես կարծեմ ճանաչում եմ քեզ... ա՛յո, ճանաչս գալիս ես, բայց չեմ վստահանում ասել, վախենում եմ, թե մի գուցե սխալված լինիմ։

— Սխալված չես, Արեգ, պատասխանեց Յողիկը, ես նա ինքն եմ։

— Աղավնի Աղջի՞կը։

— Այո՛։ Սրանք էլ բոլորն իմ քույրերս են...

— Օ՜... դու իմ աստվածուհին ես... դու ինձ նորից ստեղծեցիր...

— Ո՛չ, Արեգ։ Ես դիտեի միայն, որ դու ոչինչ չդիտես քո մասին։ Այդ իմ մոտս՝ Բարեկամի կամքովն էր եղած։ Նա ուրիշ հնար չուներ այն չար պահավին վերացնել աշխարհից։ Պետք էր քեզ պես մի անմեղ և արդար անձն, որ մինչև անգամ չիմանար իր ինչ լինելը և ավելի աղջիկ, քան տղա համարվեր։ Դու երբ որ ինձ մոտ տեսար քո կերպարանքը, տեսար որ տղա ես, այսու ամենայնիվ դա քեզ համար մի խաղ էր, որ ես խաղացի, ինչպես որ դու իմ թևերս վերցնելով՝ ուզեցար մի խաղ խաղալ։ Միայն այս երեկոյին զղացիր, որ տղամարդ ես։ Դու մեղադրում էիր ինձ, մենք թաքուն նայում էինք քեզ վրա և ծիծաղում...

Յողիկի այս ակնարկությունից ամոթի զգացմունքը առաջին անգամ զգաց Արեգը, բայց այնքան սաստիկ էր, որ նա կարմրեց վարդի պես և ուզեց խոսակցության առարկան ուրիշ բանի վրա դարձնել, հանկարծ մյուս կողմից մի այնպիսի ծիծաղ բարձրացավ, որ ամենքն էլ այն կողմը դարձրին իրանց ուշադրությունը։

Զանազանը և Զարմանազանը պարապում էին՝ մեկը վեզիրի

տղայի հետ, մյուսը՝ սպարապետին։ Ծաղիկը լսել էր նրանց փսփսոցը, նկատել էր, որ նրանք վաղուց աչքադրել են միմյանց, և այժմ էլ պատկվելու ցանկություն ունին, բայց ամաչում են ասելու։

— Նոր ահ՞ը, նոր ուրախությո՞ւն, գոչեց Ծաղկիկը մի բարձրաձայն ծիծաղով և նորահասներին քաշ տալով՝ տարավ Թագավորի մոտ և ասաց.— Մի պատկով ի՞նչ պետք է լինի, երեքը միասին կատարեցեք։

Թագավորն ու Արմանը նրանց էլ օրհնեցին և սկսվեց պատկների հանդեսը։ Յողիկը դարձավ իբր պատկադիր Նումուֆարին, Ծաղկիկը Զանազանին, իսկ Աղբյուրիկը՝ Զարմանազանին։ Պատկի օրհնությունը կատարեց Թագավորը Ծիածանի կամարի տակ, որ այդ փառավոր հանդիսին ավելի ևս շքեղություն էր տալիս։ Թագավորն իր Թագն էլ դրավ Արեգի գլխին, որով պատկեց նրան և Թագավոր միանգամայն։

Դրանից հետո հրեղեն օրիորդները շնորհավորեցին նորապսակներին և պատրաստվեցան երթալու։ Հազար տեսակ քաղցրեղեններ և մեղրաջրեր մոտ բերին, բայց հրեղենք նրանց համբ չառան։ Նրանք ուրիշ խմելիքներ ունեին իրանց հետ բերած, նրանից խմեցին և խմեցրին նաև նորապսակներին, որոնք ակամա խմեցին, առանց նրա համն զգալու, բացի Արեգից, որին միայն էր տված նրա երկնային ճաշակն առնելու շնորհքը։ Վերջը մի շրջան կազմեցին երկրայինք, և մինչդեռ հրեղենք վերանում էին ծիածանի սանդուխքով, ասելով՝ մնացիք բարյա՛վ, բարյա՛վ... հողեղենք էլ նրանց բարի ճանապարհ էին մաղթում, երգելով.

Գնացիք բարյավ, սիրուն աղջիկներ,
Դուք մեր Դաշտերի Անմահ Ոգիներ...
Այս ի՛նչ շնորհք էր, ինչքա՛ն մեծ բարիք,
Որ դուք մարմնացած մեզ երևացիք...
Ա՛խ, երանի՛ թե միշտ մեզ մոտ մնաք,
Որ ձեր տեսության կարոտը չզգանք...
Գնացիք բարյա՛վ, բարյա՛վ, բարյա՛վ...

———

Հրեղեն աղջկեքը վերացան թե չէ, մեջ տեղ եկավ ծաղրածուն և սկսվեց մի նոր զվարճություն։

— Խնամի թագավոր, շեն կենա քո հոր օջախը... կերանք խմեցինք, լիացանք... ասաց ծաղրածուն և սկսեց երգել.

Ա՛խ, թագավոր, թագավոր,
Ինչո՞վ ասեմ շնորհավոր...
Ոչ հաց ունիս, ոչ դինի,
Այսպես հարսնիք կըլինի՞...
Սրալլալի, շարալլալի,
Այսպես հարսնիք կըլինի՞...

— Իրա՞վ, մի՞թե հաց չպիտի ուտենք, ասաց թագավորը։ Մենք ամենքս էլ ամեն բան մոռացել ենք, որովհետև խելքներս կորցրել ենք, բացի հիմարից, որ խելք չի ունեցել կորցնելու...

— Դու սխալվում ես, թագավոր, պատասխանեց հիմարը,— ես տեսա որ դուք ամենքդ էլ իմ հացը կտրել եք, գնացի մի ճոխ սեղան պատրաստել տվի, որ քաղցած չմնամ։ Այս ասելով, ծաղրածուն վազեց բաց արավ սեղանատան դռները, ուր, իրավի, ճոխ ընթրիք կար պատրաստված։ Հյուրերն սկսեցին թագավորի հետից ջուխտ-ջուխտ մտնել սեղանատուն։ Ծաղրածուն՝ տեսնելով որ ինքը մենակ պիտի մնա՝ վազեց մեզ ծանոթ վեզիրի կնոջ մոտ և գլուխ վեր բերելով՝ երգեց.

Ով խելք ունի,— սեր չունի,
Ով սեր ունի,— տեր չունի.
Խեղճն ամենից հիմարն է,
Որ ոչ մի ընկեր չունի։
Արի, տիկին, ես ու դու
Շիտակ խոսք տանք մեկ մեկու,
Թե՝ «դու իմն ես, ես՝ քոնը».
Համաձա՞յն ես, ձեռքդ տու...

Ասաց ծաղրածուն և տիկնոջ ձեռքից բռնելով՝ մյուսների հետ մտավ սեղանատուն...

———

Մյուս առավոտն սկսվեց հարսանիքի տոնախմբությունը քաղաքացոց ու գյուղացոց համար, և տևեց մինչև քառասուն օր և քառասուն գիշեր: Ամեն մեկ օրը մի բոպեի պես էր անցնում, այնքա՜ն զվարճալի էին: Ի՜նչ խաղեր, ի՜նչ պարեր, ի՜նչ ծաղրածուքյուններ, մրցուքյուններ և հազար ու մի տեսակ օյիններ...

Կեր ու խումին բնավ հաշիվ չկար: Տասը հազար միայն եզ ու կով մորթեցին, քան հազար ոչխար, թո՛ղ վայրի կենդանիները— եղջերուները, եղնիկները, վարազները. թո՛ղ և թռչունները թե տանու և թե վայրենի: Քառասուն հազար սոմար միայն բրինձ գնաց փլավի համար, ինչքա՜ն եղ կերթար նրան, ինչքա՜ն չամիչ... Հետն հազար կարաս միայն գինի խմվեց, չհաշված մյուս՝ քաղցրահամ և դառնահյութ խմիչքները...

Քառասուն օրից հետո Արեգը մի թեթև ճանապարհորդություն արավ Նունուֆարի հետ վանա ծովի վրա: Երբ որ ծովի ամենախոր տեղն էին հասել, Արեգը հանեց՝ շար պատավի կախարդական գավազանները, որոնք անհայտ մետաղից էին, ժոխքի կրակով մխված, և ասաց.

Ո՛վ գավազաններ, գնացե՛ք անդունդ,
Որ էլ չերևաք աշխարհիս վրա.
Իշխանությունը շար ոգիների
Թողեք մեզանից իսպառ վերանա:
Ո՛վ գավազաններ, գնացե՛ք անդունդ,
Որ ոչ մի մարդու էլ հիշացնեք.
Կորեք հավիտյան, որ էլ ոչ ոքի
Ագռավ չհնեք կամ քարացնեք:
Թող թագավորե բնության կարգը,
Էլ այսուհետև նա չխանգարվի.
Թող միայն Երկինքն իշխե ամեն տեղ,
Ամեն արարած Նրան խոնարհի...

Այս ասելուց հետո գավազանները նետեց ծովի խորքը և շար ոգիների ու նրանց արբանյակների իշխանությունն ու զորությունը վերացրեց աշխարհից:

Ահա այս ժամանակն էր, որ Երկնքից իջավ

ՍՐԵՔ ԽՆՁՈՐ

Արեգի ձայնը երկինքը լսից,
Եվ իսկույն երեք խնձոր վայր պցից.
Մեկը կանաչ էր այդ խնձորներից,
Կարծես նոր քաղած գարնան ոստերից.
Երկրորդը կարմիր՝ վարդի հանդունակ,
Երրորդն սպիտակ՝ ձյունի նմանակ:
Նունուֆարն ասաց.— Արե՛գ, ի՞նչ կասես,
Այս խնձորները ինչո՞ւ են պեսպես.
— Չգիտեմ, հոգիս, ճշմարիտն ասած.
Գուցե մեր կյանքն է ճիշտ օրինակված.
Տե՛ս, սա կանաչ է, իբր խակ մանուկ,
Իսկ այս՝ սպիտակ, ինչպես մի ծերուկ.
Ամենից սիրուն կարմիրն է միայն,
Դա է նշանը մեր հասունության:
— Բեր այդ կարմիրը հենց հիմա լրտինք,
Եվ այստեղ եվեթ միասին ուտենք:..

Նունուֆարն ուզից,
Արեգն էլ կտրից.

Կարմիր խնձորը միասին կերան,
Եվ իրանց սրտի փափագին հասան:

Ձեզ էլ կըցանկամ, սիրուն պատանիք,
Որ մուրազներիդ նրանց պես հասնիք.
Կըխնդրեմ միայն, որ ինձ էլ ներեք,
Երթե պատմածս ձանձրալի դտնեք.
Ձեր սիրո համար ես աշխատեցի,
Պատմեցի այնքան, ինչքան կարացի.
Կարծելով՝ որ դուք սիրով կըկարդաք,
Եվ խեղճ շայիրիս ողորմի կըտաք...

1887

Ա. ՔՅՈՐՕՂԼԻՆ ՋԱՂԱՑՊԱՆ

Մեկ անգամ Քյոռօղլու ծառաներից մեկը՝ Քաշալ-Համզան՝ փախել էր։ Քյոռօղլին հեծավ իր հռչակավոր Ղռաթը և ընկավ Համզայի հետից, որ բռնե նրան և պատժե։

Համզան դեռ շատ չէր հեռացել։ Նա հետ մտիկ տվավ ու տեսավ որ հեռվից փոշի է բարձրանում, իսկույն գլխի ընկավ, որ Ղռաթի բարձրացրած փոշին է այն, ուր որ է Քյոռօղլին պիտի հասնե և բռնե նրան։ Հնար չկար փախչելու։ Նրա բախտից նույն տեղը մի ջաղաց կար, վազեց մտավ ջաղացը, երես-մերեսը ալրաթաթախ արավ, շորերն էլ նույնպես, և այսպես կերպարանափոխված՝ դուրս եկավ կանգնեց ջաղացի դռանը։

Քյոռօղլին ձին քշած եկավ, և Համզային պատահելով՝ հարցրեց, թե այս նշանով մարդ չանցա՞վ արդյոք։

— Ինչպես չէ, պատասխանեց Համզան. քո ասած նշաններով մի մարդ մտավ այս րոպեիս իմ ջաղացը։

— Ուրեմն բռնիր ձիս, ասաց Քյոռօղլին, և իջավ ձիուց։

Ձին թողեց Համզայի ձեռքին, իսկ ինքը մտավ ջաղացը, տեսավ որ այնտեղ ոչ ոք չկա, դուրս եկավ որ բարկանա ջաղացպանի վրա, բայց կեղծ ջաղացպանը արդեն Ղռաթի վրա էր։

— Անպիտա՞ն, ինձ խաբեցիր՝ բավական չէ՞, համարձակեցար հեծնել նաև իմ Ղռաթի՞ս, ասաց Քյոռօղլին բարկությամբ։

— Շատ մի՛ խոսիր, պատասխանեց Համզան,— այժմ Քյոռօղլին ես եմ, իսկ դու գնա՛ ջաղացպանություն արա. նայիր մեկայն, որ լա՛վ աղաս, կորկոտ չանես։ Այս ասելով, Ղռաթի գլուխը շրջեց աստհակ ծառան, և՝ այսօր ես անհայտացել, թե էդուց...

Քյոռօղլին նոր գլխի ընկավ, որ փախչողը Համզան էր, բայց էլ ի՞նչ կարող էր անել։ Նա քա՜հ քա՜հ ծիծաղելով իր միամտության վրա, գլուխը թափ տվավ և մտավ ջաղացը։

Քյոռօղլին սովորություն չուներ հուսահատվելու. այս տեսակ դեպքերը նրա միշտ ուրախ ու զվարթ տրամադրությունը չէին խանգարում։ Նա տեսավ որ ամբարը լիքն է ցորենով, բայց ջաղացպանն ուրիշ տեղ է գնացել, ջուրը կապեց նավի մեջ, բա՛ն

ձգից աղորիքը։ Երբ որ չախչախան սկսեց իր ներդաշնակ չխչխկոցը, Քյոռօղլին նրան սազի տեղ համարեց և սկսեց երգել հետևյալ երգը.

Ա՜յ Քյոռօղլի, ջա՜ն Քյոռօղլի,
Ա՜յ Քյոռօղլի, ջա՜ն Քյոռօղլի,
Քեզ խաբեց Համզան Քյոռօղլի, հա՜յ, հա՜յ, հա՜յ...
Բայց որ դառել ես ջաղացպան,
Կանչիր թող դա դան, Քյոռօղլի, ջա՜ն,
Ջա՜ն Քյոռօղլի, ջա՜ն,
Ջա՜ն Քյոռօղլի՜։
Մարդուս բախան էլ ահա այսպես,
Պտըտվում է ջաղացի պես.
Մեկ օր ահռելի վիշապ ես,
Մյուս օր ջաղացպա՛ն Քյոռօղլի։

Բայց դու էլի Քյոռօղլին ես,
Ժողովրդի սիրելին ես.
Թեկուզ ջաղացպան էլ լինես,
Քեզ պատիվ կըտա՜ն Քյոռօղլի։

Թեև Ղռաթիցըդ ըրկված,
Բայց Թուր ունես վըրադ կապած.
Համզան ստրուկ, Թոկից փախած,
Իսկ դու ազատ խա՜ն Քյոռօղլի։

Մոտըդ կանչիր հըսկաներիդ,
Հավատարիմ կտրիճներիդ,
Թող գան գանեն փախած գերիդ,
Չըկորչի Համզա՛ն Քյոռօղլի։

Քյոռօղլու ձայնը շատ ահեղ էր. այս երգը երգելուց հետո՝ բարձրացավ ջաղացի տանիքի վրա և այնպես որոտաց, որ նրա ձայնը սար ու ձոր դմբացնելով՝ հասավ մինչև Չամլիբել, ուր գտնվում էր Քյոռօղլու անմատչելի բերդը։ Քյոռօղլու կինը, Նիգար խանումը, որ շատ սուր լսողություն ուներ, ամենից շուտ իմացավ,

որ իր ամուսինը մի անակնկալ փորձանքի է հանդիպել։ Իսկույն համաց տվավ քաջերին, որոնք մի ակնթարթում դուրս թափվեցին քերդից և հասան իրանց խմբապետին։ Դրանց մեջ նշանավոր էին Դամյուրջօղլին, Իսաթ-Ալին և Գզիր-օղլի Մուստաֆա-բեգը։ Երբ որ գնացին տեսան Քյորօղլուն ջաղացպանության անելիս, Ղռաթը խլել տված, շատ ծիծաղեցին, և Դամյուրջօղլին մի երգով շնորհավորեց Քյորօղլու նոր արհեստը և նոր առուտուրը։ (Որովհետև Համզան Ղռաթը փախցնելով՝ նրա փոխարեն իր ջուրին թողել էր նրա մոտ)։

Թող երգե Դամյուրջօղլին, տեսնենք ի՞նչ է երգում և ինչ ձևով.

Նոր վաճառական ես դառել,
Առտուրդդ շնորհավոր,
Ջին տրվել ես, ջորին առել,
Առտուրդդ շնորհավոր,
Ջին տրվել ես, ջորին առել,
Առտուրդդ շնորհավոր, հոգի՛ս,
Առտուրդդ շնորհավոր։

Ալյուրդդ ջորուն կբեռնես,
Բազար կըտանես կըծախես,
Դեղին ոսկիք կըհավաքես,
Առտուրդդ շնորհավոր։

Քեզ կասեն՝ ուստա Առուշան[1]),
Երբ կըլինիս լավ ջաղացպան,
Գլուխ-գլուխ շահադ[2]) կըտան,
Առտուրդդ շնորհավոր։

Դամյուրջօղլի, շատ լավ կանես,
Որ Քյորօղլուն գովաբանես,
Ասես՝ լավ վաճառական ես,
Առտուրդդ շնորհավոր...

---

1 Քյորօղլու իսկական անունը Ռուշան է։

2 Շահադ է ասվում աղալու համար տված վարձը, որ մի հայտնի չափով տրվում է աղացվող հատիկներից։

Դամյուրջօղլին այսպես երկար կշարունակեր, բայց Քյոռօղլին նրան միջահատում է ասելով՝ կատակի ժամանակ չէ, և ինքն է սկսում երգել այլ եղանակով և ահեղ ձայնով.

Ծառաս փախել է մինչ Արաբըստան՝
Շուտ արեք, ուր որ է, փնտռեցեք բերեք,
Շլընքին զարկելով, կապեք կռները,
Արաբ ձիու վրա բարձեցեք բերեք.
Շլընքին զարկելով՝ կապեք կռները,
Արաբ ձիու վրա բարձեցեք բերեք։

Իր գործած հանցանքը դրեք իր վրին,
Որ չասեն անմեղ էր, իզուր պատժեցին,
Մորթեցեք եղան պես, քերթեցեք կաշին,
Միսը մաս-մաս արեք, ջարդեցեք բերեք։

Քյոռօղլին եմ, ես չեմ մնալ ջաղացպան,
Իմ Ղռաթին երբեք չի տիրել Համդան,
Գետնի տակն էլ լինի, հանեցեք նրան,
Ձիու պոչից կապած՝ քաշ տըվեք բերեք։

Ինչ ասել կուզի, որ Քյոռօղլու հրամանը շուտափույթ կատարվեց։ Քյոռօղլուն պատահած այս արկածը պատմվում է և ուրիշ ձևով։

Ծանոթություն.— Քյոռօղլու բոլոր երգերը երեք եղանակ ունին միայն։ Այստեղ բերած երեք երգերից ամեն մեկը ջոկ եղանակ ունի, և այդ երևում է երգերի ձևից և տողերի չափից։ Երգելիս՝ առաջին տան կազմությունը պետք է տալ և մյուս տներին։

1887

Բ. ՔՅՈՐՕՂԼՈՒ ԹՈՒՐԸ

(Ավանդություն)

Քյոռօղլին դեռ ևս տասնչորս տարեկան մի պատանի՝ հորթարած է լինում: Մեկ անգամ մի փախուստ տվող հորթի ետևից քար է գցում, որ հետ դարձնև, քարը դիպչում է հորթին և գնդակի պես միջովն անցնում: Հորթը սատկում է, իսկ նրա տերը պահանջում է իր ապրանքի գինը: Քյոռօղլու հայրը, որ թեպետ կուրացած՝ բայց շատ փորձառու մարդ է լինում, ասում է որդուն.

— Որդի, վնաս չունի, մենք կվճարենք հորթի գինը, եթե ինձ կհասցնես այն հորթատապան քարը: Այն քարը մի հորթից շատ ավելի կարժե:

Որդին բերում է քարը և տալիս հորը:

Հայրը շոշափում է քարը և ծանր ու թեթև անելով՝ նկատում է, որ քարը իր ծավալի համեմատությամբ շատ ծանր է:

— Մի՞թե այս քարը չի պապղում,—հարցնում է որդուն:

— Այո՛, հայր, պատասխանում է որդին:

«Սա կայծակ է», ասում է ծերունին իր մտքումը, բայց որդուց պաղտնի է պահում այդ: (Այն ժամանակները մթնոլորտից վայր ընկած մետաղահատն քարերը համարվում էին երկնքից վայր ընկած կայծակ):

Ծերունին վերցնում է այդ քարը և գնում է մի ուրիշ գյուղ, որտեղ թուր շինող լավ վարպետներ են լինում, որ նորագյուտ մետաղից մի թուր շինել տա: Թուրը շինել տալուց առաջ, նույն կտորից մի բիչ է շինել տալիս և պահում մոտը:

Վարպետները շատ դժվարությամբ են կարողանում թուրը շինել, և երբ որ վերջացնում են, սկսում են փորձել նրա հատկությունը: Նախում են գերանի, քարի, երկաթի, բոլորն էլ կտրատում է պանրի պես:

Այս որ տեսնում են վարպետները, մտածում են որ թուրը աճպարանեն և նրա տեղ մի հասարակ թուր տան: Կույր ծերունին որ գալիս է թուրն առնելու, նրան մի ուրիշ թուր են տալիս: Ծերունին սկսում է շոշափել, փորձում է ճկունությունը, տեսնում է, որ պետք եղածի չափ չի ճկվում, գրպանից հանում է բիրը, որ

այնպես է ծակում թուրը և անցնում մյուս կողմը, ինչպես ասեղը շորի միջով։

— Այս իմ թուրը չէ, ասում է,— ավելք իմ թուրը։

Վարպետները տեսնում են, որ կույրը վաղորոք իր պղուշությունը բանեցրել է, թրի կտորից բիլ շինել տալով, տալիս են իսկական թուրը։ Ծերունին փորձում է բզուկը, գտնում է անմատչելի. փորձում է ճկունությունը, գտնում է այնքան ճկուն, որ կարող է կլորել և դնել ծոցումը։

— Այս է ահա իմ թուրը, ասում է և շինելու վարձը վճարում։

Երբոր թուրը իր ձեռքով դնում է պատյանի մեջ, նա այնպես է ամրանում, որ էլ հանել չէր կարող, եթե ուզենար, բայց այդ չի իմանում ինքը։ Այդ խորամանկությունը բանեցրել էին վարպետները, որ ճանապարհին ձեռքից չլքեն իբրև անծանոթ ավազակներ։

Ծերունին ճանապարհ է ընկնում։ Ճանփի կիսումը վարպետները հասնում են նախիցը և ուզում են թուրը խլել։ Ծերունին ուզում է պաշտպանվել, ուզում է թուրը պատյանից հանել, դուրս չի գալիս։

— Էհ, վնաս չունի, թող դուրս չգա, ասում է ծերունին,— եթե սա իմ թուրն է, պատյանով էլ կկտրի»։

Այս ասելով՝ վրա է բերում թուրը պատյանով, և երկուսի էլ գլուխը թռցնում է։

Այդ ժամանակները դեռ վառոդը չէր գտնված. քաջերի ասելը իրանց թուրն էր։ Երբ որ ծերունու որդին՝ Ռուշանը հասունացավ և հայտնի դարձավ Քյորօղլի (կույրի որդի) անունով, և հոր պատրաստած թրին տիրացավ, նա ոչ միայն շատ լավ հասկացավ նրա հարդը, այլ այնպես սիրահարվեց վրան, որ վերջը մի երգով գովաբանեց նրան, ինչպես և իր Ղռաթին։

Ահա այդ երգը.

Իմ աչքիս լույս, իմ հոգիս, թո՛ւր,
Դու իմ անգին ալմազ մաքուր, թո՛ւր.
Չը կա ոչինչ աշխարքումս
Որ քեզ համար լինի ամուր, թո՛ւր...

Թո՛ւր, թո՛ւր, թո՛ւր...
Իմ սիրական թուր:

Քո մեջն է իմ ուժն ու հոգին,
Դու ես շունչ տալիս իմ կյանքին, թո՛ւր.
Աչյուծը դառնում է աղվես,
Երբ շողում ես դու իմ ձեռքին, թո՛ւր.
Թո՛ւր, թո՛ւր, թո՛ւր,
Իմ դովական թո՛ւր:

Դու ես իմ տերն, իմ պահողը,
Իմ մուրազին հասցնողը, թո՛ւր,
Աննման Նիգյար խանումիս
Դու եղար ինձ մոտ բերողը, թո՛ւր.
Թուր, թուր, թո՛ւր,
Իմ պատվական թո՛ւր...

Քեզ եմ պաշտում, քեզ եմ սիրում,
Գոհարներով քեզ զարդարում, թո՛ւր.
Սրտիս բոլոր խորհուրդները
Քեզ եմ միայն հանձնարարում, թո՛ւր.
Թուր, թուր, թո՛ւր,
Իմ աննման թո՛ւր...

Ախղճ Քյորօղլիս ի՞նչ կանեի,
Եթե քեզանից զրկվեի, թո՛ւր.
Սաղը ձեռիս արտասվելով՝
Քե՞զ միայն, քե՞զ կը վնտրեի, թուր.
Թուր, թուր, թուր,
Իմ դովական թուր:

1893

Գ. ՔՅՈՐՕՂԼԻՆ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐ

Քյորօղլին գող չէր և ոչ ավազակ, այլ մի ինքնապլուխ իշխան, իսկ այդ անկախությանը հասել էր նա իր անվեհերությունովը և

քաջագործություններով։ Նա չէր հափշտակում և կողոպտում, այլ հարկ ու մաքս էր առնում և չավողներին անխնա պատժում։ Բայց Իրանի թագավորը նրան համարում էր ավազակ. այսպես էին ճանաչում նրան և սուլթաններն ու խալիֆները, որոնց նվիրքը Քյորօղլու համար նշանակություն չուներ. նա այսպես էր դատում.

«Եթե հարկ առնելը մեղք է, ինչո՞ւ իրանք առնում են։ Եթե հնազանդելը լավ բան է, ինչո՞ւ իրանք ինձ չեն հնազանդում։ Իրանք զոռով ու բռնությամբ են տիրում աշխարհին, ես էլ իրանց պես կվարվեմ։ Այս բարբարոս ավազակները իրանց աչքի գերանը չեն տեսնում, բայց համարձակում են իմ աչքումը շյուղ գտնել։ Իրանք իրանց ավազակ չեն համարում, չնայած, որ նույն իսկ աստուծու փառքն են հափշտակում, իսկ ինձ՝ աստուծու ամենախոնարհ ծառային՝ համարում են ավազակ»։

Այսպես էր դատում Քյորօղլին, իբրև բնության պարզ որդի, որի գլուխը լցված չէր զանազան կանխակալ կարծիքներով։

Բայց ամենայն օր զանգատ ու բողոք էր, որ անընդհատ հասնում էր Իրանի թագավորին, որին հանդիմանում էլ էին, թե՝ եթե դու ես մեր թագավորը, ազատիր մեզ Քյորօղլու ձեռից, որ քեզ ծառայենք, իսկ եթե ոչ՝ մենք կամա ակամա պիտի Քյորօղլուն հպատակվենք, նրան ծառայենք։ Ով ահա ինչ էին ասում իրանց զանգատներում Քյորօղլու մասին.

Նա, ասում էին, թալանում է քարվաններն, դերի է տանում հարուստ վաճառականներին և մինչև մեծ փրկանք չի առնում, քաց չի թողնում։

Գյուղացիներին ոտքի է կանգնեցնում իրանց խաների ու բեգերի դեմ, կոտորում և կոտորել է տալիս կալվածատերերին ու տերության կապալառուներին, և այսպիսով իր կողմն է գրավում երկրագործ ժողովրդին։ Կոտորում է հարկահաններին և հավաքած հարկերը բաժանում չքավոր գյուղացիներին։

Շատ անգամ կտրում է գյուղացոց հարաբերությունը քաղաքացոց հետ, ուտելտի պաշարը թանգացնում, և մինչև քաղաքներից մեծ վճար չի առնում, հարաբերության կապը չի արճակում։

Քրիստոնյաներին առանձին պաշտպանություն է ցույց տալիս և նրանց պաշտպանությունը գտնում ամեն տեղ։

Որտեղ մի կարգի դուրս քաջ տղամարդ կա, գնում է Քյոր-օղլու դրոշակի տակ մտնում: Որտեղ մի փախստական և մահապարտ կա, նրա հովանավորությանն ու պաշտպանությանն է դիմում: Այսպեսով նա կազմակերպած խումբեր ունի երկրի բոլոր ամուր տեղերում: Բոլոր անմատչելի բերդերին տիրելով՝ ամենի վրա իր անունն է դրոշմել: Բոլոր խումբերն իրար հետ սերտ կապ ունին, և հարկավոր դեպքերում միմյանց օգնության են հասնում:

Ամեն հավատի ու ցեղի մարդ կա նրա խմբի մեջ, բայց միանգամ այդ խմբի մեջ մտնելով՝ ոչ մի հավատի չեն ծաոացում, ամենքն էլ միապես դառնում են անհավատ և ծաղրում ամեն հավատ: Չեն ընդունվում միայն այն մարդիկը, որոնք որևէ քաջությունով իրանց հայտնի չեն կացուցել, կամ որևէ դժվար հանձնարարության և փորձ չեն կատարել: Ինքը պաշտելու չափ սիրում է ամեն մեկին և ամենի հետ կամքը կատարում, նույն իսկ իր կյանքը վտանգի տակ դնելով: Բոլոր սիրահարներին իրանց մուրադին է հասցնում, բերելով նրանց սիրո առարկան: Ինքն էլ ամեն մի բերդում մի առանձին սիրուհի ունի: Իրանց սիրուհիները փակված չեն պահվում, նրանք պարտավոր են ինքնավարժությամբ պարապել, ձիավարության դիտենալ և հարկավոր դեպքերում քաջությամբ կռվել: Այս կերպով ահա նա հավաքել է երկրի ամենագեղեցիկներին և ամենաքաջերին, որոնք համլված պես անձնվիրություն են ցույց տալիս նրան, և անհավատ լինելով՝ նրան միայն հավատում ու սիրում:

———

Քյոր-օղլին ամենից շատ վնաս էր հասցնում Իրան աշխարհին: Այդ ատելությունը ժառանգական էր, հորից որդուն անցած: Բայց Քյոր-օղլուն ժամանակակից Իրանի թագավորը մի վեհանձն մարդ էր: Նա երբ որ լսում էր Քյոր-օղլու քաջությունը, մտքումն ասում էր. «եթե ես թագավոր չլինեի, ամենայն ուրախությամբ Քյոր-օղլու քաջերից մեկը կդառնայի, նրա պես ազատ կյանք կվարեի»: Այս պատճառով նա ահագին զորքով, (մոտ երեսուն հազար հոգուց բաղկացած) ուղարկեց իր ամենից փորձառու զորապետին—Բոլի բեգ անունով և պատվիրեց նրան, որ Քյոր-օղլուն կալանավորե, պաշարելով այն բերդը, ուր որ նա

կլինի: Սպանելու հրաման չտվավ, ընդհակառակը, ասաց, որ եթե Քյոռօղլուն սպանես, քեզ կախաղան կբարձրացնեմ. եթե քաջ ես, նրան պետք է բերես ինձ մոտ ողջ առողջ:

Իրանի թագավորը չէր ուզում դրկվել Քյոռօղլու պես մի անվանի հերոսից, և ուզում էր նրան իր մոտ տանել և նրանով հաղթել իր արտաքին թշնամիներին: Բոլի-բեգը նախ պիտի աշխատեր դանդաղ խոստումներով Քյոռօղլուն հրավիրել շահի մոտ, իսկ եթե այդ չհաջողեր, միայն այն ժամանակ պիտի գործ դներ իր ահագին բանակի ուժը:

Քյոռօղլին այդ ժամանակ գտնվում էր մեր երկրամը, որ Իրանի իշխանության տակն էր: Երբ էր այդ ժամանակը, հայտնի չէ, և ոչ տեղն է հայտնի որոշակի:

Թագավորի մտադրությունը Քյոռօղլու մասին թեպետ անկեղծ էր, նա անշուշտ մեծ պատվի կհասցներ Քյոռօղլուն, բայց Քյոռօղլին ավելի լավ էր համարում Հայաստանի հովասուն լեռներում ազատ ավազակ համարվիլ, քան թե շահնշահի եռապարիսպ պալատում նույն իսկ շահ լինել, ուր մնաց, որ ինչքան էլ մեծ իշխան լիներ, դարձյալ շահի սարսափը պիտի համարվիր: Լինել հպատակ, թեև հաղար-ու մեկ շքանշանով զարդարված՝ ատելի էր բնության ազատ զավակին:

Քյոռօղլին սովորություն ուներ շատ անգամ ծպտած մանդալու: Նստում էր մի իշի կամ ջորու վրա, աշըղի հագուստով (աշըղները ջոկ հագուստ ունեին հնումը), սազը մեջքից կախած, առանց որևէ զենքի և գյուղեգյուղ թափառելով, զանազան տեղեկություններ էր հավաքում, և ըստ այնմ իր գործունեությունը գործ դնում և անելիքն անում: Մեկ անգամ էլ հենց այսպես ծպտած ժամանակ լսում է, որ Բոլի-բեգը եկել է մեծ զորքով և բանակ է դրել Թոնա գետի մոտ: Եկել է ոչ իբրև զորքով պատերազմ, այլ իբրև մի ցեղապետ իր ժողովրդով ամառանոց, իր հետ բերել է և իր կանանցը: Բոլոր հարյուրապետներն ևս բերել են իրանց գերդաստանը, որով կազմել են մի թաթարական օրդու: Իրանց հետ ունին նաև ոչխար, տավար, ուղտեր և ամենայն ինչ: Իհարկե այս ավելորդ բաներն այնքան շատ չէին, որ իսկույն չիմացվեր, թե սա մի խաշնարած ժողովրդի չվումն չէ մի տեղից մյուս տեղ, այլ պատերազմական նպատակ ունեցող մի բանակ է:

Քյոռօղլին, առանց երկար մտածելու, իր ջորին քշում է

ուխտ դնալն այդ բանակը, որ կշռե նրա որպիսությունը: Հինց որ նրան տեսնում են, իբրև աշըղի, ամեն մեկն իր կուշմն է քաշում և հրավիրում, բայց Քյոռօղլին ոչ մեկին չի լսում, քշում է ջորին և իջնում է պորտպետի վրանի առջև: Բոլի-բեկը շատ ուրախանում է և հրամայում է նրան ցույց տալ իր շնորհքը, զվարճացնել իր խաղերով, և եթե դիտե, Քյոռօղլու խաղերից ասե: Այս առաջարկությունից օգուտ քաղելով՝ Քյոռօղլին առում է հեռվյալ խաղը, մեղմացնելով իր ահեղ ձայնը, որ չճանաչվի.

Ո՞վ կար այս բանակում իմ ծանոթներից,
Շուտով իմ քաջերին մի լուր հասցըրեք.
Թող հարձակվին ամեն կողմից խմբերով՝
Ինձ էլ մեկ վահան ու մի թուր հասցըրեք.
Հասեք, շուտով հասեք,
Մի լուր հասցրեք:
Ասեցեք՝ եկել են դեղնած բոստանչիք,
Արխաջրով վորերն ուռած թուղուզիք,
Սուր չը տեսած, բանից վախած փինաչիք,
Եկեք այս խեղճերին առողջացրեք.
Հասեք, շուտով հասեք,
Մի լուր հասցրեք:
Չեն ճանաչում արծիվն ագռավի շորում,
Չարս կողմից ծաղրում են ու կատահարում,
Քյոռօղլուն բռնելու թակարդ են լարում,
Եկեք սրանց դլխում մի խելք մտցրեք.
Հասեք, շուտով հասեք,
Մի լուր հասցրեք:

Քյոռօղլու խաղի միտքը լավ հասկացան նրա բարեկամ լրտեսները և շտապեցին լուր տանելու նրա քաջերին: Բայց Բոլի-բեկն էս կասկածի եկավ, թե սա ինքը չէ՞ արդյոք Քյոռօղլին, և հարցրեց.

— Աշըղ, այդ խաղը ե՞րբ է սաել Քյոռօղլին:

Քյոռօղլին պատասխանեց.

— Մի՞թե քեզ հայտնի չէ, խան, որ փոդիշահը բանից առ-

գամ ուղեցիլ է կալանավորել Քյոռօղլուն. մեկ անգամ էլ Բուլի-բեգին է ուղարկում մեծ զորքով։ Քյոռօղլին աշըղի հագուստով պատահմամբ ընկնում է նրա բանակը, ուր և ասում է այս խաղը, որով իմաց է տալիս իր քաջերին, թե ուր է ընկել ինքը, և նրանք էլ գալիս են ազատում։

— Այդ Բուլի-բեգը չի լինում, աշըղ, այլ դուցե Վելի բեգը լինի եղած։ Բայց դու այս ասա, ինչո՞վ ես հաստատում, որ դու ինքըդ չես Քյոռօղլին, որովհետև ինքդ քեզ մատնում ես, խոստովանելով, որ Քյոռօղլին երբեմն ծպտելով՝ աշըղություն էր անում։

— Խան, հենց այդպես էլ հարցրել է Բուլին, և տեսնք՝ Քյոռօղլին ինչ է պատասխանել.

Ինչով ուզես, Բուլի, ես երդում կուտեմ,
Որ ես մի խեղճ հայ եմ և ոչ Քյոռօղլին.
Ծրկինք, դեմինք, ասուած վկա կը կանչեմ,
Որ ես մի խեղճ հայ եմ և ոչ Քյոռօղլին.
Հայ եմ, հա՜յ, հարա՜յ,
Հայ եմ, ուղիղ հայ։
Հայի ձեռին դու չես տեսնիլ սուր ու թուր,
Այդ բանն արդելել է մեր մեծն Այսմավուր,
Թեկուզ դլխիս թափես հազար թուք ու մուր,
Ես մի անբախտ հայ եմ և ոչ Քյոռօղլին.
Հայ եմ, հա՜յ, հարա՜յ,
Հայ եմ, ուղիղ հայ։
Սրթե թուրը ձեռին Քյոռօղլուն տեսնես,
Հավատա ինձ, Բուլի, դու կըսարսափես,
Թեպետ սաղ էլ ունի, երդում է ինձ պես,
Բայց ես մի խեղճ հայ եմ և ոչ Քյոռօղլին։
Հայ եմ, հա՜յ, հարա՜յ,
Հայ եմ, ուղիղ հայ։

— Սպասիր, աշըղ, ասում է Բուլին, այդ իմ հարցի պատասխանը չէր։ Ես իսկական Բուլի-բեգն եմ և ոչ Ալին կամ Վելին, և հիմա ուղղակի հարցնում եմ քեզ. ինչո՞վ ես ապացուցանում, որ դու Քյոռօղլին չես։

— Լսեն, ես այդպես չհասկացա, պատասխանեց Քյոռօղլին,— ես հենց իմացա, թե դու Բոլի-բեգի հարցումը տվիր, ես էլ Քյոռօղլու պատասխանն ասեցի։ Սրի ինձ վրա կասկած ունես, որ մտքովդ անցնել չէր կարող, ուրեմն լսիր իմ պատասխանը։

Քյոռօղլին ուզում էր միայն զբաղեցնել Բոլի-բեգին, մինչև կհասնեն իր քաջերը, բայց և այնպես, նա այլևս չի ուզում իրան նվաստացնել և հայտնում է, թեև մութ կերպով, որ ինքն է Քյոռօղլին և ունի հայկական ծագումն։

Ես մի Ջալալի եմ, անունս է Ռուշան,
Հորս անունն է Խոր*, մորըս՝ Խորիշան.
Արհեստով աշըղ եմ, ինչպես տեսնում եք,
Որ ես Քյոռօղլին չեմ, ահա ձեզ նշան։

Կանշում եմ նշան նշան,
Պատմում եմ նշան նշան,
Մարդն ունի մարդու պատկեր,
Շունն էլ ունի շան նշան։

Սրի իրավ ես լինեի Քյոռօղլին,
Իմըս լիներ նրա թուրը, նրա ձին,
Այն ժամանակ կըտեսնեիր, Բոլի-բեգ,
Որ Քյոռօղլուց պակաս քաջ չի Խոռօղլին։

Չեմ թագցընում, խոր եմ խոր,
Իմ թշնամուն խորե՛մ խոր,
Աղբյուրի պես բարակ եմ,
Ծովի նման խո՛ր եմ, խո՛ր։

Քյոռօղլին է իմ սիրելին, իմ խանը,
Ես նրա երդիչն եմ, նա իմ պաշտպանը,

---

* Ավանդություն կա, որ Ռուշանի հայրը քյոռ չէ եղել, որ կինշանաձև կուբը, այլ խոր կամ խոռ, որ մի հայ է եղել Խորխոռունյաց ցեղից, բայց ավազակ դառնալով՝ խառնվել է Ջալալի տալած քրդական ցեղի հետ և համարվել քուրդ կամ Թուրքմեն։ Այդ ժամանակ անա նրա խոռ անունը աղավաղվել դառել է քյոռ և հետո էլ ճարթվել է, թե նա կույր է եղել...

Նրա ահեղ ձայնը միայն լսելով՝
Դողում, զարհուրում է ողջ Պարսկաստանը։

Վախ չունիմ մահ ու ահից,
Ազատ եմ մահու ահից,
Մարդիկ մահով չեն մեռնում,
Այլ միայն մահու ահից։

Քյոռօղլին եմ, ոչ մի բանից ահ չունիմ,
Ինքս մեծ իշխան եմ, թևս զոհ չունիմ,
Թող ողջ լինի միայն իմ ղոչ Քյոռօղլին,
Սուլթան ու խաներից ոչ մի շահ չունիմ.

Չեմ սիրել խան ու սուլթան,
Կատեմ իշխան ու սուլթան,
Խան կա՝ մի խան չարժե,
Սուլթան կա՝ անուս-ու-թան։

Այս երգից հետո Բոլի-բեգն ասում է.

— Աշըղ, իրավ որ դու քուրդ ես ու քրդավարի էլ խոսում ես ինձ։ Եթե դու Քյոռօղլին չես, այլ Խոռօղլին, այդ ինձ համար միևնույն է, երկուսդ էլ վտանգավոր եք։ Ես Խոռօղլուն կրոնիմ, թող Քյոռօղլին գա նրան ազատի։

Այս ասելուց հետո՝ Քյոռօղլու ոտները կապել է տալիս, ուզում է կապել տալ և կոնները, բայց Քյոռօղլին խնդրում է, որ կոնքերն ազատ թողնեն ու ասդր ձիերքդը չտոնեն ասելով.

— Խա՛ն, այս շատ մեծ պատիվ է, որ ինձ տալիս եք. ասած է՝ «մեկ օրվա խառնությունն էլ է խառնություն». դուք մեկ օրով ինձ Քյոռօղլի եք շինում, թույլ տվեք ուրեմն Քյոռօղլու խաղերից ասեմ ձեզ համար, մինչև կրոնեք իսկական Քյոռօղլուն և նեղ աշըղիս կազատեք։

Եվ Քյոռօղլին սկսեց բուն Քյոռօղլու ահեղ ձայնով հետևյալ խաղը։

Բոլի, նամադդ արա, մեղքերդ քավի,
Հրես սրտեղ որ է՝ բաջերս կրդան.

Դապաղըդ շինել տուր, պատանըդ կարի,
Հրես հոգիդ առնող վևերը կըգան.
Սկևք, քաջեր, եկե՛ք.
Էլ մի ուշանաք:
Մեկ կա հազար արժե, հազար կա՝ ոչ մին,
Ամբողջ բանակովդ չարժես իմ մեկին.
Գերանդիով, Թոխուզներով ահագին,
Հրեա կացնով ջարդող գիժերըս կըգան.
Սկևք, քաջեր, եկևք,
Էլ մի՛ ուշանաք:
Քյորօղլուս ախոռն է անառիկ Սասուն,
Հսկաներիս Թիվն է մինչև քառասուն.
Լացեք պլուխներըդ, ով դուք անասուն,
Հրես ձեղ պատսպող վագրերըս կըգան.
Սկևք, քաջեր, եկևք,
Էլ մի ուշանաք:

Քյորօղլու ահել ձայնից ոչ միայն մարդիկ սպրսափեցին, այլ և բոլոր անասուններըը, որոնք կարծեցին Թե առյուծ է մոնչում։ Սասուիկ վախեցավ և ինքը Բոլի-բեգը, բայց ինքն իրան անհոգ ձևացրեց, չուզենալով հավատալ, Թե նա ինքն է Քյորօղլին։ Այս միջոցին Քյորօղլու աչքը պատահմամբ ընկավ դեպի վարագույրը, (որի եռևը ծածկված էին Բոլի-բեգի կանայքը և ծակուծուկերից նայում էին Քյորօղլուն ու հիանում) և մեկի սիրունիկ աչքերո տեսնելով, մոռացավ իր քաջերին, և սկսեց իր երգը դեպի նույն ուղեցկուհին դարձնել.

Ամպերում Թաղնըված, իմ սիրուն արև,
Մեկ փայլում ես, մեկ էլ ծածկվում հավարում.
Վանդակի մեջ դրված սոխակի նման,
Մեկ երգում ես, մեկ էլ լռում ու տխրում.
Ինչո՞ւ, հոգիս, ինչո՞ւ,
Ինչո՞ւ ես տխրում:
Արևադուրկ ծաղիկ, անջուր, Թալկահար,
Վարդ դու կուզես քեզ մի բյուլբյուլ սիրահար.
Ադամ մարդըդ քեզ անում է կոցահար,

Գիտեմ, որ դու իրան սրտով չես սիրում։
Ինչո՞ւ, հոգիս, ինչո՞ւ,
Ինչո՞ւ չես սիրում։
Քյորօղլուս պես մի քաջի ես դու արժան,
Որ դրախտ դարձնեմ այդ կյանքըդ դաժան,
Դու կըլինես իմ սիրուհիս անբաժան,
Այժմեն իսկ իմ հոգին քեզ եմ նըվիրում.
Հավատա ինձ, հոգի՛ս,
Քեզ եմ նըվիրում։

— Լո՛ւր, հանդուգն, բղավեց Բուլի-բեգը խանդոտությունից կատաղած և հրամայեց կապտել Քյորօղլու կռները։ Քյորօղլին ոչ մի ընդդիմություն ցույց չտվավ։ Նա այդ բոլորը մի կատակ էր համարում, իսկ նրանց թոկերն իր համար մի սարդի ոստայն։

Քյորօղլու ձեռք ու ոտքը կապտելուց հետո, մի թոկ էլ վզինը կապեցին և Բուլի-բեգի հրամանով տարան Թոնա գետի ափը, որ նրան ընկղմեն գետի մեջ առանց խեղդելու, այլ այնքան ընկղմեն և հանեն, մինչև ուժից ընկնի խապար և ուզողը խոստովանի, եթե ինքը ճշմարիտ Քյորօղլին է։

Գետափին ձիաներ կային օրուդ տված։ Հենց որ մոտեցավ այդ ձիաներին, թոկերը կտրտեց, իր տանուղներին քարերի պես շպրտեց գետի մեջ, իսկ ինքը մի ոստյունով թռավ մի լավ ձիու վրա և անթամբ ու անսանձ ձիու գլուխը երկով ձեռքով իր ուղած կողմն ուղղելով, դուրս պրծավ բանակից։ Այս անակնկալ դեպքի վրա ամենքն էլ շփոթվեցին ու շշկլվեցին, բայց մեկ էլ որ տեսան հեռվից մի թանձր փոշի բարձրացած վազում է դեպի իրանց այնպես արագ, որ կարծես նրան մղում էր մի ահեղ փոթորիկ, բոլորովին սարսափի մեջ ընկան։

Այդ թոզն ու դամանը բարձրացրել էին Քյորօղլու քաջերի ձիանները, որոնք գալիս էին սրարշավ և նրանց տրոփյունի ձայնը արդեն մինչև բանակն էր հասնում։ Բուլի-բեգը, որ Քյորօղլու կողմից հարձակվելու հույս չուներ բոլորովին, և ով կհամարձակվեր մի փոքրիկ խմբով ամբողջ բանակի վրա հարձակվել, շուտով պատրաստվեց դիմադրելու։ Բայց ինչ օգուտ։ Եկողները հազարներից ընտրված մի մի դյուցազն էին, և իրանց քաջության

համեմատ մի մի սարսափելի մականուն ունեին շքանշանի տեղ ստացած, ինչպես՝ Վարազաթուր, Գայլաբերան, Փղակնճիթ, Վագրաճանգ, Առյուծաթաթ, Անասատան, Ջարհուրելի, Ասլանբալա (առյուծի ձագ), Քյարքյադան (մի եղջերու), Ագռավիլ (շատ հրեշտակ), Ղրխադան կամ Ղրխղոան (քառասունին ջարդող)։ Քոռօղլին չուներ ոչ մի մականուն, բայց երբեմն անվանվում էր Հասան-ընշացք և Ահեղաձայն։

Քյոռօղլին արդեն նստել էր Դոաթի վրա և ձեռքն առել իր վահանն ու թուրը։ Նա գալիս էր ամենի առջևը։ Բանակին մոտեցան թե չէ՝ այնպես հարձակվեցին, ինչպես ժիր հնձողները հասած արտի վրա, և սկսեցին հնձել անխնա։ Զիավորները հնձում էին, իսկ ձիաները ոռնատակ տալիս, կատում։ Հնար չէր կար դիմադրելու, զորքը երեսը շրջեց և փախուստ տվավ։ Փախավ և Բուլի-բեգը, բայց նրան շրջապատեցին և կալանավորեցին։ Քյոռօղլին ազատեց նրան, միայն կանացքն առավ ձեռքը և բաժանեց իր քաջերի մեջ վիճակով. ինքը չառավ ոչ մեկին, որ իր Նիգյարի սիրտը չցավեցնի։ Բացի Նիգյարից, որին սիրում էր բոլոր սրտով, ուրիշ կին չուներ, թեպետ կարծում էին, որ նա շատ կանացք է պահում։

Այս փառավոր հաղթությունից հետո, երբ որ վերադարձավ տուն, Քյոռօղլին մի փառավոր խնջույք տվավ, երկելով պատմեց Նիգյարին բոլոր անցքը և անուն անուն գովեց իր քաջերին, մեկ մեկ թվելով ամեն մեկի արածը։ Նիգյարն էլ ի նշան շնորհակալության՝ մի ահագին բաժակ լցնում էր գինով և իր ձեռքով տալիս ամեն մեկին։ Գերի ընկած սիրուն տիկիններն էլ շատ ուրախ էին, որ գերվելով, ազատվել են իսկական գերությունից, և փախանակ ամենքը միասին մի վատույժ մարդ ունենալու, հիմա ամեն մեկը միայնակ կունենա մի հերոս։

Մեր քաջերն իրանց խնջույքը վերջացրին հետևյալ պարզ երգով, որ երգեցին ամենքը միատեղ մի ուրախ եղանակով.

Հայրը պատերազմ գնաց,
Որդին ծածուկ հետևեց,
Հոր գլխին սուր պըսպըղաց,
Որդին նրան ազատեց։

Այ բա՛խտ, դրա՛խտ,
Դրա-րա-րա-րա՛խտ։

Հայրը որդուն դիրկն առավ,
Նրա ճակտից համբուրեց.
Որդին թուրը ձեռքն առավ,
Հոր թշնամուն խորտակեց.
Այ բա՛խտ, դրա՛խտ,
Դրա-րա-րա-րա՛խտ։

Մայրը շատ ափսոսում էր,
(Որդին էր դեռ պատանյակ)
Նրա համար հյուսում էր
Թարմ ոստերից մի պսակ։
Այ բա՛խտ, դրա՛խտ,
Դրա-րա-րա-րա՛խտ։

Որդին եկավ հաղթական,
Հետն էլ բերավ դեռահաս
(Իր մոր համար օգնական)
Մի գեղեցիկ նորահարս։
Այ բա՛խտ, դրա՛խտ,
Դրա-րա-րա-րա՛խտ։

Մայրը եփեց ձրվաձեղ,
Ոտեցրեց երկուսին.
Հետո շինեց փափուկ տեղ,
Պառկեցրեց մեկտեղ։
Այ բա՛խտ, դրա՛խտ,
Դրա-րա-րա-րա՛խտ։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Աշըղները երբ որ պատմում են այս արկածը և վերջացնում, սովորաբար մի խրատական կամ ծիծաղաշարժ խաղ էլ իրանցից են ասում կամ նույն իսկ Քյոռօղլու ասածներից ուրիշ դեպքում։ Իրև օրինակ՝ բերենք հետևյալ խաղը.

Ով որ ձուկ բռնել չըգիտե,
Կարծի պատիվն ի՞նչ կիմանա.
Խըխունջներից գոհ եղողը
Կարծի պատիվն ի՞նչ կիմանա.

Ով սիրում է փխած հինը,
Չի հասկանալ նորի գինը.
Քուչեքն ընկած թեթև կինը
Մարդի պատիվն ի՞նչ կիմանա։

Ատա չէ Քյորօղլու ասածը,
Նրա երգածն ու խոսածը,
Փալաններում մեծացածը
Չարդի պատիվն ի՞նչ կիմանա։

Աբարտաղը չէր հավանում սոխակին,
— Կուզի՞ս, ասեց, հարցնենք ավանակին.
— Ո՛չ, ո՛չ, պատասխանեց սոխակը,
Ես ավելի հավան եմ քո ճաշակին...

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔ
ԿԱՄ

ԼՈՒՅՍ ՈՒ ՄՈՒԹ ԱՇԽԱՐՀՆԵՐԸ

Երեխանք, նայեցեք այս վայրը ընկած չինարի ծառին, տեսնեք ինչպես մեկնվել է, և արդեն սկսել է փթիլ։ Մի ժամանակ սա դալար է եղել և ձեզ նման փոքր։ Բայց երբ որ սկսել է բարձրանալ, շատ զոռզացել է։ Պատուղ չի ունեցել, որ ճղները կռացներ, պլուխը խոնարհեցներ։ Ասուված սրան բարձրանալու շնորհը է եղել տված, բայց սա իր գլխի պատիվը չի իմացել, ասուծո ողորմությունը չի հասկացել։ Այս հիմարն ուզեցել է այնքան բարձրանալ, որ պլուխը երկինք հասցնե և իր ճղներով երկնքի

աիրտը ծակծկև։ Ասաված բարկացել է սրա դոռոզ մտածումյան վրա և ահագին բարձրումյունից տապալել է»։

Այս խոսքն ասողը Գյուլնազ տատն էր, որի անունը դուք, իմ փոքրիկ ընթերցողներ, պետք է որ լսած լինիք։ Լուսահոգին ամեն բան գիտցող մի պառավ էր և շատ երևելացաներ։ Օրը ցերեկով բոլոր երեխեքս հավաքվել էինք մոտը, հոդնած լինելով շատ խաղալուց, որ տատիկը մի բան պատմի մեզ, որ մենք համ լսենք, համ հանգստանանք։ Դուրսը, կանաչ խոտի վրա, մի տանձենու շվաքում էինք նստոտել։ Սղանակը գարնանային էր։

— Մենակ ծառերը չեն, որ հիմարաբար դոռոզանալ գիտեն. մի ժամանակ մարդիկն էլ են այդպես եղել։ Նրանք էլ մի աշտարակ են շինել այն մտքով, որ նրա ծայրը երկինք հասցնեն և այնտեղից աստուծո հետ կռիվ սկսեն։ Ասաված համբերել է մի առ ժամանակ, մինչև նրանք աշտարակի ծայրը մոտեցրել են երկնքին և սկսել են ավելի դոռոզանալ։ Դրա վրա աստուծո համբերությունը հատել է. նրանց աղմուկից ու աղաղակներից ձանձրացած, աստիկ քամի է բարձրացրել և աշտարակի ամեն մի քարը, ամեն մի քարփինչը ուրիշ ուրիշ աշխարհք է գցել...

— Ո՜հ, ինչքա՜ն բարձր է եղել այդ աշտարակը, որ ծայրը մինչև երկինք է հասել, բացատրանչեց երեխաներից մեկը։

— Աշտարակը չի եղել բարձր, ծպրից նրան մի ուրիշը, այլ երկինքն է եղել ցածր։ Այնպես չէ՞, տատիկ, որ երկինքն աստղ Ջեղանից շատ մոտիկ է եղել։

— Այո՛, երկինքը մեզանից մոտիկ է եղել, բայց այդ եղել է աշտարակը շինելուց առաջ։ Աշտարակը շինելիս երկինքը բարձր է եղել, և աշտարակն էլ այնքան բարձրացրած են եղել, որ նրա գլուխը գետնքից երևալիս չի եղել. այնքան բարձր է եղել, որ ձմեռը նրա վրա բարձրացողը մինչև ամառը հաղիվ է եղել ցած գալիս... Բայց դրանից առաջ, ճշմարիտ է, երկինքը շատ մոտիկ է եղել մեզանից, այնքան մոտիկ, որ երեխերքը գնդակ խաղալիս շատ անգամ երկնքին է եղել դիպչում գնդակը և այնտեղ էլ մնում։

— Ինչո՞ւ էր այնտեղ մնում գնդակը, տատիկ, թող դիպչեր, էլ ետ վայր ընկներ—հարցնում էինք մենք և միևնույն ժամանակ ավելի մոտենում տատիկին, որ լավ լսենք նրա պատմությունը երկնքի մոտիկության մասին։

— Նրա համար էր այնտեղ մնում, որ երեխեքը մյուս անգամ երկնքին չնայեն և աստծուն անհանդիստ չանեն։ Հապա չե՞ք լսել, որ մեկ անգամ Արևամանուկը պատահմամբ իր նեռը դիպցրել էր Արեգակին, նա էլ անիծել էր Արևամանուկին որ համար և ասել. «Այսուհետև ցերեկնօրը չապրիս դու, որ իմ երեսը չտեսնես»։ Այնուհետև խեղճ Արևամանուկը ցերեկները մեռնում է նրել և գիշերը կենդանանում։ Նրան այդ պատժից ազատում է Արևահատը՝ Օձամանուկի նշանածը։ Բայց Արևահատի վերջը ձեզ չեմ պատմել կարծեմ։

— Հիմա պատմիր, տատիկ, հիմա պատմիր, աղաղակեցին երեխաներից մի քանիսը, իսկ մյուսները զանազան հարցումներ արին երկնքի մոտիկության մասին...

***

Գյուղնազը մի բան պատմելիս պարապ չէր նստում. նա կամ գուլբա էր անում, կամ իլիկ մանում և կամ ակնոցը քթին դրած երեխաների պատռած շորերն էր կարկատում։ Երբեմն էլ՝ ձեռքի գործը մի կողմ էր դնում և երեխաներից մեկի կամ մյուսի գլուխը քաշում դնում ծնկան վրա, որ տեսնի հարևները լա՞վ են լվացել երեխի գլուխը և մաքրել թե ոչ։ Նա միևնույն ժամանակ առանց ուշադրության չէր թողնում տան հոգսը. շատ անգամ միջամտում էր իր պատմությունը և զանազան հրամաններ տալիս այս և այն հարցին։ Երեխեքս գիտեինք այդ և ամենայն զգուշությամբ վարվում էինք նրան, միայնակում, որ նա ուրիշ ոչ մի բանի վրա ուշադրություն չդարձնի, այլ միայն մեզանով զբաղվի, մեր հետաքրքրությունը լցնե։

***

Այո՛, մի ժամանակ երկինքը շատ մոտիկ էր երկրից— շարունակեց տատիկը։— Երկնքից լսվում էր աստուծո ձայնը. Նա այնտեղից խոսում էր մարդոց հետ և հայտնում էր նրանց իր կամքն ու հրամանը. պատվերներ էր տալիս և հասկացնում էր, թե ինչ պետք է անեն և ինչ չպետք է անեն։

«Ուղիղ կես գիշերին լսվում էին հրեշտակների քաղցր մեղեդիքը։ Աքաղաղներն ամենից առաջ էին լսում նրանց ձայնը և

իրանց միաձայն կանչյունով զարթեցնում էին մարդկերանցը, որ վեր կենան և հրեշտակների հետ միասին փառաբանեն Աստուծո հազար ու մեկ անունը...

«Աքաղաղները հիմա էլ են լսում հրեշտակների ձայնը», ավելացնում էր տատիկը և խոր հոգոց քաշում մի այնպիսի ձևով, որ կարծես ինքն ապրած լիներ այն հին ժամանակները, իր ականջովը լսած լիներ աստուծո ձայնը և հրեշտակների մեղեդիքը, և այժմ զրկված այն երջանկությունից։

***

Զարմանալի մի աշխարհ է մանկական աշխարհը. ափսո՜ որ մարդ խնդահաս եղած ժամանակ՝ էլ չի կարողանում մտնել այդ աշխարհը, որ իր առաջվան լսածները մեկ անգամ էլ լսե։ Ամենայն ինչ, որ մանկության ժամանակ մոտիկ էր, մեծացած ժամանակ հեռանում է. ինչ որ հեշտ էր, դժվարանում. ինչ որ պարզ և հասկանալի էր, խավարում է և անըմբռնելի դառնում։ Ինչքան հիմա ես հիշում եմ, մանկության ժամանակ մեզ համար ոչ մի վերացական բան չկար, ամենայն ինչ տեսանելի և շոշափելի էր։

— Առաջ Մութ աշխարհն էլ է եղել մեղանից մոտիկ, ասում էր Գյուլնազ տատը։ Պատահել է, որ աղջկերքն իլիկ մանելիս՝ հանկարծ թելը կտրվել է և իլիկը մի հորի միջով ընկել է Մութ աշխարհը։ Եթե իլիկ մանող աղջիկը մի բարի աղջիկ է եղել, Ներքի աշխարհի բարի պառավները նրա իլիկը վեր նետելով՝ հետ են դարձրել նրան։ Բայց հիմա Ներքի աշխարհն էլ է հեռացել մեզանից։

Գյուլնազ տատը մի երկար հեքիաթ էր պատմում, որի մեջ Մութ կամ Ներքի աշխարհի մասին մի այնպիսի կատր կար.

... Անտես-Աննմանին դևը փախցրեց։ Թագավորազն Գուրգենը, որ Աննմանի փեսացուն էր, վեր առավ իր երկու եղբայրներին և դևի հետքովը գնաց և գտավ նրան մի հորի մեջ։ Դևը մրափած էր։ Այդ երևում էր նրանից, որ հորի բերանից ծուխ ու ջոց էր բխում։ Այդ դևի արտաշնչությունն էր։ Մեծ եղբորը կախեցին հորի մեջ, որ երթա ազատե Աննմանին. նա չկարողացավ կրակին դիմանալ և աղաղակեց—«վա՜յ, այրվեցա, այր-

վեցա՞»... Նրան դուրս քաշեցին և միչնակին կախեցին. նա էլ աղաղակեց—վա՜յ, այրվեցա՜: Նրան էլ դուրս հանեցին: Հետո Գուրգենն ասաց. «Հիմա ինձ կախեցեք, և ինչքան էլ ապաղակելու լինիմ, բե այրվեցա, վեր չհանեք: Եվ ճշմարիտ՝ Գուրգենը գնաց մինչև հորի հատակը, առանց ձայն հանելու: Այնտեղ նա գտավ Անտես-Աննմանին: Նրա ծնկան վրա էր դրել հրեշ գևն իր գլուխը և քառատուն օրով մրափել: Այնտեղ կախած էր և գևի թուրը: Միայն այն թրովը կարելի էր կտրել նրա գլուխը և այն էլ մեկ զարկով միայն. եթե երկրորդ անգամ զարկեին, նա կրկին կկենդանանար:

Աննմանը ծունկը դուրս քաշեց բե չէ՝ գևը զարթնցավ և իսկույն ոտքի կանգնեց, բայց և միևնույն ժամանակ թուրը պապակց և գևի գլուխն ընկավ գետին:— «Մեկ էլ զարկիր, մեկ է՛լ, մեկ էլ»... ղղլացրեց գլուխը, բայց Գուրգենը չզարկեց և ասաց. «Ես մեկ անգամ եմ ծնվել իմ մորից և ոչ բե երկու անգամ»:

Հրեշ գևին սպանելուց հետո Գուրգենն ու Աննմանը պատեցին գևի ստորերկրյա ընդարձակ բնակարանը և ինչ որ գանձն ու հարստություն ուներ, բոլորն էլ ժողովեցին և վեր բարձրացնել սկսին: Երբ որ մնացին միայն իրանք, սկսեցին երկար վիճել, թե ով իրանցից առաջ բարձրանա: Աղջիկը տեսավ, որ Գուրգենը համառությամբ չի ուզում ինքն առաջ բարձրանալ, ասաց նրան.
— Ես շատ կասկածում եմ, բե մի դուցե քո եղբայրները քեզ վեր չհանեն և դու մնաս հորի մեջ: Եթե իմ նախազգացմունքս կատարվելու լինի, դու կերթաս գևի գոմը, այնտեղ քո առաջդ կգտնմի սև այծ և մի սպիտակ ոչխար. եթե կարողանաս ոչխարի վրա նստել, նա քեզ վեր կհանե Լույս աշխարհք, իսկ եթե չկարողանաս, և այծն ընկնի տակդ, նա քեզ կտանե Մութ աշխարհ, որտեղից դու այլ ևս Լույս աշխարհ ընկնել չես կարող: Այս ասելուց հետո Աննմանը վեր բարձրացավ, իսկ Գուրգենին նրա անելյավ և անդութ եղբայրները թողեցին հորի մեջ...

Գուրգենը շատ ազաչեց, պաղատեց և տեսավ, որ իր եղբայրների սիրտը քարացել է, ճարը կտրած՝ գնաց գևի գոմը, որ փորձե իր բախտը—նստե ոչխարի վրա: Բայց անիրավ այծը այնքան ճարպիկ էր, որ ոչխարին պոզահարելով մի կողմ ձգեց և ինքն ընկավ Գուրգենի տակը և տարավ ձգեց Մութ աշխարհը:

Այդ աշխարհն էլ մեր աշխարհի նման քաղաքներ և գյուղեր ուներ և մինչև անգամ դիշեր ու ցերեկ կար, թեև ասվում էր Մութ։ Նա մի քաղաքում իջևանեցավ մի պառավի տան և նրանից իմացավ, որ քաղաքացիք ջրի սակասության համար շատ նեղության մեջ են։ «Ամբողջ քաղաքում մի աղբյուր կա միայն, բայց նրանում էլ բույն է դրել մի ահագին վիշապ և ամենայն օր մեկ աղջիկ են տանում պղում նրա երախը, որ ապա թույլ է տալիս ջուր վերցնելու։ Էգուց էլ հերթը մեր թագավորի միամոր աղջկանն է, նրան պիտի տանեն ահռելի դաղանի բերանը ձգեն», ասաց պառավը և սկսեց լալ։

Գուրգենը շատ ծարաված էր, այս որ լսեց, նրա ծարավն ավելի ևս սաստկացավ։ Մյուս առավոտ, դեռ լույսը չբացված, վեր կացավ նա և պառավին էլ զարթեցրեց, որ տանի աղբյուրի տեղը ցույց տա իրան։ Պառավը տարավ նրան և հեռվից ցույց տվավ աղբյուրը։ Գուրգենը՝ դևի թուրը ձեռին՝ մոտեցավ և տեսավ մի լիճ, որի մեջ մեկնվել էր վիշապը մի ահագին լեռնակղզու պես։ Ամբողջ լիճը ժահահոտությամբ և ապականությամբ թունավորված էր։ Վիշապի գլուխը գտնվում էր աղբյուրի ակնումը, որ բխում էր մի լայնաբերան քարայրից։ Նա անշարժ էր, կարծես թմրած լիներ կամ մրափած։

Վիշապի գլխավերևը նոր արդեն մի ծառից կապել էին թագավորի աղջկանը, որին պիտի կուլ տար վիշապը մի քանի րոպեից հետո։ Աղջիկն արդեն մեռելի դույն էր առացել։ Գուրգենը մոտեցավ նրան, կապերը արձակեց և սիրտ տվավ, որ չվախենա։ Թուրը ձեռին մոտեցավ վիշապին և այնպիսի մի հարված տվավ նրա վզին, որ վիշապը երկու ահագին կտոր դարձավ, իսկ լիճն արյան ծով։ Թագավորի աղջիկը ձեռքը թաթախեց արյան մեջ և Գուրգենի մեջքին նշան դնելով, ինքը վազեց տուն, որ թագավորին հայտնե եղելությունը։ Հավաքվեցան բոլոր քաղաքացիք և քառասուն ջուխտ գոմշով հազիվ կարողացան ամեհի դաղանի գեշը դուրս քարշել այնտեղից և մաքրել աղբյուրը։

Թագավորն ուղեց վարձատրել Գուրգենին, և մունետիկ ձգեց քաղաքի մեջ, որ փնտրեն նրան և բերեն, և դտան նրան թագավորի աղջկա դրած նշանով։

Թագավորն ասաց Գուրգենին. «Դու որ փրկեցիր ինձ և իմ

ժողովրդին շար վիշապի գերությունից, այսօր դու ես մեր տերը և թագավորը. ուզիր իմ աղջիկս և իմ տեղ թագավոր եղիր»։

Գուրգենը պատասխանեց. «Ես այս երկրիցը չեմ. ես Լույս աշխարհքից եմ ընկել այստեղ». և սկսեց պատմել իր գլխի անցքը և հետո ավելացրեց. «Թե կարողանաք ինձ Լույս աշխարհք դցել կրկին, ես ուրիշ բան չեմ ուզիլ ձեզանից»։

Թագավորն ասաց. «Այդ անհնարին բան է. Լույս աշխարհքը շատ և շատ բարձր է մեզանից. ո՞վ կարող է քեզ վեր թռցնել և տանել այնտեղ»։

Գուրգենը ասաց. «Ինչպես լինի, ես պետք է վեր բարձրանամ. քո առաջարկությունը ես ընդունել կարող չեմ»։

Թագավորն ասաց. «Դո՛ւ դիտես. բայց որ չկարծես, թե ես ընդդեմ եմ քո գնալուն, ես կժողովեմ իմ աշխարհի բոլոր գիտուններին, թող նրանք մեզ ասեն, թե արդյոք մի հնար կա վեր բարձրանալու։ Նվ մինչև այդ, իմ իշխանությունը և բոլոր հարստությունս քեզ եմ հանձնում»...

Թագավորը ժողովեց իր բոլոր աստղաբաշխներին, իմաստուններին և հայտնեց նրանց Գուրգենի ցանկությունը։ Նրանք ասացին, թե հին ժամանակներում, ճշմարիտ է, Ներքին և Վերին աշխարհների մեջ սերտ հարաբերություն է եղել, բայց հետո մեր մեղքից է եղել, թե պատահմամբ, մեր աշխարհը ցածրացել է, առաջ քիչ և հետո շատ։ Լսած ենք, որ մեր հեռացած ժամանակն էլ մի սանդուղք է եղել և այդ սանդուղքով արդար մարդիքը վեր բարձրանալիս և վայր իջնելիս են եղել, բայց հիմա այդ սանդուղքն անհետացել է, էլ չի երևում»...

Այսպես Գուրգենը մնաց Մութ աշխարհում մոլորված։ Սկսեց պտտել զանազան տեղեր, հարց ու փորձ անել և ոչ մի տեղից մի դուռը չգտավ վեր բարձրանալու։

Մեկ օր դուրս էր եկել որսորդության։ Շատ մանդալուց հոգնելով՝ նստեց մի հսկայական ծառի տակ, որ փոքր ինչ հանգստանա, մեկ էլ մի ծվծվոց լսեց ծառի վրայից. նայեց, և... ի՞նչ տեսնի... Ծառի վրայով սողում էր մի ահռելի ևև միշտ դեպի մի մեծ բույն, որի մեջ լիքն էին մեծ-մեծ թռչուններով, բայց դեռ չէին թևավորված։ Երևում էր, որ դրանք ձագուկներ էին մի հսկայական թռչունի։ Այդ ձագուկները օձին տեսնելով սարսափի մեջ էին ընկել և սկսել էին ծվծվալ։ Այս որ տեսավ

Գուրգենը, առավ իր նետաղեղը և ուղղակի շեշտեց վիշապի գլխին և վայր կործանեց։ Հետո հանեց դևի թուրը և վիշապին կտոր-կտոր անելով, մի ահագին բլուր շինեց։ Այս բարեգործությունից, և քաջությունից սիրտը մխիթարված, պահեց ծառի տավերումը և խորը քնի մեջ մտավ։

Այս անցքից մի քիչ հետո թռչունների մայրը թռած եկավ և Գուրգենին տեսնելով այնտեղ պառկած, կարծեց, թե նա է իր թշնամին, որ ամենայն տարի կուտորում էր իր ձագերին։ Նա իսկույն հետ դարձավ և իր ճանկերով մի ջաղացաքար, թե ահագին ժայռ վերցրած բերավ, որ ձգե Գուրգենի վրա։ Այս որ տեսան ձագունները, մի սարսափելի ծվծվոցով և աղաղակով զդուշացրին իրանց մորը և հասկացրին, որ Գուրգենը ոչ թե նրանց թշնամին, այլ իրանց ազատարարն է։

«Նայիր, ասացին, մայրիկ, այդ բլրի վրա և տես ինչ գազան է. դա գալիս էր, որ մեզ ուտի, և այդ մարդն է, որ սպանեց դրան և մաս-մաս արավ»։ Այս որ լսեց մայր թռչունը, երախտապիտական զգացմունքով լցված, ժայռը տարավ առաջվան տեղը դրավ և վերադարձավ իր ձագունների մոտ։

Գուրգենը դեռ քնած էր։ Ծառի տավերն անցել էր մյուս կողմը և արևն ընկել էր Գուրգենի վրա։ Օրը շատ շոգ էր։ Մայր թռչունը, որ սավում էր Զամբուխ-Դուշ, չուզեց Գուրգենին զարթեցնել. նա իր հսկայական թևերը փռեց ամպհովանու պես և շվաք արավ Գուրգենի վրա, որ նա հով-հով քնե։ Վերջը, Գուրգենը որ զարթեցավ, կարծեց, թե մթնել է արդեն, բայց թռչունը որ թևերը հետ քաշեց, կրկին լուսացավ և Գուրգենը տեսավ հսկա Զամբուխին, որ խոսեց Գուրգենի հետ և ասաց.

— Ով ազնիվ երիտասարդ, դու իմ փրկիչն ես երկնքից իջած. դու այնպիսի մի բարերարություն ես արել ինձ, որ չգիտեմ ինչո՛վ կարող եմ վարձատրել քեզ։ Ահա ուղիղ հարյուր տարի է, որ ես չէի կարողանում ազատել իմ ձագերին այդ անգութ գազանի ձեռքից։ Այսօր դու փրկեցիր ինձ դրա ձեռքից, ազատեցիր իմ ամբողջ սերունդը։ Օ՜... եթե դա գողի պես չհետամտեր, եթե ես կարողանայի գոնե մեկ անգամ տեսնել դրան, նրա գլուխը կջախջախեի... Ո՛վ պատվական և քաջ երիտասարդ, ի՞նչ ես կամենում, որ ես քեզ համար ձեռք բերեմ. ո՞ր թագավորության ես ուզում, որ ուզում, որ քեզ տամ. ո՞ր թագավորի աղջիկն ես ուզում, որ

դնամ բերեմ. որքան հարստություն ես ուզում, որ աշխարհիս ամեն ծայրից հավաքեմ բերեմ քեզ համար. ասա ինձ և ամենայն ինչ մի ակնթարթի մեջ կկատարեմ ես։

— Ես ոչինչ չեմ ուզում, պատասխանեց Գուրգենը քնաթաթախ, աչքերը սրսրելով... ես ոչինչ չեմ ուզում, այլ միայն Լո՛ւյս, Լույս Աշխարհք, կարո՞ղ ես տանել ինձ Լույս-Աշխարհք...

— Լո՛ւյս-Աշխարհք... բացագանչեց Ջումբութը։ Ուրեմն դու այնտեղի՞ց ես ընկել մեր աշխարհը, և ի՞նչ հրաշքով։

Գուրգենը պատմեց իր գլխի անցքը։

— Շատ լավ, ասաց Ջումբութը, ես քեզ կտանեմ Լույս-Աշխարհք, թեպետ դա մի շատ դժվար ճանապարհորդություն է թե ինձ համար և թե քեզ համար։ Քառասուն օր հազիվ կարող ենք հասնիլ։ Միշտ թռած պիտի գնամ. իջնելու տեղ չկա։ Մեզ հարկավոր է քառասուն օրվան պաշար վերցնել հետներս. քառասուն ոչխար և քառասուն տիկ ջուր։ Դու կերթաս այդ տիկերն ու ոչխարները կբերես թագավորից և մենք ճանապարհ կընկնենք տասն օրից հետո, երբ որ ձագուկներս թռչրած կլինեմ։

Գուրգենը՝ ճանապարհ ընկնելու օրը՝ քառասուն ոչխար մորթեց և ամեն մեկը չորս կտոր արավ և դարսեց պարկերում, տիկերն էլ ջրով լցրեց, բոլորը դարսեց Ջումբութի վրա և ինքն էլ նստեց վրան։ Ջումբութն ասաց. «Եթե գլուխս աջ կողմդ մեկնեմ, մի կտոր միս կգցես բերանս, իսկ եթե ձախ՝ տիկի բերանը կդնես բերանումս»։ Այս ասաց Ջումբութն ու թռավ և ամպերը ճեղքելով բարձրացավ դեպի Լույս-աշխարհք։

Քառասուն օրը լրացավ, բայց նրանք դեռ տեղ չէին հասել։ Մսի պաշարը հատել էր։ Ջումբութը գլուխը մեկնեց դեպի աջ. Գուրգենը այլ ևս միս չուներ, որ գցեր բերանը։ Հանեց թուրը և իր ոտքից մի կտոր միս կտրեց և գցեց Ջումբութի բերանը։ Սրանից հետո մի ժամ չանցած, Ջումբութն իջավ Լույս-Աշխարհքի վրա։ Գուրգենը վայր իջավ արյունաթաթախ և չկարաց ոտքի վրա ուղիղ կանգնել, ոտքի ջլերը կտրատել էր։ Ջումբութն ասաց. «Գուրգեն, ես քո միսը չկերա. հանի՛ր, ահա՛ բերանումս է, դիր տեղը և իմ բևս քսիր վրան, իսկույն կառողջանա»։ Գուրգենն էլ այնպես արավ և իսկույն առողջացավ։

Հետո Ջումբութը Գուրգենին մի քանի խրատներ տվավ, թե որտեղ պիտի գտնե Աննմանին, իսկ ինքը, նոր պաշարով բեռ-

նավորված՝ մնաս բարով ասաց Գուգունին և դարձավ կրկին դեպի Ներքի աշխարհը...

Ահա թե ինչ էր պատմում Գյուլնազ տատը Մութ կամ Ներքի աշխարհի մասին։ Երկինք գնալը այսքան դժվարություն չուներ։ Արևահատը Արևամանուկին ցերեկվա մահից ազատելու համար, մի ջուխտ երկաթե տրեխ է հագնում և մի երկաթե գավազան է բռնում ձեռին և ճանապարհ է ընկնում դեպի արևմուտք։ (Այսպես էին անում առհասարակ, որոնք որ ուզում էին աստուծո մոտ գնալ։ Այնքան գնում էին, որ տրեխները մաշվում էին, գավազանի ծայրը կոտրվում։ Այդ նշանն էր, որ արդեն աշխարհի ծայրն են հասել)։ Արևահատի տրեխները որ մաշվում են, նրա առջև բացվում է մի հրեղեն պալատ։ Ներս է գնում և տեսնում է այնտեղ նստած Արևամորը, այսինքն Արեգակի մորը, որ մի շատ ներսն պառավ է լինում։ Արևամայրը նրան սիրով ընդունում է, իմանում է գնալու պատճառը և բացատրում է նրան, որ տղան՝ Արեգակը՝ չեհանե նրան։ Երեկոյին տղան ներս է մտնում, շատ շոգած ու քրտնած... մայրը նրան աղաչում է, որ խնայի Արևամանուկին և ազատե նրան մահից։ Տղան մոր խոսքը չի կոտրում. վեր է առնում մի կտոր բամբակ, իր քրտինքը սրբում է նրանով և ասում է. ահա այս է նրա դեղը. եթե իմ քրտինքը քանի նրա երեսին, նա կառողջանա, բայց ո՞վ կտանե։ Այստեղ մայրը հայտնում է Արևահատի գալը, դուրս է բերում նրան թաղցրած տեղից։ Արեգակը նրան սիրով ընդունում է և կարճ ճանապարհ է ցույց տալիս կրկին իր տեղը գնալու։

***

Գյուլնազ տատը, որ այս հեքիաթում արևի համար ասում էր, որ տղա է, նա ուրիշ անգամ ասում էր. Արեգակն ու Լուսինը քույր ու եղբայր են։ Մոր մասին խոսք չկար։ Նա ասում էր. որովհետև Արեգակն աղջիկ էր, գիշերը վախենում էր ման գալ, իսկ ցերեկը՝ ամաչում, Լուսինը նրան մի բուռը լիքն ասեղ տվավ և ասաց. «Ով որ քեզ մոտիկ տա, դու այս ասեղներով կծակծկիս նրա աչքերը»։ Այնուհետև քույրն սկսեց ցերեկը ման գալ, իսկ եղբայրը՝ գիշերը։

Գյուլնազը չէր ասում, որ ցերեկի պատճառը Արեգակն է, որ

առանց արեգակի ցերեկ չի լինել։ Ոչ. ցերեկն ինքն իր համար մի ջոկ բան է, պիշերը ջոկ։ Արեգակ լինի, չլինի, ցերեկ պիտի լինի։ Նա ասում էր. ցերեկն ու պիշերը մի ծեր մարդու ձեռքում են գտնվում։ Ծերունին նստած է մի բարձր սարի վրա և երկու կծիկ ունի ձեռին, մինը սև և մյուսն սպիտակ։ Երբ որ գլորում է սև կծիկը, աշխարհքը մթնում է, և երբ որ սպիտակն է գլորում, լուսանում է և ցերեկ դառնում։ Այդ ծերունին՝ էլ մի ուրիշ բան չունի... շարունակ սպիտակը կծկում է, սևը բաց թողնում, սևը կծկում է, սպիտակը բաց թողնում...

***

Գյուղնազ տատիկը շատ անգամ խոր հոգոց քաշելով ասում էր.

— Էհե՜յ, հե՜յ... դուք հենց կարծում եք, թե մեր աշխարհքն առաջ էլ այսպե՞ս է եղել... Ո՛չ։ Հին ժամանակները, երբ որ աստված մոտիկ է եղել մեզանից, նրա ողորմությունն էլ անպակաս է եղել։ Ամեն ձմեռ երկինքը ձյունի տեղ ալյուր է եղել թափելիս, ձյունի պես սպիտակ, նրա պես մաքուր։ Մարդիկ հավաքում են եղել երկնքի ալյուրը և իրանց ամբարները լցնում այնքան, որ բավականանար մինչև մյուս ձմեռը...

Մեկ անգամ, երբ տատիկն արդեն սկսել էր պատմել, թե հին ժամանակներումը մարդիկ ինչպես են եղել ապրելիս, երեխաներից մեկը, որ գլուխը տատիկի ծնկանը դրած քնել էր, հանկարծ զարթեցավ, և պատմությունը միջահատելով, հարցրեց տատիկին.

— Հետո՞, տատիկ, հետո՞...

— Ի՞նչ հետո, հոգիս, հարցրեց տատիկը...

— Դու չասացի՞ր, որ երկինքն առաջ շատ մոտիկ էր մեզանից... հետո ի՞նչպես եղավ, որ նա այսքան բարձրացավ։

— Այնպես եղավ, որ երեխերքը երբ որ սկսեցին շատ չարություն անել, անդադար վազվզում, թռչկոտում էին և աստծուն չէին թողնում հանգիստ քնել, նա էլ բարձրացրեց երկինքը, հեռացավ, առանձնացավ, որ երեխերքն իր քունը չխանգարեն։

— Այդպես չէ, տատիկ, այդպես չէ, մեջ ընկավ մի սրամիտ երեխա, որ ուրիշ կերպ էր լսել այդ անցքը։

— Հապա ի՞նչպես է եղել, հարցրինք ամենքս միաբերան։

— Թող տատիկն ասի... Ասածոն խոովեցնողը ոչ թե երևխերքն են եղել, այլ մի անգետ պառավ է եղել, որ երեխի...

— Այդ տուտ է, այդ տուտ է... խնդալով ընդհատեց Գյուլնազ տատը, չուզենալով, որ պատճառը պառավները լինին եղած։

Այստեղ երեխերքս պաշտպան հանդիսացանք տատիկին և բարկացանք նոր զարթած երեխայի վրա, որ միջահասակ տատիկի պատմությունը։ Գիտեինք առաջուց, որ եթե տատիկի պատմության թելը կտրեինք, էլ մյուս անգամ նա իր ասելիքն ծայրը չէր գտնիլ, այդպես էլ կխափանվեր գործը։ Եվ հշմարիտ այնպես էլ եղավ։

Տեսնելով, որ տատիկը էլ նոր բան պատմելու տրամադրություն չունի, սկսեցինք խառն ի խուռն հարցեր առաջարկել։ Աղջկերքը հարցնում էին, թե՝ այնպես չէ՞, պատիկ, որ եթե աղջիկը Կանաչ-Կարմրի տակումն անց կենա, տղա կդառնա. տղերքը հարցնում էին, թե՝ այնպես չէ՞; տատիկ, որ եթե մեկը կարենա իր արմունկիցը պաչել, ծիտ կդառնա, և ուրիշ այս տեսակ հարցումներ։

Եվ ամենքիս միրով պատասխանում էր Գյուլնազ տատը։ Ողորմի իրան, շատ բարեսիրտ պառավ էր. նա իսկապես մի պառավ երեխա էր, որովհետև հավատում էր այն բաներին, ինչին որ միայն երեխաները կհավատան։

1887

ՔԻՉ Է՞Լ, ՔԻՉ Է՞Լ

(Հեքիաթ)

Մեկ աղքատ մարդ մի որդի ուներ մինուճար՝ Քաջիկ անունով։ Քաջիկը շատ սրամիտ էր և շատ խելոք, միայն շատ դյուրագրգիռ էր և շուտ բարկացող։ Նա չէր վերցնում ոչ մի դառը խոսք, ոչ մի կոպիտ վարմունք, և այս պատճառով էլ՝ ոչ մի վարպետի մոտ երկար չէր մնում մի արհեստ սովորելու համար։ Հայրը մի վարպետից մյուսի մոտ էր տանում, մի արհեստից

հանում, մյուս արհեստի էր տալիս, բայց որովհետև բոլոր արհեստավորներն էլ միատեսակ կոպիտ վարվեցողություն ունեին, այդ պատճառով էլ Քաջիկը ոչ մեկի մոտ երկար չէր մնում։

Մեկ օր էլ հայրն ասաց.— Ես որտե՞ղ գտնեմ քեզ համար այնպիսի վարպետ, որ քո բնությանդ հարմար լինի։ Մեր աշխարհի օրենքն այնպես է, որ վարպետը պետք է աշակերտին խրատեն, հանդիմանեն, ծեծե, որ նա մարդ դառնա։

— Այդ շատ լավ ես ասում, հայր, պատասխանեց Քաջիկը, բայց ի՞նչ անեմ, ես չեմ կարողանում վերցնել։ Երբ որ ինձ հետ մարդավարի չեն վարվում, գլուխս շշմում է, աչքերս մթնում, էլ ոչինչ չեմ տեսնում, ոչինչ չեմ լսում։ Իմ կոպիտ վարպետներս կարծում են, թե՝ ես դիտավորյամբ եմ կուրանում ու խլանում, և ավելի են բարկանում ու ավելի ծեծում»։— Այս ասաց Քաջիկը և սկսեց լաց լինել։

Հայրը խելոք մարդ էր. գիտեր, որ Քաջիկի ասածն ուղիղ է, բայց ինչ աներ խեղճը, կոպիտ վարպետներին բարեկրթել չէր կարող, մնացել էր տարակուսած և չգիտեր ուր տաներ յուր որդին։ Վերջը մտածեց, որ տանե մի ուրիշ քաղաք, գուցե կարողանա յուր որդու բնությանը հարմար մի վարպետ գտնել։ Այսպես մտածելուց հետո՝ հայրը ու որդի վճռեցին, պատրաստվեցան տեսան և ճանապարհ բնկան դեպի մի ուրիշ քաղաք։ Շատ գնացին թե քիչ, աստված գիտե, մինչև հասան մի աղբյուրի. նստեցան աղբյուրի մոտ, որ ճաշեն, հանգստանան և հետո շարունակեն իրանց ճանապարհը։ Մի փոքր որ հանգստացան, հայրը բռանքսիվայր բնկավ աղբյուրի վրա, մի կուշտ խմեց և ասաց— Ուխա՜յ... Այս խոսքերի վրա հանկարծ մի մարդ դուրս եկավ աղբյուրից՝ երկար հասակով ու մորուքով և ասաց.

— Ե՛ս եմ Ուխայը. ի՞նչ եք ուզում ինձանից։

Այս որ տեսան, հայր ու որդի մնացին իրար երեսի մոխիկ տալիս, զարմացան, ապշեցան և չիմացան ինչ պատասխան տան։ Վերջը հայրն ասաց.

— Ուխա՛յ ապեր, մենք քեզ չկանչեցինք և ոչինչ չենք ուզում քեզանից։ Մենք ճանապարհորդ ենք. սա իմ որդին է. տանում եմ մի վարպետի տամ, որ մի արհեստ սովորի։

Ուխայն ասաց.— Տուր ինձ, ես դրան լավ արհեստ կսովրեցնեմ և լավ կպահեմ։ Ես գիտեմ դրա բնությունը, դա ամեն

մարդու մոտ չի կենալ, ամեն արհեստ չի սովորիլ, բայց ինձ մոտ կմնա։

Հայրը չիմացավ ինչ պատասխան տար խորհրդավոր Ուխային, որովհետև կարծում էր, թե գուցե նա՝ մարդ չէ, այլ սատանա՝ կամ հրեշտակ, բայց Քաջիկն ասաց.—Հայր, ես կերթամ նրա մոտ, երևում է, որ սա մի հնարագետ մարդ պիտի լինի. ես սրա արհեստը կսովորեմ։ Հայրն ասաց.— Որդի քո կամքը լինի։ Նվ որդին տվավ Ուխայ ապորը։ Ուխայ ապերը մի քսակ ոսկի տվավ հորը և ասաց.— Մի տարուց հետո կգաս էլի այս աղբյուրի մոտ, կխմես և կասես՝ ուխա՛յ, ես էլի դուրս կգամ և քո որդին քեզ կհանձնեմ։ Այս ասելուց հետո Քաջիկի ձեռքից բռնեց և անհայտացավ աղբյուրի մեջ...

2

Ուխայը մի ճարպիկ ձեռնածու էր, այսինքն՝ աչքակապ, փոկուսանիկ, և միևնույն ժամանակ մի շլված և չտեսնված կախարդ։ Նրա բնակարանը մի առանձնացած տեղ էր. երկրի երեսի՞ն էր արդյոք, թե գետնի տակին՝ հայտնի չէ. և այնքան հրաշալի մի շենք էր, որ լեզվով պատմել չի լինիլ։ Բոլոր պատերը, սյուները, հատակը, առաստաղը, վերնածածկը, գավիթը, պարիսպը, մի խոսքով ամբողջ շինությունը յուր բոլոր մասներով շինված էր արծաթից, ոսկուց, ադամանդից, յաղութից, զումրուխտից. և ամեն գույնի գոհարներից ու անգին քարերից, և շինված էր այնպիսի վարպետությամբ և ճաշակով, որ արեգակի ճառագայթները վրան ընկնելով ամբողջ տունը ամեն մի րոպեից հետո մի նոր ձև, մի նոր պատկեր էր ստանում, որ մարդ նայելից չձանձրանա, չկըշտանա։

Նա ուներ և ընդարձակ այգի, ամեն տեսակ ծառ ու ծաղկով զարդարված, միշտ փթթած, միշտ դալար՝ թե ամառ և թե ձմեռ, բայց ոչ մի խոտ, ոչ մի թուփ, ոչ մի ծառ կամ ծաղիկ բուսեղեն չէր, իսկական, բնական բույս չէր, այլ ով գիտե ինչից էին շինված և ինչպես։ Ավազաններ կային տեղ-տեղ, հրաշալի ավազաններ, մարջանից շինած խողովակներով և մարմարիոնից շինած հյուրինների չքնաղ անդրիներով, որոնց գլուխների վրա դրած ոսկե սափորներից անդադար շատրվանները մինչև հիսուն կանգուն

պեր էին խփում և ցնցողնած վայր թափվում ծիածանի բոլոր գույներովը զարդարված։ Բայց... ջուր չէր այդ թափվածը, այլ ով գիտե, գուցե աղամանդի, այսինքն բուլյանտի ու ալմաստի հալվածք էր, կամ մի այլ զարմանալի հեղուկ։

Թռչուններ կային տեսակ-տեսակ, ամեն ցեղի և ամեն գույնի, որոնք թևերը շարժելով՝ երգում էին հազար ձայնով, բայց... չէին թռչում, որովհետև նրանց թևերը փետուրից չէին, նրանք իսկական թռչուններ չէին, բայց այնպես էին շինված, որ մի մեղմ հով փչելիս՝ նրանց մեջ սարքած մեքենան շարժել էր տալիս նրանց թևերը և նրանց կտուցից դուրս էր գալիս մի զմայլելի երգ, և թեպետ ամեն մեկը մի ջոկ ձայնով ու եղանակով էր երգում, բայց բոլորի ձայնը մեկ տեղ խառնվելով մի զարմանալի ներդաշնակություն էր հառաջ գալիս, դառնում էր մի սքանչելի մեղեդի, որ մարդ լսելուց չէր կշտանում։ Այդ մեղեդին յուր եղանակը փոխում էր փչած քամու կամ հովի փոխվելու հետ...

Այսպես Ուխայը ամեն ինչ ուներ, բայց բոլորն էլ ճարտարության գործ էր և ոչ բնության։ Մի կին ուներ միայն, որ ճշմարիտ, իսկական կին էր, շատ դեղեցիկ և խելոք, և համում յուր մարդու բոլոր գիտությանը և արվեստին։ Նրանք չունեին ոչ խոհանոց, ոչ խոհարար և ոչ ծառա։ Ճաշելու ժամանակ սեղան էին նստում և ինչ որ ուզում էին, իսկույն դրվում էր սեղանի վրա ոսկեղեն ամաններով։ Քաջիկը ոչ տեսած և ոչ լսած էր, այնպիսի համադամ կերակուրներ կային։ Երբ նրա սիրտը երբեմն յուր թանապուրն էր ուզում կամ մախոխը, իսկույն դրվում էր նրա առաջին։ Երբ որ ծարավում էին, վերցնում էին դատարկ բաժակը և նա իսկույն լցնվում էր պարզ ու զովարար ջրով։ Հադնել էին ուզում, իսկույն պատրաստ էր լինում հագուստը, ինչ ձևի և ինչ կտորից որ ուզենային։ Եվ այսպես ամեն ցանկություն, ամեն փափագ կատարվում էր իսկույն ևեթ։ Քաջիկին սկզբում շատ տարօրինակ էր թվում այս ամենը, բայց հետզհետե ընտելացավ և հաշտվեցավ այս զարմանալի վիճակի հետ։

Այսպես մի քանի օր որ անցավ, Ուխայն ասաց Քաջիկին.

— Տես, ահա մենք որդի չունինք, եթե դու լավ սովորես իմ արհեստը, ես քեզ կորդեգրեմ, դու կդառնաս իմ որդին և կպահպանես ինձ և իմ կնոջը մեր ծերության ժամանակ։

Այս հույսով Ուխայն սկսեց սովորեցնել Քաջիկին յուր կա-

խարդուβյան արհնաւը։ Նա սովորեցնում էր կերպանափոխվելու հնարքը, թե ինչպես պետք է մարդ յուր ուզած բանը դառնա, օրինակ՝ ձի, թռչուն, քար, ծառ և ուրիշ բան, ինչ որ ուզենա։

Ամեն մի ջոկ բան դառնալու համար մի ջոկ ասելիք կար, այն ասելիքը որ սովորեր և ասեր, իսկույն կդառնար յուր ուզած բանը։

Քաջիկն սկսեց սովորել և վարժուβյան համար ինչ ասես դառնում էր—ձի էր դառնում և չափ ընկնում դես ու դեն. մուկն էր դառնում, ծակ ու ծուկ մտնում. կատու էր դառնում, մլավում. շուն էր դառնում, հաչում. թռչուն էր դառնում, թռչում. ծառ էր դառնում, ճղները տարածում դես ու դեն. քար էր դառնում, մի տեղ ցցվում կամ վայր ընկնում. դերվիշ էր դառնում, և չանաղը ձեռքն առած երգում, վայ՝ ուզում. աշըղ էր դառնում, սաղ ածում և խաղ ասում կամ մի նոր մարաքա սարքում...

Ուխայի կինն ավելի շատ բան էր սովորեցնում Քաջիկին և շատ սիրում էր նրան։ Նա սկսեց այնպիսի բաներ էլ սովորեցնել, որ մարդուն հաճելի չէր։ Թեպետ այդ բաները նա ծածուկ էր սովորեցնում, բայց սատանա և խորամանկ Ուխայից ինչ կծածկվիր։ Ուխայն ամեն գաղտնիք չէր ուզում հայտնել Քաջիկին, այդ բանը դեռ վաղ էր համարում. չէր ուզում յուր հացը բոլորովին կտրել և տալ ուրիշին։ Երբ որ գլխի ընկավ, որ Քաջիկն ավելի է հառաջ դնացել, քան թե պետք էր, սկսեց խեթ աչքով նայել նրա վրա և վերջը բանը մինչև այնտեղը հասավ, որ ուզեց սպանել նրան։

Բայց կինն էլ պակաս խորամանկ չէր։ Նա էլ երբ որ իմացավ մարդու միտքը, ուզեց աղաւել Քաջիկին, և տաց նրան, որ խելագար ձևանա և այնպես ցույց տա, որ իբր թե էլ ոչինչ չի կարողանում սովորել, և ինչ որ սովորել է, բոլորն էլ մոռացել է։

Քաջիկը ձևացրեց իրան իբրև խելագար՝ յուր սովորած արվեստի բոլոր ճարտարուβյամբ, դեղնեց, սլմփրթնեց, և սկսեց խենթ ու խելառ, ինչ ասես, դուրս տալ գլխից և այնպիսի վտանգավոր բաներ անել, որ միայն խելագարը և գլխից ձեռք վերցրած մարդը կաներ։

— Խե՛ղճ տղա, ասաց մեկ օր էլ կինը մարդուն—շատ բան սովորելուց գժվեցավ...

Խորամանկ Ուխայը հեշտ և շուտ խաբվող չէր։ Նա ամեն հնար գործ դրավ, որ իմանա, թե արդյոք Քաջիկն ատո՞ւդ խե-

լսպար է, թե ձեռնում է միայն, բայց ի վերջո բոլորովին համոզվեցավ, որ Քաջիկի խելագարության մեջ ոչինչ կեղծիք չկա...

Հենց այդ ժամանակները Քաջիկի հայրը եկավ աղբյուրից խմեց, ուսա՛յ ասաց. Ուսայն խմացավ իսկույն և Քաջիկին տարավ տվավ հորը և ասաց.— Որդիդ հիվանդացավ, և ինչ որ տվորիլ էր, մոռացավ: Տար տուն, երբ որ լավանա, էլի բեր ինձ մոտ: Այս ասելուց հետո նրան մի քսակ ոսկի տվավ և ինքն անհայտացավ:

3

Ուսայը չասաց, թե քո որդին խելագարվել է, և լավ էր, որ չասաց. եթե ասեր, շատ վատ կլիներ Քաջիկի համար. նա այնուհետև ինչ խելոք բան էլ որ աներ, հորը խանթություն պիտի թվար:

Ճանապարհին հայրն սկսեց հանդիմանել որդուն և ասել, որ նա կարողանալու չէ մարդ դառնալ:

— Մարդ որ չդառնամ, պատասխանեց որդին, մի՞թե մի ուրիշ կենդանի էլ չեմ կարող դառնալ, օրինակ՝ ձի, էշ, ուղտ...

— Ի՞նչ ասել կուզի որ կարող ես. ի՞նչ կա ավելի հեշտ, քան թե էշ դառնալը, դժվարը մարդ դառնալն է...

— Այդպես չէ, հայր. մարդ դառնալու համար ոչինչ դժվարություն չկա. մենք մարդ ենք ու մարդ, էլ ինչ հարկ կա մարդ դառնալ. բայց ուրիշ բան է, եթե մարդը կարողանա էշ դառնալ, ձի դառնալ, քար դառնալ, ծառ դառնալ...

— Այսպես չէ, որդի. ով որ օրինավոր մարդ չէ, նա մի որևիցե կենդանու է նման. հապա չե՞ս լսել, որ ասում ենք՝ այս ինչ մարդը հիմար էշ է, փլանը կոպիտ արջ է, փստանը անզգա խոզ է, այս-ինչը խաբեբա աղվես է, այն-ինչը գիժ գոմեշ է, Մարկոսը մի խորամանկ օձ է, Կիրակոսը վախկոտ նապաստակ է, Մաթոսը մի կատաղած շուն է...

— Ո՛չ, հայրիկ, ես ուրիշ բան եմ ասում, դու ուրիշ: Ախըր ես ուսում եմ առել, շատ բան եմ սովորել, դու իմ ասածը, իմ լեզուն չես կարող հասկանալ:

— Ինչո՞ւ չեմ հասկանալ, որդի, եթե մարդավարի խոսես ես ասում եմ՝ մարդ դառնալն է դժվար, դու ասում ես՝ էշ դառ-

նալն է դժվար. այստեղ ի՞նչ կա չհասկանալու. այդ ի՞նչ ուսում է...

— Այս այն ուսումն է, որ ես կարող եմ ուղտ դառնալ, բայց դու չես կարող...

— Աստված մի արասցե. ես չեմ էլ ուզիլ ուղտ դառնալ: Ինչո՞ւ մարդ դառնալը թողած՝ ուղտ դառնալը սովորեցիր, մի՞թե մեզանում քիչ ուղտեր կան... Ով որ լսի, մեզ ի՞նչ կասի. չի՞ ասիլ՝ փլանը իր տղին տարել է տվել ուսումի, որ մարդ դառնա, բայց նա ուղտ է դառել...

Այսպես հայր ու որդի վիճելով շարունակեցին իրենց ճանապարհը, մինչև հասան մի մացառուտ տեղ: Այնտեղ Քաջիկը հետ ընկավ և մի թուփի քամակ անցնելով՝ դառավ մի եղնիկ, և վազելով դնաց հոր առաջը: Հայրն ուզեց բռնել, չկարողացավ: Եղնիկը չէր վախչում, այլ մինչև անգամ բռնել էր տալիս, և մեկ էլ հանկարծ դուրս պրծնում: Հայրը կանչեց Քաջիկին, որ հասնի օգնե, բայց Քաջիկը չերևաց, մինչև եղնիկը վախաւլ ընկավ մացառուտը, նոր այնտեղից դուրս եկավ Քաջիկը: Հայրը բարկացավ որդու վրա, թե ինչո՞ւ շուտ չեկավ և սիրուն եղնիկը ձեռքից վախցնել տվավ: Քաջիկը ծիծաղեց միայն և ոչինչ չասաց. մի քիչ որ առաջ գնացին, նա էլի հետ մնաց, դառավ մի ձիու քուռակ և գնաց հոր առաջին կանգնեց: Հայրն ուզեց բռնել, բայց քուռակը բռնել չէր տալիս: Կանչեց որդուն, որդին չերևաց, մինչև քուռակը վախավ անհայտացավ, նոր երևաց որդին, բայց ուշ էր: Հայրը դարձյալ հանդիմանեց որդուն, թե ինչու ուշացավ, և սկսեց պատմել, թե ինչքան գեղեցիկ էր քուռակը, կասեիր մի քաշած պատկեր էր, և անպատճառ մի հրեղեն կամ ծովաձիու քուռակ էր:

Այսպես՝ մինչև տուն հասնելը որդին շատ չարչարեց հորը՝ զանազան բաներ դառնալով: Հենց որ հայրը հոգնում էր և ուզում էր նստել, Քաջիկը մի առիթ էր գտնում, ծածկվում և ծածուկ մի բան դառնալով՝ հոր առաջն ընկնում վազում. հայրն ընկնում էր ետևից և բավական տեղ վազում էր. և մինչև տուն հասարյա յոդնելով գնաց խեղճը:

Երբ որ տուն հասան, մյուս օրը որդին պատմեց հորը, որ ճանապարհին պատահած բոլոր բաներն ինքն էր: Հետո ասաց— ես հիմա մի լավ ձի կդառնամ, դու ինձ տար ծախիր, միայն իմ

սանձը չծախես։ Այս ասելուց հետո՝ մոավ գոմը և այնտեղ գտավ մի կարմիր ձի և այնքան գեղեցիկ, որ տեսնողը կասեր՝ ոչ ոտեմ, ոչ խամեմ, միայն սրա շենք ու շնորհքին մտիկ տամ։ Հայրը՝ տարավ բազար և բոլոր տեսնողները մնացին հիացած։ Հազար մանեթ գին դրավ և մեկը՝ առանց խոսելու՝ հանեց տվավ փողը և ձին առավ տարավ։ Հայրը սանձը չտվավ և փողի հետ տարավ տուն։ Առնողը տարավ ձին և սկսեց խաղացնել, բայց չկարողացավ սանձահարել և հրաշալի կենդանին հրեղեն ձիու նման թև առած՝ թռավ անհայտացավ։ Մի ժամից հետո նա իրանց տանն էր և առաջվան քաջիկն էր։ Այսպես մեր քաջիկը մի քանի անգամ ձի դառնալով և ամեն անգամ ուրիշ գույնով, և ավելի թանգ գնով ծախվեցավ։

Մեկ օր էլ, երբ որ հայրը նրան բազար էր դուրս բերել, մի քոսակ մարդ մոտեցավ, ձեռքը քսեց ձիու բաշին, աչքերին, շատ հավանեց, գովեց և հարցրեց գինը։ Հայրն ասաց, որ գինը տասը հազար մանեթ է, առանց սանձի։

— Իսկ սանձն ի՞նչ արժե, հարցրեց քոսակը։

— Սանձը ծախու չէ, պատասխանեց հայրը։

— Սուտ ես ասում, կծախես, ժպտալով ասաց քոսակը. երեխ ուզում ես մի բան էլ սանձի համար գջլես։ Ես առանց սանձի չեմ առնիլ, որովհետև այս սանձն ինձ ավելի է դուր գալիս քան թե ձին, և այս պատճառով ես մի հազար մանեթ էլ սանձի համար կավելացնեմ։

— Չեմ կարող տալ, թեկուզ երկու հազար մանեթ տաս...

— Ի՞նչ անխելք մարդ ես... դե լա՛վ, տասը հազար էլ սանձի համար կտամ։

Այս որ ասաց քոսակը, բոլորի բերանը բաց մնաց. թե գիժ խոմ չէ այս մարդը, որ վեց շահանոց սանձին տասը հազար մանեթ է տալիս։— Գիժն ավելի չավողն է, ասացին շատերը և սկսեցին մեզադրել ձիավաճառին, թե ինչո՛ւ այդպիսի մի առատաբելական գնով չի ծախում սանձը։ Ինքը հայրը մնաց զարմացած այդ գնից և շշկլվելով՝ սանձն էլ հետը ծախեց։ Քոսակը քսան հազար մանեթ համրեց տվավ հորը և ձիու սանձն առավ ձեռքը։

Երբ որ քոսակը ձիու սանձը ձեռքն առավ, ամենքն էլ նկատեցին, որ ձիու աչքերից արտասուքի խոշոր կաթիլներ թափվեցին։ Հայրն էլ տեսավ և զղջաց. ուզեց հետ առնել ձին, բայց քո-

տակը ժամանակ չտվավ. նա հեծավ ձին և մի ակնթարթի մեջ անհայտացավ:

Այս քոսակը Ուխայն էր, և ճանաչել էր Քաջիկին:

4

Ուխայը ձին տարավ յուր դռանը կապեց, ինքը մտավ տուն, առավ մեծ դանակը, և սկսեց սրել, որ նրանով Քաջիկին մորթե: Կինը նայեց պատուհանից և ճանաչեց Քաջիկին: Մինչև մարդը դանակը կսրեր, կինը թագուն վայր իջավ և սանձը վեր առավ ձիու դլխից: Քաջիկն իսկույն մի աղավնի դառավ և թռավ դեպի տուն: Ուխայը դուրս եկավ և տեսավ որ ձին չկա, աչքովն ընկավ աղավնին և իսկույն ինքն էլ մի բազե դառավ և ընկավ աղավնու ետևից: Աղավնին տեսավ, որ բազեն հետևից է ընկել, իսկույն իմացավ որ Ուխայն է. յուր ուժը կրկնապատկեց, որ նրա հանկը չընկնի: Այսպես աղավնին փախավ, բազեն էլ նրա հետևից, մինչև հասան մի դյուղ և հենց այն էր՝ քիչ էր մնում, որ բազեն բռներ աղավնուն և քրքրեր, աղավնին իսկույն մի կարմիր խնձոր դառավ և վայր ընկավ մի տան հերթից: Այդ տանը հարսանիք կար: Նորափեսան յուր մանկտներով սեղան էին նստած և ուրախություն էին անում: Նորափեսի առաջին, ինչպես սովորություն է, շատ մրգեղեն կար, որ բերել էին բարեկամները իբրև թագավորի մատա: Հերթից վայր ընկած կարմիր խնձորն էլ դրին թագավորի առաջին, կարծելով թե բարեկամներից մեկը կլինի վայր ձգած զվարճության համար: Բայց շուտով ամենքի ուշադրությունը դարձավ այդ խնձորի վրա, ամենքը նկատեցին, որ այդ խնձորը հասարակ խնձոր չէ: Ամենքն էլ ձեռքերն առան խնձորը, հոտոտեցին, հիացան և դովեցին, ամեն մեկը մի բան ասաց, և վերջումը մեկն էլ ասաց, որ այս խնձորը հասարակ խնձոր չէ. սրան մարդ՝ ի վայր դցել հերթիցը և ի՞նչ հարկ կար. սա անպատճառ երկնքից է վայր ընկել և այն խնձորներից է, որ հեքիաթների մեջ հարսանիքի վերջին երկնքից վայր է ընկնում:

Բազե դառած Ուխայը Քաջիկի խնձոր դառնալը որ տեսավ, և իմացավ, որ նույն տանը հարսանիք կա, ինքն էլ աշըղ դառավ և սազը ձեռքին մտավ հարսնըքատուն: Աշըղին պատվով ընդունեցին և նստեցրին փեսայի դեմռւքեմը: Աշըղը լարեց սազը և

սկսեց այնպիսի երգեր երգել և այնպիսի եղանակներ ածել, որ բոլորովին մոռացնել տվավ խնձորի ներկայությունը, միայն ինքը աչքը խնձորից չէր հեռացնում: Վերջը երբ որ ուզում էին նրան մի լավ պարգև տալ, այսինքն նորահարսի դրծած մի ջուխտ նախշուն դուլբա և մի ջուխտ կարմիր տրխատան, աշըղը վեր չառավ, և խաղով հասկացրեց, որ յուր ուզածը միայն կարմիր խնձորն է...

Նորահնասան չուզեց աշըղի խաթրը կոտրել, վեր առավ խնձորը որ տա իրան, բայց խնձորը վայր ընկավ ձեռքիցը և մի բուռը կորեկ դառնալով փռվեց հատակի վրա: Ամենքը հետ հետ քաշվեցան, որ տեսնեն այդ ինչ հրաշք էր, արդյոք խնձորն էր, որ կորեկ դառավ, թե՞ խնձորը մի աման էր կորեկով լիքը, այդ միջոցին հանկարծ մի հավ լույս ընկավ և սկսեց կտկտալով հավաքել կորեկը: Հենց որ բոլորն արդեն վերջացնելու վրա էր, կորեկի մեկն ասեղ դառավ և թռավ ցցվեց նորահարսի կրծկալի մեջ. հավն էլ իսկույն մի բարակ թել դառավ և թռավ անցավ ասեղի ծակը և ուզեց ասեղը իր հետ քաշել, բայց ասեղը հաղթեց թելին և թռավ ընկավ կրակի շեղջի մեջ: Թելը կրակումն այրվեց իսկույն, իսկ ասեղը դուրս թռավ և դարձավ մեր Քաջիկը և պատմեց հանդիսականներին:

Թևսիտ Քաջիկն էլի Քաջիկ դառավ և ազատվեց Ուխայից, որ արդեն մոխիր էր դարձել, բայց ինքն էլ այրվեցավ բավականին և ոչ միայն իր առաջվան գեղեցկությունն ու թարմությունը կորցրեց, այլ և իր ձեռք բերած շնորհքը, իր սովորած արհեստը: էլ չկարողացավ մի ուրիշ բան դառնալ. նրա բոլոր ասելիքները, բոլոր ազոթքներն ու թալիսմանները կորցրին իրանց զորությունը Ուխայի այրվելու հետ...

5

Շատ ցավում է մարդ, որ մի բան է կորցնում, թեկուզ այդ բանը շատ փոքր լինի: Երեխան, երբ որ երազումը դանակ է գտնում և մյուս օրը տեսնում է, որ գտած դանակը չկա, սկսում է լաց լինել: Ուրեմն ինչքա՞ն կցավեր Քաջիկը, որ ոչ թե երազումը գտած դանակ էր կորցրել, այլ յուր շնորհքը, յուր բոլոր ուսումը, այն էլ այնպիսի ուսում, որ ոչ ոք չգիտեր բացի իրա-

նից։ Նա շատ դարդ արավ, և վերջը մտածեց, որ գնա Ուխայի կնոջ մոտ պատմե եղելությունը և նորից ձեռք բերե յուր գիտությունը։ Այս մտքով ճանապարհ ընկավ դեպի Ուխայի բնակարանը, բայց... էլ ոչինչ չկար... ամեն ինչ ցնդել էր օդի մեջ. ոչ մի հետք, ոչ մի նշան անգամ չէր մնացել։ Քաջիկին թվում էր, թե ուրեմն ամեն ինչ երազումն էր տեսել, դանակ գտնող երեխայի նման, բայց չէ, նա աշկարա տեսնում էր յուր այրված կաշին, յուր շեշտված և այլանդակված կերպն ու կերպարանքը։

Այսպես դարդ անելով մեր Քաջիկը ճանապարհ ընկավ դեպի ուրիշ երկիր, որ գուցե կարողանա մի նոր արհեստ սովորել և յուր այրված կաշին առողջացնել։ Շատ գնաց թե քիչ, աստված գիտե, վերջը հասավ մի ծովեզերյա քաղաք։ Այս քաղաքումը նա լսեց, որ ծովումը մի կղզու վրա մի երևելի բժիշկ է կենում և նա ամեն ցավի դեղ գիտե, ամեն ցավ բժշկում է։ Նա շաբթենը երկու անգամ դուրս է գալիս յուր նավակով և ամեն հիվանդի առում է, թե ինչով պիտի բժշկվի. շատ անգամ դեղերն էլ ինքն է տալիս և ոչինչ չի առնում ոչ դեղի և ոչ բժշկության համար։

Այս լուրը շատ ուրախացրեց Քաջիկին։ Մյուս օրը բժշկի դուրս գալու օրն էր։ Քաջիկը գնաց ծովափ և մյուս հիվանդների հետ կանդնեց։ Անթիվ հիվանդներ կային ոչ մրան մոտիկ տեղերից, այլև շատ հեռավոր երկիրներից։ Շատերը մերձիմահ ընկած էին մահիճների մեջ, նրանց բերել էին պատգարակներով։ Բժիշկը դուրս եկավ ափը և ամենից առաջ դժվար հիվանդների մոտ գնաց, նրանց ամենքին էլ դեղ տալով, իսկույն ոտքի կանգնեցրեց և մի քանի խորհուրդ տալով ճանապարհ ձգեց. պատգարակով բերածները վերադարձան իրանց ոտքով։ Հետո մոտեցավ սվիլի թեթև հիվանդներին և որին դեղ տվավ, որին խորհուրդ. ամենից վերջը մոտեցավ Քաջիկին և ասաց.—Դու կգաս ինձ հետ, քեզ ինձ մոտ կբժշկեմ։ Այս խոսքն այնպես քաղցրությամբ և մտերմաբար ասաց, որ կարծես նրա մոտիկ բարեկամը և ծանոթը լիներ։ Քաջիկը բժշկի հետ նստեց նրա նավակի մեջ և թիավարելով՝ գնացին բժշկի բնակարանը։

Բժշկի կղզին մի փոքր կղզի էր, և բացի իրանից ոչ ոք չէր կենում այնտեղ։ Նա էլ ուներ Ուխայի նման լավ տուն ու տեղ, լավ այդի, բայց բոլորն էլ հասարակ, բնական, ինչպես սովորաբար լինում են աշխարհի լավ տներն ու այդինները. միայն ավելի

դեղեցիկ, ավելի ճաշակով էր շինված։ Նրա պարտիզի մեջ ամեն տեսակ խոտ ու ծաղիկ կար. այդ բույսերը աճում, ծաղկում էին և անուշահոտությամբ լցնում ամբողջ պարտեզը։ Նրանք ամենքն էլ պետքական էին, ամեն մինը մի քանի ցավի դեղ էր։ Նրա տունը զարդարած էր դեղեցիկ կահ-կարասիքով։ Մի մեծ սենյակ գրքերով էր լիքը. մի քանիսը՝ հաղար ու մեկ տեսակ բաներով։ Այդտեղ կային զանազան հանքեր, չորացած բույսեր, հեղուկ և չորցրած դեղեր։

Բժիշկն սկսեց Քաջիկին հարց ու փորձ անել, և երբ որ իմացավ նրա դլխի անցքը, ասաց.— Ուրեմն դու կմնաս ինձ մոտ, ես քեզ այն բաները կսովորեցնեմ, ինչ որ վայել է մարդուն դիտենալ. քո առաջվան սովորածդ մի անբնական և ցնորական բան է եղել, և ցնորքի պես էլ ցնդել է օդի մեջ։ Ես քեզ կսովորեցնեմ բժշկություն, բայց առաջ քեզ կբժշկեմ, որ դու հավատաս իմ դեղերի զորությանը։ Այս ասելուց հետո Քաջիկին մերկացրեց և մի տեսակ յուղ քսեց նրա բոլոր մարմնին և երեսին։ Մյուս օրը մեր Քաջիկն այնպես էր, ինչպես մորից նոր ծնած. նա ոչ միայն բոլորովին լավացավ, առողջացավ, այլ և ավելի թարմացավ, դեղեցկացավ, քան թե առաջ էր։

Բժիշկը, որքան որ նշանավոր բժիշկ էր, մի այնքան էլ շնորհալի դաստիարակ էր։ Ինչ որ ուրիշը մի տարումը հազիվ կարող էր սովորեցնել, նա մի քանի օրումն էր սովորեցնում։ Քաջիկն էլ վայ աշակերտ էր, և նրա ուշիմությունն էր, որ գրավում էր բժշկին, եթե ոչ՝ նա ի զուր տեղը յուր անցավ գլուխը ցավի մեջ չէր դցիլ։ Տեսավ որ մի շատ շնորհալի տղա է Քաջիկը, ուզեց մի հիշատակ թողնել իրանից հետո, որ յուր տեղը բռնող մեկը լինի։ Քիչ ժամանակից հետո մեր Քաջիկը դարձավ բժշկի քաջ օգնականը, և ամեն անգամ, երբ բժիշկը դուրս էր դալիս ցամաք՝ հիվանդներին բժշկելու, Քաջիկին էլ հետն էր տանում, որ տեսնի, թե ո՛ր տեսակ հիվանդին ի՛նչ տեսակ դեղով է բժշկում։ Դժվար հիվանդներին բերում էին կղզին և իրանց մոտ էին բժշկում։ Դրանք այնպիսի հիվանդներ էին լինում, որոնց պետք էր լինում վիրահատություն։ Պատահում էր, որ շատերի փորը կտրում էին, ներսի վերքերը մաքրում, տեղ ածում, փորը նորմենկանց կարում, առողջացնում։ Այսպես անցավ մի ժամանակ, շատն ու քիչն ասելած դիտեն, և Քաջիկը շատ բան սովորեց, բայց որքան

շատ սովորեց, այնքան շատացավ սովորելու փափագը և նրան այնպես էր թվում, թե դեռ ոչինչ չգիտե, որովհետև սկսեց իմանալ, թե ինչքան բաներ կան գիտենալու, որ ինքը դեռ չգիտե։

Բժիշկը որքան որ բարի մարդ էր և ամեն բան սովորեցնում էր Քաջիկին, բայց Քաջիկը կասկածում էր միշտ, թե նա էլի շատ բան պիտի գիտենա, բայց իրան չի հայտնում. ճշմարիտ որ բժիշկը շատ բան ծածկում էր նրանից և հենց յուր անձը, յուր կյանքը, յուր ով լինելը նրանից ծածկած էր պահում, ոչ ոք չգիտեր նրա ով լինելը։ Նրա մի քանի սենյակները միշտ կողպված էին, և Քաջիկը չգիտեր ի՛նչ կան նրանցում և ինչո՞ւ է ծածկած պահում։ Քաջիկը յուր տարակույսները չէր հայտնում վարպետին, բայց ինքն էլ չէր բավականանում յուր սովորածով, միշտ փորձեր էր անում և շատ բժշկական գյուտեր էլ արավ, որոնց մասին հաշիվ չէր տալիս յուր վարպետին։ Վարժապետի ու աշակերտի այս անհարմար հարաբերությունը վերջ ստացավ հետևյալ դեպքով։

Մեկ անգամ մի հիվանդ բերին իրանց հետ կղզի։ Բժիշկն այդ հիվանդին տարավ մի ջոկ տուն, դուռը ներսից կողպեց, որ Քաջիկը ներս չգնա։ Սրանով արդեն երևացրեց, որ շատ բան ծածկում է Քաջիկից։ Քաջիկն այս տեսնելով, շատ նեղացավ, բայց և ուզեց տեսնել, թե ինչ է անում հիվանդին։ Թաքուն բարձրացավ տանիքի վրա, նայեց լուսամուտից և տեսավ, որ հիվանդի գլխի սկավառակը վերցրել է, ուղեղի վրա մի ինչ որ բղոճ կա, ուզում է մաշով վերցնել, բայց բղոճը չանգերը մեկնում է ուղեղի փառի վրա, բժիշկը հետ է քաշում մաշան։ Հետ քաշելու պատճառն այն էր, որ բժիշկն ուզում էր բղոճն այնպես վերցնել, որ նա յուր չանգերով ուղեղի փառը չպատռե։ Քաջիկը երբ որ տեսավ, թե շատ է չարչարվում բժիշկը, և հնար չունի անվնաս վերցնելու բղոճը, էլ չդիմացավ և բղավեց տան հերթիկից.

— Մաշան տաքացրո՞ւ, վա՛րպետ, մաշան տաքացրո՞ւ...

Այս որ լսեց բժիշկը, ունելին (մաշան) դեն դցեց և դուրս եկավ։ Քաջիկն էլ տանիքից իջավ և փախավ, կարծելով, թե վարպետը դուրս եկավ որ բարկանա վրան կամ ծեծե։ Մի ժամու չափ թաք կացած մնաց Քաջիկը, հետո կրկին սրտապնդեց և բարձրացավ տանիքի վրա, որ տեսնե, ի՛նչ արավ վարպետը։ Նայեց տե-

սալ, որ վարպետը չկա, իսկ հիվանդը միևնույն դրության մեջ թմրած ընկած է։ Այս որ տեսավ, իջավ տանիքից և ներս գնաց, մաշան տաքացրեց և բղոճի մեջքին դրավ թե չէ՝ բղոճը չանչերը ներս քաշեց, կուչ եկավ, և Քաջիկը վեր առավ դեն ձգեց։ Սկաւվառակը դրավ տեղը, դեղը քսեց, փաթաթեց, հոտ տվավ հիվանդի քթին, և նա իսկույն փռշտաց, վեր կացավ և ինքն իրան բուլորովին առողջ զգաց։

Հիվանդին բժշկելուց հետո՝ Քաջիկը գնաց յուր վարպետին փնտրելու։ Շատ ման եկավ, և ամբողջ կղզին տակն ու վրա արավ, բայց վարպետին չգտավ։ Հետ դառնալիս Քաջիկը տեսավ մի արձանի վրա գրված հետևյալ ոտանավորը.

Մարդս ինչքան էլ լինի գիտնական,
Նրա ուղեղը մազի է նման,
Մի չնչին բանից մազը կըկտրի,
Եվ իմաստունը կըդառնա անբան։

Այս ոտանավորը կարդալուց հետո Քաջիկը մտածեց, թե չլինի՞ յուր վարպետը խելագարվել է և ինքն իրան ծուխն է ձգել։ Եվ ով գիտե, գուցե հենց այդպես էլ էր։

6

Բժշկի անհայտանալուց հետո Քաջիկն ընկավ խոր տխրության մեջ։ Ի՞նչ չարաբախտ աշակերտ եմ ես, ասում էր ինքն իրան. առաջին վարպետս կրակն ընկավ, սա էլ ընկավ ջուրը, ով գիտե ինչպես կլինի իմ էլ վախճանս։ Ես էլ մահկանացու եմ, ես էլ պետք է մեռնեմ, բայց ինձանից հետո՝ էլ ո՞վ կիմանա, թե ո՛ր ցավն ի՞նչպես էին բժշկում։ Եվ ի՞նչ հարկ թաղցնելու։ Գիտությունը թաղցնելը լավ բան չէ։ Արի ես աշակերտներ կհավաքեմ ամեն երկրից և ամենքին էլ բժշկություն կսովորեցնեմ...

Ճշմարիտ որ՝ Քաջիկի ժամանակ ով որ մի օգտակար բան գիտեր, ուրիշին չէր հայտնում, չէր սովորեցնում։ Ամեն մի բան գիտցող հայր յուր որդուն էր սովորեցնում յուր գիտցածը, նրան էր հայտնում յուր արհեստի գաղտնիքը և այն էլ այն ժամանակ, երբ որ մեռնելիս էր լինում։ Հանկարծ մեռնողներն էլ ու ժառանգ

չունեցողները իրանց դիտումն էլ հետները տանում էին մյուս աշխարհ...

Քաջիկը մնաց նույն կղզու վրա և շարունակեց յուր վարպետի գործը։ Նա բաց արավ կողված անդյակները և նրանցում գտավ շատ բժշկարաններ և այն դրքերից սովորեց այն բոլոր բաները, ինչ որ չէր սովորեցրել նրան յուր վարպետը։ Հետո յուր մոտ ժողովեց ամեն կողմից շատ աշակերտներ և ամենքին էլ սովորեցրեց բժշկության արվեստը։ Նրա աշակերտներն էլ աշակերտներ ունեցան և այսպեսով բժշկության արվեստը տարածվեցավ ամեն տեղ։ Քաջիկի աշակերտները ամեն տեղ գովում էին իրանց վարպետին և ասում էին, որ նա կարող է մեռածներին էլ կենդանություն տալ, բայց այդ բանը չի անում, որովհետև աստծո հրամանին ընդդեմ է համարում։

Ճշմարիտ որ Քաջիկը գտել էր մեռածին կենդանություն տալու դեղը, բայց երկար ժամանակ գործ չէր դնում։ Վերջը, ասած է՝ «Մեծ մարդիկների սխալն էլ մեծ կլինի», նա սկսեց մի քանի փորձեր անել։ Դրա համար բարկացավ Գաբրիել հրեշտակը և մտքումը դրեց պատժել Քաջիկին։

Մեկ անգամ Քաջիկը ժողովեց յուր աշակերտներից ավելի հմուտներին և ասաց նրանց.— Ես շատ եմ ծերացել, էլ առաջվան ուժը չունեմ։ Ուզում եմ վերանորոգել, ջահիլանալ, բայց առանց Ձեր օգնության կարող չեմ։ Ես մի դեղ կխմեմ և կթմրեմ կամ կմեռնեմ. դուք կկտրեք իմ փորս ու կուրծքս, այսինչ դեղերով կլվանաք բոլոր փորոտիքս ու թոքերս, կվերցնեք և գլխիս սկավառակը, ուղեղիս խորշերը կմաքրեք այսինչ դեղերով և կտրակեք այսինչ դեղերը, հետո կմիացնեք ամեն բան ինչպես դիտեք։ Երբ ամեն բան կվերջացնեք, ահա այս շիշի դեղը կածեք բերանս. սա մի կենարար հեղուկ է և իմ անփական գյուտս է։ Երբ որ կկատարեք ճշտությամբ բոլոր իմ ասածներս, ես կհայտնեմ Ձեզ այս հեղուկի Ձեռք բերելու հնարը։

Աշակերտները պատրաստակամություն հայտնեցին և պատրաստեցին իրենց վիրահատության սուր սուր դանակները։ Քաջիկը մի դեղ խմեց, թմրեց, աշակերտները ճարտարությամբ կատարեցին ամեն բան։ Մնաց վերջին կենարար հեղուկը, որ պետք ածեին բերանը։ Գաբրիել հրեշտակը աներևութապես կանգնած էր նրանց մոտ և նրանց արածը մի տեսակ օյինբազություն հա-

մարելով ծիծաղում էր։ Վերջին հեղուկը որ ուզեցան ածել քաջիկի բերանը, հրեշտակը խփեց թևովը և շիշը վայր ընկավ աշակերտի ձեռքիցը և բոլոր հեղուկը վայր թափվեց ցնդեց, մի կաթիլ միայն ընկավ քաջիկի բերանը։ Այդ մի կաթիլը կես շունչ և կես կյանք տվավ քաջիկին, և նա կանչեց.

— Քիշ է՞լ, քիշ է՞լ...

Ուզում էր ասել «էլի մի քանի կաթիլ կաթեցրեք», չիմանալով, թե ինչ փորձանք է պատահել շշի գլխին։

Այսպես ահա խեղճ քաջիկը մինչև այսօր էլ կա, ոչ մեռած և ոչ կենդանի, և անդադար կանչում է—Քիշ է՞լ, քիշ է՞լ...

Այսպիսի մի վախճան է ունեցել և երևելի Լոխման հեքիմը։ Նա էլ յուր կյանքի վերջումը քաջիկի նման մի փորձ է արել և մինչև այսօր կանչում է բարակ ձայնով—Բիր ուզ... բիր ուզ։ Բերանն այնքան բաց չի լինում, որ կարենա ասել—բիր ազ, բիր ազ, որ նշանակում է՝ մի քիշ, մի քիշ, այլինքն մի քիշ էլ, մի քիշ էլ...

ԲԱՅԱԹԻՔ

Հրեշտակ ջան, քիշ է՞լ, քիշ է՞լ,
Ականջում եմ քիշ է՞լ, քիշ է՞լ,
Կյանքիս թևը մի կտրիլ,
Թող ասպրիմ քիշ է՞լ, քիշ է՞լ...

Ասում եմ քիշ է՞լ, քիշ է՞լ,
Ականջում եմ, քիշ է՞լ, քիշ է՞լ
Քաջիկի օրն եմ ընկել,
Կանչում եմ՝ քիշ է՞լ, քիշ է՞լ...

1887

ԱՅՄԱՏՈՒՐ

I.

Էլել է չի էլե՛լ մի հարուստ սովդաքար։ Այս սովդաքարը էր քարվանով իջնում է մեկ գիշեր մի գյուղի մոտ։ Կես գիշերին

վեր է կենում, որ պատի քարվանի չորս կողմով և պատվեր տա պահապաններին, որ արթուն մնան, մեկ էլ տեսնում է՝ երկու մարդ դուրս եկան պյուղից, նրանց առաջը եկավ մի ուրիշ մարդ և հարցրեց.

— Ի՞նչ բախտ գրեցիք նորածին մանուկի համար։

Մարդիկը պատասխանեցին.

— Այստեղ իջած սովդաքարի բախտը նրան տվինք։

Այս ասացին մարդիկը և իսկույն անհետացի եղան։

Սովդաքարն իսկույն իմացավ, որ նրանք երեխայց ճակատի վրա նրանց բախտը գրող հրեշտակներ էին. շատ տխրեց, որ իր բախտը տվել են մի նորածին մանուկի. էլ նրա քունը չտարավ այն գիշերը։

Լուսացավ թե չէ, սովդաքարը գնաց պյուղը և հարց ու փորձ անելով իմացավ, թե ում տանն է երեխա ծնվել այն գիշերը։ Գնաց տեսավ բարուրի մեջ մի սիրուն փափիկ տղա, և առաջարկեց նրա հորն ու մորը, որ երեխան իրան տան։

— Ես մեծ կարողության տեր եմ, ասաց, բայց որդի չունեմ։ Ես դրան կորդեգրեմ, բոլոր ունեցածս չունեցածս դրան կտամ, ձեր ապրուստն էլ կհոգամ։

Ծնողաց համար շատ դժվար էր համաձայնվել մի այսպիսի առաջարկության, մանավանդ ծննդական մոր համար, բայց որովհետև իրանք աղքատ էին, չգիտեին՝ ինչ անեն, տան թե չտան։ Հավաքվեցին դրացիները և ամեն կողմից սկսեցին համոզել ծնողներին, որ իրանց որդու բախտավորության արգելք չլինեն։ Առանց դրան էլ զավակներ շատ ունեք—ասացին նրանք—և էլի կունենաք. դուք հավիվ նրանց կարող էք պահել. այդ մեկն էլ տվեք այս պարոնին, թող գնա. հարուստ մարդ կդառնա, ձեզ էլ կհարստացնե։

Սրա վրա ծնողքը հոժարեցան և երեխային մի քանի ոսկով տվին սովդաքարին։

Սովդաքարը տարավ երեխային իր քարվանը և ճանապարհ ընկավ դեպի իր գնալու աշխարհը։ Շատ գնաց թե քիչ, աստված գիտե, երբ որ հասան մի ջրառատ և գեղեցիկ հովիտ, այդտեղ իջան հանգստանալու։

— Սրանից էլ թաքուն տեղ չի լինիլ, մտածեց սովդաքարը.

Հիմա ես սրան թաղել կտամ այս հովտումը, տեսնեմ՝ այնուհետև էլ ի՞նչպես պիտք է խլե ինձանից իմ բախտը։

Կանչեց Ֆր հավատարիմ ծառային և ասաց.— Առ այս երեխային և տար մատաղ արա ինձ համար. միայն սիրտն ով Թոքը ևեր ինձ։

Սովդաքարը կարծում էր, որ երեխայի սիրտն ու Թոքերը կվերադարձնեն իր բախտը։

2

Ծղանակը ամառնային էր և տարին երաշտ։ Բայց ջրարբի և դալարագեղ հովիտը մի լեռնային տեղ էր և շատ գեղեցիկ ամառանոց խաշնարած ժողովրդի համար։

Սովդաքարի ծառան երբ որ երեխային բոլորովին հեռացրեց քարվանից և անցավ մի բլրակի քամակ, այստեղ տեսավ հոտերով ոչխարներ և սկսեց մտածել ինքն իրան...

— Ո՛չ, անիրա՛վ աղաս, ես քո անգութ հաճույքը կատարել չեմ կարող։

Այսպես մտածեց ծառան, և երեխային մի Թփի տակ դնելով նրա պահպանությունը հանձնեց Վերին Նախախնամության։

Ոչխարի հոտը հեռու չէր։ Ծառան դիմեց հովիվներին, գնեց մի փոքրիկ ուլ, մորթեց և սիրտն ու Թոքը հանելով՝ տարավ իր աղային։ Սովդաքարը խորովեց, կերավ և միամտվելով՝ շարունակեց ճանապարհը։

3

Ոչխարի հոտը կամաց-կամաց սփռվելով հովտի մեջ, հասավ այն Թփին, ուր դրված էր երեխան։ Մի կթի այծի ծծեր այնքան լցվել էին, որ քիչ էր մնում տրաքվեին. մի ծծկեր կենդանի էր փնտրում, որ Թեթևացնել տար իր ծանրությունը։ Նա որ տեսավ երեխային Թփի տակ ուլի պես հեկեկալիս, իսկույն մոտեցավ և ծիծը դրավ բերանին։ Քաջառողջ և ուժեղ մանուկը սկսեց ծծել այնքան, որ բոլորովին դատարկեց այծի ծծերը։ Թե այծը և Թե մանուկը հավասարապես գոհ մնացին այս անակնկալ դեպքից։ Այս բանը սովորություն դարձավ այծի համար. ամեն այն օր մի

և նույն ժամին, ուր էլ որ լիներ հոտը, նա ջոկվում էր և վազում դեպի մանուկը, որ ծիծ տա նրան։

Այս կթի այծը պատկանում էր մի պառավի։ Պառավը մի քանի օր վրա-վրա զրկվեց կաթից. այծը գնում էր տուն դատարկ կրծքով։ Շատ նեղացավ պառավը և գնաց հովիվների հետ կռվի։

— Դուք եք կթում իմ այծը, ասում է պառավը և մեղադրում հովիվներին։ Իսկ հովիվները պատասխանում են.

— Ծ՛րկինք, գե՛տինք, մենք տեղեկություն չունենք։ Մենք որ կթելու լինենք, քո միակ այծը չենք կթիլ, այլ նրանցը կկթենք, որոնք մեկի տեղ մի քանիսն ունեն։ Բայց քո այծը սովորություն է արել հանկարծ անհայտանալու։ Մեկ էլ նայում ենք որ չկա, ուր է գնում— չգիտենք։ Կուզես, մեկ օր եկ, դու ինքդ տես աչքովդ, որ հավատաս։

Պառավը մեկ օր այծի հետ գնաց ոչխարը և աչքը չհեռացրից նրանից։ Կեսօրի մոտ ժամանակը, երբ այծի կուրծքն արդեն լցվել էր, նա սուս ու փուս քաշվեց դեպի մանուկը։ Պառավն սկսեց հետևել նրան։ Այծը կանգ առավ մի թփի տակ և երկար մնալուց հետո վերադարձավ դատարկ կրծքով։ Պառավը մոտեցավ թփին և տեսավ մի հրաշագեղ երեխա։ Պառավի ուրախությանն էլ չափ չկար։

— Այս լավ դառավ, ասաց նա. եթե մի քանի օր կաթից զրկվեցի, դրա փոխարեն աստված ինձ մի որդի տվավ. կտանեմ, կպահեմ, կմեծանա, ինքն էլ ինձ կպահի։ Գրկեց երեխային, տարավ մոտիկ վտակում խշխշալի լողացրեց, փաթաթեց իր շարասվում ու ստեպ-ստեպ համբուրելով՝ տարավ տուն։ Տղան մեծացավ և իրավի, դառավ պառավի ծերության նեցուկը, նրա պահապանը։ Ով որովհետև սկզբում այծն էր պահպանել նրան, այդ պատճառով նրա անունը դրին Այծատուր,՝ ասում էին և «Այծի տղա» մականունով։

4

Այծատուրը դառել էր արդեն տասնըվեց-տասնըյոթը տարեկան և մի հրաշագեղ, խելոք, ժրաջան և ամենքին սիրելի երիտասարդ էր։ Այս միջոցներին սովդաքարը մեծ քարվանով եկավ իջավ այս գյուղումը։ Հյուրասեր գյուղացիք շրջապատեցին սով-

պաքարին և մեծ պատվով ընդունեցին։ Ամենից առաջ նրա ձիու կապը բռնեց Այծատուրը, օգնեց նրան իջնել ձիուց և ինքն սկսեց ձին ման ածել, որ հանգստացնե հոգնածությունից։ Երբ որ ձին կապեց և խոտ տվավ, սկսեց իրան սովդաքարին ծառայել և կենակուր պատրաստել։ Սովդաքարին շատ դուր եկավ Այծատուրը. նրա քաղաքավարի խոսք ու զրույցը, շարժմունքը, ճարպիկությունը սովդաքարի ուշադրությունն այնպես գրավեցին, որ ուզեց նրան իր մոտ վերցնել։ Սկսեց հարց ու փորձ անել և տղան պարզմտությամբ պատմեց իր ծագումը, ինչպես որ լսել էր, և իրեև ապացույց իր ասածի ճշմարտության, վկա բերավ իր Այծատուր անունը։

Սովդաքարն իսկույն մատը կծեց.— Հը՛մ, ասաց իր մտքումը, սա իմ վերցրած մանուկը պետք է լինի, և հենց այստեղ էլ հրամայեցի, որ սպանեն նրան, բայց բանից դուրս է գալիս, որ ծառաս չի կատարել իմ հրամանը, և հենց տարիքն էլ համապատասխանում են նույն տարվան։

— Այծատուր որդի, ասաց սովդաքարը, կուզե՞ս ինձ մոտ մնալ. ես քեզ կնշանակեմ գլխավոր վերակացու իմ բոլոր ունեցած-չունեցածի վրա. դու խելոք տղա ես երևում, լավ ապագա կունենաս։

— Ես այդպիսի բախտից փախչող չեմ, ասաց Այծատուրը. երբ որ դուք այդչափ ողորմած և բարի կլինեք դեպի ինձ, ես էլ կաշխատեմ երախտահատույց լինել և հույս ունեմ, որ ամոթով չեմ մնալ ձեզ մոտ։

Ինչ ասել կուզի, որ սովդաքարի նպատակը չար էր։ Նա ոչ թե Այծատուրի բախտը, այլ նրա անբախտությունն ու մահն էր ուզում։

Այծատուրը հուսադրելով իր խնամակալ պատվին, որ շուտով հետ կդառնա և նրան մենակ չի թողնիլ, մնաս բարև արավ, գնաց սովդաքարի հետ։

5

Մեծ հարստության տեր էր սովդաքարը։ Երբ որ նրա քարվանի ծայրը բացվում էր, էլ վերջը չէր կտրվում։ Հազարավոր ուղտեր, ձիանք և ջորիք միայն նրա վաճառքն էին մի քաղաքից

մյուս քաղաք տեղափոխում։ Ի՞նչ ճոթեղեն, ի՞նչ ակնեղեն, ինչ մրգեղեն ու համեմունք ասես, որ նա չուներ։ Ով ինչ ուներ ծախելու, նրա առնելուն էր սպասում, ով ինչ դնելու ուներ, նրա ապրանքի գալուն էր սպասում։ Երբ որ տանից դուրս էր գալիս, էլ տարիներով չէր վերադառնում. պատահում էր, որ ամիսներով ճանապարհ էր գնում, օրինակ՝ Հնդստանից մինչև Խորասան, Խորասանից մինչև Թիֆլիս, Թիֆլիսից մինչև Հաշտարխան։ Տուն ուներ ինչպես թագավորական պալատ. շահերն ու սուլթանները նրանից էին փող պարտք անում, նրա թանգագին ընծաներին սպասում։

Նա կին ուներ, բայց արու զավակ չուներ, այլ մի աղջիկ միայն, որ ինչքան դեղեցիկ էր, նուշնքան և բարի ու խելոք։ Գոհարիկ էր անունը և արդեն տասնըհինգ տարին լրացրած մի նախանձելի հարսնացու էր։

Սովդաքարն այժմ իր քարվանով դեպի տուն էր վերադառնում և հինգ օրից հետո պիտի հասներ։ Մի նամակ գրեց, տվավ Այծատուրին և մի լավ ձի տալով՝ ասաց.

— Այս նամակը կհասցնես մեր տուն և քո ձեռքով կտաս իմ կնոջը։

Այծատուրը, որ մի առիթ էր որոնում իր պարոնի հրամանը մտերմությամբ և անհապաղ կատարելու, նամակը ծոցումը դրավ և ձին նստեց թե չէ՝ թև առավ թռավ դեպի սովդաքարի տունը։

Մյուս օրը ճաշի ժամանակ հասավ սովդաքարի տունը։ Ամառն էր. բավական շոգ օր էր։ Իջավ ձիուցը, ձին կապեց մի ծառի տակերում, իսկ ինքը մոտեցավ տան դռանն։ Տեսավ՝ դուռը կողպած է, էլ չուզեցավ անհանգստացնել ներս եկողներին. թեք ընկավ պատի տակին և սաստիկ հոգնածությունից ու անքնությունից խկուն քունը տարավ։

Մեր Այծատուրը այսպես քնի մեջ ով դիտե ինչ էր տեսնում երազումը, բայց արթնալի այրող ճառագայթների տակ կարմրել էր և քրտնել այնպես, ինչպես մայիսի կարմիր վարդը մարգարտյա ցողի կաթիլներով։ Իր այս պատկերով նա ուղիղ Գոհարիկի սենյակի պատուհանի դիմացն էր։ Ով դիտե, ինչ անհայտ երդումից ստիպված, Գոհարիկը բաց արավ սենյակի պատուհանը և հանկարծ որ չտեսավ Այծատուրի ցողաթաթախ վարդագեղ դեմքը, մնաց տեղն ու տեղը մխիված, իր կյանքումը տեսած չէր

մի այսպիսի հրաշագեղ պատկեր։ Էլ աչքը չհեռացրեց. հանգամանքը հաջող էր, որովհետև իրան գրավող երիտասարդը քնած էր և կարող չէր տեսնել նրան։ Այսպես որ շատ նայեց Գոհարիկը, մի նամակի ծայր նշմարեց, տղայի ծոցից դուրս եկած, հետո էլ տեսավ ձին և ճանաչեց։

— Սրան անպատճառ իմ հայրս կլինի ուղարկած իր գալուստն իմաց տալու, ասաց աղջիկն իր մտքում։ և առանց երկար մտածելու՝ իջավ վերևից և Այծատուրի ծոցից նամակը կամացուկ դուրս քաշեց ու կրկին թռավ դեպի վեր՝ իր սենյակը։

Գոհարիկը բաց արավ նամակը և կարդաց հետևյալը.

«ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ ԱՄՈՒՍԻՆ

«Այս գրաբեր երիտասարդը քեզ մոտ հասնի թե չէ, սիրով «կընդունես, որ ոչ մի կասկած չտանե, և սրով կլինի թե հրով, «թույնով կլինի թե պարանով, անհապաղ վերջ կտաս դրա «կյանքին։ Ես հինգ օրից այդտեղ կլինեմ և դրան չպիտի «տեսնեմ կենդանի։

Քո ամուսինը»։

Գոհարիկը կարդաց այս նամակը և իր ոչ աչքերին և ոչ ականջին չհավատաց։ Ո՛չ, երևի հայրս ուզեցել է գրել ահա ինչ— և սկսեց գրել հետևյալը.

«ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ ԱՄՈՒՍԻՆ

«Այս գրաբեր երիտասարդը քեզ մոտ հասնի թե չէ, իսկույն «իմ Գոհարիկս դրան կտաս և կպահես այնպես, որ մինչև իմ «գալս ամեն ինչ վերջացած լինի։

Քո ամուսինը»։

Գոհարիկն այս նամակը գրեց կարծես անգիտակցաբար, ականց իրան որ և է հաշիվ տալու և տարավ դրավ Այծատուրի ծոցումը։ Այս գործողությունը կատարելուց հետո Գոհարիկը սուս ու փուս վեր բարձրացավ, այրեց իր հոր նամակը և որպեսզի Այծատուրին երկար չթողնե արևի տակ, ուրախ-ուրախ ներս մտնելով մոր սենյակը՝ ասաց.

— Մայրիկ, նայիր, մեր դռանը մի անծանոթ երիտասարդ կա քնած։ Նա ձիով է եկել, իսկ ձին հայրիկինն է. ուրեմն նա մի լրաբեր պետք է լինի։ Հարկավոր է նրան զարթեցնել և վեր կանչել։

Ծառաները ուրիշ տեղ էին դնացել, տանը ոչ ոք չկար, բացի մորից ու աղջկանից։ Մայրը իջավ ներքև և Այծատուրին զարթեցրեց։

Այծատուրը ներողություն խնդրեց տիրուհուց և ծոցիցը նամակը հանելով տվավ իրան։

Տիրուհին նամակը կարդաց և տղայի երեսին նայելով՝ մի առանձին ուրախություն և հաճույք զգաց։

— Դու գիտե՞ս՝ այս նամակում ի՞նչ է գրած, հարցրեց տիրուհին։

— Ո՛չ, ինձ հայտնի չէ, տիրուհի։

— Երևում է, որ հայտնի չէ, եթե ոչ՝ էլ ի՞նչ կտաներ քունդ։ Գնա վերև, ես այնտեղ քեզ կհայտնեմ, թե ինչ է գրած։

Տիրուհու նպատակն էր տեսնել, թե ինչ ներգործություն կանե աղջկա վրա հոր կամքը։

Տիրուհու սիրալիր ընդունելությունը բավական քաջություն տվեց Այծատուրին, թեև նա առանց այս էլ իր հոգևոյան անմեղ վիճակից դուրս չէր կարող գալ. նա ոչ ամոթխած էր և ոչ հանդուգն. պատ էր երկու ծայրերից էլ, իբրև բնության անարատ պահակ։

Երբ որ վերև բարձրացան, նրանց դիմավորեց Գոհարիկը և սկսեց հարց ու փորձ անել հոր մասին, նրա առողջության, իսկ մորից՝ հարցրեց, թե ի՛նչ է գրել հայրը։

Այծատուրը միայն հեքիաթներումն էր լսած Գոհարիկի նման գեղեցկուհիների մասին, և ինքն իրան շատ երջանիկ զգաց, որ այնպիսի մի դիցուհու նվաստ ծառա պիտի լինի։ Նա չէր կարող մտքումն անգամ անցկացնել, որ կարող է ծառայից՝ էլ ավելի բարձր լինել և նրան իրան կողակից և լծակից համարել։

— Անունդ ի՞նչ է, որդի, հարցրեց տիրուհին։

— Աածատուր է,— պատասխանեց տղան, Այծատուր անունից ամաչելով։

— Աատվածատո՞ւր... Գիտե՞ս, Աատվածատուր, իմ ամուսինս

պրել է, որ դու գաս թե չէ՝ իմ աղջիկը քեզ տամ. սա է ահա իմ աղջիկը։ Ես չեմ կարող ընդդեմ կենալ նրա կամքին և իմ կողմից արգելք չկա. բայց եթե դու կամ սա հոժար չեք լինել, այդ բանսումը ես մեղավոր չեմ լինի, պատասխանատուն դուք կլինեք։

Այս ասելով տիրուհին նամակը տվավ աղջկանը։

Այծատուրը այնպես կարծեց, թե երազումն է տեսնում այս անցքը, մնաց լուռ և վեր քաշված, ոչինչ չկարաց խոսել։ Իսկ Գոհարիկն ասաց.

— Ես հնազանդ եմ իմ հոր կամքին, բայց չեմ կարող բռնությամբ տիրել մի երիտասարդի սրտի վրա. դուցե նա համաձայն չէ։

Այծատուրը տեսավ, որ իր տեսածը երազ չէ և ոչ հանաք են անում իր հետ, բոլոր ուժը մի տեղ հավաքելով՝ ասաց.

— Ես ոչ պակաս հնազանդ եմ իմ տիրոջ կամքին. նա որ ինձ հրամայե թե գնա ջուրն ընկիր, կընկնիմ, ուր մնաց որ նա ինձ ջուրը չի ձգում, այլ հանում է ջրից։

— Ուրեմն ամեն ինչ վերջացած է, ասաց տիրուհին և կանչեց ծխատեր հոգևորականին, որին ցույց տալով իր ամուսնու նամակը՝ խնդրեց, որ շուտով պսակի ծեսը կատարե։

6.

Հինգ օրից հետո սովդաքարը եկավ։ Հենց որ տան գավիթը մտավ, տեսավ Այծատուրին իր աղջկա հետ ուրախ զվարթ ճեմելիս իր հոյակապ տան պատշգամբի վրա։

— Այս ի՞նչ խաղ է, մտածեց նա.— երևում է, որ իմ գրածի հակառակ սա ամուսնացել է իմ աղջկա վրա։ Ուրեմն ես էլ ինձ այնպես ցույց կտամ, որ իբր թե իմ կամքն էլ այդպես է եղել։ Ներս մտավ ուրախ զվարթ, բարևեց ամենքին և դառնալով տղային ու աղջկան՝ հարցրեց կնոջը՝ արդյոք կարո՞ղ եմ շնորհավորել։

— Այո՛, այո՛, ասաց կինը.— ինչպես որ գրել էիր, թե մինչև իմ գալս պսակված պրծած լինեն, ես էլ անհապաղ կատարեցի քո կամքը։

Այստեղ մարդը գլխի ընկավ, որ իր նամակի բովանդակությունը փոխված է, և կասկած տարավ Այծատուրի վրա, թե նա ինքը կլիներ փոխած, և մտածեց վրեժխնդիր լինել։

Մյուս օրը գնաց իր այգին և այգեպանին պատվիրեց մի խոր հոր փորել և ամբողջ գիշեր կրակ վառել նրանում. իսկ վաղը առավոտյան, ասաց, մի մարդ կուղարկեմ այստեղ. հենց մտնի թե չէ, բռնեցեք և ձգեցեք նույն հորի մեջ և վրան նոր ցախ ածեցեք և այրեցեք։

Սովդաքարն ինչպես ասաց, այգեպաններն էլ այնպես պատրաստեցին։

Երեկոյան ընթրիքի ժամանակ սովդաքարը դառնալով Այծատուրին՝ ասաց.

— Ես թեպետ գրեցի, որ պսակն առանց ինձ կատարվի, բայց հիմա տեսնում եմ, որ շատ եմ շտապել։ Այդ նրա համարին, որ ինձ շատ դյուր եկար։ Ի՞նչ կասեն քաղաքացիք. չե՞ն ասիլ, թե ինչո՞ւ ժլատությունն արավ և պսակն առանց հրավերքի կատարեց։ Վաղը պետք է մեծ հրավերք տարքեմ և ես ինքս տեսնեմ բոլոր պատրաստությունը։ Քեզ կխնդրեմ միայն, որ դնաս այգին և այնտեղ թարմ մրգեղենի պատրաստությունը հետո տեսնես, չմոռանաս նաև թարմ ծաղիկներից բազմաթիվ փունջեր շինել տալ։

Մյուս օրը Այծատուրը վեր կացավ, պատրաստվեց որ դնա այգիս ճանապարհին, աղոթատան մոտովն անցնելիս, միտն ընկավ, որ օրը կյուրակե է և ամբողջ ժողովուրդը աղոթքի է կանգնած։— Գնամ, ես էլ կատարեմ իմ աղոթքը, աստծուն փառաբանություն տամ. դեռ վաղ է, չեմ ուշանալ ճաշվա համար հարկավոր եղածը պատրաստել։

Այծատուրը մտավ աղոթատուն և երկար մնաց այնտեղ։

Սովդաքարի սիրտը տրրփում էր անհանգստությունից. նրա համար մի ժամը տարու չափ երկարանում էր։ Մի երկու ժամից հետո շտապեց դեպի այգին, որ տեսնե՝ իր հրամանը կատարվա՞ծ է արդյոք։ Այգին մտավ թե չէ՝ նրան գիմ-դիմ վերոյին այգեպանները և ձգեցին հրաբորբոք հորի մեջ և խնդուն նորանոր ցախ ու փայտ թափեցին մեջը։ Դեռ հորը չրնկած՝ շատ աղաղակեց, թե ես ձեր տերն եմ, ձեր աղան եմ, բայց ոչ ոք լսեց, կարծես ամենքն էլ խլացել ու լուրացել էին։

Այս դեպքից երկու ժամ անցած՝ Այծատուրը գնաց։ Նրան ընդունեցին իբրև իրանց տիրոջը և հայտնեցին, որ նրա հրամանը

կատարված էր։— Ի՞նչ հրաման, հարցրեց Այծատուրը և իմացավ, որ սովդաքարն ընկել է ուրիշի համար փորել տված հորը։

Այստեղ հեքիաթաբաններն ասում են, թե այգեպանների աշքումը Այծատուրն իրանց տիրոջ նման էր երևացել, իսկ սովդաքարը մի ուրիշն։ Ասում էլ են, թե ճակտի գրածը չի ջնջվիլ, և սրինշի համար հոր փորողը ինքը կընկնի նրա մեջ։

1889

ՀՆԱՐԱԳԵՏ ՋՈՒՀԱԿԸ

1.

Շահ-Աբասի ժամանակ հեռու աշխարհից դերվիշի հագուստով մի մարդ է գալիս Սպահան քաղաքը։ Քաղաքի ընդարձակ հրապարակի մեջ այդ դերվիշը մի մեծ շրջան է քաշում փայտով, ինքն էլ կշտին նստում լուռ ու մունջ։ Անց ու դարձ անողները նայում են և զարմանալով հարցնում, թե դու ո՞վ ես, այս ի՞նչ բան է որ դու քաշել ես. արդյոք մի թալիսման չէ՞ սա, և մեզ համար բարի՞, թե՞ չար թալիսման է... Դերվիշը բնավ չի խոսում։ Ամբողջ քաղաքը վարանման մեջ է ընկնում, թե սա ինչ կնշանակե արդյոք։ Վերջը իմաց են տալիս Շահ-Աբասին, թե այսպիսի մի դերվիշ է եկել...

Շահ-Աբասը իր գիտնականներից մեկին ուղարկում է, որ տեսնի ի՞նչ բան է, ի՞նչ է դերվիշի ուզածը, ինչո՞ւ է ժողովրդին սարսափի մեջ գցել։

Գիտնականը գնում է և ասում դերվիշին.

— Ո՛վ մարդ, ես հասկանում եմ քո միտքը։ Քո շրջանը նշանակում է, որ դու ուզում ես երկինքը կապել, որ ոչ մի ամպ չինի այնտեղ, որ էլ անձրև չգա, սով ընկնի մեր աշխարհքը։ Գիտեմ, գիտեմ, որ դու կարող ես այդ բոլորն անել. բայց խղճա՛ մեզ, այդպես բան մի՛ անիր, ինչ-որ ուզես, քեզ կտա Թագավորը...

Դերվիշը բնավ չխոսեց և գիտնականի երեսին անգամ չնայեց։ Բայց ժողովուրդը լսելով գիտնականի բացատրությունը, ավելի մեծ երկյուղի մեջ ընկավ։ Էլ չէին ասում, թե գուցե սխալ էր գիտնականի բացատրությունը, այլ դրա հակառակ՝ լուն ուղտ

չինելով, պատմում էին իրար, թե՝ «Քա չե՞ք ասիլ, դերվիշը մի ամենազոր մարդ է, այս ինչ երկրում հեղեղ և կարկուտ է թափվել, բոլոր բնակիչներն կոտորել. այն ինչ տեղ յոթը տարի շարունակ կապվել է երկինքը, ոչ մի կաթիլ անձրև չի եկել, սով է ընկել երկիրը, բոլորեքյանք կերել են միմյանց»... Մյուս օրը Շահ-Աբասն ուղարկեց մի ուրիշին:

— Գիտեմ, գիտեմ, ով ես դու, մարդ աստուծո, ասում է գիտնականը: Քո շրջանը նշանակում է երկիրս: Դատարկ է մեջը: Դրանով ուզում ես ասել, որ ժանտախտով պիտի դատարկես մեր երկիրը: Խնայի՛ր մեզ. խնայի՛ր, ի սեր ամենակալին, այդպես բան մի՛ անիր:

Դերվիշը դարձյալ մնաց լուռ: Ավելի ևս սաստկացավ ժողովրդի երկյուղը և նորանոր աուսասկներ տարածվեցին քաղաքի մեջ:

Բոլոր գիտնականները հաջորդաբար գնացին դերվիշի մոտ և բոլորն էլ ունքը շինելու տեղ աչքն էլ հանեցին—փոխանակ ժողովրդի կասկածը փարատելու, նրան ավելի երկյուղի ու անհավատության մեջ ձգեցին:

2

Թագավորը կարծում էր, որ դերվիշի արածը մի հասարակ հանելուկ պիտի լինի, և իրան համար շատ ամոթ էր համարում, որ այդ հասարակ հանելուկը լուծող մի գիտնական չունի: Այսպիսի մտատանջությունով նա մեկ օր ծալած ման էր գալիս Սպահանի Հայոց թաղումը, ուր հանդիպեց մի տարօրինակ բանի: Մի տանիքի վրա ցորեն կար փռած աղունիկ համար. ոչ ոք չկար մոտը, բայց մի երկայն եղեգ կար ցցված, որ ինքն իրան անդադար տարուբերվելով քշում էր ճնճղուկներին:— Այս հրաշքի գաղանիքը պետք է տան մեջը փնտրել, ասաց Թագավորն ու ներս գնաց տուն, և այնտեղ տեսավ մի ջուլհակ, որ կտավ էր գործում:

Երբ որ Թագավորը ներս մտավ, ողջունեց ջուլհակին. ջուլհակը նայեց նրա վրա, իսկույն ոտքի կանգնեց, խոր գլուխ տալով պատասխանեց նրա ողջույնին, հետո սկսեց շարունակել իր գործը: Ջուլհակի աջ ու ձախ կողմին մի-մի օրորոց կար դրված: Երբոր որ նա սկսեց գործել, օրորոցներն էլ սկսեցին օրորվիլ

տանիքի ինքնաշարժ եղեգնի պես։ Օրորոցում եղած երեխաները ծերունու թոռներն էին, որոնց մայրերը տան մի անկյունում նստած՝ ճախարակով բամբակ էին մանում կտավի համար։ Իր տարաներին գործից չզցելու համար հնարագետ ջուլհակը տանիքի եղեգից մի թել էր կապել, թելի մեկ ծայրը փաթաթել կտավի տանդրին որ իր տարուբերվելուվը շարժում էր եղեգը։ Օրորոցներից նմանապես թելեր ուներ կապած, որոնց հակառակ ծայրերը իր աջ ու ձախ մատներին էր փաթաթել։ Աջ ձեռքով մաքուրը նետելիս, աջ կողմի օրորոցն էր օրորվում, ձախով նետելիս ձախ կողմինը։ Այսպիսով նա մեկ անգամից երեք գործ էր կատարում։

Թագավորն այդ ամենը նկատեց և դուխ իր մտքում նրա հնարագիտությունը, միայն նրա ոտքի կանգնելով խոր գլուխ տալը թագավորի մեջ կասկած ձգեց, թե չինի իրան ճանաչեց։ Այս բանն ստուգելու համար թագավորը մի մութ հարցմունք արավ նրան.

— Չինի՞մ, չինի՞մ...

— Մի՞թե, մի՞թե... պատասխանեց ջուլհակը։

Թագավորը «չինիմ, չինիմ» ասելով, ուզեց ասել ծերունուն. «եթե ինձ ճանաչեցիր, չինի թե երևցնես այդ բանը, թող մեր մեջը մնա»։ Իսկ ծերունին պատասխանեց «մի՞թե, մի՞թե». այսինքն՝ «մի՞թե ես հիմար եմ և այդքանը չգիտեմ»։

— Քանիսի՞ մեջն ես, վարպետ, հետո հարցրեց թագավորը։

— Երկուսը լրացել, երեքի մեջն եմ մտել, պատասխանեց ջուլհակը։

Թագավորի այս հարցմունքը ջուլհակի հասակին էր վերաբերում։ Ջուլհակը պատասխանեց, որ երկու ոտքով մարդն արդեն վերջացրել է, հիմա դավաղան է գործ ածում, իբրև երրորդ ոտք, մեկ խոսքով ծերացել է։

Թագավորն այսպիսի շատ մութ հարցմունքներ արավ և բոլորի պատասխանն էլ ստացավ դարձյալ մութ կերպով։ Տեսավ որ ծերունի հայրը մի հնարագետ և հանճարի տեր մարդ է թե գործով և թե խոսքով, մտածեց, որ միայն սա կարող է դերվիշի պատասխանը տալ։

— Դու որ այդչափ հնարագետ ես, ասաց թագավորը, եթե մի քանի սաղ ուղարկեմ քեզ մոտ, կարո՞ղ ես վերադարձնել նրանց։

— Դրա քաջ վարպետն եմ ես, ասեց ջուլհակը։

Այս պատասխանն ստանալուց հետո Թագավորը գնաց։ Շատ չանցավ, ջուլհակի մոտ եկան Թագավորի գիտնական նեղիր-վեզիրները։

«Ահա եկան Թագավորի սագերը. իրավ որ լավ վեստրելու թռչուններ են», ասաց ջուլհակը ինքն իրան։

Թագավորը տուն գնալով սաստիկ բարկացել էր գիտնականների վրա և սպառնացել էր, որ եթե գոնե մի մարդ չգտնեն, որ դերվիշին պատասխան տա, նրանց բոլորին էլ կաքսորե։ Այսպես նեղի գալով՝ որոշեցին դիմել հնարագետ ջուլհակին, որի համբավը նրանցից մեկը լսել էր։

— Վարպետ եղբայր, կարող չե՞ս արդյոք մի պատասխան տալ մեր տարօրինակ հյուրին, որ ժողովրդի վրա սարսափ է տարածել, ասացին գիտնականները և պատմեցին դերվիշի դեպքը։

— Ինչո՞ւ չէ... կարող եմ... բայց մեծ ծախք կպահանջվի դրա համար։ Պետք է ձեռք բերել մի կախարդական գավազան, մի անմահական սխտոր և մի ոսկի ձու ածող հավ։

Գիտնականները մնացին ապշած։

— Դրա ծախքը մենք կվճարենք, ասացին նրանք ուշքի գալով, միայն մենք չենք կարող գտնել այդ բանները, ինչ-որ դու ես ասում։

— Երեք բան է իմ ուզածը, և ես ինքս կգտնեմ, միայն ամեն բանի համար մի գլխարկ լիքը ոսկի է պետք։ Դուք երեք հոգի եք, ամենքդ ձեր գլխարկովը մեկ ոսկի կբերեք, ես էլ կգամ դերվիշին պատասխան կտամ։

Գիտնականները ճարահատած համաձայնեցին։ Գնացին երեք երեք գլխարկ ոսկի բերին տվին ջուլհակին։ Այսպես վեստրելով նրանց, ինչպես պատվիրել էր Թագավորը, վերկացավ առավ իր հոնի գավազանը, մի գլուխ հատած սխտոր, ոտի մեկը կտրած մի հավ, և գնաց սարսափ տարածող դերվիշի մոտ։

Հավաքվեցին բոլոր քաղաքացիք, ներկա էր և Թագավորը իր բոլոր իշխաններով։

Ջուլհակը չխոսեց դերվիշի հետ. նա լուռ ու մունջ իր գավազանի ծայրով մի խոր ակոս քաշեց շրջանի մեջ տեղով ծայրե ի

ծայր և այսպիսով դերվիշի շրջանը երկու հավասար մասի բաժանեց և նստեց նրա դեմ հանդիման։

Դերվիշը երկար մտածեց, գլուխը թափ տվավ. վերջը մի գլուխ սոխ հանեց դրավ առջևը։

Ջուլհակն, առանց երկար մտածելու, իսկույն իր սխտորը հանեց դրավ իր առջևը։

Բարկացավ դերվիշը և իր ջեբից հանեց մի բուռ կորեկ և շաղ տվավ ամբողջ շրջանի մեջ։

Ջուլհակը փեշի տակից հանեց իր հավը, որ իսկույն կտկտալով կերավ բոլոր կորեկը։

Դերվիշն էլ մինչև վերջը չսպասեց, իսկույն վեր կացավ և մռմռալով հեռացավ գնաց...

Թագավորը մոտեցավ ջուլհակին և խնդրեց, որ բացատրե այդ հանելուկի նշանակությունը։

— Ողջ լինի թագավորը, ասաց ջուլհակը։ Այս մարդը մի խելագար դերվիշ էր։ Երևակայել է, որ ինքը մի շատ զորեղ իմաստուն մարդ է և կարող է մեր ամբողջ աշխարհքին տիրել։ Իր քաշած շրջանով ուզում էր մեզ հասկացնել, թե իրանն է բոլոր մեր երկիրը։ Ես չուզեցա հասկացնել նրան, որ այդ խելագարություն է, այլ կես արի մեջտեղից, որով ուզեցա ասել, թե կեսն էլ իմն է։ Նա բարկացավ և իր սոխով ինձ պատերազմ հայտնեց, կամ ուզեց ասել, մեր մեջ դառնություն կծագի, կռիվ կլինի։ Ես էլ իմ սխտորով հասկացրի նրան, որ ես փախչող չեմ, թեկուզ կռվից էլ վատթար բան պատահի։ Նա կորեկով ինձ ապառնաց, որ իր զորքերն անհամար են։ Ես էլ իմ հավով ցույց տվի, որ ահա այսպես կջարդեմ ես քո անհամար զորքը։ Դրա վրա նա տեսավ, որ էլ չի կարող մեզ վախեցնել, փախավ գնաց...

Քաղաքացիք շատ ուրախացան, որ վերջապես ազատվեցին դերվիշի տալիք երևակայական սովից ու մահից և ամենքը միաբերան գոչեցին՝ «կեցցե՛ ջուլհակը»։

Շահ-Աբասը որ շատ արհեստասեր թագավոր էր, գովեց ջուլհակին և հետո հարցրեց.

— Ի՞նչ արիր իմ սափերին, լավ փետրեցի՞ր, թե ոչ...

— Ողջ լինի թագավորը, այո՛, լավ փետրեցի, ահա նրանց փետուրները, ասաց ջուլհակը և թագավորի առջևը դրավ մի պարկ ոսկի։

— Քեզ են արժանի այդ ոսկիքը, ասաց թագավորը, դու ա-վելի օգտակար գործադրություն կգտնես դրանց համար։ Մի այդքան էլ իմ դանձարանից ստացիր և մի մեծ գործարան բաց արա. թող ծաղկի քո արհեստը իմ երկրիս մեջ։ Այսուհետև իմ պալատի դռները միշտ բաց են քեզ համար. թող իմ հովանավորությունը լիուլի տարածվի քո իմաստուն ժառանգների և քո ազգի վրա։

1889

ԵՂԵԳՆՈՒՀԻ

1.

Մի թագավոր է էլել։ Այս թագավորը մի որդի է ունեցել մինուճար։ Տղան որ հասել է, հայրն ասել է.— Որդի, ժամանակ է քեզ ամուսնանալու. ո՞ւմ ես ուզբադրել, ասա, գնանք նրան ուզենք, կամ թե չէ՝ մեզ կամք տուր, մենք ինքներս կընտրենք քեզ համար մի աղջիկ։

Որդին ասեց.— Հայր, ես միտք չունիմ աղջիկ ուզելու, իսկ եթե ուզելու լինիմ, պետք է այնպիսին ուզիմ, որ հոր ու մոր ծնունդ չինի։

Զարմանում է հայրը և ասում է.— Այդպես բան անկարելի է։

Որդին ասում է.— Անկարելի բան չկա, հայր. աստուծու ձեռին ամեն ինչ հեշտ է, նա կարող է քարերից էլ մարդիկ շինել։

Քանի անգամ որ հայրն առաջարկում է որդուն ամուսնանալ, որդին միշտ այս է ասում, թե հոր ու մոր ծնունդ ուզելու չէ։

Շատ որ ասում է որդին, և ասում է հավատալով և ոչ թե պիտությամբ բանը դժվարացնելու համար, թագավորն էլ է հավատում որ կարելի բան է այդ, սկսում է մնտրել որդու ուզածի նման մի աղջիկ։ Շատ է հարց ու փորձ անում, շատերն ասում են, որ լսել են, թե եղած է այդպես բան, բայց իրանց աչքովը տեսած չեն և չգիտեն, թե ո՞րտեղ կարող են մարդիկ ծառի պես բանել և չունենալ ոչ հայր և ոչ մայր։

Թագավորն իր որդու սիրույն համար ընկավ աշխարհքն աշխարհք և չոլե չոլ, շատ տեղ մաև եկավ, շատ տեղ հարց ու

փորձ արաւ, ոչինչ չգտաւ։ Վերադարձին մի անտառի մեջ պատահեց նրան մի ծերունի, նրան էլ հայտնեց թագավորը, թե ինչի՛ է գան դալիս։ Ծերունին ասաց.— Դրա համար հարկավոր չէ հեռու երթալ. քո քաղաքի մոտ մի մեծ գետ կա, նրա ափին մի եղեգնուտ կա, ուր մարդի ոտք ընկած չէ դեռ ևս, որովհետև այն տեղը սուրբ և անմատչելի է համարվում, իսկ շատերն էլ կարծում են, որ այնտեղ աներևույթ ոգիք կան։ Կերթաս այնտեղ, կընտրես եղեգներից ամենից գեղեցիկը, կկտրես չբանեցրած դանակով, կձգես ջուրը և նա իսկույն կդառնա աղջիկ քո որդու հավանած։

Թագավորն ինչպես որ լսեց, այնպես էլ արաւ։ Եղեգը աղջիկ դառավ և մնաց ջրի մեջ ընկղմած, դուրս գալ ամաչեց, որովհետև մերկ էր։ Թագավորն ասաց.— Սպասիր այստեղ, ես քեզ համար հագուստ և աղախիններ կուղարկեմ. դու իմ հարսնացուն ես. քեզ պիտի ուզեմ իմ որդուս համար։ Այդ ասաց թագավորը, և նրա անունն էլ դրավ եղեգնուհի, որ կնշանակե եղեգն աղջիկ։

Գետի մոտերքում բնակվում էին թափառական սևադեմ բոշաներ։ Թագավորը որ հեռացավ, մի բոշա աղջիկ գնաց նույն տեղը, ուր որ թագավորն էր, և տեսավ այնտեղ մի հրաշալի գեղեցկության աղջիկ։ Հարցրեց նրա ով լինելը, աղջիկն էլ ասաց, որ թագավորի հարսնացուն է, հիմա պիտի դան տանեն իրան։

Բոշան տեսավ, որ Եղեգնուհին շատ միամիտ է, ուզեց ինքը բռնել նրա տեղը։— Դուրս եկ, ասաց, ջրիցը, ինձնից մի քաշվիր։

Աղջիկը դուրս եկավ ափը թե չէ, բոշան նրան խեղդեց ու գցեց գետը, իսկ ինքը մերկացավ և ընկղմվեց ջրի մեջ, որ կարծեն թե նա է Եղեգնուհին։

Թագավորի աղախինները եկան փառավոր հագուստով և տեսան ի՞նչ... մի սև, այլանդակ բոշա աղջիկ։— Դո՞ւ ես, ասացին, Եղեգնուհին։— Այո՛, պատասխանեց աղջիկը։— Հաբա ինչո՞ւ ես սև ու տգեղ, նա շատ չքնաղ և աննման պետք է լինի։— Գիտե՞ք, ասաց բոշան, դուք շատ ուշացաք, արևն այրեց ինձ և փոխեց

կերպարանքս։ Բայց այս վնաս չունի. եթե ինձ պահեն շուշաբանդ պալատում, մի քանի օրից կրկին կստանամ իմ առաջվան գեղեցկությունը։

Հավատացին նաժիշտները, թագուհու հագուստ հագցրին և տարան ապարանք։ Թագավորը որ տեսավ, մնաց զարմացած։— Սա իմ տեսած աղջիկը չէ, ասաց։ Թագավորի որդին էլ որ տեսավ, հետ քաշվեց զզվանքով։— Սա չէ, ասաց, իմ ուզածը։ Նա սպիտակ պետք է լինի, ինչպես հրեշտակ, իսկ սա սև է, ինչպես սատանա։

Խոսեցրին աղջկանը. նա մի և նույնն ասաց, ինչ որ նաժիշտներին։— Լավ, ասացին, և տարան դրին մի շուշաբանդ սենյակում, որ այնտեղ գեղեցկանա և սկսեցին մեծ պատվով պահել։ Միայն տղան մոտ չէր գնում. նա զգում էր, որ բանի մեջ չարի մատը կա խառնված, որ այստեղ մի խարդախություն կա, բայց ի՞նչպես իմանա եղելության որպիսությունը։

3.

Շատ տխուր է Թագավորի որդին։ Օրեր են անցնում, բայց նորահարսի գեղեցկանալու մասին լուր չկա. ինչքան լավ են պահում, այնքան ավելի է պլպլում նա, ինչպես սև սաթ, և գիրանում ու հաստանում է խոզի պես։

Թագավորի որդին իր մտատանջությունն ու սրտնեղությունը փարատելու համար գնաց դեպի գետի ափին զբոսնելու։ Այնտեղ նա ձկնորսներ տեսավ, որոնք ուռկանով ձուկն էին որսում։ Կանչեց նրանց իր մոտ և ասաց.— Ուռկաններդ ձգեցեք ահա այս տեղը. ուզում եմ բախտս փորձել, ինչ որ դուրս գա, իմս է։

Ուռկանը ձգեցին, և դուրս եկավ մի հրաշալի ձուկն, ինքն արծաթի, իսկ թևերը ոսկի։ Զարմացան որսորդները. այնպիսի ձուկն նրանք ոչ լսած և ոչ տեսած էին։

— Քեզ միայն արժանի է այս ձուկը, ասացին նրանք Թագավորի որդուն,— եթե առանց քեզ էլ բռնած լինեինք, պիտի բերեինք քեզ ընծա։

— Շնորհակալ եմ, ասաց Թագավորի որդին, և նրանց լավ վարձատրեց։ Ձուկը տարավ և ձգեց իր ծաղկանոցի ավազանը, և

այնուհետև էլ նրա մոտից չէր հեռանում, նրան նայելուց չէր կշտանում, նրա մոտ էր ուտում, խմում և ննջում։

Բոշա աղջիկն իմացավ, որ մի հրաշալի ձուկ է բռնել թագավորի որդին, և իսկույն հասկացավ, որ նա ինքն է Եղեգնուհին, որ սպանվելուց հետո ձկան կերպարանք է ստացել, էլ քունը չառավ։ Ել մեկ օր ասաց նաժիշտներին.— Ի՞նչ կարող եմ գեղեցկանալ, քանի որ թագավորի որդին խորշում է ինձանից և իր սերը մի ձկան է տվել։ Բեե այդ գեղեցիկ ձուկը մորթեն և ուտեցնեն ինձ, իմ գեղեցկությունը կրկին վրաս կգա։

Այս բանը շատ որ ասաց և հավատացրեց ամենքին, Հարահատյալ ձուկը մորթեցին և ուտեցրին բոշային, բայց նա էլի մնաց բոշա ու բոշա։

4

Ձուկը որ կերավ աղջիկը, փշերը տվավ նաժիշտներին և հրամայեց որ ուտեն։ Նաժիշտները, գեղեցկանալու հույսով, կերան ձկան փշերը, բայց մեկ փուշ ազատվեց նրանց բերանից և աղբի հետ պատեզ ընկնելով մի ծառ դառավ, մի զարմանալի և հրաշալի ծառ, մշտադալար և մշտաբեր։ Նրա ծաղիկների հոտից մարդ չէր կշտանում, իսկ պտուղն էր փունջ մարգարիտ։ Թագավորի որդին հիմա էլ այդ ծառի վրա սիրահարվեց, նրա հովանու տակ հաստատեց իր բնակությունը և դիշեր ցերեկ այնտեղից չէր հեռանում։

Բոշան դլխի ընկավ, որ այդ ծառը ձկան մնացորդից է առաջ եկել, շատ տխրեց և ամենայն հնարք գործ դնելով՝ խաբեց թագավորին, թե մինչև ծառը չկտրե, որդին իրան չի սիրիլ, և քանի որ նա չի սիրիլ, ինքը միշտ տգեղ կմնա։

Հավատաց թագավորը և կտրել տվավ ծառը։ Բոշան այրեց ծառի բոլոր մասերը և ինքն իր մեջ հանդստացավ։

Բայց ծառը կտրելիս մի կոկ տաշեղ թռավ և մի խեղճ պառավի տան հերթումն ընկավ ներս։ Այս բանը չնկատեց բոշան, չնայած որ ամեն զգուշություն գործ էր դրել, որ մի շյուղ անգամ չազատվի ձեռքիցը։

Պառավը երբ տեսավ տաշեղը, շատ հավանեց. այս ի՞նչ լավ խոսի է, ասաց, և վեր առավ նրանով ծածկեց մի բզուզի բերան։

Պառավը շատ ուրախ էր և իր ձեռքի աշխատանքովն էր ապրում։ Առավոտը կանուխ դուրս էր գալիս տանից, գնում էր սրա նրա մոտ ջահրա մանում, գործ անում, երեկոյին գալիս էր տուն։ Այսպես մյուս առավոտը հենց որ գնաց իր բանին, բղուղի խուփը տեղից թռավ և դառավ մի սիրուն աղջիկ, այսինքն՝ էլի դառավ առաջվան Սղեգնուհին, միայն այս անգամ պարզ և սիրուն հագուստով զարդարված։

Սղեգնուհին վեր առավ ավելը, տունը տեղը մաքուր սրբեց, կրակ արավ, կերակուր եփեց և իրիկնադեմին, պառավի գալու ժամանակը, թաք կացավ մի անկյունում։ Պառավը ներս մտավ և տեսնելով ամեն ինչ սարքած, կարգած, տունն ավլած, կերակուրը եփած, մնաց զարմացած։— Ո՞վ պիտի լինի արած այս բանը, ասաց. դուռը կողպած էր, ոչ ոք չէր կարող ներս գալ. կարելի է հերթովը լինի մտած։ Բայց ով որ է, ինձ լավություն է արել. վատություն չի արել. երանի միշտ այսպես անե։

Սղեգնուհին լսեց պառավի խոսքերը, տեսավ որ գոհ է, սկսեց հաղալ և կամաց կամաց դուրս եկավ մութ անկյունից։ Պառավը որ տեսավ Սղեգնուհուն, մնաց հիացած։ Աղջիկը փաթաթվեց պառավին, համբուրեց նրա կուրծքից և ասաց.— Դու ինձ մայր, ես քեզ աղջիկ...

— Շատ ուրախ կլինիմ, ասաց պառավը, բայց դու այնքան գեղեցիկ ես, որ կարծես հողեղեն չլինիս, երեսիդ լույս է թափվում. քանի որ դու կլինիս, էլ մեր տանը հարկավոր չի լինիլ ոչ ճրագ և ոչ կրակ։ Այս ասաց պառավը և սկսեց համբուրել աղջկանը, ինչպես մի սրբուհու, և հարցրեց, թե ո՞վ է նա։

— Իմ ով լինելը մի՛ հարցնիր. ժամանակ կգա կիմանաս. իսկ մինչև այն ժամանակը ոչ ոքի մի՛ էլ ասի, որ ինձ նման մի աղջիկ ունիս. իմ երեսը ոչով չպիտի տեսնի, բացի քեզանից։ Դու կշարունակես քո պարապմունքը, ես տանը կմնամ, ինձ համար կար ու գործ կբերես, ես կանեմ։

5

Սղեգնուհու հրաշալի, կար ու գործի համբավը հասավ մինչև Թագավորի ապարանքը։ Թագավորի որդին կանչեց պառավին և զանազան կար ու գործի պատվերներ տվավ նրան։ Պառավը

շուտով հասցրեց այդ ամենը. տղան նայեց, մնաց զարմացած, կարծես ձեռք ու ասեղ չէր դիպած։

— Ա՛յ պառավ, ասաց թագավորի որդին, ո՞վ է կարել այս, պետք է ինձ ուղիղն ասես։

Պառավը չկարողացավ թաքցնել և ասաց, թե այսպես ու այսպես մի աղջիկ ունի, նա է անում այս ամենը։ Թագավորի որդին ասաց.— Ես պիտի տեսնեմ նրան։ Պառավն ասաց.— Շատ լավ, բայց դուրս տուր, առաջ իրանից հրաման առնեմ, թող իր կամքովը լինի։ Տղան ասաց.— Շատ լավ, բայց չուշացնես։

Պառավն ասաց աղջկանը, որ թագավորի որդին ուզում է նրա տեսությունը։ Աղջիկն ասաց.— Շատ լավ. կասես իրան, որ մենակ չգա, այլ թող հետը բերե իր հորն ու մորը և իր ննրահարսին։ Դու ճաշի հրավիրիր նրանց, մի վախենար. ես ամեն պատրաստություն կտեսնեմ, նրանց քաղցած չենք թողնիլ։

Պառավը հայտնեց թագավորի որդուն, և նա էլ, ինչպես ասել էր աղջիկը, վեր առավ հորն ու մորը և հարսնացվին ու գնաց պառավին հյուր։

Եղեգնուհին դուռն մոտ դիմավորեց նրանց և թագավորավայել ձևերով ու պատվով ներս հրավիրեց հյուրերին։ Ամենքը մնացին հիացած։ Ի՞նչ գեղեցկություն, ի՞նչ շարժմունք, ի՞նչ խոսք ու պրույց։ Եղեգնուհու հասակը իսկ և իսկ եղեգնի նման ճկուն ու ճոճուն. երբ խոսում էր՝ կարծես բերանից մարգարիտ էր թափվում. երբ ժպտում էր, երեսին վարդ-մանիշակ էր փուվում։ Թագավորն իսկույն ճանաչեց, որ իր տեսած աղջիկը սա էր, բայց ձայն չհանեց, թագավորի որդին էլ թեպետ չէր տեսել, բայց սրտով իմացավ որ սա պիտի լինի իր հարսնացուն. իսկ բոշա աղջիկը ամենից շուտ ճանաչեց և ավելի ևս սև սևացավ։ Տուն մտան թե չէ, սկսեց սրտնեղիլ.— Ա՜խ, այս ո՞ւր բերիք ինձ, ասաց, մի՞թե մեզ կվայելե այսպիսի մի խրճիթ մտնել ու այս պատանայի երեսը տեսնել։

Բայց նրա խոսքերին ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց, ամենքի ուշք ու միտքը գրավել էր Եղեգնուհին։ Պառավի ուրախությանը չափ չկար. տեսնելով իր աղջկա արած ազդեցությունը, տեսնելով, որ թագավորն ու թագուհին պատրաստ են իրանք ծառայելու նրան, բոլորովին ջահելացել էր և թև էր առել, թըռչում, մերթ թագավորի ականջին էր քչփչում մի բան, մերթ թա-

գուհուս Պատասխն այն էր ասում, որ իմ աղջիկը հողնիզեն չէ, այլ երկնքից իջած մի չնաշխարհիկ էակ է, որ նրա ձեռքին ամեն ինչ հնարավոր է, և այլ այսպիսի գովություն ու փառաբանություն։ Վերջը թագավորն ասաց.

— Սիրուն աղջիկ, մենք քեզ հետ խոսելուց չենք կշտանալ. քեզ հետ ապրողի համար տարին մի ժամվան պես կանցնի. լավ կլինի, ուրեմն, որ շուտ ասես մեզ, թե ո՞վ ես, ի՞նչ տեղից ես ընկել այստեղ, ո՞վքեր են քո հայրն ու մայրը և ո՞րտեղ են կենում։

Աղջիկն ասաց.— Ողջ լինի թագավորը, ես իմ մասին ոչինչ չեմ կարող ասել, բայց եթե թույլ կտաք ձեր աղախնին և ձանձրույուն չի լինիլ ձեր մեծությանը, ես մի համառոտ հեքիաթ կասեմ։

— Շատ ուրախ կլինինք , ասաց թագավորը, ինչ որ ասես, մենք ուրախությամբ կլսենք։

Նղեգնուհին մեջտեղ բերավ մի վազան չոր ճյուղ և տնկեց սուփրի մեջտեղը, մի մորթած ու մաքրած հում կաքավ էլ շամփուրը քաշած՝ բերավ, դրավ սուփրի վրա և ասաց.

— Այն, ինչ որ ես ասելու եմ, եթե սուտդ լինի, թող այս կաքավը անկրակ խորովվի և այս վազան չոր ճյուղը դալարի։

Ամենքն էլ աչք ու ականջ դառան, որ տեսնեն՝ աղջիկն ի՞նչ պիտի պատմե։ Աղջիկն սկսեց.

«Մի թագավոր մի որդի ուներ մինուճար։ Երբ որ որդին հասավ և թագավորն ուզեց նրան ամուսնացնել, նա ասաց. Հայր, ես կամուսնանամ, բայց իմ ամուսինս պետք է հոր ու մոր ծնունդ չինի»։

Այս ասաց աղջիկը և դառնալով կաքավին՝ հարցրեց.

— Այսպես չէ՞, կաքավ։

Կաքավը պատասխանեց.

— Այդպե՛ս, տիրուհի։

Հետո աղջիկը դարձավ վազանը և ասաց.

— Վա՛ղն, ուրախացիր, խազող վեր կալ։

Վազը դալարեց և սկսեց ծաղկել։ Կաքավն էլ սկսեց թշթշալ ու խորովվել, ինչպես կրակի վրա։ Աղջիկը շարունակեց.

«Ճար չկար. թագավորը շատ կամ ելավ, որ իր որդու ուզած մի աղջիկ գտնե, վերջը մի ծերուկու խորհրդով նա մի եղեգն

կտրեց, ձգեց գետը. եղեգն իսկույն աղջիկ դառավ և ընկղմվեց գետի մեջ։

— Այսպես չէ՞, կաքավ։

— Այդպե՛ս, տիրուհի։

— վա՛ղն, ուրախացիր, խաղող վեր կալ։

Կաքավն սկսեց խորովվել, իսկ վազը խաղող վեր կալավ։ Բոշա աղջիկը գլխի ընկավ որ հիմա իր շարաւործությունը պիտի պատմե, սկսեց սրտնեղիլ, տրտնջալ, թե՝ շոգ է, չի կարող նըստել, տուն է ուզում գնալ։

— Շատ ես շտապում, ասաց թագավորը, հիմա կտանենք քեզ ուր որ հարկավոր է։ Աղջիկը շարունակեց.

«Աղջիկը մերկ էր, չէր կարող ջրից դուրս գալ։ Թագավորն ասաց. Այստեղ սպասիր, ես քեզ համար հագուստ կուղարկեմ, կհագնես ու կգաս։ Թագավորը գնաց թե՝ չէ, որտեղից որ էր՝ մի աղջիկ դուրս եկավ, դեմքն այլանդակ ու սև, արաբ էր արդյոք թե՞ խափշիկ, բոշա էր թե՞ ղարաչի, խաբեց աղջկանը, դուրս քաշեց ջրից, խեղդեց, գցեց ջուրը և ինքն ընկղմվեց նրա տեղը։ ԵՒկան նաժիշտները և նրան տարան թագավորին հարսնացու։

— Այսպես չէ՞, կաքավ։

— Այդպե՛ս, տիրուհի։

— վա՛ղն, ուրախացիր, խաղող վեր կալ։

Բոշա աղջիկը տեղից վեր կացավ, էլ չկարաց դիմանալ։— Դա սատանա է, ասաց, և ինչ որ ասում է, բոլորն էլ ստում է. դա ուզում է հիմա իմ տեղը բռնել և հնարում է այդ բանը. դա կախարդ է։

— Լավ, ասաց թագավորը, դու կարող ես գնալ տուն։ Նաժիշտնե՛ր, սրան տարեք տուն և լավ պահպանեցեք մինչև մեր գալը։

Սղեդնուհին պատմեց բոլորը, մինչև կաքավը խորովվեց ու խաղողն էլ հասավ։ Խորովածը կերան և վրան էլ խաղողը։ Սղեդնուհուն տարան պալատը, յոթն օր յոթը գիշեր հարսանիք արին. իսկ բոշային կապեցին մի ձիու պոչից և քարեքար տալով՝ սատկեցրին։ Ջարն այնտեղ՝ բարին այստեղ։

1890

ՋԱՆԳԻ-ՋՐԱՆԳԻ

1

Մարդ ու կնիկ մի տղա ու մի աղջիկ են ունենում. տղան հասած է լինում արդեն, իսկ աղջիկը դեռ բարուրումն է լինում: Այս աղջիկը դեռ հազիվ հինգ ամսական եղած, սրանց տանը տարօրինակ բաներ են պատահում: Երբ ոչ ոք չի լինում տանը, բացի ծծկեր աղջկանից, դալիս տեսնում են որ շատ ուտելու բաներ կան պակասած: Բադիով կաթն է լինում դրած, տեսնում են դատարկված. մածուն է լինում,— նույնպես. տաշտումն է՛լ հաց չի մնում, բղուղներումը՝ յուղ. այսպես և ուրիշ շատ բաներ: Կարծում են որ դող պիտի մտած լինի տուն, բայց տղան ուրիշ բան է մտածում և ոչ ոքի բան չի ասում:

Մեկ անգամ, երբ ոչ ոք չի լինում տանը, տղան թաք է կենում մի մութ քնջնում և տեսնում է որ ի՞նչ.— ահա՛ իր ծծկեր քույրը վեր կացավ, թողած բաժինը կուլ տվավ, ընկավ տաշտի վրա, տեսավ հաց չկա, այլ միայն խմոր է հունցած, ընկավ խմորի վրա և տաշտը մաքուր սրբեց. հետո ընկավ դես ու դեն, շատ հոտոտեց, տեսավ՝ էլ բան չկա, առա ու փուռ գնաց իր տեղը պառկեց, ինչպես մի անմեղ երեխա:

Մայրը դուրս էր գնացել թոնիրը վառելու. երբ որ եկավ որ խմորը գնդե, տեսավ՝ խմոր չկա: Տղան դուրս եկավ մի անկյունից, մորը դուրս կանչեց և պատմեց նրան, ինչ որ տեսել էր աչքովը:

Մայրը չհավատաց, թե ի՞նչպես կարելի է, այդպես բան չի լինիլ:

Տղան ասաց.— Ուրեմն դո՛ւք գիտեք. այդ դուք, այդ ձեր աղջիկը. ինչ կուզեք՝ արեք. ես այդ տանը չեմ կարող մնալ. դա որ մի քիչ էլ մեծանա, մեզ ամենքիս էլ կուտի. դա դև է, դա վհշապ է և ոչ թե աղջիկ:

Այս ասաց տղան ու հեռացավ իրանց տանից: Քիչ որ հեռացավ իրանց տանից, հանապարհին նստեց: Քաղցած էր, ուտելու հաց չուներ, մի քանի հատ չորցրած ծիրան ուներ ջեբումը, հանեց կերավ և կորիզները թաղեց այնտեղ: Այդ կորիզներից երեք ծիրանի ծառեր դուրս եկան հետո:

Տղայի անունը Թաթուխ էր։ Թաթուխը գնաց ընկավ շուն-շուն, որ դուրս գա մի ուրիշ աշխարհ, բայց ոչ քաղաք գտավ, ոչ գյուղ. տեսավ՝ մի հովտի մեջ ոչխարներ են արածում, գնաց դեպի այն կողմը։ Գնաց տեսավ, որ ոչխարների մոտ հովիվ չկա։ Երեկոյան դեմ, երբ ոչխարի հոտը թեքվեց դեպի իր փարախը, Թաթուխն էլ նրանց հետ գնաց։ Երբ որ հոտը փարախ հասավ, մեկ մարդ ու կնիկ դուրս եկան մի քարայրից, երկուսն էլ կույր, կթեցին իրանց ոչխարները շոշափելով, իրանց ուտելու բաժինը վերցրին մի ջոկ ամանում, տարան հաց բրդեցին մեջը և սկսեցին ուտել։ Թաթուխը կամաց մոտեցավ բրդած ամանին և մի կողմից էլ ինքն սկսեց ուտել։ Կույրերը չիմացան, որ մի նոր հացընկեր ունեին, և թևև չկշտացան այս անգամ, բայց ձայն չհանեցին։ Այս բանը կրկնվեց մի քանի անգամ։ Մեկ օր էլ մարդն ասաց կնկանը.

— Ա՛յ կնիկ, այս քանի օր է, ես քաղցած եմ մնում, կաթն ամեն օրվա չափ է լինում, բայց ես չեմ կշտանում։

Կնիկն էլ ասաց.

— Այ մարդ, ես կարծում էի, թե դու սովորականից շատ ես ուտում, էնդուր եմ ես քաղցած մնում. ուրեմն մենք երկուսս էլ քաղցած ենք մնում. չլինի՞ թե մի ուրիշ մարդ մասնակից է լինում մեր սեղանին։

— Շատ հավանական է, որ այդպես լինի։ Ես մի ուրիշ բան էլ եմ նկատել։ Մինչև հիմա ոչխարները մենք էինք տուն քշում, բայց հիմա իրանք իրանց են ներս գնում. երևի մի քշող կա նրանց։ Գիտե՞ս՝ ի՞նչ է. հաց ուտելիս, երբ որ ես կհազամ, դու իսկույն երկու ձեռքդ մեկնիր, ես էլ մյուս կողմից կպարզեմ, և այսպիսով, եթե մեր կողքին մարդ լինի, կդրկենք նրան։

Երեկոյին հաց ուտելիս մարդ ու կնիկ կատարեցին իրանց պայմանը և մեր Թաթուխին իրանց ճանգը գցեցին։

— Ո՞վ ես դու, ասացին, ինչո՞ւ ես քեզ թաքցնում մեզանից։

— Թաթուխն ասաց.— Ես մի օտարական մարդ եմ, եկել եմ ձեր օջախն եմ ընկել, դուք եղեք ինձ հայր ու մայր, ես կլինիմ ձեզ որդի, հովվությունն կանեմ և ձեզ կպահպանեմ։

— Շատ լավ, ասացին, ուրեմն քեզ հենց ասուած է ուղարկել մեզ համար. մենք զաւակ չունինք, դու եղիր մեզ որդի։

3

Մյուս օրը հայրը Թաթուխին պատվեր տվավ և ասաց.

— Լսիր, որդի. երբ ոչխարը կտանես արածացնելու, ոչ ձախ կողմի սարը կտանես և ոչ աջ, այլ ուղիղ մեր դեմուդեմի սարը կտանես։

— Շատ լավ, ասաց Թաթուխը, բայց հոր պատվերը չկատարեց։ Երկրորդ օրը հոտը քշեց ձախակողմյան սարը և հանդիպեցավ այնտեղ մի դիվական հարսանիքի։ Հավաքվել էին բոլոր քաջքերը և զուռնով ու դափով հարսանիք էին անում։ Սրանք որ տեսան Թաթուխին, գնացին բռնեցին և քաշ տվին տարան իրանց խնջույքը։ Ասացին.— Տեսնում ես հարսանիք է, մենք ամենքս զբաղված ենք, պետք է մեզ համար փայտ կոտրտես։

Թաթուխը հոժարեցավ, և կացինը ձեռքն առած, սկսեց ճեղքել մի ահագին գերան։ Հենց որ գերանի ճեղքը բաց արավ մի քանի սեպով, կանչեց բոլոր քաջքերին, թե՝—եկեք, եկեք, շուտ արեք, ձեզ մի նոր օյին ցույց տամ, որ ձեր հարսանիքի խնդությունը ավելի կատարյալ լինի։ Հավաքվեցին բոլոր քաջքերը, նույն իսկ փեսացուն ու հարսնացուն էլ։— Ա՞խ, ասացին, ի՞նչ օյին պիտի ցույց տաս։

Թաթուխն ասաց.— Ձեռքներդ դրեք այս ճեղքումը, ես հետո ցույց կտամ։

Ամենքն էլ շտապելով ձեռքները դրին գերանի ճեղքումը, որ շուտով տեսնեն օյինը։

Թաթուխն իսկույն սեպերը հանեց, և բոլոր քաջքերը միաբերան սկսեցին ազիողորմ ոռնալ։

— Վա՜յ, վա՜յ, կոտորվեցինք, այս ի՞նչ աղաւ այս մարդը. մի՞թե այսպես օյին կլինի։

Թաթուխն ասաց.— Այդ դեռ առաջաբանն է, օյինը հետո պետք է լինի։— Ասացեք, դո՞ւք եք հանել իմ հորն ու մոր աչքերը և ո՞րտեղ եք պահել... Մինչև նրանց աչքերը չտաք, ձեզ փրկություն չկա։

— Այո՛, այո՛, վա՜յ, վա՜յ, ասաց մեկը, որի սիրտը ամենից

շատ էր կսկծում ցավից... Ահա այնտեղ է, այնտեղ, այն թփի տակին, գնա՛ վերցուր և ազատիր մեզ։

Թաթուխը գնաց վերցրեց աչքերը և եկավ հարցրեց.

— Աչքերը գտա, բայց ի՞նչպես պետք է սաղացնեմ։

— Աչքերը կդնես իրանց տեղը և մեր նորահարսի աղլուխովը կշփես, իսկույն կառողջանան։

Թաթուխը գնաց վերցրեց նորահարսի աղլուխը։

— Դե, հիմա ազատիր մեզ, աղաղակեցին ամենքը։

— Կազատեի, բայց ո՞վ է երաշխավոր, որ դուք ձեր վրեժը չեք լուծիլ և մեծ պատառա ականջս չեք թողնիլ։ Ջէ՛, այդ հույսը մի՛ ունենաք, ինձանից ձեզ փրկություն չկա, լացեք ձեր սև օրը։

Դևերի հարսանիքը սուգի փոխվեց։ Ալաչանք, պաղատանք չազդեցին նրա վրա, ու ի՞նչ խելք կլիներ, եթե փրկեր։ Կացինը ձեռն առավ մեր Թաթուխը և մեծից սկսած մինչև փոքրի գլուխները ջախջախեց, և այն սարը սրբեց դարանապործ դևերից։

Երեկոյին, երբ որ տուն դարձավ, կույրերի աչքերը դրավ իրանց տեղը, շինեց քաջքուհու աղլուխովը և նրանք իսկույն առողջացան։ Փաթաթվեցին Թաթուխին և փոխ առ փոխ համբուրելով, չդիտեին՝ ինչպես հայտնեն իրանց շնորհակալությունը և սրտերի ուրախության անչափությունը։

Այս դեպքից սկրտ առած, մյուս օրը Թաթուխն իր հոտը քշեց դեպի աջակողմյան սարը։ Հենց որ սարի գագաթը հասավ, մի ահագին մռնչյուն լսեց. նույնը լսեցին և ոչխարները և դողդողալով սկսեցին հետ հետ քաշվիլ։ Թաթուխը չկարեց նրանց առաջը, բայց ուզեց ինքն աչքովը տեսնել, թե ինչ գազան էր այդ մռնչողը։

Գնաց ձայնի ուղղությամբ, մինչև հասավ մի քարայրի, որի դռանը նստած մռնչում էր իրան անծանոթ մի գազան։ Եթե ասեր՝ առյուծ է, առյուծ չէր. եթե ասեր՝ վագր է, վագր չէր, բայց ինչ որ էր՝ մի սարսափելի գազան էր և իր կազմվածքովը ավելի շան նմանություն ուներ, միայն շանից անհամեմատ մեծ։

Մինչդեռ Թաթուխը, մի քարի տակ թաք կացած, գազանին էր մոխիկ տալիս, գազանն արդեն վաղուց էր նկատել նրան։

— Է՛յ մարդ, կանչեց գազանը մարդկային լեզվով,— ես ծնոտդի վրա եմ, կարող չեմ տեղիցս շարժվել, ել ինձ ծնեցրու, մի՛ վախենար, քեզ մի վնաս չի լինիլ։

Երբ որ գազանը մարդու լեզվով խոսեց, Թաթուխը սիրա առավ, ասելով մտքումը. «Մարդու լեզվով խոսողը մարդու խղճմտանք էլ կունենա, գնամ ազատեմ»։

Թաթուխը երբ որ մոտեցավ գազանին, գազանն ասաց.—Քիչ ջուխտ ծնեմ, քեզ ուտելու եմ, իսկ եթե կենտ, կյանքդ քեզ կընծայեմ։

— Դո՛ւ գիտես, ասաց Թաթուխը, յա՛ բախտ, ինչ կլինի, կլինի։

Գազանի ցնկնած առաջին կորյունը Թաթուխը ձգեց իր հովվական պարկի մեջ, երկրորդը նմանապես, երրորդից հետո տեսավ, որ էլ չկա, այն դրավ գազանի առաջին և ասաց.

— Ահա այս մեկն ես ցնկնել, և կարժե՞ր մեթե սրա համար այդչափ մռնչալ։

Գազանն ամաչեց իր գազանությունից.— Գնա՛, ասաց, կյանքդ քեզ եմ նվիրել, և եթե քո հոտն այս կողմը բերես, կարող ես ապահով լինել իմ կողմից, քեզ մի վնաս չի լինիլ։

5

Թաթուխը տուն տարավ նորածին լակոտները, որոնց աչքերը դեռ խփած էին, ու նրանց կերակրեց ոչխարի կաթով։ Այդ լակոտները մեծացան ու դառան իրեւ ամենահավատարիմ շներ իր համար։

Թաթուխը նրանց մեկի անունը դրավ Ջանդի, մյուսինը՝ Ջրանդի։ Երբ որ մի տեղ էր գնում, տանում էր հետը, իսկ տանը եղած ժամանակ, նրանց պահում էր շղթայակապ։

Սրա վրա անցավ տասը տարի կամ մի քիչ ավելի կամ պակաս, այդ աստված գիտե. Թաթուխն ուզեց գնալ դեպի իր ծննդավայրը, որ տեսնե՝ ի՞նչ վիճակի մեջ են այժմ իր ծնողները։ Իր այս միտքը հայտնեց իր նոր հորն ու մորը, նրանք էլ կամք տվին այն հուսով, որ շուտով կվերադառնա։ Թաթուխը մի աման կաթով

ելքից, դրից թաթիքին և իր հորն ու մորն ասաց.— Նայեցեք այս կաթին. երբ որ տեսնեք՝ գույնը փոխել է, կարմրել է կամ սևացել, իմացեք, որ ես մի նեղության մեջ եմ, իսկույն կարձակեք իմ Զանգին և Զրանգին, նրանք ինձ օգնության կհասանեն։

Թաթուխը գնաց և հասավ երեք ծիրանի ծառերին, որոնք արդեն շատ բարձրացել և ահագին կոկ ծառեր էին դառել։ Իշավ այդտեղ, փոքր ինչ հանգստացավ և հետո գնաց իր ծննդարանը։ Ի՞նչ ծննդարան... էլ ոչ մի շունչ չկար կենդանի. ամբողջ գյուղը մնացել էր կանգուն, բայց մեջը բնակիչ չկար։ Թաթուխը ձիով էր գնում, հետն էլ մի խուրջին ուներ ճանփի պաշարով լիքը։ Ձին քշեց ուղղակի դեպի իրանց տուն և իջավ դռանը։ Մտավ ներս, և, ո՜վ հրաշք, տեսավ իր քույրը նստած իրանց օջախի առջև, և ուրիշ ոչ ոք։ Քույրը վեր կացավ, փաթաթվեց եղբոր շլնքին, ասելով.

— Դու բարո՜վ ես եկել, հազա՜ր բարով, իմ եղբայր, իմ աչքիս լույս, ո՞ւր էիր, ինչո՞ւ ուշացար այսքան։ Այս ասաց քույրը և շտապով դուրս եկավ դուռը։

Տեսավ ձին կապած, խուրջինը վրան։ Խուրջինն ամբողջ կուպ տվավ և ներս գնաց եղբոր մոտ ու հարցրեց.

— Եղբայր ջան, քեզ մատաղ, առանց խուրջինի ես եկե՞լ։

— Այո՛, պատասխանեց Թաթուխը, և իսկույն հասկացավ, որ խուրջինը կուլ է տվել։

Քույրը մեկ էլ դուրս եկավ և ձիու մեկ ոտը կերավ ու ներս գալով հարցրեց.

— Եղբայր ջան, քեզ մատաղ, ձիդ երեք ոտով ես բերե՞լ։

— Այո՛, պատասխանեց Թաթուխը։

Քույրը դուրս գնաց և ձիու երկրորդ ոտն էլ կերավ և ներս գալով հարցրեց.

— Եղբայր ջան, քույրդ քեզ մատաղ, ձիդ երկո՞ւ ոտքով ես բերել...

— Այո՛, պատասխանեց եղբայրը։

Քույրն շտապով դուրս գնաց և երրորդ ոտը կերավ, և էլի ներս գալով հարցրեց.

— Եղբայր ջան, ձիդ մի՞ ոտքով ես բերել։

— Այո՛, ասաց Թաթուխը, որի սիրտն արդեն սկսել էր դող-

դողալ։ «Ձին ուտելուց հետո պիտի ինձ էլ ուտի. ի՞նչ պիտի անեմ ես, ի՞նչպես պիտի ազատվեմ», մտածում էր նա։

Քույրը դուրս գնաց, շորրորդ ոտքն էլ կերավ, էլի ներս եկավ և հարցրեց.

— Եղբայր ջան, ո՞տքով ես եկել։

— Այո, քույրիկ ջան, ոտքով եմ եկել, ոտքով էլ պիտի գնամ, բայց չգիտեմ, պիտի թողնե՞ս թե ոչ։

— Վույ, քոռանամ ես, եղբայր ջան, ինչպես կթողնեմ. ահա քանի տարի է աչքս քո ճանապարհին է, թե երբ պիտի եղբայրս գա, որ սրտիս մեջ տեղ տամ նրան։ Ով դիտե քաղցած ես, սպասիր, ես գնամ քեզ համար հաց բերեմ։

Քույրը դուրս գնաց թե չէ, տան անկյունից մի աքաղաղ դուրս եկավ և ասաց Թաթուխին.

— Ա՛յ տղա, քույրդ գնաց ատամները սրելու, որ գա քեզ ուտի. ճար ունես, տես։

— Ի՞նչ ճար անեմ, չգիտեմ, ասաց տղան։

Աքաղաղն ասաց.—Մուշտակդ հանիր, մեջը մոխրով լցրու, հերթիցը կախ արա, ինքդ դուրս եկ, փախիր։ Նա կգա՝ կընկնի մուշտակիդ վրա, աչքերը մոխրով կլցվին. մինչև նա աչքերը կմաքրե, դու բավական տեղ գնացած կլինես։

Ինչպես ասաց աքաղաղը, տղան էլ այնպես արավ ու փախավ։

Աղջիկը եկավ, տեսավ՝ եղբայրը չկա, մուշտակն ընկավ աչքովը, կարծեց՝ նա ինքն է եղբայրը. գազանի պես վրա ընկավ, քրքրեց, մոխիրը թափվեց վրան և աչք ու բերան լցրեց։ Տեսավ որ խաբված է, սաստիկ կատաղեց, շուտով թափ տվավ մոխիրը, աչքերը սրբեց ու վազեց եղբոր ետևից։

Թաթուխը բավական հեռացել էր. հետ մտիկ տվավ, տեսավ քույրն արդեն հասվեհաս է, ինքն էլ ջանք արավ, հասավ ծիրանի ծառերին և մագլցեց մեկի վրա։

Քույրը հասավ, փորձեց ինքն էլ բարձրանալ ծառը, չկարողացավ, սկսեց ատամներով կրծել ծառի բունը և այնքան կրծեց, որ բոլորովին կտրեց։ Կտրած ծառն ընկավ երկրորդ ծառի վրա, տղան էլ նույն ծառի ծայրին նստեց։ Աղջիկն սկսեց կրծել երկրորդ ծառը։ Սա էլ կտրվեց, ընկավ երրորդ ծառի վրա։ Աղջիկն սկսեց կրծել երրորդ ծառը։

Այս մէջտեղ Թաթուխի հայրապիրն ու մայրապիրը նայեցին նշան դրած կաթին, տեսան որ կարմրել է, իսկույն արձակեցին Ջանդի-Ջրանդին։ Մտերիմ գազաններն իսկույն գտան իրանց տիրոջ հետքը, տեսան թե ո՞ր կողմն է գնացել և ի՞նչ ճանապարհով. հսկայական ոտյուններ անելով մի ակնթարթում հասան իրանց տիրոջը։ Վերջին ծառն արդեն ընկնելու վրա էր, երբ որ նրանք հասան։ Թաթուխը նրանց տեսավ թե չէ՝ կանչեց վերևից.

— Ջանդի-Ջրանդի, հենց հուպ տվեք, հենց կուլ տվեք, որ մի պուտ արյուն կաթի։

Նրանք էլ այնպես հախուռին աղջկանը և այնպես կուլ տվին, որ միայն մի պուտ արյուն կաթեց մի տերևի վրա։

Տղան իջավ ծառից, Ջանդի-Ջրանդին փաթաթվեցին նրա ոտներին և կաղկանձելով հայտնեցին իրանց ուրախությունը տիրոջ աղատության համար։ Թաթուխն էլ նրանց գլուխները շփեց և հայտնեց իր շնորհակալությունը. հետո արյունոտ տերևը վերցրեց, ծալեց, դրավ ծոցումը և ընկավ ճանապարհ։

Շատ գնացին թե քիչ, սրանք հանդիպեցին մի քարվանի։ Քարվանի տերը որ տեսավ Թաթուխի շները, շատ հավանեց և ասաց մտքումը.— Եթե այս առյուծանման շներն իմս լինեն, էլ հարամուց երկյուղ չեմ ունենալ, հարյուր հարամի (քարվան կտրող ավազակ) էլ որ լինի, սրանք երկուսով ամենի պատասխանն էլ կտան։

Հետո դառնալով Թաթուխին՝ ասաց.

— Ա՛յ տղա, եկ այդ շները տուր ինձ. քանի ջորի որ ուզես, իմ քարվանից վերցրու իրանց բեռներով։

— Բոլոր քարվանդ էլ որ տաս, էլի չեմ տա, ասաց Թաթուխը։

— Ուրեմն դու քո երկու շանով ավելի՛ հարուստ ես, քան թե ես իմ ահագին քարվանով։

— Կարծեմ որ այդպես է, պատասխանեց Թաթուխը։ Քո ահագին քարվանը քո կյանքը չի փրկիլ, դեռ կարող է քո մահվանդ էլ պատճառ լինել, որովհետև եթե հարամիքը գան, առաջ քեզ կսպանեն, հետո ապրանքդ կտանեն. իսկ իմ կյանքս ապահով է, քանի որ սրանք կան։ Ուզենամ՝ այս րոպեիս քո բոլոր քարվանդ ձեռիցդ կխլեմ սրանց օգնությամբ. բայց ես հարամի չեմ, որ այդպես անեմ։

Այսպես խոսելով բավական տեղ գնացին, հետո քարվանի տերն ասաց.

— Որովհետև շներդ ինձ չես տալիս ոչ մի գնով, ևկ ես քեզ մեկ հեշտ բան կասեմ. եթե իմանաս, իմ քարվանը քեզ, իսկ եթե ոչ՝ քո շներն ինձ:

Թաթուխան ասաց.— Համաձայն եմ. ասա՛, տեսնեմ՝ ի՞նչ պիտի ասես:

— Ահա՛ տես իմ այս ձեռիս գավազանը. եթե իմանաս, թե սա ինչի՞ է, իմ քարվանը քեզ, իսկ եթե չիմանաս, քո շներն ինձ:

— Շատ բարի, ասաց՝ Թաթուխը և սկսեց իր գիտեցած բոլոր ծառերի անունը տալ, ասելով— հոնի է, զկռի է, սղնի է, բոխի է, աճառքի է, լորի է, թխկի է, տկողնի է, կաղնի է... և այսպես շատ ծառի անուն տվավ, մինչև որ բոլոր գիտցածը հատավ, բայց ոչ մեկն էլ այն չէր:

— Ուրեմն շներն իմն են, ասաց քարվանի տերը. կապիր դրանց և տուր ինձ:

— Սպասիր, դեռ էլի մտածեմ, ասաց Թաթուխը. մի ծառի անուն գիտեմ, ահա լեզվիս ծայրին է, բայց ուղիղ միտս չի գալիս, որ ասեմ. ես հաստատ գիտեմ, որ այն պիտի լինի:

Այս միջոցին ծոցումը մի բան սկսեց ճրրալ ու վերջը որոշ ձայնով ասաց.

—— Ճրրր... ճրրր ճա՛պկի, ճրր ճա՛պկի, ճա՛պկի: Այս ասողը ծոցումը դրած արյունի կաթիլն էր:

— Գտա՜, գտա՜, բացագանչեց Թաթուխը և գավազանից բռնելով՝ ասաց.— ճապկի է:

— Գտար, ասաց քարվանի տերը. քեզ արժանի է իմ քարվանը:

— Բոլոր քարվանդ ինձ հարկավոր չէ, ասաց Թաթուխը. ես մի հովիվ մարդ եմ, վաճառական չեմ. մի բեռը շորեղեն տուր, տանեմ ինձ համար աղջիկ ուզեմ պսակվեմ, այդ էլ բավական է ինձ:

Քարվանի տերն ընտրեց ընտիր ճոթեղեն և ինչ զարդ ու զարդարանք որ պետք էր հարսի ու փեսայի համար, բարձեց մի ջորու վրա և տվավ Թաթուխին:

Մի քիչ որ հեռացավ Թաթուխը, տեսավ, որ ծոցումը մի բան է պրպտում: Ձեռքը ներս տարավ որ տեսնի՝ ի՞նչ է, և դուրս քա-

շեց մի ահագին օձ։ Արյունի կաթիլը դառել էր օձ և պլուխն արդեն հանել էր և մեկնել դեպի Թաթուխի բունը։ Թաթուխը դեն շպրտեց այդ օձը, որ ամեն մի վայրկյանում հաստանում և երկարում էր, որ վիշապ դառնա, և ասաց իր շներին.

— Ջանգի-Ջրանգի, հենց հնուպ տվեք, հենց կուլ տվեք, որ մի պուտ արյուն չկաթի։

Շներն այսպես էլ արին, և վիշապ աղջկա հետքը կտրեցին։

Թաթուխը հասավ տուն ամեն բարիք բարձած ջորուն։ Իր համար աղջիկ ուզեց, պսակվեց։

Նրանք հասան իրանց մուրազին, դուք էլ հասնեք ձեր մուրազին։

1890

ՄԱՆՈՒԿ-ԽԱՆ

Ինչպես մեծերի մեջ կան տխմար և իմաստուն մարդիկ, մանուկների մեջ էլ կան տխմարներ ու իմաստուններ։ Իմաստությունը հասակից կախումն չունի. այդ մի շնորհք է, որ աստված նրան է տալիս, ում ընտրում է ինքը։ Այսպիսի ընտրվածներ շատ քիչ են լինում ըվում։ Ամեն մարդ կարող է իմաստությունը սիրել, իմաստասեր լինել, բայց ոչ իմաստուն։ Սողոմոն իմաստունը տասներկու տարեկան ժամանակ արդեն իմաստուն էր։ Դանիել մարգարեն նույնպես իմաստուն էր շատ փոքր հասակից։ Այսպիսի իմաստուն մանուկներ հայոց մեջ ևս շատ են եղել։ Ահա այդպիսի մի մանուկի պատմություն պիտի անեմ։

———

Թիֆլիս քաղաքի փողոցով մի մարդ էլ գնում դեպի քաղաքի շուկան (բազարը) ձվով բարձած մի էշ առաջը դցած։ Նրա ետևից էլ մի ուրիշ մարդ մի գիժ եզն էր առաջն արած տանում դեպի սպանդանոց։ Եզնատերը բղավում է իշատիրոջը։

— Իշիդ կապը բռնի՛ր, մի կողմ քաշվի՛ր, եզս գիժ է, հարու կտա։

Մի քանի անգամ կանչում էր այդպես, բայց իշատերը ձսելն է գնում, մինչև եզը հասնում է և իր եղջյուրներով զար-

կում է կթոցներին ու վայր դնելով կոտրտում ձվանը։ Այս ժամանակ իշատերը բռնում է եղնատիրոջ օձիքը և սանձում դատաբան։

Այս դեպքին ներկա էին շատ մանուկներ և նայում էին նրանց կռվին։ Մանուկներից մեկը՝ մի աշխույժ և կայտառ երեխա՝ երբ տեսավ որ դրանք դատաստանի են դիմում, նրանց ետևից կանչեց.

— Եղնատերը համբանա, եղնատերը համբանա։

Այս խոսքն լսելով եղնատերը և երբ դատավորի մոտ դնացին, իշատերն իր պանդատն արավ, վնասը պահանջեց, դատավորը դարձավ եղնատիրոջը և հարցրեց, թե ի՞նչ ունի ասելու, նա նրան համր ձևացրեց և ձեռքով հասկացրեց դատավորին, որ լեզու չունի։

— Այս մարդը համր է, ասաց դատավորը, դու վկաներ բեր, որ քո պանդատը ուղիղ է։

— Տեր իմ, պատասխանեց էշատերը, սա սուտ է համր ձևանում, ընդհակառակն՝ քանի անգամ բղավեց ետևից, թե մի կողմ քաշիր էշդ, եզը պիժ է, հարու կտա...

— Շատ լավ, ինչո՞ւ ուրեմն չկատարեցիր այդ մարդու ածը. ուրեմն էլ ի՞նչ ես ուզում սրանից։

Հետո դատավորը եղնատիրոջը հարցրեց, թե ինչու է համրանում, քանի որ խոսել գիտե։

— Տեր իմ, այս իմ խելքի բանը չէր, պատասխանեց եղնատերը, այլ աստուծո ողորմությունն էր, որ ինձ վրա հասավ մի երեխայի բերանով։ Երբոր այս մարդը ինձ քաշքշելով ձեզ մոտ էր բերում, մի շնորհալի մանուկ կանչեց ետևիցս. «եզան տերը համբանա»։ Ես էլ նրան լսելով համրացա և ահա, ինչպես տեսաք, այդ մարդն իր բերանով խոստովանեց, որ ես քանի անգամ կանչեցի իրան, թե էշդ մի կողմ քաշիր, եզս պիժ է։

— Շատ լավ, գնա՛, ասաց դատավորը, դու արդար ես. միայն այն երեխային ուղարկիր ինձ մոտ, ես կուզեմ տեսնել նրան։

Այս դեպքից հետո հայտնի եղավ շատերին, որ իրանց մեջ մի իմաստուն մանուկ կա, և ով որ տեսնում էր նրան՝ գլուխ էր վայր բերում, ինչպես մեծ մարդու, և հարգում ու պատվում նրան, ինչպես աստուծո ընտրածի։

———

Բան բարեկենդանի կիրակի երեկոն էր։ Ամեն տան մեջ ինդուքյուն և ուրախություն կար։ Տխուր էր միայն քաղաքի մեջ մի նշանավոր կին իր աղախնու և երեխանց հետ։ Դրանք ոչինչ չունեին ուտելու։

Տիկնոջ մարդը երևելի հարուստ վաճառական էր։ Երկար ժամանակ էր, ինչ որ հեռացել էր քաղաքից և կնոջ համար ապրուստ չէր ուղարկել։ Կինն սկսել էր տան կայքը քիչ-քիչ ծախել և նրանով կառավարվել էր մի կերպ, վերջն սկսել էր ձեռագործություն անել, բայց դրանով այնքան վարձատրություն չէր ստանում, որ բավական լինի իր ապրուստին։ Այդ օրվա ձեռագործին ընդամենը երկու շահի էին տվել. մի շահու յուղ ու հաց էր առնուլ տվել, խաշու շինել, մի շահու էլ խունկ ու մոմ։

Այս տխրալի րոպեին մեկ էլ հանկարծ դուռը թխկթխկացրին։ Կնոջ ամուսինն էր նա, որ նոր էր եկել օտարությունից։

— Ո՞վ ես, հարցնում են ներսից, բայց մարդը խորամանկությամբ իր անունը չի տալիս, իր կնոջ հավատարմությունը փորձելու համար։

— Ես եմ, ասում է, ինչ եք հարցնում, մի՞թե չեք ճանաչում։ Եվ այս ասում է ձայնը փոխած։ Հարցնողը աղախինն էր, իսկ կինը բաց էր արել պատուհանը, որ եթե օտար մարդ լինի ներս եկողը, իսկույն ինքն իրան վայր գլորե տան երրորդ հարկից։ Այնքան տարի խնդճություն էր քաշել, բայց ոչ ոքի հայտնած չէր իր չքավորությունը, արատավորած չէր իր մաքուր անունը. լավ էր համարել մեռնել, քան թե որ և է անպատվություն բերել իր անվանը։ Մարդը երբ համոզվեց, որ օտարի առջև իր դուռը փակ է եղել, նոր հայտնեց իր անունը իր սեփական ձայնով, թե ես Ալադին եմ, և դուռն իսկույն բացվեց իր առջև։

Ներս գնաց տուն, բարևեց կնոջը և չորս կողմին նայելով և տունն անշուք ու ամեն զարդ ու զարդարանքից զուրկ գտնելով՝ մնաց ապշած, թե այս ի՛նչ է նշանակում։

— Այս ի՞նչ բան է, ինչո՞ւ եք այսպես, հարցրեց։

— Դո՛ւ ողջ լինիս, ասաց կինը, ի՞նչ է եղել։

— Զարմանում եմ, ասաց մարդը, մի՞թե մեր այս-ինչ ծառան քեզ չի հասցրել իմ ուղարկած գոհարը։

— Ոչինչ չեմ ստացել նրանից, ասաց կինը. բայց նա այժմ այլևս ծառա չէ, այլ քաղաքիս առաջին հարուստն է. տներ է շի-

նել հոյակապ պալատների նման, շինել է և մի մեծ եկեղեցի իր անունով, թագավորի առաջին սիրելին է այժմ։

— Հասկացա. ուրեմն իմ ուղարկած հարստությունը իրան է սեփականել և ձեզ մատնել այս թշվառությանը։ Շատ լավ, ես եմ իմանում, թե վաղն ի՛նչ օգին կբերեմ նրա գլխին։ Ձիմա դատարկեցեք խուրջինս, այնտեղ ուտելու բան շատ կա, այս երեկոյիս բավական է մեզ, վաղն առավոտ ողորմած է։

Մյուս օրը մեծ պասի երկուշաբթի օրն էր։ Քաղաքի բոլոր թաղերում մի-մի խանություն էին հաստատել և մեծ-մեծ աղա մարդիկն անգամ բուրդը-դուրս մուշտակներ էին հագել, վարիչները նույնպես, երեսներին ալյուր քսել, շրջապատվել փառաշնորով, որոնք նույնպես ծաղրական շորեր էին հագել։ Ամեն անցնողի կանչում էր խանը և մի բանում մեղադրելով, նրանից մի տուգանք էր առնում։ Այս խաներից ամենից նշանավորը Մանուկ-խանն էր։

Մեր իմաստուն մանուկին խան էին շինել և նա դատաստան էր անում ոչ ծաղրածուքյամբ, այլ բոլորովին լուրջ կերպով։ Բոլոր մեծ ու փոքր մնացել էին հիացած, տեսնելով որ մի տասներկու տարեկան պատանի՝ մարդկանց սրտերի խորքերն է թափանցում, նրանց վատ արարքները երեսներին զարկում և հրամայում իր փառաշներին, որ ծեծեն անխնա և որոշած տուգանքն առնեն։ Բայց և շատերին, որոնք զրկված էին, խեղճ էին և թշվառ, նրանց էլ կանչում էր, մխիթարում, խրատում և հավաքած տուգանքներից մի բան տալիս, որ տանեն իրանց պակասությունը հոգան։

Հենց այս միջոցին Մանուկ-խանը նկատեց, որ մի մարդ երեսի գույնը նետած՝ անց է կենում շտապ-շտապ, բունցքը սղմելով և պռոշները կծոտելով—իսկույն հրամայեց իր փառաշներին, որ բռնեն այն մարդին։ Մարդին բռնեցին և բերին Մանուկ-խանի առջևը կանգնացրին։ Այս մարդը Ավագ վաճառականն էր։

— Ի՞նչ մարդ ես դու և ո՞ւր ես գնում այդպես կատաղած, հարցրեց Մանուկ-խանը։

Վաճառականը տեսնելով, որ սա հանաք չի անում և պատրաստ է մինչև անգամ ծեծել տալու, ասաց.

— Խա՛ն, գլխիդ արևիդ մատաղ, ես մի գանգատ ունիմ, արդար դատաստան արա։ Այս-ինչ ժամանակ այս-ինչ մարդու ձեռ-

քով ես Բաղդադից մի հրաշալի գոհար ուղարկեցի իմ կնոջ համար։ Երեկ երեկոյին եկա և իմացա, որ մարդը իմ ամանաթս տեղ չի հասցրել։ Այսօր գնացի իրան ասացի, նա թե՝ ես տվել եմ կնոջդ, նա ոչ շռայլ լինի և վատնե, ես ի՞նչ մեղավոր եմ։ Ով սկսեց կնոջս վրա վատ-վատ բաներ խոսել։ Գնացի թագավորին դանդաւեցի, թագավորը կանչեց նրան, նա էլ իր հետ երեք վկա բերավ, որոնք միաբերան հաստատեցին, որ մարդն իմ գոհարը տվել է կնոջս։ Ի՞նչ է մնում ինձ անել այժմ, թե ոչ մահու չափ պատժել կնոջս։ Ահա և այն մարդիկը, որոնք անցնում են։

— Շատ լավ, ասաց Մանուկը։ Գրագիրնե՛ր, գրեցե՛ք այս մարդու դանդաւը, իսկ դուք փառաշներ, բռնեցեք այն չորսին էլ և բերեք այստեղ։

Փառաշները բռնեցին երբեմն ծառա, իսկ այժմ քաղաքի ապանեներից մեկին և նրա երեք վկաներին։ Մանուկ-խանը հրամայեց, որ վկաներին հեռացնեն իրարից և ջոկ-ջոկ սենյակում փակեն։ Հետո դառնալով թազա-հարուստին՝ ասաց.

— Այս մարդը քեզ ի՞նչ գոհար է տվել, ի՞նչ դույն ուներ, ի՞նչ ձև ուներ, ի՞նչ մեծություն, ի՞նչ ծանրություն և ի՞նչ զորություն։

Մարդն ասաց, որ գոհարը մի քար էր կաումի աչքի չափ և նման։ Ձերեկը խավար էր երևում, իսկ գիշերը փայլում էր։ Թե ինչ ծանրություն ուներ, չգիտեմ, չեմ կշռել, և թե ի՞նչ զորություն ուներ, նույնպես չգիտեմ, չեմ փորձել։

— Դո՛ւ ասա, ի՞նչ զորություն ուներ գոհարը, հարցրեց վաճառականին։

— Իմ գոհարն այն զորությունն ուներ, որ ինչ դատարկ քսակում էլ դնեիր, իսկույն ոսկով կլցվեր, պատասխանեց Ալադդը։

— Շատ բարի։ Իսկ դու ի՞նչ արիր այն գոհարը, հանձնեցի՞ր տիրոջը, հարցրեց մեղադրվողից։

— Այո՛, հանձնել եմ, պատասխանեց թազա-հարուստը։

— Շատ լավ, տարեք սրան մի առանձին սենյակ և բերեք վկաներից մեկին։

— Դու տեսա՞ր, հարցրեց վկային, որ այն մարդը այս մարդով կնոջը հանձնեց սրա ուղարկած ամանաթը։

— Այո՛, պատասխանեց վկան։

— Ի՞նչ բան էր։

— Քար էր։
— Ի՞նչ ձև ուներ։
— Կլոր էր։
— Ի՞նչ գույնի քար էր։
— Սպիտակ։
— Ի՞նչ մեծություն ուներ։
— Ահա այնչափ կլիներ, ասաց նա, ցույց տալով իր ձեռքի բռունցքը։
— Թանաք քսեցեք սրա՛ ամբողջ բռունցքին և նրանով թող դրոշմեն թղթի վրա քարի մեծությունը։

Հրամանը կատարվեց։ Թագա-հարուստը սուտ վկաներ վարձելով՝ նրանց ասել էր, որ քար է եղել իր ստացածն ու ուզածը, բայց մոռացել էր ասել թե ի՞նչպիսի քար էր։

— Հիմա տարեք սրան իր սենյակը և մյուս վկային բերեք։ Մյուս վկան էլ ցույց տվավ, որ քարի մեծությունը մի թաթաչափ էր, ձևը տափակ էր, գույնը սև։ Երրորդ վկան ցույց տվավ, որ քարի մեծությունը եղունկի չափ էր, գույնը կարմիր, ձևը քառանկյունի։

Մանուկ-խանն այս ամենը գրել տվավ և հետո բոլորին նրա առ նրա բերելով՝ կարդաց ամենքի ցուցմունքները։ Սուտ վկաները սարսափի մեջ ընկան, ամաչած ուրացողը ամոթահար եղավ։

Բոլոր հանդիսականները միաձայն գոռացին.

— Կախեցե՛ք դրանց, կախեցե՛ք, խեղդեցե՛ք, սպանեցեք։

— Սպասեցեք, ասաց Մանուկ-խանը, և դառնալով ուրացողին՝ ասաց.

— Այս րոպեիս հետ դարձրու այս մարդի ապրանքը, և քեզ կազատեմ, եթե ոչ՝ կհրամայեմ, և իսկույն կգլխատեն քեզ։

Թագավորի մոտ գնալիս ուրացողը գոհարը տարել էր հետը, որ եթե բանը բացվի, հետ դարձնե։ Ծոցից հանեց գոհարը և տվավ Մանուկ-խանին։

Մանուկ-խանն էլ գոհարը հանձնեց տիրոջը և ատրապրություն առավ նրանից, որ իր ապրանքն ստացավ։

Ժողովուրդը շատ գոհ մնաց այդ արդար դատաստանից և Մանուկ-խանին գովաստանելով մինչև երկինք բարձրացրեց։ Այս դատաստանի լուրը հասավ մինչև թագավորի ականջը։ Թագավո-

ըր կանչեց Մանուկ-խանին և ամեն բան մանրամասն իմանալով՝ մեծ պարգևներ տվավ նրան և իր մեծ իշխանների կարգը դասեց։

Մինչև այսօր էլ Մեծ պասի երկուշաբթի օրը շատերն են խան դառնում Թիֆլիսում, բայց Մանուկ-խանի պես խան միայն մեկ անգամ էի եղել և այլևս չի կրկնվել։

ԱՍԼԱՆ-ԲԱՅԱ

1

Սղել է չի եղել մի թագավոր։ Մեկ օր այս թագավորի որսորդներից մեկը գալիս է իր մոտ և ասում.

— Թագավորն ապրած կենա, եսօր մի զարմանալի բան տեսա մեր որսորդության անտառում։ Մի էգ ասլան տեսա և նրա հետ մի մանուկ յոթը կամ ութ տարեկանի չափ։ Մանուկն ու ասլանը խաղում էին իրար հետ, ինչպես մայր ու որդի։ Մեկ ուզեցի նետ ձգել, ասլանին սպանել, բայց մեկ էլ վախեցի, ասացի՝ վա՛յ թե մանուկին դիպչի կամ ասլանը վիրավորվի ու հարձակվի վրաս. սրա համար սուս ու փուս հետ փախա։

Այս որ լսեց թագավորը, շատ զարմացավ և հրամայեց, որ մի քանի հազար մարդով գնան շրջապատեն անտառը, ասլանին սպանեն կամ փախցնեն, իսկ երեխային ողջ ողջ բռնեն, բերեն։

Թագավորի հրամանը կատարվեց։ Երեխային բռնեցին և բերին։ Մի կայտառ և սիրուն տղա էր. աչքերը խոշոր, ճակատը լայն, դանդուր մազերը առյուծի ճանկերով սանրված ու փռված ուսերի վրա, մեջքը բարակ, կուրծքն ու թիկունքը լայն։

Տասը հոգով հազիվ էին կարողացել բռնել և կապոտել, բայց շատերին ճանկռտել էր սուր սուր եղունգներով։ Խելքը մերկ էր և համր, խոսել չգիտեր, այլ մռնչում էր առյուծի պես, չգիտեր, որ ինքը մարդ է և ոչ առյուծ։

Տեսան որ արձակ պահելու հնար չկա, նրան կապեցին երկաթե շղթայով և սկսեցին քիչ-քիչ ձեռնասուն անել և ընտելացնել։ Նրան անվանում էին Ասլան-Բալա, այսինքն՝ առյուծի ձագ, բայց թագավորի որդին, Վուրգը, որ շատ սիրեց նրան հենց

առաջին օրից, նրա անունը դրավ Արսենն։ Վուրգն էր պահում Արսենին, նրան հաց ու ջուր տալիս և ամեն տեսակ համադամ կերակուրներ, որ նա ուտում էր յոթը մարդու չափ։ Վուրգը հայելու մեջ Արսենին ցույց տվավ նրա պատկերը, որ նա տեսնե, թե ինքը մարդ է և ոչ առյուծ։ Սև ճշմարիտ որ նա առյուծի ծնունդ չէր, այլ մարդու։ Զապը կորցրած մի առյուծ պատահմամբ գտնում է մորը կորցրած մի ծծկեր երեխայի և տանում է ծիծ տալիս, պահում։

Արսենը մի քանի օրվա մեջ շատ մեղմացավ և այնքան սիրեց Վուրգին, որ բոլորովին անձնատուր եղավ նրան։ Վուրգն էլ արձակեց նրան կապանքներից, լողացրեց, գլուխը սանդրեց, երկար ու սուր-սուր եղունգները կտրատեց, իր հագուստի նման հագուստ հագցրեց և սովորեցրեց նրան խոսել, երգել, խաղալ և բոլոր այն քաները, ինչ որ ինքը գիտեր։ Երեք ամիս չանցած՝ Արսենի վրա ոչ մի վայրենության նշան չմնաց, այլ և երևաց, որ նա շատ շնորհալի է և իմաստուն։ Նրա լսողությունը, տեսությունը, հոտառությունը տասնապատիկ, քսանապատիկ ավելի էին զարգացած, քան թե սովորական մանուկներինը։ Նրա լեզուն այնքան ճարտար չէր, ինչքան սիրտը, որ լուռ ու մունջ հայտնում էր նրան, թե ինչն է լավ և ինչը վատ, ինչն է շար և ինչն է բարի։ Սրտի իմացությունը, այն, որ ասում են «սիրտս ասում է, սիրտս չի տալիս, սիրտս իմացավ, սիրտս քաշեց», ահա այս սրտի իմացությունը, որ ուսումնական մարդիկն անվանում են բնազդ (բնազդումն, բնազդեցություն)— Արսենի մեջ չափից դուրս զարգացած էր և նա շատ բան իմանում էր, առանց նրա փորձն առնելու։

Ինչքան որ Վուրգը Արսենին կրթեց, բան սովորեցրեց, մի այնքան էլ ինքը նրանից սովորեց։ Վուրգը կրթեց Արսենի լեզուն, միտքը, Արսենն էլ կրթեց Վուրգի մարմինն ու սիրտը։ Արսենը սիրում էր խաղալ, վազել, սիրում էր սար, ձոր, անտառ, տունը նրա համար մի տեսակ բանտ էր թվում, նա իր հետ քաշում, տանում էր և Վուրգին և զանազան մարդություններով կազդուրում էր նրա քնքուշ կազմվածքը։ Այսպիսով՝ ինչքան որ Արսենը փոխվեց, վայրենությունից քաղաքավարի մարդ դառնալով, մի այնքան էլ Վուրգը փոխվեց, ընկնելով բնության ծոցը. նա ուժեղացավ, ճարպիկացավ, առաջվան վախկոտությունը մոռացավ, անվեհերը սիրտ ստացավ և քաջություն։ Այսպես Վուրգն ու Արսենը միմյանց

կրթելով նրան ինչպես մի հոգի և մի մարմին, մինչև պատան տասնյոթ-տասնուվթ տարեկան։

2

Մեկ անգամ պրոսնելու էին դուրս եկել գետափը։ Աղջկերքը կժերով ջուր էին տանում գետից։ Նրանց մեջ կար և մի պատավ՝ նիհար ու կնճռոտ դեմքով։ Վուրգի մոտով անցնելիս՝ պատավը խեթ աչքով նայեց Վուրգի վրա։ Վուրգին դյուր չեկավ պատավի այս խոժոռ հայացքը։

— Այս պատավի կուժը պիտի կոտրեմ,— ասաց Վուրգն Արաենին, և դեռ ընկերոջ պատասխանը չառած՝ մի քար նետեց պատավի ետևից, որ ուղիղ կուժին դիպավ և կոտրեց։ Ջուրը թափվեց և ողողեց խեղճ պատավին։

Թրջված պատավը հետ նայեց և երբ տեսավ, որ թագավորի որդին էր այդ չարությունը անողը, ասաց.

— Ա՛յ որդի, ի՞նչ անեծք տամ քեզ... Անտես-Աննմանի սիրտը վառված տեսնեմ քեզ. նրա համար այրվես, տանջվես, որ սիրտս հովանա։

3

Պատավի անեծքը սիրտ հրեշտակի նետի պես ցցվեց Վուրգի սրտումը։ Վուրգն սկսեց տխրել, նիհարել։ Նա, որ Արսանից ջուր վերու սովորություն չուներ, միայնակ էր ընկնում սար ու ձոր և առանձնության մեջ ողբում, լաց լինում, Անտես-Աննմանի անուշառ

աության ձեռք բերելու համար, իր հղացած նշանավոր միտքը իրագործելու համար և ուրիշ շատ բաներ։

Հին ժամանակները քաջ երիտասարդները իրանց հերոսությունը նրանում էին ցույց տալիս, որ սար ու ձոր էին ընկնում և իրանց ուզած լավ բանը ձեռք բերում կամ մարումը դրած քաջությունը կատարում։ Իհարկե, այդ բաների ձեռք բերելը պետք է շատ դժվար լիներ և ոչ խաղ ու պար, պետք է ամեն մարդու գործ չլիներ. եթե ոչ՝ էլ ի՞նչ քաջություն, էլ ի՞նչ հերոսություն կարող էր համարվել։

4

Արաենից չէր կարող ծածուկ մնալ Վուրդի սրտմաշությունը։ Նա հեռվից հսկում էր և տեսնում էր ամեն բան։ Նա այս բանը լավ առիթ էր համարում թե իր քաջությունը փորձի ենթարկելու և թե ցույց տալու իր անհուն սերը, որ ուներ դեպի Վուրդը։ Նվ ահա մեկ օր գտնում է նրան անտառումը և ասում.

— Եղբայր, ես տեսնում եմ, որ դու հալումաշ ես լինում. ինձանից ինչո՞ւ ես թաքցնում քո վիշտը։ Էլ ես ո՞ր օրվա համար եմ, որ քեզ քո մուրադին չհասցնեմ։ Երթա՛նք, երթա՛նք, լավ է հուսով մեռնել գործի մեջ, քան թե անհույս սառկել անգործության մեջ։ Պատավի անեծքը իսկապես անեծք չէ, այլ մի շատ դեղեցիկ օրհնություն։ Եթե նա անիծած չլիներ, դու և այդ օրը չէիր ընկնիլ և ոչ էլ ուրեմն կաշխատեիր ձեռք բերել աշխարհիս ամենից դեղեցիկը։

Արաենի այս խոսքերից սաստիկ հուզվեց Վուրդը, գրկեց նրան և արտասուքն աչքերին համբուրեց նրան, սիրահար պատանու ջերմ համբույրով։

— Արաեն ջան, Արաեն, բացագանչեց նա. որքան մեծահոգի ես դու։ Ես չէի ուզում իմ վշտին և կրելիք նեղություններիս մասնակից անել քեզ։ Դու ինչո՞վ ես մեղավոր. կուժը ե՛ս կոտրեցի, տանջվողն էլ ե՛ս պետք է լինեմ։ Բայց ի՞նչ կարող եմ անել ես առանց քեզ։ Այսուհետև իմ մուրազը քո ձեռին է, իմ կյանքը քո բռնումն է. իմ գլխումս էլ խելք չի մնացել, դու պետք է ինձ ուղղորդես, դու պետք է ինձ կամ կյանք տաս և կամ մահ։

— Ոչ թե մահ, այլ կյանք միայն, ասաց Արաենը։ Զորացիր

և մի՛ վհատվիր. մենք շուտով ճանապարհ կընկնենք։ Եվ ժամանակ է արդեն, որ մենք մեր ուժն ու շնորհքը ցույց տանք, էլ ուրիշ ի՞նչ բանի ենք պետք. գումարն չենք վարում, տավարը չենք պահում, պատերազմ էլ չկա, որ կռիվ գնանք. ինչո՞ւ համար ենք ապրում աշխարհիս երեսին, ինքս էլ չգիտեմ։ Ջրի ապրելն ի՞նչ կվայելե տղամարդին։

— Բայց հայրս թույլ կըտա՞ արդյոք, կամ ի՞նչպես հայտնենք նրան։

— Իմաց կտանք մի կերպ։ Գիտեմ, որ թույլ չի տալ, բայց մեզ կբացատրե մեր ձեռնարկության դժվարությունը, մեր նպատակին հասնելու անկարելիությունը և առանց մեր հարցնելու՝ ինքը կհայտնե տեղն ու ճանապարհը, որ մենք չգիտենք։

5

Թադավորը, բացի վուրդից, ուներ և մի աղջիկ, գեղեցկությամբ ոչ պակաս, քան Անտես-Աննմանը։ Աստղիկ էր անունը։ Սա նույնքան սիրում էր Արսենին, ինչքան և վուրդը։ Իմանալով եղբոր միտքը, հորը հորդորում էր, որ թույլ չտա նրանց այդպիսի մի վտանգավոր ճանապարհորդություն անելու։— Ով է հետեկել այնտեղից, որ դրանք հետ գան, ասում էր Աստղիկը։— Կանչիր, խրատիր դրանց, որ այդպես բան չանեն։ Ո՞վ է լսած, ոչ չտեսած աղջկա վրա սիրահարվեն. այդ մի խենթություն է, ուրիշ ոչինչ։

Թադավորը կանչեց երկուսին էլ և ասաց.

— Ամեն բան հայտնի է ինձ։ Շատ ցավում եմ, որ այդպիսի մի ցնորական վիշտ է ընկել որդուս սիրտը, բայց չեմ կարող թույլ տալ ձեզ։ Այդ չտեսնված աղջկան համար շատ թագավորների որդիք են կոտորվել, շատ զորք է փշացել, ես ինքս մասնակցել եմ այդ կռիվներին, օգնության եմ գնացել ուրիշներին։ Նա կենում է Յոթը-Լեռան քամակին, Սև-Բերդումը։ Քառասուն եղբայր ունի մեկը մյուսից աժդահա։ Քառասուն գունդ զորք էլ որ լինի, նրանց ոչինչ չեն կարող անել։ Ամեն մեկը մի ահագին կաղնի ծառ պոկած՝ զորքերին այնպես են արբում պատերազմի դաշտումը, ինչպես մենք արբում ենք մեր կալերը ցախավելով։

ի՞նչ խելք կլինի ուրևմն ձեր կողմից, գնալ և այդ գևերի ճանկին ընկնել։

— Ներիր ինձ, հայր թագավոր, որ համարձակվեմ քեզ հետ վիճել, ասաց Արսենը։ Ոչ մի ուժ աշխարհիս երեսին չի կարող աստուծո կամքին հավասարվել։ Ուժն աստծու ձեռին է. երբ ուզենա, կզորացնե, երբ չէ՝ կթուլացնե և զորեղ գևին մի երեխա կշինե։ Դու ասում ես, որ շատերն են կռվել և հաջողություն չեն ունեցել. բայց արդյոք այդ շատերի մեջ ե՞ղել է մի մարդ, որ իր անունդն առյուծից լինի առած։ Ով տվալ առյուծին այդ գութը, որ ինձ պահե, պահպանե, եթե ոչ աստված։ Արդյոք այդ կռվողների մեջ եղե՞լ է մեկը, որ Վուրդի նման սիրահարված լիներ և կամ մի որ և է պատավ իր անեծքով կամ օրհնությունով նրա մեջ ձգած լիներ Աննամանի սերը։ Ինչո՞ւ չկարծել, որ այս հիշած բոլոր գեպքերի մեջ մի աներևույթ կապ կա, և դրանք նրա համար են այսպես միացել, որ ձեռք բերեն այն, ինչ որ ուրիշները չեն կարողացել։

— Շատ խելոք ես խոսում, Արսեն, ասաց թագավորը. դու չավ պատգամախոս կլինես և ամեն հրաշագործություն կհաջողի քեզ, քանի որ քո մանկությունը ինքը մի հրաշք է։ Բայց պետք է գիտենաս, որ քուրմ է եղել թե հրաշագործ, թագավորի հրամանովն են անում, ինչ որ անում են, իսկ թագավորը նրանց գործ է դնում իր օգտին, առանց նրանց ինքն անձամբ հավատալու։ Դու կարող ես, այո՛, քրմապետ լինել, բայց ոչ ինձ հավատի բերելու համար։ Իմ ասածը, ասած է։

— Հայր, խոսեց Վուրդը, մի և նույն է, եթե չգնամ էլ, այս ցավով պիտի մեռնեմ ես։ Ես արդեն մեռած կլինեի, եթե Արսենի հուսատու հորդորները չլինեին։ Եթե թույլ չտաս մեզ գնալ, իմ հուսահատվելս ու մեռնելս միասին կլինի։ Գթա՛ ինձ, օրհնիր մեզ և ճանապարհ դիր։

— Մի՛ հավատար, հայր, մեջ ընկավ Աստղիկը. ո՞վ է մեռել սիրուց, որ եղբայրս մեռնի։ Պարապությունից խեղթություն է եկել վրան։ Պատերազմ հայտնիր Անդաս թագավորի դեմ, թող երթա՝ այնտեղ ցրվե իր ցնորքները...

— Քո՞ւյր իմ, սիրելի՞ քույր... բացագանչեց Վուրդը, աղաչողական հայացք ձգելով Աստղիկի վրա։

— Եղբա՞յր իմ, սիրելի՛ եղբայր, պատասխանեց Աստղիկը,

այնպիսի մի հայացք ձգելով Արսենի վրա, որի մեջ ամփոփված էր մի ամբողջ վեպ։

Վուրգն իմացավ, որ քույրը նույնպես սիրահարված է, և եթե իր սերը պահանջում էր հեռանալ, քրոջ սերը, ընդհակառակը, պահանջում էր չհեռանալ։

— Գնանք, գնանք, ասաց Արսենը։ Մենք մեզ կհանձնենք աստուծո կամքին. ինչպես նա կտնօրինե, մենք էլ այնպես կվարվենք։

6

— Վճռվա՛ծ է, բացագանչեց Արսենը Վուրգի ներկայությունը, իբր ինքն իրան խոսելով.— պետք է գնանք, պետք է գնալ անպատճառ... Ես Աստղիկի սիրույն ինձ արժանի չեմ համարիլ, մինչև նրա եղբորը չհասցնեմ իր մուրազին։ Ո՞վ եմ ես, ո՞վ է իմ հայրը, մայրը... Ասլան-Բալա... դատարկ հնչյուն, որ ոչ մի եղանակ չունի։ Ի՞նչ եմ արել, ինչո՞վ եմ բարձրացրել այդ անունը, ինչո՞վ եմ պատվել իմ Աույուծ դայակիս կաթի արժեքը... Ո՛չ, ես աույուծի կաթ չեմ ծծել ուրեմն... Գնանք, գնանք, Վուրգ... Դեռ հայտնի չէ, թե մեր երկուսից ո՞րն է ավելի սիրահարված և որի՞ առջև կան ավելի խոշոր բարոյական խոչընդոտներ։ Գնանք, հոգիս, գնանք. փետրավորվենք սիրո թևերով և սլանանք դեպի վեր և վեր... Ա՛հ, ի՞նչ օր կլինի, երբ մենք արդեն Սև բերդում կլինենք...

Մեր քաջերը, այսպես ոգևորված, գնացին թանգարանը, բնտրեցին իրանց ուզած զենք ու զրահը, վերցրին մեկ մեկ հատ հին պապական աղոթած թրեր, որոնցով քար ու երկաթ կարելի էր կտրել, թամբեցին թուչկան ձիանները և «որսի ենք գնում» ասելով, ձիանը հեծնելն ու անհետանալը մեկ արին։ Օրեր անցան, մեր տղերքը չերևացին։ Նոր պլխի ընկան, թե ուր կլինին գնացած...

7

Յոթը-Վեռան քամակին Սև բերդումը Անտես-Աննման հսկա եղբայրները մեծ ոռն էին կատարում իրանց արած հաղթությունների համար։ Յոթը դևի գլուխ էին կտրել և յոթն աղջիկ ազա-

տել գերութ յունից։ Իրանք էլ յոթը եղբայր էին ընդամենը, թեև նրանց համբավը քառասունի էր հասել, յոթն էլ պսակվել էին գերութ յունից ազատված յոթն աղջկերանց վրա։ Ամենքն էլ ուրախ ու զվարթ էին, տխուր էր միայն Անտես-Աննմանը։

— Ինչո՞ւ այդչափ տխուր ես, քույր իմ, ասաց մեծ եղբայրը։ Յոթը եղբայր ունիս, յոթն էլ քեզ համար գլուխը հետ դրած, հիմա էլ յոթը հարս ունիս, ամենքն էլ քո աղախինը լինելու պատրաստ, թեև բոլորն էլ մեծ իշխանների և թագավորների աղջկերք են։ Եթե մեկ հոգս ունիս, ասա մեզ. մենք պատրաստ ենք կատարելու քո ամեն մի չնչին քմույշն անգամ։

— Ես ինքս էլ չգիտեմ, թե ինչի եմ տխուր, ասաց Աննմանը. այս գիշեր մի երազ տեսա, երևի նրանից է...

— Ի՞նչ ես տեսել, ի՞նչ ես տեսել, ասա մեզ, կրկնեցին բոլոր եղբայրները։

— Երազումս տեսնում էի երկնքից իջած երկու հրեշտակ, մինը քան գիշյուսը գեղեցիկ։ Մեկը թուր ուներ ձեռին, իսկ միւսը մի փունջ ծաղիկ։ Թրավորը թուրը շողշողացնում է ձեր գլխներին, իսկ փնջավորը դեմ էր անում ինձ իր հոտավետ փունջը։ Այս երազիս մեջ էի, մեկ էլ պատուհանիս առջև մի թռչնիկի ձայն լսեցի, որ երգում էր՝ «վո-ւրդ-վո՛-ւրդ-վո՛-ւրդ»։ Այս անվան վրա ես զարթնեցի և մի կերպ եղա, քիչ մնաց սիրտս գնում էր։ Կարծես թռչնիկը այն հրեշտակի անունը տվավ, որ ինձ մի փունջ ընծայից, և ինչքան գեղեցիկ էր նա, ինչքա՜ն, ինչքա՜ն...

Ասաց քույրը և արտասուքն աչքերին հեռացավ եղբայրներից, որ իր ներքին հուզմունքն ու շփոթությունը ծածկե նրանցից։

— Մեր քույրն իր բութան ստացել է, ասաց մեծ եղբայրը. եթե այդ բութա տվողը դա, մենք պիտի հաղթվենք։ Սրի շողշողալը մեր հաղթվելն է նշանակում։

— Ես կարծեմ ժամանակն էլ է, որ մեր քույրն իր մուրազին հասնի, ասաց փոքր եղբայրը,— բավական է, որքան որ արյուն թափեցինք դրա համար։ Այսուհետև ով որ դա, իմ գլխի վրա տեղ ունի։

— Այդ շատ լավ ես ասում, ասաց մի ուրիշը, բայց կարելի է թե նկողը նրա վտույքը չէ, այլ մի ուրիշը, մի՞թե մենք պետք է ամեն նկողի տանք մեր քույրը։

— Ո՛չ, ո՛չ, ձայն տվին ամեն կողմից,— թող մեր դլխին թուր շողշողա և մեր քույրը իր ուզածին գնա։

Այսպես խոսեցին եղբայրները, բայց ամենի սիրտն էլ այնպիսի մի ահ ընկավ, որ մինչև այդ օրը նրանցից ոչ մեկն զգացած չէր։

8.

Մեր տղեքը ուղիղ յոթն օր ճանապարհ գնացին, ճանապարհին շատ շար ու բարի տեսան, շատ տեղ հայտնեցին իրանց ճանապարհորդության նպատակը, շատերից սարսափելի վտանգներ լսեցին, բայց իրանք աներկյուղ շարունակեցին իրանց ճանապարհը, մինչև հասան Սև-Բերդի սահմանը։

Մի անտառապատ և բարձր լեռան վրա էր Սև-Բերդը։ Երբ մոտեցան բերդին, իջան մի գեղեցիկ ծաղկավետ հովտի մեջ մի աղբյուրի վրա։

— Դու փայտ հավաքիր և կրակ վառիր, ասաց Արսենը, ինչ ես մեկ կբարձրանամ դեպի այս ձորի խորքը, կարելի է մեկ որս հանկնեմ։ Հնարքեր շատ կան, այստեղ լավ որսի տեղ է։

Արսենը գնաց, իսկ Վուրդը, փոխանակ փայտ հավաքելու, սկսեց ծաղիկ քաղել և շատ ճաշակով մի գեղեցիկ փունջ կապեց։ Մինչև Վուրդն իր փունջը կկապեր, Արսենը եկավ մի ահագին վարազ շալակած։

— Ո՞ւր է կրակը, հարցրեց Արսենը։

— Կրակը արտուսս է, պատասխանեց Վուրդը։— Ես Անտեսիս համար տես ի՞նչ գեղեցիկ փունջ եմ կապել։

— Ուրեմն դու դեռ ջուրը չտեսած, ոտներդ հանել ես արդեն։ Լավ, անց կենանք ուրևմն այդ ջրովը, մոտենանք բերդին և այնտեղ վառենք կրակը, որ շուտ նկատեն մեզ և գան. տեսնենք՝ ինչ են ասում։

— Ես էլ եմ կարծում, որ այդպես լավ կլինի։ Ինչ լինելու է, թող շուտ լինի։

Բարձրացան մինչև բերդի պարսպի տակը, որտեղ կրակ վառեցին, և ամբողջ վարազը, որը միայն դատարկած, քաշեցին մի հատ ձորի մեջ և սկսեցին խորովել։ Այսպես դիտումնյամբ

արաւ Արսենը, որ տեսնողը նրանց հասարակ մարդիկ չհամարեն, այլ հսկաներ։

Հենց որ բարձրացաւ կրակի ծուխն ու բոցը և հասաւ մինչև ամպերը, հսկաները վեր նայելով նկատեցին այդ և իրանցից մեկին ուղարկեցին, որ տեսնի՝ ինչ բան է, ո՞վքեր են եկողները, և շուտով լուր բերե։

— Ահա գալիս է մեկը, ասաց Արսենը, դու վեհանձն եղիր, տեղիդ չշարժվես, այլ միայն պետքին հարմար հրամայիր ինձ, որ նրանք նկատեն, որ դու իմ պարոնն ես, ես քո ծառան։

Մի ահռելի մարդ էր եկողը։ Թև ու պահաս հսկաներ չէին և Արսենից ու Վուրդը, բայց նրա համեմատությամբ փոքր էին։

— Ի՞նչ մարդիկ եք, կանչեց հսկան հեռվից...

Արսենը ձեռքով արաւ, թե՝ մոտ եկ, տեսնենք ինչ ես ասում։

Հսկան մոտեցաւ, և երբ տեսաւ ամբողջ վարազը խորովելիս, ահ ընկաւ սիրտը, բայց իր երկյուղը ցույց չտալով, սկսեց բարկանալ, թե ինչպես են համարձակվել իրանց որսերին դիպչել։ Կռացաւ, որ շամփուրը վեր առնե, շպրտե, Արսենը բռնեց նրա ձախից և այնպես հեռու մղեց, որ հսկան կոճղի պես գլորվեց։ Սաստիկ զայրացած վեր կացաւ տեղից և կպաւ Արսենին։ Արսենը, որ արդեն փորձել էր հսկայի՝ ուժը, բռնեց նրա ականջներից և այնպես քաշեց, որ գլուխը խփեց գետնին և ծունր դնել տւաւ իր առաջին։ Այդ ժամանակ Վուրդն այլ ևս չուզեց պարապ մնալ, արձակեց հսկայի կաշվի պինդ գոտին և երանով կապտեց նրա կոները։ Կաշկանդված հսկային հետո կապեցին մի հասու ծառից և իրանք սկսեցին իրանց նախաճաշիկը։

— Սկիզբը լավ է, ասաց Արսենը, տեսնենք վերջը ի՞նչ կլինի։ Հետո դառնալով հսկային՝ ասաց.

— Մենք եկել ենք ձեզ մոտ հյուր, և դուք այդպե՞ս եք ընդունում ձեր հյուրերին։ Կուզե՞ս մի կտոր միս տամ, կեր։ Այս ասելով՝ մի մեծ կտոր մոտեցրեց հսկայի բերանին։

— Իսկ դուք այդպե՞ս եք հյուրասիրում ձեզ մոտ եկողին, ասաց հսկան։ Արձակեցեք և այնպե՛ս հրամիրեցեք ինձ ճաշի։

— Բայց հետո՞, խոսք տալի՞ս ես, ասաց,— որ չես փախչիլ և քո եղբայրներին իմաց, տալ։ Կամ եթե խոսք էլ տաս, ո՞վ կհավատա քո խոսքին։ Բայց որ հավատաս, թե մենք վատ մարդիկ չենք, տես այս թուրը. մի հարվածով կարող էի այս բոպեիս

թոցնել պլուխդ, բայց կյանքդ քեզ եմ բաշխում, որովհետև իմ պարոնն այսպես է կամենում, արյուն՝ թափելու հրամանն չի տուել։

Այս խոսակցության ժամանակ, մեկ էլ տեսան, որ մի ուրիշ հսկա էլ է գալիս։ Նա որ տեսավ իր եղբորը ծառից կապած, ջանը դող ընկավ, բայց ավելի էլ բարկացավ, քան առաջինը, և առանց հարց ու փորձի, ուղղակի հարձակվեց մեր տղայոց վրա։ Արսենն առաջ անցավ և նրա ականջներն էլ պցեց ճանկը և չոքացրեց առջևը, ասելով.

— Նախ երկրպագություն տուր մեզ. մենք հասարակ հողեղեն չենք, այլ ձեր հոգեառ հրեշտակներն ենք։

Այս խոսքի վրա ահագին հսկան այնպես դողդողաց, ինչպես մի նապաստակ որսկան շան ճանկերում։ Սրան ավելի հեշտությամբ կապոտեցին եղբոր կողքին։

Հետո եկան երրորդը, չորրորդը, մինչև յոթներորդը։

— Ո՞ւր են ձեր մյուս եղբայրները, գոռաց Արսենը, թող գան ձեզ օգնեն։

— Էլ ուրիշ եղբայր չունինք, ասաց ամենից մեծը. այս ենք որ կանք։

— Շատ լավ, ասաց,—հիմա ի՞նչ վրկանք կտաք մեզ, որ ձեզ ազատենք։ Տեսնո՞ւմ եք ահա, որ ձեր կյանքը մեր ձեռին է. մի մի հարվածով կարելի է թոցնել ձեր բոլորիդ գլխները։

Եվ Արսենն սկսեց թուրը շողշողացնել նրանց գլխներին...

Այս միջոցին մի ձայն հասավ Արսենի ականջին։

— Ո՛հ, խնայեցեք, խնայեցեք իմ եղբայրներին. այդ դուք չէիք, որ հաղթեցիք դրանց, այլ ճակատագիրը։

Արսենը հետ մոխիկ տվավ և տեսավ, որ մի աղջիկ է գալիս՝ սպիտակ քողն երեսին։

— Ես գործ չունիմ նրա հետ, ասաց Արսենը վուրդին,— նա քո բաժինն է, ինչ կուզես՝ արա։

— Ո՛հ, երկինք, օգնիր ինձ, բացատրեց վուրդը և փունջը ձեռին մոտեցավ աղջկանը և ծնկաչոք թավալտա արավ, ասելով.

— Ո՛վ իմ Անտես-Աննման, առ այս փունջն ինձանից, սրա հետ քեզ եմ նվիրում ես նաև իմ սիրտն ու հոգին։

— Կընդունեմ այդ ընծան, որովհետև տվողը վուրդն է։

— Որտեղի՞ց գիտես դու իմ անունը, ո՛վ իմ նաղելի։

— Երկնքի թռչուններն ասացին ինձ, պատասխանից աղջիկը· և քողն երեսից հետ քաշելով՝ ասաց.

— Ահա ես էլ քեզ նվեր։

Վուրդը տեսնելով Աննամանի գեղեցկությունը, սիրան սկսեց բրթռալ, հազիվ կարողացավ գրկել նրան և համբուրել, բայց աղջիկը նույնպես նվաղեց և երկուսն էլ ուշաթափվեցին։

— Եղբայրս վայելեց մարդկային կյանքի միակ երջանիկ րոպեն քաղցրությունը. այսուհետև թևկուզ մեզ կոտորեն, էլ հոգ չունիմ, ասաց Արսենը և ուրախության արտասուքն աչքերին՝ մոտեցավ հսկաներին և ամենքի էլ կապանքներն արձակեց։

Հսկաները նույնպես հուզվեցին սրտի խորքից, մանավանդ որ նախապատրաստված էին արդեն իրանց քրոջ նեղվից։ Մի քանիսը վազեցին տուն, որ պատրաստություն տեսնեն հյուրերի համար, մի քանիսն էլ Արսենին իրանց մեջն առած՝ ճանապարհ ընկան դեպի տուն, գովելով նրա տղամարդությունը։ Իսկ Վուրդն ու Աննամանը ամենից հետո էին գնում և շուտ շուտ կանգ առնում, իրար երեսին մտիկ տալիս, մեկ մեկով հիանում, զմայլում և մինչանց պատմում իրանց տեսած երազները։

Մեր քաջերին երեք օր պահեցին հսկաները և ամեն օր մի նոր ուրախության հանդես սարքեցին։ Երեք օրից հետո ճանապարհ դրին մեծ բահը ու բաժինքով։

Երբ տուն հասան, մի նոր կերուխում սարքեց Թադավորը և երկու պսակ միասին կատարեց՝ Վուրդին Անտես-Աննամանի հետ, իսկ Արսենին՝ Աստղիկի։ Այս հարսանիքումը, ինչպես ամեն հեքիաթի հարսանիքում, նույնպես երեք՝ խնձոր վայր ընկան ուղղակի երկնքից, միայն այս անգամ խնձորները ասողի և լսողի համար չէին, այլ—մեկը հավատի և քաջության համար, երկրորդը հուսո և առաքինության և երրորդը սիրո և ուժի համար։

1890

ԽԻՋԱԽԸ ԿԱՄ. ԱՆԵՐԿՅՈՒՂԸ

ՍՈՒՋԻՆ ՎԱՐԻԱՆՏ

1

Էլել է չի էլել—աուտն ու ճշմարիտը ասում էր—մի տղա է եղել, անունը Խիզախ։

Հայտնի է, որ կան մարդիկ, որոնք հոտառությունից զրկված են, կան որ կերածի համը չեն իմանում, կան և խուլ ու համր մարդիկ, կան որ զուրկ են աչքի լույսից։ Մեր Խլզախը այդ ամենն ուներ, միայն վախի, երկյուղի, ահ ու սարսափի զգացմունք չուներ։ Մարդիկ կան, որոնք մի անսովոր թրխկոց լսելիս, որոտմունքի, թնդանոթի ու հրացանի ձայն լսելիս ակամա ցնցվում են բոլոր մարմնով։ Խլզախը չուներ այդ զգացմունքը։ Նրա համար միևնույն էր թեկուզ գետինքը դղրդար ու բաց աներ իր անհատակ անդունդները, թեկուզ երկինքը փուլ գար ու բոլոր աստղերը կարկուտի պես թափվեին, նա ոչ աչքը կճպեր, ոչ սիրտը կտրտիար։

Խլզախն աներկյուղ էր։ Բայց մյուս բոլոր զգայարանքները չափից դուրս զարգացած էին նրանում։ Նա աներկյուղ լինելով հանդերձ ուներ իրան ենթարկելու այնպիսի փորձերի և մարզանքների, որոնցից վախկոտները միշտ հեռու են մնում և այդ պատճառով էլ միշտ թույլ մնում։ Նա մագլցում էր բարձր ծառերի վրա ու ճյուղից ճյուղ ոստոստում, ինչպես մի առնետ։ Ինչքան էլ ճարպիկ լինի մարդ, այդպես անել չի կարող, նրա վախկոտ է, որովհետև երկյուղի զգացմունքը տիրում է նրա ամբողջ մարմնին, նրա ոտ ու ձեռքը դողդողում են, աչքերը մթնում և մեր վախկոտ ճարպիկը թրմփում է ծառի գագաթից։

Երբ գետնի վրա մի երկայն գերան կա ընկած կամ մի նեղ տախտակ, մենք վազում ենք նրա վրայով ծայրեծայր, բայց եթե ընկած է մի մեծ գետի վրա իբրև մի կամուրջ, այն ժամանակ էլ չենք կարողանում անցնել նրա վրայով, մեր ծնկները դողում են։ Ինչո՞ւ. միթե էլի նույն տախտակը չէ, որի վրայով միշտ վազում էինք։ Տախտակն էլի այն տախտակն է, բայց մենք այլևս այն չենք լինում, երկյուղը մեզ փոխած է լինում։

Խլզախը նկատում էր, որ վախկոտությունը լավ բան չէ, որ վախկոտությունը միշտ հաղթվում է, միշտ ընկճվում, բայց շատ էր ցանկանում գոնե մեկ անգամ իր վրա փորձեր, մեկ տեսներ այդ ինչ բան է, ինչպես կան չտեսնված մարդիկ, որոնք երբ մեկին տեսնում են դողոջքը բռնած ու ատամները իրար զարկելիս, թեև տաք ժամանակ, մնում են զարմացած, թե՝ «այս ինչ բան է, որ այսպես մրսեցնում է, երանի մեկ ես էլ զգայինեմ, ու տեսնեմ ինչ բան է այս»։

Խիզախը հենց որ չափահաս եղավ, ամեն տեսակ փորձի ու վտանգի ենթարկեց իրան, բայց ոչ մի անգամ չզգաց երկյուղի զգացմունքը։

Այդ ժամանակ քառասուն հարամի են լույս ընկնում ու բոլոր աշխարհը դողացնում։ Սրանից էլ լավ առիթ չի լինիլ, ասում է Խիզախն ինքն իրան, որ ես էլ վախենամ մեկ անգամ։ Մեկ դնամ տեսնեմ այդ ինչ հարամիք են, և ինչով են վախեցնում մարդկանց։

2

Քառասուն հարամիքը կենում էին մի մութ ու խոր ձորի մեջ։ Մի ահագին սար իր փորը դատարկել էր ու նրանց համար շինել մի անմատչելի բնակարան։ Իսկապես այդ սարափորը մի աղտահանք թե պղնձահանք էր եղել։ Հանքահաններն սարը ծակելով ու հանքը դուրս կրելով—ով գիտե քանի՞ հարյուր տարի—ու մեջն մեջ սյուներ թողնելով՝ շինել էին մի ստորևնյա ահագին դատարկություն անթիվ միջանցքներով, ծակուծուկներով ու ելս ու դուրս տանող զանազան մուտքերով, ինչպես լինում են մկան բույնի մուտքերը։

Խիզախը գնաց ահա այս դիվական բնակարանը, որի միայն անունը սարսափ էր բերում ամենքի վրա, ու քանի որ դեռ հարամիք չէին կենում այդ տեղ, դա համարվում էր գնացող-չեկողի ճանապարհ, որովհետև ով որ այդ սարափորը մտներ, ճանապարհը կկորցներ ու մի անցքից մյուսն ընկնելով պատից պատ խփվելով՝ կկորցներ ճանապարհը ու կմնար այնտեղ անդարձ կերպով։

Խիզախը երբ տեղ հասավ, բնակարանի մոտ տեսավ մի ահռելի մարդ։ Նա ավազակապետն էր, որ ինքը տանը մնալով մյուսներին ուղարկել էր հափշտակության։ Նա մի դաժան դեմքով մարդ էր։ Հաստ հոնքերը կախ էին ընկած խոր ընկած կոպերի վրա, որոնց տակից բորբոքված կրակի նման կայծեր էին արձակում նրա աչքերը։ Կուրծքն լայն ու բրդբրդոտ, կարծես մի թփախիտ սարալանջ լիներ։ Վիզը նման էր մի մամռապատ կոճղի, իսկ թաթերը կարծես թիակներ լինեին հնդամատ։

Խիզախը մոտենալով հսկային, այնպես նայեց նրա վրա,

ինչպես երևևեքը նայում են մի գոմշի վրա՝ նրան խրտնեցնել ուզելիս։

Բայև տվավ նրան ու նատեց մոտը, ասելով.

— Շատ հոգնած եմ ու քաղցած, մի քիչ բան տվեք ուտելու։

Հական առաջին անգամն էր տեսնում մի մարդ, որ իրան տեսնելիս ոչինչ երկյուղի նշան չի ցույց տալիս։ Նա ավելի ևս խոժոռացրեց աչքերը խիզախի վրա, մռայլացրեց դեմքը ու ասաց մռմռալով ու մռնչալով.

— Այս ի՞նչպես ես սիրտ արել դու մեզ մոտ գալ, մի՞թե չգիտես, որ Թուչունը իր Թևովը, օձն իր պորտովը չի համարձակվում մեր սահմանովն անցնել։

— Ինչո՞ւ, մի՞թե դուք վատ մարդիկ եք ու վնասակար, պատասխանեց խիզախը համարձակ։

Այս խոսքի վրա հսկան մռմռաց քթի տակ։ Նա առաջին անգամ էր լսում այսպիսի խոսք։

— Ո՛չ, մենք վատ մարդիկ չենք, բայց...

— Ես էլ եմ կարծում, որ դուք վատ մարդիկ չեք, այս պատճառով էլ եկել եմ ձեզ մոտ, որ ձեզանից խելք ու շնորհք սովորեմ։ Եթե կընդունեք, ես կարող եմ մի բանի պետք դալ։ Կարող եմ տունը պահել, ոչխարած ու ձիարած լինել, ամեն ինչ կանեմ, ինչ որ պատվիրեք։

Այս խոսքի վրա ավազակապետը իր դեմքի ամպը փարատեց ու խիզախի վրա նայեց մեղմ հայացքով։

— Շատ լավ. անունդ ինչ է։

— Խիզախ։

— Խիզա՞խ... լավ անուն է՞։ Եթե ինքնդ էլ անունիդ պես խիզախ ես, ժամանակով կարող ես պետք դալ ինձ, ասաց հսկան ու գոռաց.— Այս խիզախին տարեք հաց տվեք, քաղցած է։

Այս ձայնի վրա երկու աղջիկ դուրս եկան ու խիզախին տարան ներս, ու նրա առջև դարսեցին եփած ու խորոված միս, հաց, պանիր, յուղ։

Այդ աղջիկները գերի էին ընկած այդտեղ։ Կարծեցին Թե խիզախը նույնպես գերի է, նրան շատ պատիվ տվին ու խոսեցրին. բայց խիզախը նրանց հարց ու փորձին պատասխան չտվավ, ինքն իրան ձևացնելով այնքան տխուր, որ պատասխանելու սիրտ չունի իբր Թե։

Խիզախը դառնում է ձիարած և միևնույն ժամանակ հետաքրքրասեր էլ լինում ավազակների բռնած ընթացքին։ Գիշեր չէր լինում, որ ահագին քարվաններ կողոպտված չբերեին. հավշատ կում էին և կենդանի մարդիկ իբրև գերի ու փրկանք ստանալով հետ դարձնում։ Խիզախը նկատեց, որ այս մարդիկը անհաղթ և անընկճելի են մնում միայն նրա համար, որ ժողովուրդը հավերի պես դողում է այս աղվեսներին տեսնելիս։ Միայն երկյուղն է, որ նրանց այդչափ խեղճացրել է։ Մտքումը դրավ ավազակների գլխին մի օյին խաղալ։

Ամեն գիշեր, հենց որ ավազակները գնում էին կողոպուտի, նա էլ գնում էր նրանց ետևից, ձիանների ամենից լավն ընտրելով իր համար և զինավորված ամենալավ զենք ու զրահով, կողմնակի ճանապարհով ընկնում էր նրանց առաջը, և հենց որ նրանք սկսում էին իրանց հարձակմանքը, նա դուրս էր գալիս հակառակ կողմից ու Թրի ոռքով մեկի գլուխը պատռում, մյուսի կուռը կոտրում, մեկելի ուսերքը ջարդում ու հետ մղում-փախցնում, առանց սպանելու մեկն ու մեկին։

Այս բանը կրկնվում է մի քանի անգամ և ավազակները սարսափի մեջ են ընկնում՝ նրան քաջերից քաջ համարելով։

— Այդ մարդը եթե Թրի բերանը դործ դնե, մեզանից ոչ մեկս կենդանի չենք մնալ, ասում է ավազակապետը,— բայց ինչո՞ւ է այդպես վարվում, երևի նա մեր աղ ու հացն է ուտում և ուզում է մեզ խրատել, առանց սպանելու։

— Բայց ո՞վ պիտի լինի այն մարդը, այդչափ քաջ, այդչափ աներկյուղ, ասաց մեկը։

— Տղերք, ասաց ավազակապետը, ես կարծում եմ, որ գա մեր ձիարած խիզախն է, և այս մեզ կարող ենք ստուգել ահա ինչպես։ Ես ստոր կհիվանդանամ և կասեմ, որ գիշերով գնա դեղ բեզմանոցում հալվա եփե ինձ համար։ Եթե նա այս բանը կանե առանց վախենալու այն բանից, ինչ որ ես այնտեղ կանեմ, այդ ապացույց կլինի, որ մեզ վրա հարձակվողը սա է։

Խիզախին ուզում են վախեցնել. խեղճերը չեն իմանում, որ ահ ասածդ չկա նրա սրտումը։

Ավազակապետը ինչպես ասում է, այնպես էլ կատարել է

տալիս խիզախին: Մութը, կես գիշերին, խիզախը գնում է գերեզմանոց, իսկ այդ գերեզմանոցի համար ասում էին, թե այնտեղ քաջքեր կան, թե մեռելները կենդանանում են գիշերները, նրանցից որը շուն է դառնում, որը կատու, հարձակվում են այդտեղով անցնող մարդկանց վրա և գզգզում:

Կրակ է վառում խիզախը, պղինձը դնում վրան, հալվան եփում: Շերեփը ձեռին խառնելիս՝ մեկ էլ տեսնում է ահա մի մերկ ձեռք մեկնվեց դեպի իրան՝ ողորմություն ուզելու պես: Խիզախը շերեփը ցրեց հալվայով, փշեց, հովացրեց, որ մեռելի ձեռքը չայրի, ու ածեց նրա բուռը. մեռելը հետ քաշեց ձեռքը, նորս ատած հալվան կերավ, մեկ էլ մեկնեց ձեռքը: Խիզախն էլի ցրեց շերեփը, հովացրեց ու բուռն ածեց: Այսպես կրկնվեց երեք անգամ, բայց չորրորդ անգամն այլևս ոչինչ չտվավ և ասաց.— բավական է, հետ քաշիր ձեռդ, բոլորը որ քեզ ուտեցնեմ, էլ իմ հիվանդի համար ի՞նչ տանեմ: Բայց տեսավ որ ձեռքը չի ուզում հետ քաշել, տաք տաք հալվա ածեց բուռը ու մեկ լավ այրեց: Մեռելը վախեցավ, էլ չմեկնեց ձեռքը: Խիզախը եփած հալվան տարավ տվավ ավազակապետին, առանց պատմելու թե ինչ անցք անցավ գերեզմանոցում:

Որովհետև ավազակապետն ինքն էր մեռելի գերեզմանումը բաք կացել, մեռել ձևացել, որ վախեցնի խիզախին, բայց ինքն իր աչքովը տեսավ, որ խիզախն ամենևին բանի տեղ չդրավ ու մի առանձին ուշք էլ չդարձրեց այդ ուրիշների համար մահառիթ երևույթի վրա, էլ նրանում կասկած չմնաց, որ ինքը խիզախն է նրանց ջարդողը:

Այդ բանը պատմեց ավազակներին և ասաց՝

— Սուտ ու շեղած բաներից չվախեցողը՝ ուղիղ ու եղած բաներից երբեք չի վախենում: Սա որ ողորմություն ուզող մեռելից չի վախենում, էլ ի՞նչ բանից կարող է վախենալ:

— Չվախենալը բավական չէ, ասաց ավազակներից մեկը, շատ ապրողներ կան, որոնք ոչ մի բանից չեն վախենում, որովհետև նրանց գլխումը տեղ չի գտնում ոչ խելոք և ոչ հիմար բաները: Ապացուցելու համար, թե խիզախն է մեզ վրա հարձակվողը, պետք է նրա քաջությունը փորձել: Դու էլի հիվանդ ձևացիր և ուղարկիր անմահական ջրի, ուր ոչ մի գնացող դեռ վերադարձած չէ: Երևի նա կկատարե այդ հանձնարարությունը, այն ժամանակ

կհամոզվենք որ մեր քառասունին հաղթողը նա է։ Այնուհետև մենք կառաջարկենք, որ մեզ հետ ընկեր դառնա ու քո երկրորդն ու փոխանորդը լինի։ Դրա հետ ի միասին մենք կարող ենք բոլոր աշխարհքին տիրել և այսուհետև ոչ թե ավազակ կլինենք, այլ մեծ իշխան ամեն մի նահանգում, ինչպես թագավոր։

— Այդ շատ լավ ասացիր, կրկնեցին ամեն կողմից և խիզախին ուղարկեցին անմահական ջրի։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԱՐԻԱՆՏ

Էլել է չի էլել մի պառավ։ Այս պառավը մի որդի է ունենում մինուճար։ Տղան երբ որ մեծանում է, լսում է, որ աշխարհումս շատ երկյուղալի բաներ կան, որոնցից պետք է հեռու մնալ։ Ասում է.

— Ա՛խ, ինչպես կցանկանայի, որ մեկ տեսնեի, թե ինչ բան է երկյուղը։

Պառավը շատ տեղ է տանում տղային, շատերի մոտ աշակերտության տալիս, որ մեկ արհեստ սովորի, բայց նա ոչ մեկի մոտ չի մնում և ասում է մորը.

— Ես ուզում եմ տեսնել, թե ինչ բան է երկյուղը, եթե այդպիսի արհեստավոր կա, ինձ տուր նրա մոտ, ես այնտեղ կկենամ։

— Որդի՛, երկյուղը ոչ արհեստ է, ոչ արհեստավոր, ասում է մայրը,— այդ բանը ամեն մարդու սրտում էլ կա, եթե դու ոչ մի բանից չես վախենում, ուրեմն քո սրտումդ երկյուղ ասածը չկա, դու աներկյուղ ես։

— Մայր, այդ երևի լավ բան է, որ ամեն մարդի սրտում էլ կա, ասում է տղան— ուզում եմ ես էլ ունենալ, բայց ո՞րտեղ գտնեմ, ո՞րտեղ ձեռք բերեմ։

— Աստված մի՛ արասցե, որդի, այդպես բան չես անել, ասում է պառավը և երկյուղալի դեմքով բացատրում—Ո՜...որ իմանաս, իմ՞նչ երկյուղալի և սարսափելի բաներ կան աշխարհիս երեսին...

— Ո՞րտեղ են այդ սարսափելի բաները, մայր, հապա ինչո՞ւ ես ոչ մեկ անգամ չեմ տեսնում։

— Հապա սարսափելի չե՞ն քառասուն հարամիքը. ամբողջ

աշխարհս դուրս է նրանց ձեռին, նրանց, երկյուղից ոչ ոք սիրտ չի անում նրանց հողումը ոտք դնել։

— Ուրեմն նրանց որ տեսնեմ, անպատճառ կվախենա՞մ, մայր։

— Ասուված մի՛ արասցե, որդի, իհարկե կվախենաս, քար լինի, կհալչի նրանց երկյուղից։

Աներկյուղը մյուս օրը ճանապարհ ընկավ ու գնաց երկյուղ փնտրելու։ Նա ոչինչ չուներ, այլ միայն մի պարկ ուներ շալակին, մի կտոր չոր հաց ուներ կռնատակին, և մի չոր մահակ ձեռին։

Ճանապարհին ով որ պատահում էր ու հարցնում, թե ուր հա գնում, նա պատասխանում էր.

— Գնում եմ երկյուղ փնտրելու։

— Գիժ կլինի սա, ասում էին հանդիպողները և գլխները թափ տալիս։

Աներկյուղը գիժ չէր և ոչ հիմար։ Նա շատ խելոք էր մտածում, բայց երբեք խելոք չէր խոսում։ Նա տեսնում էր, որ իր շրջապատի մարդիկը բոլորն էլ հիմար են, ոչ մեկն իր նման չի մտածում, այս պատճառով ինքն ավելի և հիմարանում էր և նրանցից ավելի էլ հիմար բաներ ասում։ «Շատ էլ որ ասեմ, թե ես իմաստուն եմ, ով կհավատա», մտածում էր Աներկյուղը. «լավն այն է, որ գործով ցույց տամ, թե ես հիմար չեմ, իսկ քանի որ գործ չկա, խոսքը նշանակություն ունենալ չի կարող»։

Այսպես են լինում առհասարակ բոլոր կարգե դուրս մարդիկը։ Նրանք որովհետև՝ նման չեն լինում բոլոր մյուսներին, այդ պատճառով դիժ են համարվում։ Բայց հետո երբ այդ դիժ համարվածները դառնում են նշանավոր և երևելի մարդիկ, ամբոխը զարմանում է, թե ինչպես նրա պես դիժ տղան խելոք մարդ դառնալ։

Մեր Աներկյուղը գլխից ձեռք վեր առած, գնաց հասավ քառասուն հարամիների բնակարանը։

Մի ահռելի ժայռի մեջ էր նրանց բնակարանը։ Ժայռի մեջը փուչ էր ու բազմաթիվ միջանցքների ու սենյակների պես բաներ կային նրանում։ Հին ժամանակները այդ տեղ երկաթահանք էր եղել։ Հանքահանները ժայռը փորելով՝ հանել էին երկաթաքարը, ով գիտե քանի հարյուր տարի, և մեջն մեջ այուններ թողնելով՝ որ ժայռը վերևից չփլչի, շինել էին սյուներ ահագին մաղա-

րնք, զաղնք, քարայրներ, որոնցից ամեն մեկը մյուսի հետ միացած էր մի միջանցքով և առանձին ճանապարհով դեպի դուրսը։

Հարամիների համար այդ բնակարանը մի անմատչելի ապաստարան էր։ Պատ և տանիք չուներ, որ քանդեին, ահագին սարին ինչ կարող էին անել, իսկ ներսը մտնել կարող էին միայն հատ հատ և ո՛վ կհամարձակվեր ինքն իրան քառասուն հարամու բերանը գցել։ Այս պատճառով ահա այդ քառասուն հարամիքը ահ ու սարսափ էին տարածել շրջակա գյուղերի և քաղաքների վրա։ Գազանների պես դուրս էին գալիս իրանց անմատչելի տնից ու հարձակվում էին քարվանների, հոտերի, նախիրների և քաղաքների ու գյուղերի վրա, և թալանում, կողոպտում, հափշտակում ամենայն ինչ, մինչև անգամ շատ աղջիկ ու կնիկ, ու բերում լցնում իրանց բնակարանը։

Ահա այս բնակարանը գնաց Աննիկյուղը։

Թե Աննիկյուղը ոչ մի երկյուղ չուներ հարամիներից, հարամիքը ավելի ևս երկյուղ չէին ունենալ նրանից ու պիտի ընդունեին բրև մի անմեղ տղայի, որ դեռ չգիտեր, թե աշխարհումս ինչ կա, ինչ չկա։

— Ո՞ր քամին է բերել քեզ մեզ մոտ, հարցրեց նրան ավազակապետը,— ո՞ւր ես գնում և ինչո՞ւ համար ես եկել մեզ մոտ։

Աննիկյուղը պատասխանեց.

— Ես ոչինչից չեմ վախենում և չգիտեմ ի՞նչ բան է երկյուղը։ Լսեցի, որ դուք շատ երկյուղալի մարդիկ եք, եկել եմ, որ տեսնեմ թե ինչ կա ձեզանում, որ մարդիկ այնքան վախենում են ձեզանից։

Ավազակապետը ծիծաղեց տղայի պարզամտության վրա և ասաց.

— Մեզանից այն մարդիկն են վախենում, որոնք մի բան ունեն և գիտեն, որ այն բանը մենք պիտի խլենք նրանցից ու ղրկենք նրանց իրանց ունեցածից, իրանց սիրած բանից։ Իսկ դու որովհետև ոչինչ չունես, և դուրկ ես նույնիսկ աստուծո տված խելքից, ինչո՞ւ որ չես վախենալ։

— Բայց ես ուզում եմ վախենալ. ինչպես անեմ որ եմն և ուր գնամ, որ վախենամ, ոչ իմանամ, թե ինչ բան է վախը։

— Թե այդքան ցանկանում ես, մեզ մոտ կաց և կտեսնես։

— Շատ շնորհակալ կլինեմ, ասաց Աննիկյուղը և անձնատուր եղավ ավազակապետին։

Ավազակապետը մի դաժան դեմքով մարդ էր։ Հաստ հաստ ուխտ մազերով հոնքերը կախ էին ընկած խոր ընկած կոպերի վրա, բայց տակից բորբոքված կրակի նման կայծեր էին արձակում նրա աչքերը։ Կուրծքը լայն էր ինչպես մի սարի լանջ և բրդբրդոտ ինչպես խոզի բաշ։ Վիզը այնպես հաստ էր, ինչպես մի ամառապատ կոճղ և այնպես ջլուտ, որ կարծես ցուլի վիզ լիներ։ Եթե Աննիկյուղը վախկոտ լիներ, նրան տեսնելուն պես կսարսափեր, բայց ավազակապետը նրան թվաց իբրև մի գոմեշ կամ ուղտ, որոնք չնայած իրանց արտաքին ահռելիությանը, սովոր մարդկանց վրա ոչ մի երկյուղ չեն ազդում, այլ իրանք են վախենում նրանցից։ Աննիկյուղն այնպես էր նայում հսկայի վրա, ինչպես գոմեշ խրտնեցնել և վախեցնել ուղող մի երեխա։

— Այս տղան մեզ շատ պետք կգա, ասաց ավազակապետը մյուսներին։ Մենք արան կարող ենք լրտես շինել և ուղարկել զանազան տեղեր, ուր մեզ չի կարելի գնալ։ Բայց պետք է նախ ի առաջ փորձել սրա աննիկյուղությունը։

Աննիկյուղին սիրով պահպանեցին մի քանի օր, նրան ձիապահի և խոհարարի պաշտոն տվին, և հետո նրա աննիկյուղությունը փորձելու համար ավազակապետն ասաց նրան.

— Այս քանի օր է, փորս սաստիկ ցավում է, եթե մի լավ հալվա ունես ինձ համար, ես կուտեմ և կառողջանամ. միայն այդ հալվան պիտի ունենա այս-ինչ դերեզմանատանը դիշեր ժամանակ և այն էլ նոր թաղած մեռելի կողքին։

Այս պատվերը տվավ ավազակը, իսկ ինքը վաղօրոք գնաց մտավ իր ասած դերեզմանումը թաք կացավ։

Երբ լավ մթնեց, Աննիկյուղը նույն տեղը կրակ վառեց և սկսեց հալվան եփել։ Շերեփը ձեռին խառնում էր հալվան ու մի երգ մրմռում քթի տակին։ Բայց ահա տեսնում է, որ մի բան է խրթխրթում դերեզմանումը, մեկ էլ մեռելը ձեռքը հանում է գերեզմանից և մեկնում դեպի տղան, ողորմություն ուզելու պես։ Աննիկյուղը շերեփը լցնում է հալվայով, փչելով հովացնում և ածում է մեռելի ափը։ Նա ներս է քաշում կուռը, տվածն ուտում է և էլի մեկնում ձեռքը։ Աննիկյուղը մեկ էլ է լցնում շերեփը հալվայով, հովացնում և ածում մեռելի ափը։ Այսպես կրկնվում է

երեք անգամ։ Բայց չորրորդ անգամ էլ որ մեկնում է, նա փոխանակ հալվայի, կրակոտ խառնուղով խրում է ձորին և ասում.

— Քեզ պես անամոթ մեռել չեմ տեսել, բավական է ինչքան որ կերար. բոլորը որ քեզ ուտացնեմ, էլ իմ աղային ի՞նչ տամեմ. եթե որ այդպես ուտելու ախորժակ ունեիր, էլ ո՛ւր էիր մեռնում. երևի բանից ես փախել և ընկել մեռելների կարգը։

Մեռելը մեկ էլ է պարզում ձեռքը։

— Ասացի, որ էլ չեմ տալ, խելք ունես, ձեռքդ հետ քաշիր, թե չէ՝ կրակով կայրեմ։

Մեռելը չուզեց ձեռքը հետ քաշել, Աննիկյուղը պինդ բռնեց ձեռքիցը և խառնուղով այրեց։ Հսկան վեր թռավ տեղիցը և ընկավ Աննիկյուղի վրա, բայց նա իր անվհատությունը չկորցրեց, այլ ջուխտ ոտները գրկեց և հսկային գետին գլորեց։ Նա վիր կացավ փախավ, որ Աննիկյուղը նրան չճանաչի։

Աննիկյուղը հալվան տարավ ավազակապետին տվավ և պատմեց մեռելի արարմունքը։

— Օ՜... այդպես բան չի լինիլ, ասաց նա,— երևի վախեցել ես, և աչքիդ այդպես է երևացել։

— Կարելի է, ասաց Աննիկյուղը, չհամաձայնելով, թե ինչ բան է աչքին երևալը.— ուրեմն եթե վախն այդ է, ես նրա գլխին լավ օչին դրի։

Ավազակապետը այս վորձից հետո Աննիկյուղին շինեց իր լրտեսը և լրաբերը։ Նրան ուղարկում էր ամեն տեսակ վտանգավոր տեղեր և նա գնում էր երբեմն ձիով և երբեմն ոտքով և ամեն հանձնարարություն այնպես էր կատարում, որ ավազակները իրանց նպատակին չհասնեն և հաջողություն ունենալու տեղ անհաջողության հանդիպեն։

Այս պաշտոնի մեջ նա բավական վարժվեցավ թուր և նիզակ բանացնելում, ձիով ու հետի արշավանք անելում և դարձավ ավազակների մեջ ամենից կտրիճը, բայց ավազակ չդառավ, այլ ավազակներ. կոտորող։ Նա երբ որ հանդիպում էր մի քարվանի, նրանց զգուշացնում էր թե ինչ տեղ պիտի իջնեն և իմաց էր տալիս, թե այս-ինչ ժամանակ պիտի հարձակվեն ավազակները, բայց չվախենան, ինքն օգնության կհասնի։ Եվ ճշմարիտ, երբ պնում էին հարձակմունք գործելու թե քարվանի և թե գյուղի վրա, նա փոխում էր իր դդակը, դեմքը ծածկում և հարձակվում ավա-

զակնների վրա. որի գլուխը ջարդում, որի կուռը կոտրում, ավազակներից հափշտակում, վերադարձնում տերերին և ինքը կրկին խառնվում նրանց մեջ և հետները գնում։ Մեկ, երկու, երեք այսպես որ արավ, ավազակապետի սիրտը կասկած ընկավ և այն մտքին եկավ, որ այս բանն անողը Աներկյուղն ինքն է և ոչ ուրիշ մարդ։

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻ ԽԻՂՃԸ

Լինում է չի լինում մի գյուղացի։ Այս գյուղացին մի օր վերցնում է իր մինուճար որդուն և տանում քաղաք մի վաճառականի, մի սովդաքարի մոտ աշակերտ տալու։ Երկար ման գալուց հետո մտնում է մի հարուստ վաճառականի խանութ և ասում.

— Պարոն վաճառական, իմ որդուս աշակերտ չե՞ք վերցնի։

— Կվերցնեմ,— պատասխանում է վաճառականը։

— Քանի՞ տարով կվերցնեք։

— Տասը տարով։

— Տասը տարին մի մարդու կյանք է, ես արդեն ուժասպառ եմ եղել, ուզում եմ մի քանի տարուց հետո իմ որդու պատուղը ուտեմ, եթե կարելի է երեք տարով վերցրեք։

— Ո՛չ, որ այդպես է ութ տարով կվերցնեմ։

Վերջը հինգ տարով համաձայնում են, իսկ առճիկի մասին երկար խոսելուց հետո գյուղացին թողնում է վաճառականի խղճին, թե որքան որ կցանկանա վճարել հինգ տարուց հետո։

Անցնում են երկու երեք տարի. գյուղացու որդին շատ հմուտ գործակատար է դուրս գալիս, այնպես, որ բոլոր հարևանները շատ նախանձում են, որ այս վաճառականն այսպիսի ճարպիկ գործակատար ունի, շատ են ցանկանում, որ այդ գյուղացու որդուն տաներ իրենց մոտ, չէ հաջողվում, որդին ասում է թե իմ հոր խոսքը պետք է սրբությամբ կատարեմ, չնայած որ գրավոր պայման էլ չունին, որդին ազնիվ խոսքը գրավոր պայմանից ավելի է գերադասում։

Հինգ տարին որ լրանում է, գյուղից, մայրիկից նամակ է գալիս, թե «հայրդ մերձիմահ հիվանդ է, քո հաշիվները խոստանում, թե պենիդ հետ վերջացրու և եկ։ Փողի համար որքան որ կտա,

չհակաճառես, որովհետև հայրդ քո վարձի համար թողել է խողեխնիդ խղճին, որքան կտա կվերցնես, շատ թե քիչ»։

Որդին շատ է տխրում այդ նամակի վրա և երկար մտածելուց հետո գնում է խոզեինի մոտ և ասում՝ «մայրիկից նամակ եմ ստացել, թե հայրդ մերձիմահ հիվանդ է, հաշիվներդ վերջացրու և եկո։

Վաճառականն առանց երկար մտածելու, ասում է՝ գնա, ազատ ես։

Գործակատարը վրդովվում է, թե պարոն խոզեին, բա ես հինգ տարի ծառայել եմ քեզ, թե ինչպես եմ ծառայել քեզ, այդ աստված գիտե, վերև աստված, ներքև դուք, հայրս մերձիմահ հիվանդ է, մեռնում է, իմ հաշիվս տվեք գնամ։

— Ի՛նչ հաշիվ, ի՛նչ աստված, քեզ ուտացրել, խմացրել և փեշակ եմ սովորեցրել, էլ ի՞նչ ես ուզում, քեզ ոչ մի կոպեկ չեմ տալ, որտեղ ուզում ես գնա։

Այդ ժամանակներում այդ քաղաքում մի այսպիսի սովորություն է լինում։ Եթե մեկը մեռնելիս է լինում, բարեկամներին ոչ թե մեռելի տերն է հայտնելիս լինում, թե այսինչ մարդը մեռել է, պետք է թաղեն, այլ ծխատեր քահանային հայտնելիս են լինում թե այսինչ մարդը մեռել է, պետք է հայտնի բարեկամներին, հարբարներին և ամեն մի ծախս պետք է քահանան անի և վերջումը հաշիվ ներկայացնի*։

Մյուս առավոտը գործակատարը վաղ գնում է եկեղեցի։ Առավոտյան ժամերգությունը վերջանալուց հետո դիմում է քահանային թե՝ խոզեինս վախճանվել է, պետք է բարեկամներին, համքարներին հայտնեք և թաղման ծախսերի պատրաստությունները տեսնել։

Քահանան հայտնում է վաճառականի բոլոր բարեկամներին և համքարներին, որ երեկոյան գան վաճառականի տունը հոգեհանգիստին ներկա լինելու։

Երեկոյան քահանան տիրացուի հետ գնում է վաճառականի

---

* Տյուզացու որդին տեսնում է, որ իր խոզեինը խիղճ չունի և իր խոսքի տերը չէ. սա մտածում է, թե երբ որ մի մարդ խիղճ չունի, նա մեռածի հաշվում է և նա կարող է գնալ քահանային հայտնել, թե իր խոզեինը մեռած է։

տունը և ի՞նչ է տեսնում,— վաճառականը պատշգամբում նստած քեյֆ է խմում։

— Օրհնյա տեր, էս ո՞ր խաշլից էր որ դուք մեզ մոտ եք եկել։ Չէ՞ որ դուք տարեկան երկու անգամ եք գալիս։

— Ասում֊ օրհնեսցե, որդի, անցնում էի ձեր տան մոտով, ուզեցի ձեզ այցելել և ձեր առողջությունը հարցնել։

Վերջապես խոսում են դեսից֊դենից և տեսնում են բակի մեջը վեց հոգի եկան և տեսնելով վաճառականին քահանայի հետ խոսելիս, հետ են դառնում դեպի փողոց. հինգ րոպեից հետո գալիս են տասներկու հոգի և տեսնելով վաճառականին և քահանային, դարձյալ փողոց են գնում։ Տասը րոպեից հետո գալիս են տասնըութ հոգի և կրկին հետ են դառնում։ Տասնըհինգ րոպեից հետո գալիս են քսանըշորս հոգի և տարձյալ հետ դառնում։

Այս վաճառականը քիչ է մնում թե խելագարվի։

— Սա ի՞նչ բան է,— կանչում է ծառային՝ թե գնա այն մարդկանցից մի քանիսին կանչիր։

Գալիս են հինգ֊վեց հոգի։

— Ի՞նչի համար եք եկել և գնում։

— Մեզ ասացին, որ դուք մեռել եք, եկել ենք հոգոցի վրա։

Քահանան տեղը կանգնում է և ասում.

— Ես էլ հենց դրա համար եմ եկել։

Մյուս օրը վաճառականը գնում է թագավորի մոտ և հայտնում գործի եղելությունը և ասում, որ իմ գործակատարն ուզում էր ինձ սաղ֊սաղ թաղել, խնդրում է մի դատաստան։

Կանչում են գործակատարին։

Գալիս է գործակատարը։

Գործակատարը պատմում է գործի ամբողջ պատմությունը, թե ինչպես իր հայրը իրան աշակերտ է տվել վաճառականի մոտ և վարձատրության մասին թողել է վաճառականի խղճին։

Թագավորին պատմում է ողան, թե քանի որ էս խողեինը խիղճ չունի, ինձ համար մեռածի հաշվում է, և ես դիմեցի այդ միջոցին։

Կանչում է թագավորը դահիճներին, թե այս ողային տարեք կախեցեք։

Դահիճները տանում են կախելու։

Թագավորը հարցնում է վաճառականին՝ թե էլ ուրիշ ասելու ոչինչ չունե՞ք։

— Ոչինչ չունեմ, թող տանեն կախելու, դա ուզում էր ինձ կենդանի թաղել,— ասում է վաճառականը։

Երկրորդ անգամ հարցնում է թագավորը վաճառականին, թե էլ ուրիշ ասելու, կամ գանգատ չունե՞ս։

— Ոչ, ոչինչ չունեմ ասելու, թող տանեն կախելու։

Երրորդ անգամ հարցնում է թագավորը և միևնույն պատասխանն է ստանում, թե թող կախեն։

Թագավորը մարդ է ուղարկում դահիճների մոտ, թե հետ բերեք տղային, մի կախիլ։

Թագավորը հրամայում է դահիճներին, թե վաճառականին տարեք կախելու։

Դահիճները տանում են վաճառականին կախելու։

Թագավորը հարցնում է տղային թե՝ էլ ուրիշ ասելու, կամ գանգատ չունե՞ս խոզենինդ վրա։

Տղան ձայն չէ հանում։

Երկրորդ անգամ ասում է տղային, բայց դարձյալ պատասխան չկա։

Երրորդ անգամ հարցնում է տղային թե պատասխան տուր, խո էլ ոչինչ չունես ասելու։

Տղան լացակումած ասում է. տեր արքա, ես խղճում եմ նրա զավակներին, ես մտնում եմ նրանց դրության մեջ։ Նրա որդիքը պետք է լացեն, որ իրանց հորը կենդանի թաղում են։ Ես ոչ մի պահանջ չունեմ նրանից և հրաժարվում եմ մի որևէ վարձատրությունից։

Թագավորը կանչում է դահիճներին, թե թողեք վաճառականին, էլ մի կախեք։

Թագավորը կանչել է տալիս քաղաքի հայտնի վաճառականներին և հայտնում, թե այս վաճառականը որքան որ կարողություն ունի կիսեցեք և կեսը տվեք իր գործակատարին։

Այդպիսով վաճառականի կարողության կեսը տալիս են իր գործակատարին և վերջ տալիս վաճառականի գանգատին։

ՏՈՐՔ ԱՆԳԵՂ, ԵՎ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Բացվել է գարունը, ջրերը պղտորվել,
Սար ու ձոր կանաչել, ծաղկով զարդարվել.
Ծիծեռը գտել է իր բունը հերվան,
Շինում է, կարկատում, դնում նոր ձվան.
Պաղ օձը տաքցել է, թողել է իրն բույն,
Սոխակը մնում է վարդի բացվելուն.
Գութպարաց աշխարհը նոր կյանք է առել,
Լոքի ու կալվարի ձյունները հալվել.
Գետակը բողնիքի վաղ արշալուսին,
Հորդացած վշշում է փրփուրն երեսին.
Անտառում Ոսիրեթը՝ ամրոցն Արամյան,
Զուրկվել է, զարդարվել նոր-հարսի նման.
Բուրգերից խնդության արցունք է հոսում,
Կարծես թե սիրարժան հյուրի է սպասում.
Ամրոցի տիրուհին՝ չքնաղն ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ,
Դեռ փափուկ անկողնում քնած է մուշ-մուշ.
Տեսնում է երազում մի մարդ աժդահա,
Մի գերան ուսին դրած՝ գալիս է ահա.
Գալիս է աժդահան ընկնում ոտքերը,
Ասում է՝ «Հա՛յկանուշ, դո՛ւ ես իմ սերը.
«Կա՛մ ինձ այս գերանով զարկիր, սպանիր,
«Եվ կա՛մ իմ խնդիրքըս լսիր, ընդունիր»։
Վեր կացավ տիրուհին փափուկ անկողնից,
Ինչպես մի նոր արև ծովի խորքերից.
Ոսկեմազ ծամերը՝ ճաճանչի նման՝
Ծածկեցին մինչև ոտք հասակն աննման.
Երեք-չորս նաժիշտներ մոտեցան կուսին,
Տոն օրվա հագուստով նրան զուգեցին.
Նոր տեսած երազը գրավել է նրան,
Մտքիցը չի ընկնում ահռելի հսկան.
«Մենք շուտով, ասում է, մեկ հյուր կունենանք,
«Պետք է նրա առաջև դուռը չբանանք.

«Ես տեսա երազում մի մարդ ահարկու,
«Սկսել էր ուժգին ընկել իբրև փեսացու»...
— «Այդ հսկան, թե կուզես իմանալ ճիշտը,
Ասում է ժպտալով նըրա նաժիշտը,—
Երեկվա գուսանի երգի հերոսն է,
Պասքամյան աժդահա Անգեղյա Տորքն է։
Պարխարյան լեռներում երգչի ասելով
Կենում է մի հսկիլ քաջ Տորք անունով.
Նա մի շատ հաղթանդամ հսկա է զորեղ,
Բայց սիրտը քարի է, թեև դեմքն ահեղ.
(Թող մարդս կոշտ լինի անհարթ սարի պես,
Բայց սիրտը չըլինի անշունչ քարի պես).
Նրան շատ սիրում են թե մարդ, թե դազան,
Առյուծ ու վագրեր են հոտին պահապան,
Նա խոմ քո ցեղիցդ է, քեզ մոտ ազգակից,
Մի պապի թոռներ եք և մեկ արյունից.
Գուսանի ներբողը ազդել է վըրադ,
Երազում տեսել ես ազգակից հսկադ»։
— «Դուք պատրաստ մնացեք, ինչ էլ որ լինի,
Թող վրաս ունենամ իմ թուրն հավլունի.
Ամրոցի դռները ամուր փակեցեք,
Լըվացեք գլխներըդ, մաքուր հագնվեցեք.
Ես գիտեմ, երազըս պիտի կատարվի,
Մենք հյուրին կընդունենք, եթե ներս մտնի.
Թե փակած դռնովը ներս գալ կարենա,
Այդ նշան կըլինի, որ քաջ Տորքն է նա»։
Իրավ որ քաջ Տորքն էր երազի հսկան,
Ե՛կ գնանք, ընթերցող, և բերենք նրան։

ԵՐԳ ԱՌԱՋԻՆ

Ա

Շատ դարեր առաջ՝ հին Հայաստանում
Տորք-Անգեղ անվամբ մի մարդ էր կենում։
Տորքը չէր նման հասարակ մարդու,

Այլ մի ածդահա և շատ ահարկու.
Աչքերը կասես մի-մի կապույտ ծով,
Ճաճանչավորված արևի լոսով.
Մև-սև ունքերը՝ մութ ամպի նման՝
Բարդ-բարդ կուտակված աչքերի վրան.
Քիթը կորընթարթ, իբրև մի բլուր,
Ատամներն ուրագ, եղունգները թուր.
Կուրծքը կասեևաս մի լանջ է լեռան,
Մեջքը սարաժայռ, կոնքերը դերան,
Մի խոսքով՝ մի դև և ոչ թե հսկա,
Ոչ ոք տեսած չէր այնպես ածդահա:
Տգեղ էր դեմքը և այնքան դաժան,
Որ զարհուրում էր, ով նայում էր վրան.
Ահռելի էր նա և այնքան ուժեղ,
Որ հիսուն զոմեշ չունեին մեկ տեղ:

Նա դեռ պատանի ժայռեր էր ճեղքում,
Ճեղքում էր ձեռքով, ձեռքով էլ կոկում.
Ճեղքում, հղկում էր քարե տախտակներ,
Եղունգով փորում պես-պես նկարներ:

Նա մի հովիվ էր, հովիվ լեռնական,
Բայց ոչ հասարակ, այլ դյուցազնական,
Առյուծ ու վագր նրան տեսնելիս՝
Սովոր շան նման մոտն էին գալիս.
Կարծում էին թե՝ նա էլ է գազան,
Եվ նա է իրանց զորավոր արքան.
Փաթաթվում էին քաջի ոտներին
Եվ կաղկանձելով աղերսում բաժին.
Նա էլ տալիս էր սնունդ բավական
Եվ հոտի վրան կարգում պահապան:
Ինքն այնուհետև գնում էր անտառ,
Որ սնունդ գտնի իր ուժի համար.

Նա պոկոտում էր մեծ ծառեր հատ-հատ
Ու շինում նրանցից մի մեծ ցանկապատ.

Անտառի շուրջը պարիսպ էր դառնում
Մեջը վայրենիք կաշկանդված մնում.
Նվ նա բռնում էր, բռնատում այսպես,
Եղնիկ, եղջերու և այլ ինչ ասես։
Քսան, երեսուն էրե շալակած,
Գնում էր հոտը հոգնած ու քրտնած.
Առյուծն ու վագրը դեմն էին գալիս,
Քաջի ոտքն ընկնում և բարև տալիս,
Նվ խնդրում էին դյուցազն Տորքին,
Մասնակից անել համեղ ընթրիքին։
Նա չէր շատակեր Շարայի նման.
Սիրում էր կաթը և մածուն ու թան.
Նվ չէր բարկացկոտ, այլ հեզ ու խոնարհ,
Բայց Տերն ազատեր, թե որ բարկանար....

Բ

Մեկ անգամ դյուղում Տորքին զայրացրին,
«Անգե՞ղ, գե՞շ Անգեղ», հետքից գոչեցին.
Էլ չդհամբերեց. պոկեց մի մեծ ծառ,
Ամբող նրանով ամբողջ դյուղն ինպատ.
Ասում եմ ամբեց, չկարծեք սրբեց,
Այլ տուն, դոմ, մարաք գետնին հավասարեց.
Փախան մարդիկը ճանճերի նման,
Էլ ո՞վ կդկանգներ Տորքին հանդիման.
Այսպես, երբ նրա բնությունն իմացան,
Էլ այնուհետև սրտին չդիպան,
Այլ մեծ հարգանքով պատվասիրեցին,
Պարերգ շինելով, գովաբանեցին.
Տղեք, աղջկեք՝ ձեռք ձեռքի տված՝
Ե՛վ պարում էին, և՛ գովում Տորքին։
Էլ այնուհետև նրա դեմքն ահեղ
Առաջվա նման չէր թվում տգեղ։
Անդութ չէր Տորքը և ոչ էլ անգետ,
Լավ որմնադիր էր և ճարտարապետ.
Ահագին վեմեր նա բերավ տաշեց,

Իր քանդած գյուղը նորմեկանց շինեց.
Եվ այնուհետև իր ուժն ահագին
Նա գործ էր դնում միշտ դեպի բարին։
Նրանից առաջ շատ քաղաք ու գյուղ
Թալանում էին գողերն աներկյուղ,
Բայց երբ լույս ընկավ Անգեղ Տորք հասան,
Ավազակները ծակըծուկ մտան։
Նա չէր գործ ածում ոչ թուր և ոչ նետ,
Միայն իր տեսքով անում էր անհետ.
Բայց երբ թշնամին երես էր առնում,
Նա այն ժամանակ ուժին էր դիմում.
Վերցնում էր քարեր, քարեր ահագին
Եվ կարկուտի պես թափում գլխներին։
Սև ծովի կողմից օտար թշնամիք
Թալանում էին և գերում մարդիկ.
Միշտ գալիս էին անթիվ նավերով,
Այն էլ աշկարա, օրը ցերեկով։
Կողոպտում էին անթիվ գյուղորեք,
Եվ գերի տանում սիրուն աղջկներ։
Մեկ անգամ եկան խնդրեցին Տորքին,
Որ գնա օգնե խեղճ ժողովրդին.
Գնաց մեր հսկան, բայց նավերն արդեն
Հեռացել էին Սև ծովի ափեն։
Զայրացավ Տորքը, գոռաց, մռնչաց,
Իբրև մի առյուծ նետահար եղած.
Բլրաշալի ժայռեր սարերից պոկեց,
Փախչող նավերի ետքից շըպռտեց.
Դղրդաց ծովը, բարձրացան ալիք,
Նավերը դառան շարժուն խաղալիք.
Ահա դարձյալ ժայռ, դարձյալ դղրդոց,
Շրջվում են նավերն իբրև օրորոց.
Էլի մեկ բլուր, մեծ քան զառաջին՝
Ընկնում է ուղիղ նավերի գլխին։
Գնում են կրկին ժայռերը գունդ-գունդ,
Զարկվում նավերին և տանում անդունդ։
Ողջ կորան այսպես ավազակները,

Դեպի անհատակ ծովի խորքերը.
Նրանցից միայն մեկն ազատվեցավ,
Գլուխը պատռած՝ իր երկիրն հասավ.
Նվ այնտեղ այնպես հրաշքներ պատմեց,
Որ լսողներին սարսափեցրեց։
Ահա այս անգութ բարբարոսության
Վերջ տվավ իսպառ մեր զորեղ հսկան։

9

Տորքի անունը շատ հռչակվեցավ.
Մինչև արքայի ականջը հասավ.
Մեծ թագավորը կանչում է Տորքին,
Որ պարգևներ տա և նայե դեմքին։
Գնում է Տորքը՝ մի ծառ ուսին դրած,
Ծառի ճղներից էրեններ կախած.
Այնտեղ կար այծյամ ու վայրի ոչխար,
Եղնիկ, եղջերու, վարազ ու կխտար...
Տորքի համբավը առաջ էր գնացել
Նվ քաղաքացոց նախապատրաստել.
Խանութ ու կրպակ ողջ կոխպոտեցին,
Փողով, փողհարով դիմավորեցին.
«Եկա՛վ, հա՛ եկա՛վ, դա՛ լիս է, գալիս»,
Ամենքն էլ իրար իմաց են տալիս.
Թե ծեր, թե մանուկ, թե աղջիկ, թե կին,
Եկան տեսնելու նորեկ հսկային։
Երբ Տորքը մտավ մեծ մայրաքաղաք,
Նրան կարծեցին շարժուն աշտարակ.
Իրավ՝ նա ցած չէր աշտարակներից,
Բուրդ էր նա շինված անտաշ քարերից։
Ծառն ուսին դրած գավազանի պես,
Քայլեր էր անում չորս կանգուն ու կես։
Այսպես նա հասավ մինչև ապարանք,
Արքայի վերա ազդեց մեծ զարմանք.
Վայր դրավ բեռը, բարձրացավ վերև,
Ծնկաչոք ընկավ արքայի առջև։

Թագավորն ասաց. «Ապրի՛ս, ապրիս, Տրդատ,
Դու չես մի հատ մարդ, այլ մի ամբողջ զորք»:
Արքայի ծոմկը Տրդատը համբուրեց,
Արքան էլ նրա ոսին ձեռք դրրեց:

Դ.

Լսել էր արքան, որ հսկա մարդիկ
Չեն լինում խելոք և ոչ էլ ճարպիկ,
Բայց երբ Տրդատի հետ լավ ծանոթացավ,
Նա այս կողմանե մի նոր գյուտ արավ:
Տրդատին նա պահեց մոտ երեք ամիս,
Հետն էր նստեցնում միշտ ճաշ ուտելիս.
— «Ի՞նչպես ես կարծում, մեկ օր հարցրեց,—
(Հսկայի խելքը նա փորձել ուզեց)։
Ո՞րն է գերազանց, ո՞ւժը, թե՞ խելքը».
— «Երկուսն էլ լավ են», ասաց քաջ Տրդատը.
«Փոքրիկ ուժի մեջ չի լինել մեծ խելք,
Ոչ էլ ուժեղը կլինի անխելք.
Բայց ի՞նչ է խելքը,—ոչ ոք չգիտե,
Անխելքի համար խելոքն անմիտ է:
Ոմին է խելքը պետապահության,
Եվ ումին՝ խելքը հաշտատության.
Այդ ամենքն ունին՝ թե մարդ, թե գազան,
Թե խելոք լինի, թե անմիտ անբան:
Բայց կա մի այլ խելք, խելք դյուցազնական,
Որ հնարում է, ստեղծում է բան,
Որ մեզ տանում է միշտ դեպի բարին
Եվ մոտեցնում արարչի գահին,
Որ բանեցնում է օդին ու ջրին,
Ծառայեցնում կրակին, հողին,
Շինում է գութան, կամն ու ճախարակ,
Հերկում, մշակում դաշտ ու ագարակ.
Որ քարին, փայտին տալիս է նոր ձև,
Նոր գործադրություն, և այն հարատև.
Այս է ճշմարիտ խելքն իմ կարծիքով,

Մարդը գազանից վեհ է միայն սրանով»...
Զարմացավ արքան, այլ և հիացավ,
Երբ հակա Տորքից այս բանն իմացավ։

Ե

Մեկ օր էլ արքան տեսավ մեր Տորքին՝
Մեկ բլրաշափ ժայռ բռնել է ձեռքին,
Ահագին ժայռը շուռ-մուռ է տալիս,
Կարծես երեխա լինի խաղցնելիս.
Ժայռը ճեղքում էր Տորքը ձեռքերով,
Փորում, փորփրում սուր եղունգներով.
Փորեց, փորփրեց, տաշեց, տաշտըշեց,
Վերջն արքայի պես մի արձան շինեց.
Եվ ինչքա՜ն նման, ինչքա՜ն գեղեցիկ,
Շորն այնպես կարել չէր կարող դերձիկ.
Արքա՜ն կատարյալ,— ծիրանի հագած,
Բոլոր զարդերով զուրկած, զարդարված,
Գահի վրա բազմած, թագը դրած գլխին,
Թուրը քաշ արած, գավազան ձեռքին,
Փառահեղ մըրքով, մարգարտով հյուսած,
Երբ տեսավ արքան, մնաց հիացած։

Զ

«Այս ի՜նչ հրաշք է», մեկ օր էլ արքան,
Տորքին նայելով, ասաց ինքն իրան.
«Փիղը խելոք է, թեև ահագին,
Բայց ո՞վ կըկարծե, որ այս հսկային
Աստված տվել է և՛ խելք և՛ հասակ,
Այլ և նկարչի հրաշալի ճաշակ.
Արդյոք՝ սեր էլ կա՜ այս մարդու սրտում,
Բայց ո՞վ կըսիրե սրան աշխարհքում.
Ո՞րտեղ կըգտնվի այնպիսի մի կին,
Որ ուզի դառնալ սրան ամուսին.
Բայց լավ կըլիներ, եթե հաջողեր,
Մենք կունենայինք քաջ հպատակներ»։

Այսպես մտածեց արքան ինքն իրան
Եվ կանչեց Տորքին, որ խոսեցնե նրան։
— «Տո՛րք, ասաց արքան,—ես չեմ հավատում,
Որ սեր ունենաս քո կարծրը սրտում»։
Ժպտաց մեր հսկան ինչպես մի ծծկեր,
Երբ մորից լսեր, թե արի ծիծ կեր.
Եվ սրտի սերը իր վառ կայծերով
Փռվեց երեսին վարդի թերթերով։
— «Իսկ ես, արքա քաջ, ասաց մեր հսկան,
Ինձ որ ասեին, թե կա մի գազան,
Մի օձ, մի ծաղիկ, կամ մի անշունչ քար,
Չէի հավատալ, որ սեր չունենար.
Երկինք ու գետինք թե ցամաք, թե ծով,
Բոլոր տիեզերք լցված է սիրով»։
— «Տորք, դու խոսում ես իբրև սիրահար,
Ընտրե՞լ ես անշուշտ մեկին քեզ համար»։
— «Ո՞ւմ պետք է ընտրեմ հարմար իմ սրտին,
Ես դեռ չեմ գտել ինձ համար մի կին.
Հեռու աշխարհում մեր սերնդից կան,
Բայց ես չըգիտեմ այն երկրի ճանապան.
Մեկին տեսնում եմ այնտեղ երազում,
Որպես թե մի խոր ձորում է կենում.
Ինձ նման անբախտ, ինձ նման մենակ,
Բայց ոչ ինձ նման ուզեղ այլանդակ.
Նա գեղեցիկ է և շատ գեղեցիկ,
Ինչպես նոր ծագած կարմիր արևիկ»։
— «Բայց՝ ի՞նչ ես կարծում, այդ գեղեցկուհին
Կըգտանա՞ արդյոք քո ընկերուհին»։
— «Նա ինձ երազում հաստատ խոսք տվավ,
Եվ խոստանալով մի պայման դրավ.
«Եթե գաս», ասաց, «կռվես ու հաղթես,
Դու ինձ կըստանաս, փառնես կըբերես»։
Հիմա չըգիտեմ ո՛րտեղ կըգտնեմ,
Որ կռվեմ, հաղթեմ ու առնեմ բերեմ»։
— «Ես իմաց կըտամ իմ բղեշխաներին,
Նրանք կըգտնեն քո գեղեցկուհին»։

Տրքն ուրախացավ, բայց և ամաչեց,
Տղայի նման նա կարմրատակեց.
Արքայի ծնկան նա համբույր տվավ,
Նվ իսկույն եվետ մոտից փախավ։
Թագավորն ինքն էլ շատ ուրախացավ,
Որ Տրքի սիրտ գաղտնիքն իմացավ։

է

Արքան հրավիրեց կուսակալներին,
Որ այդ ժամանակ պալատումն էին.
«Կուզեմ իմանալ, ասաց, մեր երկրում
Ի՞նչպես ցեղեր կան, ի՞նչպես են ապրում».
(Թագավորն ինքը չէր մեր աշխարհից,
Այլ հրավիրված մի ուրիշ երկրից).
«Արդյոք մեր երկրում վաղվա պես չքա՞ն
Խոշոր հսկաներ մեր Տրքի նման»։
Ամենից առաջ խոսեց Առանը՝
Բաղաց աշխարհի գորեղ իշխանը.
— «Ո՛ղջ լեր, թագավոր, մեր երկրում դեռ կան
Հաղթանդամ մարդիկ՝ ճիշտ Տրքի նման.
Նրանք կենում են լեռնախորշերում,
Մթին ձորերում և քարայրերում.
Պնդոցն են քաշվում, որ աղատ մնան,
Քյոխվի ու գղրի ոչինչ հարկ չըտան.
Տներ են շինում և գետնի տակին
Անքար ու անփայտ, սարերի միջին.
Տեսնում ես նաև՝ հարթ գետնի տակից
Ծուխ է դուրս գալիս քառասուն տեղից.
Շըշկլվում է մարդ, թե սա ի՞նչ բան է,
Մի՞թե սա գյուղ է։—ո՞վ կարծիք կանե։
Մի դուռն եա գտնում, մտնում և ահա
Քսան, երեսուն մարդիկ աժդահա,
Մի քանի գերան կրակին դրած,
Նստած են շուրջը մըռութնին կախած.
Իսկ նրանց մայրը՝ պառավ աժդահան՝

Դրել է կրակին քառականթ կաթսան,
Երեք-չորս վարազ ողջ-ողջ մեջն ածած,
Ճաշ է պատրաստում մեկ թի ձեռքն առած.
Խառնում է կաթսան թիաշերեփով,
Ինչպես մեր կանայք փոքրիկ չամչիկով։
Տունն ունի նաև անթիվ մաղարեք,
Այնտեղ են լցված հարսն ու աղջկեք.
Բոլորն էլ խոշոր, բոլորն էլ հսկա,
Թե մարդ թե կնիկ, աղջիկ թե տղա.
Բայց չեն Տորքի պես անտաշ ու անկազմ,
Այլ շատ գեղեցիկ և վայելչակազմ»...
— «Ուղիղ է ասածն Առան իշխանի,
Ասաց բդեշխը Գուգարաց երկրի.—
Մեր հսկաներն էլ ձորերը մըտան,
Որ գղիրներին ոչինչ հարկ չըտան.
«Ով որ, ասում են, գղրի ձայն լըսի,
«Նա տեղնուտեղը ձյան պես կըհալչի.
«Մարդիկ էնդուր են այնչափ մանրացել,
«Ու մեջքըներից թեքվել, կըռացել,
«Որ հարկ են տալիս գղրին ու քյոխվին,
«Այն էլ դրամով, որ բնավ չունին։
«Մենք չունինք գղիր, քյոխվա, քյաթխուդա,
«Էնդուր ենք մնացել այսպես աժդահաձ։
— «Բայց մի՞թե իրանք դրամի պետք չունին».
Հարցրուց արքան Լոռու բդեշխին։
— «Դրամը պետք է անունդի համար,
Որ գնեն անունդ և հազուստ հարմար.
Երկուսն էլ ունին. ունին վար ու ցան,
Ունին խոզ, ոչխար, լծկան ու կթան.
Ունին վուշ, բամբակ և որդ շերամի,
Ջանազան ներկեր և որդն կարմրի.
Կանայք մանում են, ներկում և գործում,
Միրուն հագուստով զուրկում, զարդարվում.
Նույնպես հագցնում են բոլոր մյուսներին,
Գործում են գորգ, շալ, և տան անկողին,
Եվ այլ ամենայն մանր ու խոշոր բան,

Ինչ որ դործվում է և պետք է մի տան։
Ունին եղ ու մեղր և մածուն ու թան,
Միրգ, հունդ, արմտիք, բանջար զանազան.
Աղբյուրներ ունին վճիտ, առատորակ,
Վիրաբուժության դիտեն դեղ, ճարակ.
Իսկ ինչ որ չունին և պետք է իրանց,
Փոխանակելով տալիս են միմյանց։
Գինի և օղի նրանք չեն խմում,
Մոլություններից հեռու են կենում.
Եվ ապրում էլ են նրանք շատ երկար.
Ոչ մեկը չըկա հիվանդոտ, տկար։
Բոլոր անդամներն ամբողջ համայնքի
Զավակ են կարծվում մի ընտանիքի.
Այսպես միաբան, սերտ սիրով կապված,
Մեկ մեկու համար գլուխ հետ դրած,
Շատ հյուրասեր են և մեծահոգի.
Խիստ ավանդապահ և առաքինի»...
— «Բայց մեզ ի՞նչ օգուտ այդ հսկաներից,
Երբ որ փախչում են հարկահաններից»։
— «Հարկից խորշում են, բայց ոչ կռվելուց,
Ո՞չ հայրենիքի պաշտպան լինելուց.
Ունին ահագին աղեղ, պարսատիկ.
Կռիվ են գնում—ինչպես հարսանիք.
Քարեր ու նետեր\ կարկըտի նման
Թափում են կռվող թշնամու վրան.
Իսկ երբ քար ու նետ չունին ձեռներին,
Դիմում են իրանց ուժեղ կռներին.
Մեկը հարյուրին, տասը՝ հազարին,
Ջարդում են, ինչպես գայլը՝ ոչխարին»։
— «Եթե այդպես է, ազատ թողեցեք,
Այդ հսկաներից էլ հարկ մի՛ առնեք.
Բայց «մե՛կ պայմանով», ասում է արքան,
Որ մեր քաջ Տորքին մի հարսնացու տանն»։
— «Այդ շատ դժվար է, ասաց իշխանը,—
Թեև կատարեն քո խիստ հրամանը.
Նրանց մեջ առանց մենամարտելու

Սովորույթ չկա աղջիկ ուղելու.
Մրցել են տալիս փեսացուներին,
Որ աղջիկն ընկնի վերջին հաղթողին.
Բայց գործը դրանով դեռ չի վերջանում,
Հետո աղջիկն ու տղան են մրցում.
Եթե փեսացուն չի հաղթում աղջկան,
Էլ այն աղջիկը չի գնում նրան»։
— «Ուղիղ մեր Տորքի երազի նման,
Ասաց խնդալով մեծազոր արքան,—
Մենք էլ կուղարկենք մեր հսկա Տորքին,
Թող գնա փորձե իր ուժն ահագին»...

ԵՐԳ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա

Այստեղ, ո՛վ դու Սեր, ո՛վ հին բարեկամ,
Տո՛ւր հոգուս թռիչք, որ ես կարենամ
Սկարել չքնաղ պատկերդ երկնային
Իմ թույլ վրձինով՝ գրչով մարդկային։
ՀԱՅԿԱՆՈ՞ՒՇ, և... ՏՈ՞ՐՔ,—ի՞նչ նմանություն,
Բայց սերը չունի ոչինչ խտրություն.
«Սերը, ասած է, աթարին կրպակ,
Ինչ արին չարին, էլ պուկ չի եկավ»։
Շատ անգամ առյուծ, արջ, օձ, բորենի,
Արծիվ ու ագռավ և այլ կենդանի—
Փեսա են դառնում սիրուն աղջկան,
Եվ առնում տանում իրանց բնակարան,
Բայց՝ սովորաբար՝ այս դեպքի վրա
Նրանք դառնում են շատ սիրուն տղա.
Ճշմարիտ սերը կախարդված անձին
Նորից տալիս է իր դեմքն առաջին.
Թռչուն ու սողուն, ամեհի գազանք
Նորից առնում են մարդու կերպարանք։
Գեղեցկությունը արևի նման
Լուսավորում է խավար առարկան,

Իսկ սերը քարշում շատ ճառագայթներ,
Սրտի հնոցում վառում է լապտեր.
Խփվում է աչքը, որ տեսնեն հեռուն,
Սիրտն ու խոսողը, լռում է լեզուն.
Եվ այնուհետև երազներ պես-պես
Ուղեղի խորքում գալիս են հանդես.
Սիրահար սիրտը թողում է գետինք,
Սիրո թևերով թռչում է երկինք...

Բ

Ամառնամուտ է. լոք սարն իր գագաթ
Դաշտեցոց համար շինել է դրախտ.
Որ կողմ նայում ես՝ տեսնում ես հրճվանք,
Անմեղ, երկնային սիրո վտակաքշանք.
Ծաղիկներ գույն-գույն և անուշաբույր
Տալիս են իրար քնքուշիկ համբույր.
Անթիվ աղբյուրներ, վճիտ, սառնորակ,
Իրար գրկելով՝ մտնում են ձորակ.
«Սե՛ր-սե՛ր» է կանչում հովվի սրինգ,
Կայտռում են ուլեր, խայտում են գառինք:
Այդ սարի գլխին կանգնած է ահա
Մի պանդխտական անծանոթ հսկա.
Բայց ուրիշ մարդ չէ այդ նոր վիթխարին,
Այլ մեր բարեկամ Տորքն է ահագին.
Հսկայի առջև մինչև բյուր մղոն
Բացվել է մի լայն, շքեղ հորիզոն.
Նրա ոտքի տակ մեծամեծ լեռներ
Փռված են ինչպես աննշան թումբեր.
Հսկայն լեռների՝ Կովկասի շղթան,
Ինչպես ցամաքի մի Լեվիաթան,
Գլուխը թաղել է Եվքսինյան ծովում,
Պոչը վրկանա ծովումն է շարժում.
Ահռելի մի պատ, բուսած անդունդից,
Մեջից կտրում է հարավն հյուսիսից.
Ինչպես մի քամար ալմաղ քարերով,

Շրջապատվել է գետնքի փորով.
Տե՛ս, Արևն ահա վրկանա ծովից
Իր բոլոր շքով ծագում է մորից.
Նա իր շափաղը՝ ցնցուղն առաջին
Սրփռում է Կովկաս հսկայի դեմքին.
Ի՞նչ տեսարան է, ինչքա՜ն փառահեղ,
Հափշտակվեցավ մեր պանդուխտն ահեղ.
Այս տեսարանից վերացավ հսկան,
Եվ իսկույն շոքեց դեմ Արեգական.
Նա ահեղ ձայնով երգեց մի մաղթանք,
Լեռներ ու ձորեր տվին արձագանք։

Գ.

Այստեղ մի հովիվ մոտեցավ Տորքին,
Մի ոչխարակալ գավազան ձեռքին.
Կարծես ուղարկեց նրան Արեգակ
Մեր հսկայի մոտ իբրև հրեշտակ.
— Ո՞վ ես դու, ասաց, հսկա՛յդ մեծազոր,
Եվ ո՞ւմ ես կանչում ձայնովըդ հզոր.
— «Ես մի պանդուխտ եմ, ասաց մեր հսկան,—
Ինչպես մոլորված մի թափառական.—
Այս ի՞նչ երկիր է մեր առջև ընկած,
Ի՞նչ ավաններ են դաշտ ու ձոր լցված».
— Ճշմարիտն ասած, ես լավ չըգիտեմ
Սրանց անունը, որ մեկ-մեկ թվեմ.—
Եվ հովիվն անմեղ՝ իր գավազանով
Ցույց տվավ Տորքին իրանց անունով
Մի քանի քաղաք և մեծ-մեծ ավան.
Թե՝ «այն Գաջենքն է և այն Մոշավան.
Իսկ այս քաղաքն էլ, որ երկարումեկ
Բողնուխորի մեջ ձգված է բեկ-բեկ,
Ցուրտավ քաղաքն է, հարուստ, այգեվետ.
Իսկ այս էլ ահա ամրոցն է Ուխրեթ,
Որ պատկանում է մի շատ աննման
Եվ շատ գեղեցիկ մի որթ աղջկան։

— «Այդ ի՞նչ ազգիկ է, ի՞նչ է նրա անունը»։
— Նրրա անունն է «Հայկանուշ-Սիրուն»,
Ինքը մի չքնաղ և չնաշխարհիկ,
Ոչ ոք ծնված չէ այնքան գեղեցիկ.
Նա աննման է, չափազանց սիրուն՝
Դեռ չի լրացրել տասնևութ գարուն։
— «Մի՞թե նա չունի ծնողք, ազգական,
Հարցրեց հուզված սիրահար հսկան։
— Բղեշխը նրանց Դաջենք է տարել,
Մնացել են այնտեղ, էլ հետ չեն եկել։
— «Ուրեմն ո՞ղջ են նրանք Դաջենքում։
— Ոչ, նրանք ողջ են դուցե երկնքում։
— «Ուրեմն մեռե՞լ են, էլ նրանք չկա՞ն։
— Նվ միշտ կըմեռնին, երբ սարը չըգան։
Ինչպես է եղել, նրանք մեկ ամառ
Սարը չեն եկել, և դրա համար
Արևը նրանց ամբողջ գերդաստան
Զրկել է սարից, որ երբեք չըգան։
— «Բա ո՞վ է պահում այդ սիրուն ազգիկան,
Եթե նա չունի ոչ մի ազգական.
— Ուրիշներին էլ նա ինքն է պահում,
Ամեն կարոտյալ նրան է դիմում.
Ունի նաժիշտներ, անթիվ ծառաներ,
Մի նույնքան շներ, բյուրավոր հոտեր.
Նա մի հսկա է, թեև ոչ քեզ պես,
Հասակին նայես՝ սոսի է կասես.
Նվ շատ զորեղ է. մեզանում չկա
Նրրա չափ ուժեղ և ոչ մի հսկա։
— «Ինչո՞ւ ուրեմն մարդու չի դնում»։
— Իր անվան վայել միևնա չի գտնում.
Սատմ են՝ շուտով նրա մոտ կըգա
Հեռու աշխարհից մի մարդ ածգահա.
Այսպես է երգել մի պանդուխտ գուսան,
Մեր Հայկանուշն էլ մնում է նրան։
Հուզվեցավ Տորքը, երեսը փայլեց.
Պարզամիտ հոգին անպամ նկատեց,

Որ կույր գուսանի երգած աժդահան
Պետք է որ լինի այս պանդուխտ հսկան։
— Երանի՜ նըրան, ասաց պատանին,—
Ով Հայկանուշին կառնե ամուսին.
Նա շատ բարի է և այնքան գըթած,
Որ մեր կանանց մեջ դեռ չի տեսնըված,
Ով լծկան չունի, լծկան է տալիս,
Շատերին լըծած գութան է տալիս.
Ցուղ է, թե պանիր, նա բոլոր տարին
Միշտ բաժանում է չունեցողներին։
— Անդրեմ ցույց տաս ինձ, ասաց մեր հսկան,—
Ուսիրեթ դնացող կարճառոտ ճանապան։
— Այս ճանապան ահա թե ուղիղ բռնես,
Դեռ կեսօր չեղած՝ Ուսիրեթ կըհասնես։

Դ

Մոտ է կեսօրը, ժամ է ճաշելու,
Փորի պահանջը լրացնելու.
Հայկանուշն այսօր շատ լավ ճաշ ունի,
Լավ ձուկ, լավ խորված, թեև անգինի.
Շատ է ցանկանում, որ հյուր գա իրան,
Թեկուզ երազում տեսած աժդահան։
Բերդի դռները բախում են ահա,
Ով այդ բախողն է մի մարդ աժդահա.
Բախում է բախում, բայց չեն բաց անում,
Կարծես նրա հետ մի խաղ են խաղում.
— Սո՜ւս, ձայն չըհանեք, դուռը չըբանաք,
Ասաց տիրուհին, բայց... ա՜յ ձեզ հանաք.
Երկաթե դուռը հսկան խորտակեց,
Ինչպես գեչի թուղթ նրան ծալծլեց.
Ով վեր բարձրացավ քարե սանդուխքով,
Ինչպես մի մանուկ մորիցը խըռով,
Կամ ինչպես աղբատ քաղցած ու տկլոր,
Սանդուխքի գլխին նստեց գլխակոր.
Աղախիններըը երբ Տորքին տեսան,

Սաստիկ վախեցած՝ փախան ներս մտան։
— Ինչո՞ւ եք վախում, ասաց տիրուհին,
Պետք է հրավիրել նորեկ հսկային։
Եվ ինքը գնաց Տորքին մոտեցավ,
Եվ՝ իբր ինքն իրան՝ այսպես խոսեցավ։
— Ո՞վ պետք է լինի արդյոք այս հսկան,
Սա չէ՞ աժդահա Տորքը Պասքամյան.
Էլ ուրիշ ի՞նչ մարդ կարեր հանդգնել
Իմ բերդի դուռը այսպես խորտակել»։
Տորքն էլ լսեց, իբրև ինքն իրան,
Տալ Հայկանուշին այսպես պատասխան.
«Ները ճանաչում է Անգեղյա Տորքին,
Դուռն ինչո՞ւ փակեց նրա երեսին.
Սա մի խաղ խաղալ միայն ուզեցավ,
Եվ հետևանքն էլ այն էր, որ տեսավ.
Տորքն ահա կերթա, դուռը կըշտկե,
Ինչպես առաջ էր, այնպես կըկողպե»։
Եվ Տորքը գնաց դուռը լավ կոփեց,
Սուր եղունգներով հղկեց ու կոկեց.
Ժանգոտած դուռը այնպես պըլպլաց,
Կարծես արծաթից լիներ նոր ձուլած։
Երբ նորից գնաց իր տեղը նստեց,
Հայկանուշը նրան քաղցր աչքով նայեց.
— Ինչո՞ւ ես նստում, ասաց, շոր քարին,
Պետք է լավ ճաշ տալ քեզ պես ճարտարին.
Ճանապարհորդ ես, քաղցած կըլինիս,
Թե՞ հաց ուտելու ախորժակ չունիս»...
— «Քաղցած եմ, այո՛, բայց շա՞տ եմ քաղցած,—
Հոգոց քաշելով՝ մեր հսկան ասաց.
Ի՞նչ հաց պիտի տաս, որ ես կշտանամ,
Ի՞նչ ջուր պիտի տաս, որ ես գովանամ.
Իմ հացն ու ջուրը,—գիտե՞ս որն է, այն—
Քո սե՞րն է, հոգիս, քո սե՞րն է միայն.
Մի՛ նայիր որ ես կոպիտ եմ ու բիրտ,
Այս կոպտության մեջ կա մի քնքուշ սիրտ,
Որ քեզ գլխովին իր մեջ կամփոփե

Եվ միշտ քեզ համար միայն կըտրոփե.
Ահա եկել եմ ընկել ոտքերըդ,
Կամ ինձ սպանիր, կամ տուր ինձ սերըդ։
— Դեռ ժամանակ չէ, ասաց տիրուհին,
Հետո կըխորհինք քո սիրո մասին։—
— «Ես քո ըստրուկն եմ. դու ինձ հրամայիր,
Թեկուզ քո շան տեղ պըտանըդ կապիր,
Որ քեզ պահպանեմ աչքիս լուսի պես,
Ոչ մի փորձանքի դու չըհանդիպես»։
— Դու ինձ կազատես շատ փորձանքներից,
Բայց ո՞վ կազատե ինձ քո ճանկերից։—
Այս խոսքի վըրա Տորք և Հայկանուշ
Քա՜հ-քա՜հ խնդացին և խինդն էր անուշ.
Եվ իբրև վաղուց ծանոթ իրարու,
Կուշտ-կուշտ ճաշեցին, առանց ուտելու։

Ե

Սիրում էր Տորքը, սիրում էր անկեղծ,
Սիրում էր սիրով անբիծ, անախեղծ.
Եվ կոպտատարազ իր դեմքը մըթին
Դառել էր սիրո ցոլացող լուսին.
Այն կերպարանքը և հայացքն ահեղ,
Որ քարացնում էր մարդկանց տեղնուտեղ,
Այժմ դառել է մի վճիտ աղբյուր,
Որից քխում է սեր հեղահամբույր...
Ի՜նչ քաղցր ժպիտ, ի՜նչ քնքուշ շարժվածք.
Ե՜րբ է ունեցել անճոռնի կազմվածք...

Զ

Որքան կրակը վառվում է, այրում,
Այնքան տաքցողը հեռու է կանգնում.
Երբ վարուժանը շատ է կչկչում,
Մարին փախչում է, թուխի մեջ թաքչում.
Տորքն ինչպես սոխակ երգում է պես-պես.
Իսկ Հայկանուշը լուռ է վարդի պես.

«Այո», «ոչ», «դուցե», երկդիմի խոսքով
Պատասխանում է անորոշ մըտքով.
Խոհեմությունը՝ հատուկ իր սեռին՝
Իբրև մի սուր զենք՝ պահում է ձեռին.
Նվ ասում է նա Տորքին վերջապես.
— Աղջիկ առնելը չի լինիլ այդպես.
Դու շատ ուժով ես, այդ ես լավ գիտեմ,
Բայց ի՞նչ էլ լինիս, ես պետք է կռվեմ։
Քո եղունգներըդ, այո՛, շատ են սուր,
Բայց ես էլ ունիմ վահանի նման,
Որին չի դիմնալ և ոչ մի հսկա,
Թեկուզ նա լինի քեզ պես ժոդահա»...
— «Սիրուն Հայկանուշ, ասում է հսկան,
Արի մի՛ անիր դու ինձ խելքահան.
Ես վախեցող չեմ և ոչ մի թրից,
Թեկուզ նա լինի ընկած երկնքից.
Բայց ի՞նչպես դորե իմ ձեռքը կոպիտ
Քնքուշ նաղելուդ առնել իր խըտիտ.
Խոստովանում եմ ինձ հաղթահարված,
Ես քո գերին եմ, քո ոտքերն ընկած.
Դու քո փոխանակ ցույց տուր հարյուրին,
Թեկուզ հազարին, տասը հազարին,
Հրամայիր ինձ՝ շարժեմ այս լյառը,
Ասա՝ պոկոտեմ ամբողջ անտառը,
Վարարած գետի ընթացքը փոխեմ,
Սարեր ու ձորեր իրար հետ խառնեմ,
Լեռներ կարող են իմ ձեռքով փլչիլ.
Բայց քեզ, Հայկանուշ, չեմ կարող դիպչիլ...
— Եթե այդպես է, ուրեմն գնա՛,
Նվ բեր ինձ համար քսան ժոդահա.
Կերթաս Զորուիոր, ուր քարայրերում
Քեզ պես հաղթանդամ մարդիկ են կենում,
Եթե նրանցից քսանին գերես,
Դրանով իմ անվան պատիվ կըբերես.
Եթե ոչ՝ գիտե՞ս մերոնք ինչ կասեն,
Ի՞նչ բամբասանքներ վրաս կըբարդեն,

Կասեն փախցրել է, փախցրել է Ներան
Վեռներից փախած մի Թափառական...

ԵՐԳ ԵՐՐՈՐԴ

Ա

Գնաց մեր հսկան՝ ձեռքին մի գերան,
Որ գործ էր դնում իբրև գավազան։
Հասավ Զորուխոր հսկաների մոտ,
Մտավ մի խրամ խոր ու քարքարոտ.
Առյուծի նման այնտեղ մռնչաց,
Նրա ահեղ ձայնից ձորը դրըմբաց.
Դուրս եկան հսկայքն իրանց բներից,
Խրամի ժայռի պատառվածներից.
Նայեցան տեսան մեր հսկա Տորքին
Ներքևում կանգնած, մի գերան ուսին։
Ձեռքով են անում։— Արի վեր մեզ մոտ,—
Ասում են հսկայքն հյուրերի կարոտ։
Վերև բարձրացավ մեր անհարթ հսկան,
Մտավ ձորեցոց քարե բնակարան։
Տան նահապետը՝ առույգ ծերունին
Պատվով ընդունեց իր պանդուխտ հյուրին.
Հատակի վրա նոր գորգ փռեցին,
Նվ վերի ծայրին նրան նստեցրին.
Տան երեխեքը՝ թե մեծ, թե փոքր,
Մոտեցան կարգով՝ ձեռքը պաչեցին.
Տաշտակը բերին ջահել հարսները,
Մաքուր լվացին հյուրի ոտքերը։
Մի րոպե չանցած, մոտ հարյուր հիսուն
Հսկաներ եկան հյուրին տեսության.
Խոր ու լայնարձակ ժայռե մաղարան
Դարձավ հսկայից մի ժողովարան։
— «Բարով ես եկել. մեր աչքի լո՞ւյսն ես»,
Ամեն նոր մտնող ասում էր այսպես։
«Դու ո՞վ ես կամ ի՞նչ» էլ չեն հարցընում,

Այս տեսակ կանոն չըկա նրանցում.
Մինչև երեք օր հյուրին կըպատվեն,
Հետո այդ բանը նրան կըհարցնեն։
Ամբողջ երեք օր ո՞ն կատարեցին,
Այնպե՞ս փառավոր հյուրին պատվեցին.
Մեկը բերում էր ձուկը նոր բռնած,
Մյուսը մի քանի էրեխ շալակած,
Մեկը վայրենի թռչուններ պես-պես,
Մյուսը տանու հավ և մածնի երես.
Բոլոր համայնքը բերում էր սեղան,
Սեր ու արաժան, թխվածք զանազան։
Նվագում էին քնար ու սրինդ,
Պարում ու երգում տղա ու աղջիկ.
Պար էին բռնում և պառավ ու ծեր.
Այսպես սեր, հրճվանք Տորքը տեսած չէր։

Բ

«Ընրը վայելեցի այսքան աղ ու հաց»,
Մեր Տորքն ինքն իրան այնպես մտմտաց,
«Էլ ի՞նչպես կարամ սրանց հետ կռվել,
Մեկի կամ մյուսի մի մազին դիպչել.
Թող Հայկանուշը ա՛յլ բան պահանջե,
Նվ ոչ իմ եղբարց արյունը ուզե.
Ինչ որ կարող է մարդ անել սիրով,
Նույնն անել կարող չէ նա իր ուժով։
Թող ուժը լինի մարդուս օգնական,
Բայց սերը լինի միշտ գործածական.
Այս մարդիկն ահա անխարդախ սիրով
Ինձ կաշկանդեցին սուրբ աղ ու հացով։

Գ

Չորս օրից հետո Տորքը բացվեցավ
Հակաների հետ այսպես խոսեցավ,—
— Սիրելի եղբայրք, չորս օր է անցել,
Բայց դուք իմ մասին բան չեք իմացել,

Թե ի՞նչ պատճառով, ինչի՞ց ստիպված,
Ես թափառում եմ սար ու ձոր ընկած։
Դուք ինձ ցույց տվիք սեր, ուրախություն,
Քաջերին վայել հյուրասիրություն.
Աստված շե՛ն պահե ձեր տուն ու տեղը,
Հաստատ պահե ձեր սերունդն ու ցեղը.
Ձեզ մոտ եկել եմ ես մի խնդիրքով,
Պատմեմ ահա ձեզ մի քանի խոսքով.
Ուխրեթ բերդումը,— տեղյակ կըլինիք,—
կենում է մենակ մի սիրուն աղջիկ.
Նրան ընտրել եմ ես ինձ հարսնացու,
Ուզում եմ առնել առանց կռվելու.
Եկել եմ հիմա ձեր ոտքն ընկել,
Ձեր օգնությանն ու խորհրդին դիմել։
Կա՛մ ինձ մորթեցեք, թաղեցեք այստեղ,
Կա՛մ եկեք գնանք ինձ հետ միատեղ,
Որ առանց կռվի առնենք մի աղջիկ,
Խաղաղ ու սիրով կատարենք հարսնիք»։
Լռեց մեր հսկան, խոսեց ծերունին.
— Տղեք, ասաց նա մյուս հսկաներին.
Հին հնքիաթներում լսած կըլինիք,
Երբ մարդուկները ուզում են աղջիկ,
Եվ այն աղջըկան վիախցնում են դևեր,
Տանում մութ աշխարհ կամ մթին ձորեր,
Մարդուկն այնտեղից հանում է նրան,
Եվ դառնում նրա քաջադործ վիեսան։
Մի մեծ պարծանք է, երբ թզուկ մարդիկ
Ուժով ու կռվով առնում են աղջիկ.
Բայց ի՞նչ պարծանք է, որ զորեղ հսկան
Իր ուժը ցույց տա ապագա կնկան.
Դրա հակառակ՝ եթե ցույց տար սեր,
Այդ ճշմարիտ որ պարծանք կըլիներ։
Ես շատ հավան եմ մեր հյուրի մտքին,
Այսպե՞ս է վայել վեհանձն հսկային։
Մեր Հայկանուշը չէ՞ մութ աշխարհում,
Եվ ոչ գերի է դևերի ձեռքում.

Նա ինքնադլուխ, անկախ, ինքնիշխան,
Կենում է բերդումն իր հայրենական.
Գնացեք ուրեմն քաղցրությամբ, սիրով,
Ուրախ ու զվարթ, երգով ու պարով,
Առաջարկեցեք համառ աղջկան,
Որ տեղիք չըտա մենամարտության։
Ես էլ ձեր եաքից խոնջացած ոտքով
Կըգամ օրհնելու պսակն իմ ձեռքով.
Թողեք ձեզ հետ գան տղեքդ աղջկեք,
Որ այնտեղ սարքեն գեղեցիկ պարերդ»։
Լուեց ծերունին, քարայրը թնդաց.
Գնա՜նք, հա՜յ գնանք,— ամեն ձայն գոռաց.
— Ես համաձայն չե՞մ,— գոչեց մի հսկա,
Որ թինկն էր տված մի ժայռի վըրա,—
Հայկանուշն ունի քսան փեսացու,
Մինը մեկելից զորեղ, ահարկու.
Այդ դաշտաններըը գլուխ վեր առած,
Միշտ թափառում են սար ու ձոր ընկած.
Ծոբափորցիք են, անխելք ու անբան,
Մարդավարության չունին հետք, նշան.
Ի՞նչպես հասկացնենք այդ անմիտներին,
Որ քար չըգցեն երեխաներին.
Ես հաստատ գիտեմ, որ առանց կռվի
Անհնարին է, ոչինչ չի լինիլ»։—
— «Դուք ի՛նձ պահ տվեք երեխաներըը,
Պատասխանում է բարեսիրտ ծերը,—
Ես կըպահպանեմ սրանց անվնաս,
Ոչ մեկի գլխից չի պակսիլ մի մազ.
Մենք այսօր կերթանք բերդը կըմտնենք,
Իսկ դուք վաղն եկեք, մենք ձեզ կըսպասենք.
Եթե հավան եք դուք իմ ասածին,
Էլ մի՛ արգելեք երեխաներին»։
Ժիր երեխաքը այս որ լսեցին,
Ալևոր պապի վզին փարվեցին.
«Պապի, մեզ ունինք շատ նետ ու աղեղ,
Պուզե՞ս զորք կազմենք շատ քաջ ու ահեղ»։

Ինդաց ծերոնին, ինքն էլ մանկացավ,
Անզենք փոքրերին մի-մի զենք տվավ,
Որին նետաղեղ, որին պարսատիկ,
Որին մի կոպալ գլուխը հաստիկ,
Որին մի դաշույն, որին մի նիզակ,
Միկին մի ձողի, մյուսին մի մահակ.
Իակ նրվադածու երգեցիկ աղջկունք
Վերցրին իրանց հետ փող, սրինգ, թմբուկ,
Նրեխեքն այսպես մի զորք կազմեցին,
Եվ իրանց պապին շրջապատեցին.
«Հա՜ պա, ե՜րեխեք, մի՛ հառաջ, մի՛ հետ»,
Կանչեց ծերոնին իբրև զորապետ.
Ինդացին բոլոր հսկայքն ահավոր,
Երբ տեսան մանկանց բանակ զորավոր՝

Դ

Գնաց բանակը. կեսօրին ահա
Լուր եկավ արդեն, որ բերդումն է նա.
Բերդումն ըսկսվեց սրինգ ու թմբուկ,
Եվ ամբողջ գիշեր բարձրացավ աղմուկ.
Ինդաց Ուփրենը, դղրդաց սար, ձոր,
Եվ ձայնը հասավ մինչև Ծոբուփոր։
Ծոբուփորեցի քսան ՝աժդահայ
Լույսը չբացված՝ եկել են ահա.
Բերդի պատի տակ իրարից հեռու
Շնթռել են իբրև գազան ահարկու։
Մերոնք էլ եկան Տորքի հետ մեկտեղ
Մինչև երեսուն հսկաներ ահեղ։
Ծոբուփորեցոց Տորքը բարևեց,
Ոչ որ բարևին չըպատասխանեց.
— «Բարև՛ ձեզ, եղբարք», կրկնում է Տորքը,
Որ տեսնի նրանց մարդկության շնորհքը.
Դարձյալ լռություն, ոչինչ ձայն, ծպտուն.
Կարծես մարդիկ չեն, այլ համր անասուն։
— «Ես ազգականն եմ այս Հայկանուշի,

Եվ այսօր սրան պիտի տամ մարդի.
Եթե դուք էլ եք փեսացուներից,
Պետք է շփախչիք ըմբշական մարտից.
Մեկը կը հաղթե մեկել ուզողին,
Աղջիկը կըմնա վերջին հաղթողին.
Եթե ուզող եք, եկեք ներս գնացեք,
Աղջկա առջև մենամարտեցնեքզ»։
Ծոբոփորեցիք իսկույն վեր թռան,
Եվ ներս խուժեցին փղերի նման։
Բոլոր հյուրերը բարձրացան վերև,
Իսկ ըմբիշները կանդնեցին ներքև.
Ամենից վերջը Տորքը վեր ելավ,
Եվ Հայկանուշին զեկուցում տվավ.—
— «Բացի հյուրերից եկել են ահա
Իրանց կամքովը քսան աժդահա.
Թող սրանք կռվեն, իսկ մենք կընայենք,
Եվ վերջինի հետ հաշիվ կըտեսնենք»։
— «Հիմա թողեք ինձ, ասաց ծերունին,
Որ հասկացնեմ մեր այս քաջերին
Ուղիղ կանոնը մենամարտության,
Որ արգելք չըլինին մեր ուրախության.
Եվ հասկացրեց, որ վիճակ ձըգեն,
Վիճակն ում ընկնի, նախ նրանք մրցեն.
Փողեր հնչեցին, թմբուկներ զարկին,
Եվ ըմբիշներին աշխուժի բերին.
Իսկ Հայկանուշը պատշգամբի վրա
Նստած է իբրև մրցման առարկա.
Երբ նայում են նրան փեսացուները,
Կրկնապատկվում է նրանց ուժերը։
Ահա երկուքը ասպարեզ մտան,
Կռվարար ցուլի ու դոմշի նման.
Պըտտեցին երկար, մինչև վերջապես,
Իրար ճանկեցին երկու արջի պես.
Մինը մեկելից խիզախ, համարձակ,
Թնդաց գետինը նրանց ոտքի տակ.
Մերթ բարձրանում են, մերթ գետնին քալում,

Մերթ գոմշի նման գլուխ գլխի զարկում.
Ջոքում ու կանգնում, վայր ընկնում կրկին.
Ոչ մեկի մեջքը չի խփվում գետնին.
Ամբողջ երեք ժամ այսպես կուվեցան,
Եվ հետըզհետե ավելի տաքցան.
Իրար մին բռնած առյուծի ճանգով,
Գլըլտոում էին ինչպես աքցանով.
Վերջն ինչպես եղավ՝ մեկը սայթաքեց,
Մեկելը նրան հաղթած համարեց.
Բայց ընկած հսկան վեր թռավ կրկին
Եվ նորից բռնեց իր ախոյանին,
Բռնեց, բարձրացրեց, և այնպես զարկեց,
Որ մեկ թզաչափ գետնի մեջ թաղեց։
Եվ նա հաղթվեցավ, հաղթվեցավ խսպառ,
Մեռածի նման մեկնվեց շնչասպառ.
«Ապրի՛ս, քա՛ջ, ապրի՛ս»,—հյուրերն ասացին,
Եվ հաղթող ըմբշին գովաբանեցին.
Բայց մյուսներին էլ նա պիտի հաղթեր,
Որ նպատակին հասած համարվեր.
Եվ հեշտ չէր հաղթել բոլոր քսանին,
Նա հազիվ հաղթեց միայն երեքին.
Հինգերորդ հսկան չորս հոգու հաղթեց,
Իսկ տասներորդը տասնին վայր ձգեց.
Անունն Ավագ էր, ամենից զորեղ,
Սա պիտի հաղթեր և Տորքին ահեղ։

ե

Տորքը վեր կոչեց Ավագ հսկային,
Եվ նստեցրեց նրան իր կողքին.
— «Դո՛ւ եղար հաղթող, ասաց մեր հսկան.
Քեզ արժանի է պարգև պատվական.
Բայց դարձյալ մեկին դու պիտի հաղթես,
Որ մրցանակը լրիվ վաստակես.
Եթե դու ինձ հետ կռվիլ չուզենաս.
Դարձյալ մեր այս տան փեսա կըդառնաս.

Այս աղջիկներից մեկը քեզ կըտամ,
Եվ քեզ հետ սիրով եղբայր կըդառնամ»։
— «Իսկ Հայկանուշին դու ինքըդ կառնես,
Եվ խաղ ու պարով հարսանիք կանես.
Ես համաձայն չեմ. կըկռվենք մեկտեղ,
Թեկուզ դու լինիս ինձանից զորեղ.
Քող Հայկանուշի համար ես մեռնիմ,
Բայց ոչ ուրիշի ամուսին լինիմ.
Կամ պետք է հաղթել և կամ թե մեռնել,
Հաղթահարության չեմ կարող տանել»։—
— Հոգնած ես այսօր, դեռ հանգստացիր,
Ու ինձ հետ փոքր ինչ մոտ ծանոթացիր,
Եվ այնուհետև երբ որ ուզենաս,
Ինձ միշտ հրամանիդ պատրաստ կունենաս»։—
— «Շատ լավ պայման է, ասաց ծեր հսկան,
Ձեր մրցությունը կըթողնենք վաղվան»։—
Ծեր հսկայի խոսքն ըմբիշն ընդունեց,
Եվ իսկույն մի ճոխ սեղան պատրաստվեց,
Կանչեցին և մյուս աժդահաներին.
Որ հացկերույթին մասնակից լինին.
Կերան, կշտացան և զվարթացան,
Հոգնածությունները իսպառ մոռացան։

Զ

Ճաշելուց հետո ծերունի հսկան
Կանչեց ամենին մարմնամարզության.
Խաղեր խաղացին, խաղեր զվարճալի,
Բայց հսկայական և շատ ահռելի,
Այս խաղերի մեջ մեր Տորք աժդահան
Ջուններ ախոյան հավասար իրան.
Ուժ էր ցույց տալիս նա այնքան ահեղ,
Որ բոլոր հսկայք չունեին մեկտեղ.
Գնդա՛կ էր ձեռքին, թե լա՛խտ ահագին,
Կաշկանդե՛լ էր պետք, թե հրե՛լ մեկին.
Յատկե՛լուս խաղ էր, թե վա՛զ մի ոտքով,—

Տոլքն էր միշտ հաղթում, իսկ նրան՝ ոչուվ։
Երբ ուզում էին գնդակը խլել,
Թափվում էին վրան քսանից ավել։
Որը թիկունքին, որն ուսին նստում,
Մի քանի հոգի ոտքերից բռնում,
Բայց հսկան այսպես փղի պես բարձված,
Վազում էր ինչպես ճանճահար եղած։
Երբև կարգադրիչ հսկա ծերունին
Նայից հեռացրեց Անգեղ հսկային.
— «Ես ինձ մոտ նստիր, ասաց խնդալով,—
Դու խանգարում ես սրանց քո խաղով։
Տոլքը հեռացավ, խաղն էլ վերջացավ.
Բայց իսկույն մի նոր հանդես սարքվեցավ։
Ծերունին արդեն տվել էր պատվերը,
Որ մեջտեղ բերեն կաղնու թարմ ոստեր.
Տղա ու աղջիկ եկան խմբովին,
Շրջապատեցին մեր Տոլք հսկային.
Իսկ փոքրիկները Տոլքի գիրկն ընկան,
Նրանց փայփայեց քնքշացած հսկան.
Մի երգ երգելով ձայնով ներդաշնակ,
Կաղնու ոստերից հյուսեցին պսակ.
— Այս մեկ պսակը, ասաց ծերունին,—
Պետք է ընծայեմ Ավագ հսկային։
— Ես արժանի չեմ, ասաց Ավագը,—
Քանի որ մեր մեջ կա հզոր Տոլքը.
Նա բարձր է կանգնած ամեն նախանձից,
Այդ երևեցավ հիմիկվան խաղից.
Սա մարմնեղեն չէ, այլ ժայռից կազմված,
Կամ թե՝ ո՞վ գիտե՝ մա՞րդ է, թե աստված.
Մենք պաշտել միայն կարող ենք սրան,
Եվ ոչ թե դառնալ ախոյան մրցմանդ։—
— Ես զարմանում եմ, ասաց ծերունին,
Ծոբուիորեցիք այդչափ խելք չունի՞ն։
— Ծոբուիորցի չե՛մ, ասաց Ավագը,
Մեր գյուղն է Բողնու Երկաթահանքը։
— Այդպե՞ս ասեիր,— ուրեմն հիմա՝

Ինչպես Տորքն ասաց՝ կըդառնաս փեսա.
Կընտրես քսանից որին կամենաս,
Նվ հզոր Տորքին եղբայր կըդառնաս։
— Դեռ ժամանակ չէ, երբ Տորքն ուզենա,
Նա ուրախությամբ կըդառնամ ծառա։
Հուզվեցավ Տորքը, իսկույն վեր կացավ,
Հսկայի ճակտին մի համբույր տվավ.
«Եղբայր ենք», ասաց, և գդվեց նրան,
Ինչպես գթոտ մայր իր սիրուն մանկան.
— «Իսկ դու, Հայկանուշ, դարձավ ծերունին
Ուրախ ժըպիտով դեպի տիրուհին,—
Ի՞նչ առիթ ունես հիմա բերելու.
Միտք չունի՞ս արդյոք մենամարտելու։
— Նա հնազանդ եմ, ինչպես որ վճռես,
Կըմենամարտեմ, եթե հրամայես։
— Նա կըհրամայեմ, որ մեր օրենքով
Մրցեք իրար հետ, բայց... սիրո՛ զենքով.
Թող սերը լինի ձեր զենքը մի հատ,
Սիրեցեք միմյանց մինըդ մյուսից շատ.
Դու նրան պաշտպա՛ն, նա քեզ պահապա՛ն,—
Ահա օրենքը սուրբ ամուսնության։
Ծերունու առջև Տորք և Հայկանուշ
Ջոքեյին ինչպես երեխայը քնքուշ.
Կաղնի պսակներն առավ ծերունին
Օրհնելով դրավ երկուսի գլխին.
— Հա՛պա, ե՛րեխեք, թմբուկ ու փողեր
Հնչեցեք մեկտեղ, թող թնդան ձորեր...

Է

Այսպիսի երկար գրույցի վերջում
Երկնքից երեք խնձոր է ընկնում.
Բայց մեր գրույցի վերջումն այս անգամ
Վերևից եկավ մի հզոր պատգամ։
Գուգարաց բդեշխն իր այրուձիով,
Եկավ արքայի հրովարտակով.

Ահա բաց արաւ մի երկայն գլան,
Մեջիցը հանեց գիրն արքայական.
Իր այդ գրուվը արքայն ինքնակալ
Կարգել էր Տորքին հզոր կուսակալ,
Եվ իր աշխարհի մասն արևմտյան
Հանձնել էր նրա կառավարության։
Կարդացին գիրը առանձին պատվով,
Տորքն էլ ընդունեց մեծ պատկառանքով։
Եվ այլ թանգագին ընծաներ պեսպես,
Հանեց բդեշխը և բերավ հանդես.
Բերել էր մանյակ, գինդ, ապարանջան,
Գոհար ակներով մատնիք պատվական,
Կարմիր մաշիկներ մեր Տորքի համար,
Իր նոր ստացած պաշտոնին հարմար.
Մի հսկայական սամուրե մուշտակ,
Ոսկի և արծաթ մի հարյուր քսակ.
Իսկ Հայկանուշին՝ շղարշ ծիրանի,
Եվ արքայական հակինթ մատանի.
Եվ մանըր մրժուր, զարդեր զանազան
(Որ թագուհին էր ուղարկել նրան)։
Ինքը բդեշխը՝ մեծագանձ, հարուստ,
Ընծայեց Տորքին իշխանի հագուստ։
Հսկա հյուրերը մնացին ապշած,
Երբ տեսան Տորքին այսչափ մեծարած.
— «Ես ձեզ չասացի՞, ասաց Սվապը,—
Որ ուրիշ բան է մեր զորեղ Տորքը»։
Հարսնիքն ըսկսվեց մի նոր խնդումով,
Նոր զվարճությամբ ու կերուխումով.
Արքայից եկած արծաթն ու ոսկին
Հորդ անձրևի պես տեղաց գլխներին...

ՆԱԽԱԲԱՆ

Մեզանից շատ տարի առաջ լուր տարածվեց ամեն երկրում, թե աշխարհիս վերջը մոտեցել է, այսօր թե էգուց երկիրը պետք է տակնուվրա լինի։ Այսպես էին հավատացած բոլոր քրիստոնյանները, որովհետև ասված էր, թե երբ որ լինեին պատերազմներ, սովամահ տարաժամ, երկրաշարժ, արևի խավարում և ուրիշ սարսափ տարածող երևույթներ թե երկնքի ու թե երկրի վրա, այդ նշան է, որ աշխարհքս պիտի վերջանա։ Այսպիսի նշաններ երևում էին ամեն տեղ և դրանցից միայն քրիստոնյաններն էին վախենում, իսկ այն ազգերը, որոնք քրիստոնյա չէին, այլ մահմեդական կամ հեթանոս, նրանք այդ մասին ոչ գաղափար ունեին ու ոչ էլ հավատում էին։ Ահա այս անհավատ ազգերը, երբ որ իմացան, թե քրիստոնյաների համար աշխարհքը վերջանալու վրա է ու դրա համար սաստիկ երկյուղի մեջ են, դուրս եկան իրանց տեղերից ու սկսեցին հարձակվել քրիստոնյաների վրա և տիրել նրանց ամենայն տեղ։ Այս դժբախտությանը ենթարկվեց ամենից շատ մեր երկիրը՝ Հայաստան աշխարհը, որովհետև անհավատներից ամենից առաջ մեր երկրի վրա հարձակվեցին ու հեշտությամբ էլ տիրեցին մեր ամբողջ աշխարհին, բացի Սասունից։ Սասունի ազատ պահողը Վիդենն էր։ Այս Վիդենի պատմությունն է ահա, որ պիտի պատմեմ ձեզ, հուսալով որ մտադրությամբ կլսեք։

1

Մեկ մութ ու խոր ձորի գագաթում մի շինք էր երևում ու հեռվից նայողին թվում էր, թե արծիվի բույն կլինի, որովհետև այդ թռչունները սովորաբար անդնդախոր ձորերի ժայռերումն են դնում իրանց բույնը և այնտեղ մեծացնում իրանց ձագերին, կարծես նրանց մեջ մյուս թռչուններից բարձր մնալու պատվասիրությունն զարգացնելու համար։ Սակայն դա ոչ թե արծիվի բույն էր, այլ մի մարդու, որ արծիվի սրատեսություն ուներ և աչքովի սիրտ։ Նա էլ դիտեր իր ձագերին արծիվի պես կրթելու եղանակը։ Սարուխ էր այդ մարդու [անունը]։

Եվ ինչքան նմանություն կար իր կազմակերպության ու աճ-

վան մեջ։ Նրա կուրծքը բաց էր ու նման էր սարալանջի, ծաղկափթիթ ու խոտավետ սարալանջի։ Լանջի համեմատ էր և կազմվածքի մյուս մասերը. խիտ ու գանգուր մորուք, հաստաջիլ վիզ, խոշոր ու կրակոտ աչքեր, երկար ու հաստ կոներ մինչև արմունկները բաց, լայն թաթեր, երկար մատներով։ Ո՞վ չի տեսել հայի այս հսկայական տիպը և հենց մեր ժամանակ, այս զանազանությամբ միայն, որ այժմյան հսկայի մեջքը կորացած էր, վիզը կախ գցած, ծնկները թուլ։ Նույն տարբերությունը, ինչ որ կա վանդակի մեջ բանտարկած և անապատի մեջ ազատ առյուծների մեջ։ Մարկությո՞ւն, ստրկություն, որքան խեղաթյուրում ես քնաստեղծ մարդու շենք ու շնորհքը։

Ազատ էր Սարուխը, ազա՜տ, բայց ոչ որպես Պախստական, այլ իբրև տեր և իշխող իր տան ու տեղի, իր անդ ու անդաստանի, իր ձորերի ու հովիտների, իր լեռների ու բլուրների, իր հոտ ու նախիրի։— Ես չեմ ուզում ուրիշի շաքը, ասում էր նա, բայց իմ քիչը ոչ ոքի չեմ տալ։

Ինչը որդի ուներ Սարուխը, ամենքն էլ ամուսնացած, հինգ էլ աղջիկ ուներ, նույնպես ամուսնացրած։ Տարիքով վաթսունն անց էր կացրել, բայց ոչ փորը երեխա չուներ, մեղավորն ինքը չէր, այլ Հոռոմ մայրիկը, որ այժմ թոռներ էր պահում և հարսներին հրահանգ տալիս և հսկում նրանց վրա։

Սարուխը ուժ ու տերություն ուներ Սասունում։ Նա էր բոլոր գյուղապետներից ընտրված գլխավորը, կարևոր դեպքերում նրա խորհրդին էին դիմում, նրա մոտ էին ընդհանուր խորհուրդ կազմում, իսկ պատերազմի ժամանակ նա էր լինում հրամանատարը։ Նրա շնորհիվ ամբողջ Սասունն ազատ էր հարկատվությունից, նրանք հարկ չէին տալիս ոչ Արծրունի և ոչ Բագրատունի թագավորներին։ Իսկ օտարներին առավել ևս։ Ազատ չէին միայն հոգևոր վարներին։ Իսկ օտարներին առավել ևս։ Ազատ չէին միայն հոգևոր տուրքերից, բայց շատ էլ առատաձեռն չէին դեպի սուրբ հայրերը, որոնց քարոզի բովանդակությունը շատ անախորժ ներպով էր ազդում նրանց վրա։ Եվ եթե պատահում էր, որ քարոզիչը շատ էր հեռու տանում իր կրոնական մոլեռանդությունը, նրան իջեցնում էին սեղանից և առանց նվեր տալու հեռացնում իրանց երկրից իբրև ազատության թշնամու, իբրև ազգության և հայրենիքի թշնամու։ Այս հանգամանքը վերագրում էին նրանց վայրենության, նամուս։ Այս հանգամանքը վերագրում էին նրանց վայրենության, տգիտությանը և այս պատճառով էլ կաթողիկոսները ծիծաղում էին

միայն նվիրակների դանդաղների վրա և ներողամիտ աչքով նայում իրանց խելագար որդոց վրա։

Մեկ անգամ, երբ աշխարհիս վախճանի լուրը արդեն ընդհանրացրել էին ամբողջ Հայաստանում և ամեն տեղ վանքեր ու եկեղեցիք շատացնում հարուստ ազնվականներն ու թագավորներն իրանց հոգու փրկության համար, մի վարդապետ ուղեց սաստկացնելի հոգիքն ևս աղաւել մոտալուտ վտանգից և վեր կացավ գնաց նրանց մոտ։ Սկսեց պատմել, թե ինչպես քրիստոսի կապած գնի հազար տարին լրացել է արդեն և նա դուրս է եկել դժոխքից, մոտ օրերումս աշխարհքս տակն ու վրա անի, ուրեմն ղջացեք, ապաշխարեցեք, ուղղմտվյուն տվեք, եկեղեցիք և վանքեր շինեցեք, որ ձեր հոգուն փրկվյուն լինի։

Սարուկը բանտարկեց այս վարդապետին, ընդհանուր խորհուրդ կազմեց, որ սրա գատաստանը տեսնի։ Երբ որ ամենքը հավաքվեցան, Սարուկը իբրև ժողովի նախագահ, սկսեց մյուս անդամներին բացատրել վարդապետի քարոզի միտքը։

— Այս մարդը մեզ վրա ծիծաղում է, սկսեց Սարուկը։ Դաշտեցիք մեզ վրա առակներ են պատմում, որ իբր թե մենք խեղճ ենք, ոչ մեր չարը գիտենք և ոչ բարին, որ մեզ ինչպես ուզենան կարող են խաբել։ Սա եկել այնպես անմիտ բաներ է ասում, որ մենք լսած չենք ոչ մեր ավետարանի մեջ և ոչ էլ սաղմոսի։ Ասում է աշխարհքս պիտի վերջանա։ Լավ, թող երթա վերջանա։ Թե վերջանալու է, էլ ո՞ւմ պետք կլինին վանքերը, ո՞վ պիտի աղոթք անի նրանց մեջ, ո՞վ պիտի ուտի իմ տվածը։ Թե որ սա խաբեբա չէ, թե որ սա մեզ անխելքի տեղ չի դնում, ինչի՞ է հավաքում ինչ որ չպիտի ուտի, իսկ եթե հույս ունի ուտելու մեր տվածը, կնշանակե թե աշխարհքս վերջանալու չէ։ Ի՞նչ կասեք հիմա դուք, սա մեզ խաբելու չի՞ եկած։

— Շատ ժամանակ չէ, որ ես իջել էի Մուշ, պատմեց խորհրդականներից մեկը, այնտեղ ամենքն էլ ահ ու սարսափի մեջ են։ Ասացի՝ ինչի՞ց պիտեք, որ աշխարհքս պիտի վերջանա։ Նրանք ինձ պատասխանեցին, թե մարդ է դուրս եկել և «վա՜յ, վա՜յ գլխուս» ասելով դյուղե-դյուղ կթափառի։

«Է՛, հետո ի՞նչ, ասացի, ի՞նչ է ասում այն մարդը։

«Ոչինչ չի ասում, ոչ ոքի պատասխան չի տալիս, այլ «վա՜յ, վա՜յ» կանչելով մեզ է գալիս։ Գնացել են հարցրել Հովհաննես

գիտնական վարդապետին, թե այս ի՞նչ կնշանակե, նա էլ պատասխանել է, թե «այդ կնշանակե, որ աշխարհքս պիտի վերջանա»:

Ահա այդ լուրը հասնելով ժողովրդի ականջը, ամենքն էլ ընկել են երկյուղի մեջ: Այնտեղ լսեցի, որ Սեննեքերիմ վանեցին իր թագավորությունը ծախել է ուռումներին, ինքը փախել գնացել է ուռումների երկիրը: Ուրեմն այս վարդապետը մեզ չի խաբում, այլ ինքն էլ խաբված է, ինքը հավատացած է, թե իրավ աշխարհքս պիտի վերջանա:

— Այո՛, պետք է վերջանա, պնդեց վարդապետը: Սեննեքերիմի հեռանալու պատճառը իր քաժին երկրի վերջանալն է: Նա չկարողացավ թաթարների արշավանքի առաջքն առնել, դրա համար իր երկիրը հանձնեց ուռումներին, բայց վանքերը թողեց մեզ:

— Ինչպե՞ս, ուրեմն դուք երկյուղ չունիք թաթարներից:

— Ո՛չ, թաթարները խոսք են տվել, որ մեր վանքերին վնաս չեն տալ:

— Հասկացանք, ուրեմն դուք միացած եք թաթարների հետ, խոսք եք տվել, որ սուտ սուտ քարոզներով ժողովրդին սարսափի մեջ կձգեք և հետո հպատակ կլինեք թաթարներին, միայն թե նա ձեր վանքերին ձեռք չտա, որպեսզի մի կողմից թշնամին կեղեքի ժողովրդին, մյուս կողմից դուք: Ինչո՞ւ այդ թաթարներին չեք քարոզում, թե աշխարհս պիտի վերջանա, ինչո՞ւ եք անմեղ մարդկանց արյուն թափում, ինչո՞ւ չեք ասում, թե մենք վանքերի պետք չունինք, որովհետև աշխարհս պիտի վերջանա: Օ՛, անգութ անիրավ սևագլուխներ, դուք սևացրիք մեր արևի պես լույս աշխարհը:

— Մա՛հ սևագլուխներին, գոչեցին մի խումբ կանայք ու մարդիկ, որոնք հետու կանգնած լսում էին մեծերի դատը:

— Այո՛, մահ, կրկնեցին խորհրդականները: Դավաճանությունն աշկարա է...

Կիրակոս վարդապետի ջանը դող ընկավ, կարծեց թե ուր որ է, իրան պիտի քարկոծենն:

Կրքերի այս հուզված ժամանակ տեղից վեր կացավ մի երիտասարդ՝ հար և նման Սարուխին, միայն նրանից մի թզաչափ ցածր և նորահաս մորուքով: Անծանոթ մարդիկն ևս կարող էին քարձ

պատճառ նրա քեռորդին պիտի լինի, որովհետև քեռորդիք մեծ մասով իրանց քեռիներին նման են լինում։

Բայց սա Սարուվի հարազատ և չորրորդ որդին էր՝ մոտ երեսուն տարեկան։ Վիգեն էր անունը։ «Վիգեն Մամիկոնյան, հաղթական, քաջալանջ, հուժկու սանասարյանց զենա։ Այս Վիգենն էր ահա երիտասարդը, որ իր մանկությունից սկսած մասնակցել էր հոր մղած պատերազմներին, քանի անգամ աղատել էր նրան անակնկալ վտանգից և սրա համար դառել էր ժողովրդի պաշտելի դյուցազնը և հոր աչքի լույսը։ Սրանով էր, որ արժանացել էր ծերերի խորհրդակիցը դառնալու, ձայն ունենալու և այն էլ վճռական ձայն։

— Ի՞նչ էք պահանջում, ասաց Վիգենը, մի մարդուց, որ ձեռք է վերցրել տանից, տեղից, կտրվել է աշխարհքից մի ուրիշ աշխարհքի համար։ Ի՞նչպես կարող է սա սիրել աշխարհքը, ապրել աշխարհքի համար։ Ես խորհուրդ կտամ վարդապետին, որ օրհնե մեզ, հաջողություն մաղթե մեր ձեռնարկությանը, իսկ սրա համար իր խիղճը հանգստացնելու համար, թող հիշե Ներսես Մեծին, թե ինչպես նա բազկատարած աղոթում էր լեռան վրա հայոց զորքի հաղթության համար, թող հիշե Ղևոնդ երեցին, որ մի ձեռքին սուր ուներ, և մյուսում խաչ, թող օրինակ առնե ահա մեր պատկառելի քահանաներից, որոնք ոչ մի զինվորից ետ չեն մնում և վիրավորված ների միակ բժշկողը և մխիթարողն են հանդիսանում։ Եթե Եհովան Իսրայելի ձեռքը մատնեց բոլոր հեթանոսներին, մի՞թե հայ քրիստոնեից աստվածը նրա հակառակ մեզ կձգե հեթանոսների ձեռքը։ Օրհնի՛ր, վարդապետ, օրհնիր մեզ և հաջողություն մաղթիր, իսկ ինքդ հեռացիր մեզանից ողջ առողջ։

— Շատ արդար է Վիգենի առաջարկությունը, ասաց մի այլ խորհրդական։ Եթե մենք այս մարդին պատժենք, սա թե իր ու թե շատերի աչքումը կհամարվի մի անմեղ նահատակ, կընկնի սրբոց կարգը։ Մի՞թե արժանի է նա այդ պատվին։ Ինչո՞ւ նրա առիթով խղճահարվեն մեր պատվականները և ամեն մի անախորժ դեպք սրա անեծքին վերադրեն։ Չէ՛, լավ կլինի, որ վարդապետին պատվով ճանապարհ ձգենք, թող երթա մեզ համար աղոթք անե իր վանքումը մինչև կնահատակվի մի թաթարի ձեռքով և այն ժամանակ աշխարհս կվերջանա իր համար և կմնա թաթարներին։

ԹԵՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒՉ

ՆՈՐ ՁՐՈՒՅՑ

(Վիգենի հիշատակարանից)

Ա.

Գյուղական ազգասեր և բափառական ուսուցիչ

Հայաստանի հյուսիսային սարսարուտ գավառներից մեկի մեջ կա Հացիկ անունով մի գյուղ։ Այդ գյուղի հին ավերակներից և կիսակործան տաճարներից երևում է, և հին զրույցներն էլ վկայում են, որ այդտեղ մի ժամանակ մի մեծ մարդ է եղել կենալիս, և այդ մեծ մարդը եղել է հայոց, վրաց և աղվանից գրերի գտնողը։ Յուր ծննդարանին անվանակից գյուղում բույն դնելով՝ հրեղեն Մեսրոպը յուր թռիչքն այդտեղից ուղղել է մերթ դեպի Սյունիք և մերթ դեպի Աղվանք։

Մի աշնանային գեղեցիկ օր հիշյալ ավերակների ստվերախիտ ծառերի տակ նստած էին երկու երիտասարդ, և ոգևորված սույն վայրերի անցյալի հիշատակներով՝ օդային ամրոցներ էին շինում, կրկին քանդում, կրկին նորոգում... Դրանցից մինը շատ նիհար էր, դեղներես, դլխի մազերը վաղօրոք թափված և դեմքի վերա ցավ, տխրություն, հուսահատություն և զզվանք դրոշմված։ Այդ տարաժամ ծերացած երիտասարդը մի թափառական ուսուցիչ էր եղած, իսկ այժմ այդ պաշտոնից զզված՝ չուներ էր ընկել և բուի պես հայրենի ավերակներն էր ողբում։ Մյուսը մի առույգ ու գվարթադեմ երիտասարդ էր, ազգային լրագիրներ կարդացած՝ հայի հառաչանք լսած, նրա սիրով վառված, և այժմ անհամբեր սպասում էր, թե երբ կլսի ազգային ցանկալի հրավիրական ձայնը, որ իսկույն բանաստեղծի ասածի պես՝ «նժույգ ձի նստած՝ բեխերը ոլորած, ձեռքը սուր առած» օդնության հասնի։ Միքայել էր ուսուցչի անունը, իսկ ազգասերինը՝ Առաստամ։ Դրանց խոսակցությունը անցյալից ներկային հասնելով՝ հետևյալ ոճն ստացավ.

— Միքայել, ես զարմանում եմ քո անհաստատամտության վերա, ասաց Առաստամը։ Էլ ինչո՞ւ համար է քո առած ուսումն ու գիտությունը, որ հիմա պետք է այդպես աննպատակ չուներ ընկած թափառես։ Ավելի լավ չի՞ լինիլ, որ մի տեղ հաստատ բուն կած թափառես։ Ավելի լավ չի՞ լինիլ, որ մի տեղ հաստատ բուն

դնես, քեզ օգնականներ հասցնես և բոլոր դյուղերը վարժապետներով լցնես։

— Աստված, այդպես ասելն է հեշտ միայն, իսկ կատարելը շատ դժվար և մինչև անգամ անհնարին է, պատասխանեց Մի-քայելը. դու ի՞նչ կասես, եթե ես քեզ ասեմ, թե ինչո՞ւ ես դարտակ ա՞խ ու օ՞խ քաշում, և դուր ժամանակ անց կացնում. ավելի լավ չի՞ լինի, որ դնաս Հայաստան մի հայատորաքրդական միություն կազմես և հարեմական բռնությունից ազատես քո հայրենիքը։

— Ինչպես ասացի՞ր—հայ-ա-ստ-րա-քր-դա-կան... Քո տունը շինվի, Մի՛քայել, ո՞րտեղից ստեղծեցիր այդ ահագին բառը։ Դրա ասելն անգամ դժվար է, ուր մնաց կատարելը։ Ել ի՞նչ համեմատություն, մի՞թե լուսավորություն տարածելը պատերազմելու չափ դժվարություն ունի։

— Ես կարծում եմ, որ տգիտության դեմ, խավարի դեմ, ապականարար ազդեցությունների դեմ պատերազմելը ավելի դժվար է։ Մի՞թե դու ինքդ չե՞ս տեսնում, թե որքա՞ն փշացել, որքա՞ն վատացել, որքա՞ն ապականվել է մեր ժողովուրդը թե՛ քաղաքներում և թե՛ գյուղերում առհասարակ։ Միթե դու չե՞ս տեսնում, որ էլ գլուխ վայր դնելու տեղ չի գտնվում, միայն այդ խոսքն ասող Քրիստոս չկա, որ հավատան։ Մարդու կատարելության բուն նշանը վերացել է և նրա տեղը բռնել է մի կլոր խարան։ Նա է մեզանում մարդ համարվում, ում ճակատին որ դրոշմված է այդ խարանը, անխարան ճակատից դուրս եկած մլուքը չվանի դնող չկա։ Գյուղացին սովորել է մի բան անել՝ մտրակի ազդեցությամբ, իսկ մտրակը գտնվում է միայն խարտնավորների ձեռքին։ Ժողովուրդը ինքնատյաց, յուրատյաց է դառել, նա գազանացել ու անասնացել է։ Նա չարչիացել է, այս բառի մի նոր նշանակությամբը։ Նա փողի հետ փոխանակում է ամենայն ինչ՝ մինչև իր ընտանեկան սրբությունն անգամ, նա ամեն ինչ կշռի ու կանգունի տակ է ձգել, և ինչ որ կարելի չէ ոչ չափել և ոչ կշռել, այն չկա նրա համար։ Առաքինությունը, ազնվությունը, վսեմը և բոլոր մյուս ոգեկան պահանջները, որոնք, միայն մարդուն են հատկական, վերացել է մեր անասնացած և անբարոյականացած ժողովրդից։

Միքայելի այս խոսքերը թույնի պես էին թափվում Առաստամի

քնքույշ սրտի վրա։ Ճշմարիտ որ Միքայելը իբրև մի վիրավորված [և դրգռված] օձ, պատրաստ էր յուր մաղձն ու լեղին թափել ամեն բանի վերա։ Եվ այդ շատ հասկանալի է՝ գոնե ինձ, որ ուրիշ կերպ չեմ կարող մտածել, քան որ մտածում էր Միքայելը։ [Ես նրա խոսքերի մեջ գտնում եմ միայն զուտ և անհերքելի ճշմարտություն ու պատրաստ եմ նրա ասածների տակ ստորագրել իմ անունը]։

Աստատմը երկար մտածելուց և Միքայելի ասածների, ճշմարտությունն զգալուց հետո հարցրեց Միքայելին հուսահատ և խեղճացած ձայնով.

— Բայց արդյոք հույս չկա՞, որ մեր թեմական տեսուչները մի բան կարողանան անել, այդ հանրաճարակ ախտից ժողովրդին բժշկեն։

— Ես չեմ կարծում։

— Իսկ մեր հոգևոր իշխանությո՞ւնը։

— Աստվե՞լ վատ։

— Սրբա՛յր, դու ինձ բոլորովին հուսահատեցնում ես։

— Այո՛, ես հավատացած եմ, որ հայասորաքրդական միությունն հաստատելն ավելի դյուրին է, քան թե մեր ազգային լուսավորության հարստահարիչ բաշիբոզուկներին նվաճելը։ Ես հավատացած եմ, որ մարմին ազատելը ավելի հեշտ է, քան հոգի։ Մի աշխարհի հողն ու ջուրն ազատելն ավելի հեշտ է, քան թե նրա լեզուն ու կրոնը։ Դու ի՞նչ ես կարծում, Աստամ, այս ի՞նչ նոր քամի է, ի՞նչ նոր փոթորիկ, որ լուսավորության անունով բարձրացած, տակ ու վերև է անում մեր աշխարհը, մեր ընտանեկան սրբությունը, մեր կրոնն ու լեզուն, երկվություն ձգում հասարակության մեջ, երկպառակում, ջլատում նրա բարոյական և նյութական ուժը։ Ո՞վ և ո՞րտեղ է լսած, որ միևնույն ընտանիքի անդամները երկու իրար հակառակ ուղղությամբ կրթության ատանան, մինը ձգտի դեպի հյուսիս, մյուսը դեպի հարավ։ Մի՞թե սա պատերազմ չէ՞, պատերազմ հոգենվաճման, լեզվակալության, ազգասպանության...։ Եվ դու կարծում ես, թե մի թեմական տեսուչ՝ իր անխարան ճակատովը, իր անմարտակ ձեռքովը, իր դարատակ ջեքովը՝ պիտի կարողանա պատերազմել իր դեմ բարձրացած այդ արտաքին և ներքին ամեհի լեգեոնների դեմ...

— Դու ինձ սարսափեցնում ես, Միքայել։ Ես դեռ չեմ կար-

ծել, որ մենք մի այդպիսի վտանգավոր վիճակի մեջ ենք։ Միթե այդ բանը չի՞ տեսնում մեր հոգևոր իշխանությունը։

— Տեսնում է, բայց չի նկատում, նկատում է, բայց չի ցավոմ, բայց չի դործում, դործում է, բայց սո՜ւտ ու սո՜ւտ...

— Այդ շատ էր դրաբար, Միքայել, ես չհասկացա։

— Ասածիս աշխարհաբարն այս է։ Մեր հոգևոր իշխանությունը բոլորովին անհոգ է։ Նա ազգային լուսավորության մասին հոգս չի քաշում, բայց ցույց է տալիս, թե քաշում է, և բավական է համարում, որ ժողովուրդը հավատացած լինի, թե նա հոգս է անում այդ մասին։ Նշանակում է թեմական վերատեսուչներ, օրհնության կոնդակներ է ուղարկում նորընտիր հոգաբարձուներին, «Արարատ» ամսագիրն այդ «անխոնջ աշխատությունը» հրուշակում է և դրանով վերջանում է ամենայն ինչ։ Նա չունի լուսավորության ոչ դիվան և ոչ անդուն։ Բայց և քանի՞ քանի՞ միջոցներ է գործ դնում, որոնք գլխովին հակառակ և արդելք են ազգային լուսավորության։

— Ջո՞րօրինակ։

— Էլ ի՞նչ օրինակ, մի՞թե ինքդ չդիտես։ Նա մեզ տալիս է այնպիսի քահանաներ, որոնք ոչ միայն անդրադետ են, այլև անդրագետ աշխարհականի խելքից էլ են զուրկ։ Դրանք՝ շատ աննշան բացառությամբ, կարծես դիտությամբ ընտրված միանման ապուշ, հոգեկան և մտավոր պահանջից զուրկ, անասնական գլխապահության բնազդում միայն ունեցող, գլխահարկից փախած՝ և իրանց որդոց ճակատներին մի օր խարան տեսնելու փափաքով ծախու փիլոն առած՝ քահանայապետ մարդակերներ են։ Ով բացի վնասից ո՞վ է դրանցից մի օգուտ տեսնում, եթե ոչ դրանց օրհնողները միայն, որոնց հարկ էր խարազանով դուրս քշել աստուծո տաճարից, ասելով՝ «Տունն իմ տուն աղօթից կոչեցի, իսկ դուք արարիք այրս աւազակաց»...

— Միքայե՛լ, ես կարծում եմ, որ դու մաղձոտված ես և իզուր ես մեր սուրբ հայրերին հավատավաճառ համարում։

— Լավ էր, եթե դրանք հավատավաճառ լինեին, դրանք այնա՛ս բաներ են ծախում, որ Քրիստոս երազումը տեսած չէ։

— Ջո՞րօրինակ։

— Օրինակ՝ տեսակ տեսակ փիլոններ, տեսակ տեսակ խաչեր, կամիլաֆկաներ, ծուխ, ծխամխխություն, ավազություն, անչեր, կամիլաֆկաներ, ծուխ, ծխամխխություն, ավազություն, ան-

դամուքյուն, գործակալուքյուն, կենտրոնականուքյուն, երեցփոխուքյուն, հաջորդուքյուն, առաջնորդուքյուն, վանք, կալված և ամենայն ինչ...

— Մի՞թե այդ ամենը փողով են ծախում։

— Հապա պատճառն ի՞նչ է, որ մեր թեմական վերատեսուչների գործերն այսքան անհաջող են գնում։

— Բայց ի՞նչ կապ կա այդ երկուսի մեջ։

— Ա՛յ ինչ կապ. բոլոր այդ լեգեոնը թեմական վերատեսուչներից այնպես է սարսափում, ինչպես դժոխքը սարսափեց Քրիստոսի մատը գործելուվը։ Այդ կաշառառու և կաշառատու մարդիկը իրանց ապրուստը խավարի մեջ են հայթայթում։ Ո՞ր հաջորդը կուզի, որ իր պատած գյուղերում, իր կաթնատու և բրդատու ոչխարների մեջ մի մարդ ման գա և նրանց հասկացնե, թե դուք ոչխար չեք, բավական է, ինչքան որ ձեր բուրդը խուզեցին այդ անահոգիները...

— Հիմա հասկացա... չէ, քո ասածիդ մեջ ոչինչ չափազանցուքյուն չպիտի լինի, դեռ կարելի է որ քո ասածիդ մի բան էլ ավելի լինին այդ անպուխները։ Այդպես որ լիներ, մենք հիմա այս օրումը չէինք լինիլ։ Դրանք մի անգամ ժողովրդի հոգին իրանց ձեռքն են առել, ժողովուրդն էլ կուրորեն դրանց ետևից ընկած գնում է, կարծելով՝ թե առանց դրանց արքայության ճանապարհը կկորցնի, հետո ման կգա, էլ չի գտնիլ... Բայց դու գիտե՞ս, Մինքայել, որ այսօր թեմական տեսուչը գալու է մեր գյուղը, և կարելի է եկած լինի արդեն։ Վեր կաց գնանք, արդեն ճաշի ժամանակ է։

. . . . . —

ԺԸ

Գյուղական ժողով

Տեր-Մաշտոի խոտադեզի շարդախի տակը դրված երկայն տախտակի վերա ոտնակախ շարվել էին գյուղի առաջավոր մարդիկը, որոնցից որոշվում էր վերի ծայրում դռշակի վրա նստած հիվրապետական հատուկտով մի մարդ։ Սա թեմական վերատեսուչն էր։

Գյուղացիք իմացան, որ իրանց նոր պաշտոնով նոր եկած

հյուրի անունը Գրիգոր է, բայց չէին իմանում, թե հեռը խոսելիս ինչ տիտղոս կպցնեն նրա անվանը։ Մեկն ասում էր՝ տիրացու Գրիգոր, մյուսը տեսնում էր, որ նա տիրացու չէ, ասում էր Գրիգոր-բեկ, մի ուրիշն ասում էր Գրիգոր աղա, կային ասողներ և Գրիգոր վարժապետ, Գրիգոր թեմական։ Այս զանազան տիտղոսներից . թեմական վերատեսչին ազատից Միքայել վարժապետը, անվանելով նրան պարոն տեսուչ, և իբրև վարժապետ, այդ բառն այնքան կրկնեց, որ ամենի համար դործածական դարձավ։ Մեր թեմականի տեղ եթե մի ուրիշը լիներ, դուցե նեղանար, թե ինչո՞ւ իրան տեսուչ են ասում և ոչ վերատեսուչ, բայց նա ավելի ուրախ կլիներ, որ իրան սոսկ Գրիգոր ասեին, միայն թե իր առաջարկություններին կատարում տային։ Նա ոչ մի տիտղոսից չէր նեղանում յուր մտքումը բացի բեկ տիտղոսից, որ նա ատելով ատում էր, և եթե այդ տիտղոսը տար նրան իրեն ճանաչողներից կամ ընկերներից մինը, նա այդ կընդունար իբրև մի հայհոյանք։

Գրիգորը միջահասակ մի երիտասարդ էր՝ մոտ երեսուն կամ քառասուն տարեկան։ Նա անմորուք էր, այսինքն գերծում էր երեսը և ուրիշ ոչ մի առանձին հատկություն չուներ, միայն նրա կազմվածքին նայողը կկարծեր, թե նա ոտքից մինչև գլուխ մի կանոնավոր պրիզմայաձև՝ կաղապարով է ձուլված։

Գյուղացիք, որ հետաքրքիր երեխայի բնավորություն ունին, տեղի և անտեղի հարց ու փորձով ծանրաբեռնում էին խեղճ թեմական վերատեսչին և ձանձրացնում։ Ի բուն սակավախոս Գրիգորի համար դրանից մեծ պատիժ կարող չէր լինել։

— Պարոն տեսուչ, քանի՞ երեխա ունիս, հարցնում էր մեկը։

— Ես երեխա չունիմ, պատասխանում էր Գրիգորը։

— Բնավ չի՞ եղած, թե չե՞ն ապրում։

— Չեն եղած...

— Խե՞ղճ... քանի՞ տարի կլինի ձեր ամուսնանալուն։

— Ես չե՛մ ամուսնացած...

— Ա՛յ օրհնված, դե ասա կին չունիմ, էլ երեխան ո՞րտեղից կլինի... Ուրեմն վարդապե՞տ էք դառնալու. ե՞րբ եք ձեռնադրվելու...

Գրիգորը լսում էր և ոչինչ չէր պատասխանում, որ դուցե վնջ ուա այդ մարդու հարց ու փորձին, բայց դրանից ազատվելու մի

ուրիշի ձևոքն էր ընկնում։ Մինը հարցնում էր, թե նա քանի լեզու գիտե, մյուսը, թե քանի չին ունի, մի ուրիշը, թե տարին քանի մանեթ է ստանում... Նորան այս անտեղի հարց ու փորձից ազատեց Արզուման ապերը, գյուղի պատվավոր իշխաններից մինը, որ շատ շար ու բարի տեսած՝ նորերի ապականությունից ազատ մնացած և հին պարզ-հայկական կյանքով ու խոսքով ապրող մի պատկառելի ծերունի էր։ Երբ որ նա եկավ, ամենքը տեղներից վեր կացան և նրան տեսչի մոտ նստեցրին։ Արզուման ապերը տեսչի կողքին նստելով՝ բարևեց նրան ասելով,— «բարով եք եկել, հաղար բարի, մեր աչքի լույսն եք, մեր գլխի վերա տեղ ունիք»... և բոնոթու պարկի կապը բաց անելով՝ շարունակեց. «է՛, ի՞նչ ունիք հայտնելու մեզ, պարո՛ն, ասացեք, տեսնենք ի՛նչ ենք անելու. լսեցի որ եկել եք մեր շենումը ուսումնարան բաց անեք»...

Թեմական տեսուչը տեսավ, որ էլի շատ մարդիկ եկան և գլուխ տալով նստեցին որը մի քարի վերա, որը գետնին, ուզեց մի քանի խոսքով հասկացնել նրանց իր այցելության նպատակը, ուստի դառնալով տանուտերին, ասեց.

— Պարոն տանուտեր, կարծեմ ձեր գյուղի բոլոր իշխան մարդիկն այստեղ են, և ես կարող եմ հայտնել, թե ինչու համար եմ եկել։

— Դե ես ինչ իմանամ, իրենք գիտեն։ Ես մի երեխա ունիմ, էն է թաղավորական շկոլումը. հիմի չեթվերթի կլասումն է... Դե ես ինչ իմանամ, իրենք գիտեն, իրանց երեխանց համար ես եկել։

Թեմական տեսչի վերա տանուտերի այդ ոճով խոսելը շատ վատ տպավորություն գործեց, մանավանդ շկոլն ու չեթվերթի կլասը։ Նա մի բոպեաչափ գլուխը քաշ ձգեց և հետո խոսքը տերտերին դարձրեց.

— Տե՛ր հայր, էլի մարդիկ ունի՞ս կանչելու, թե կարելի է արդեն գործ սկսել...

— Պարոն տեսուչ, դրանք որքան քիչ լինին, այնքան լավ է։ Եթե գան լցնվին, էլ իրար խոսք չեն հասկանալ, կսկսեն տակից գլխից դուրս տալ։ Կարծում եք ես քի՞չ եմ խոսել, քի՞չ եմ քարոզել, ա՛յ, թող վկա լինին։ Քանի քանի անգամ ասած կլինեմ, թե ժամանակս փոխվել է, հիմի հարկավոր է մեր որդոցը ուսում տալ, որ գնան մարդ դառնան մի կտոր հացի տեր լինին, մեզ նման

մաճ չբռնեն, գուլման չքշեն, կնան թագավորի վեշը բռնեն մարդիկ քշեն, ինչպես Քրիստոս ասել է. «Ծառայք հնազանդ լերուք ձեր տերերին և ես զձեզ մարդկանց որսորդ կշինեմ...»: Ծառա՛ եմ, ես այնքան կարդալ չգիտեմ, մեղքս ինչ թաքցնեմ. չեմ էլ ասում, թե քերեք ձեր երեխեքը ես կարդացնեմ, չունքի ես ոչ ռուաերեն եմ գիտում, ոչ արիփմետիկա, ոչ էլ իմ երեխանց համար է իմ ասելը: Իմ երեխեքն էլ են հրեն քաղաքի շկուլումը, ըստարշի ուչիթելին կշտին, էս տարի էլ փոխվել են ըֆտարոյ կլասը:

Ով եղև ետինն շար քան զառաջինն... Մեր տեսուչը տանուտերի ոճից էր զզված, տերտերինը նրանից անց կացավ: Շատ լավ նշմարում էր, որ թե՛ տանուտերը և թե՛ տերտերը ընդհեմ են ուսումնարան բացվելուն, բայց մինչդեռ ինքը մտածում էր, թե ի՛նչ խոսի արդյոք և ինչպես խոսի, արդեն կռիվն սկսվել էր...

— Ես չեմ հասկանում, թե դուք ինչ եք ուզում ասել, տերտեր, ասաց Արզումանը ձեր մարդկանց հատուկ բարկությամբ: Քո տղերքն շկուլումն են, քյոխվինը շկուլումն են: Ձեր ասելով շկուլն եք ուղարկել, որ այնտեղ մարդիկ քշել սովորեն, բայց մեր քյոխվան ու դու՝ առանց շկուլի երես տեսնելու էլ՝ շատ լավ եք քշում մեզ: Առանց մեզ հարցնելու մեր անուններն ստորագրում եք՝ տալիս մարդ քշողներին, բայց հիմի տեսչի առաջին ուզում եք ցույց տալ, որ շատ սրտացավ եք մեզ համար: Ինչո՞ւ ուղիղը չեք ասում, որ ադամամութին ձեռագիր եք տվել սատանային և ձեր հոգին նրան խոստացել, որ նա ձեզ լույս տա... Լա՞վ լույս է, որ հոգի կորցնելով պիտի ձեռք բերվի...

— Ա՛յ ջամհաթ, լսո՞ւմ եք ինչ է ասում այդ ալևորը. վկա եղեք, և հարցնելիս չասեք, թե չենք լսել, ասեց քյոխվան ինքնապաստան գոռոզությամբ:

— Է՛յ, քյո՞խվա, դու որ քո չափն ու իրավունքը ճանաչես, շատ լավ կանես, ասեց ծերունին: Մեկ ինձ ասա տեսնեմ, դու ի՞նչ իրավունքով ես իմ անունս գրել տվել առանց ինձ հարցնելու:

— Էդ հետո կտեսնենք, հարցրել եմ, թե չեմ հարցրել: Բայց կարծում ես թե չեմ հարցրել, կարող ես դնալ դանգատվիլ...

— Գիտես, իհարկե, որ դանգատվիլ չեմ կարող. չեմ կարող դնալ իմ դատավորին ասել, որ նա մի շատ անպիտան և խարդախ մարդ է, մեր քյոխվան էլ հետը: Այդ չեմ կարող ասել, բայց քեզ [illegible] քո երեսիդ կասեմ, որ դու մարդ չես, այլ կատու ես, ադվես [illegible]:

պայլ ես։ Ես միշտ ասելու եմ քեզ այս խոսքերը, որ գոնե դրանով սիրտս հովացնեմ...

Այս ծանր խոսքերի համար քյոխվան չէր ներել Արզուման ապորը, չէր նայել նրա ոչ ծերությանը և ոչ պատվին, այլ իր գազանական բարկությունը կհագեցներ դանակոծ անելով նրան, բայց որ լռեց և համբերեց այդ այն երկյուղից էր, որ նա կրում էր Արզուման ապոր յոթը հսկա որդիներից, որոնք արդեն մի մի հաստատպլուխ մահակ ձեռքներին՝ կանգնած էին իրանց ապոր քամակին։ Եթե աստված խռովեր քյոխվի գլխին ու մեկ անգամ ձեռք տար ծերունուն, այնուհետև քյոխվի մեծ կտորը ականջը կմնար։ Որպեսզի այդ փորձանքից ազատվի, վեր կացավ և շան նման մոմոռալով դուրս գնաց։ Նրան հետևեցին բոլոր քյոխվից վախող մարդիկը։ Արզուման ապերն էլ մի քանի կծու խոսք էլ տերտերին ասեց և վերկացավ հեռացավ։ Մնաց տեսուչը միայնակ Միքայելի և Առաքսամի հետ։ Տերտերն էլ կգնար ուրախությամբ, եթե ինքն իր տանը չլիներ։

Ահա այսպես կայացավ և վերջացավ գյուղացոց ուսումնական խորհուրդը։

Գ.

Նոր խնդիր

Երբ որ ժողովուրդն այդպես քաշվեց հեռացավ, մեր տեսչի գլխին սառը ջուր մաղվեց։

— Տեր աստված, ես ի՞նչ էի երևակայում և հիմի ի՞նչ եմ տեսնում, ասում էր նա ինքն իրան։ Այս սարերի գլխին, ձորերի միջին մատնությո՞ւն, դավաճանությո՞ւն, սպառնալի՞ք... Զարմանալի բան է։ Ե՞րբ ցանվեցավ այս անմեղ սրտերի մեջ սատանայի այս չար որոմը...

Մեր տեսուչը պետք էր որ զարմանար, ըստ որում դեռ նոր էր, կամ ինչպես կասեն՝ դեռ խամ էր։ Նա կարծում էր, թե մեր գյուղացիք հին նահապետական պարզության մեջ պետք է լինին և եղեմական անմեղությունը պահած, և այդ պատճառով դեռ թեմական տեսուչ չեղած, սաստիկ բարկանում էր եղած թեմականներ վրա ասելով. «Այնպիսի մարդկանց են տվել այդ պաշտոնը,

որոնք ոչ ժողովրդի լեզուն գիտեն և ոչ նրա հետ վարվելու եղանակն են իմանում։ Փափուկ մեծացած, իրանց օրումը ձի չնստած, էլ ինչ ասել կուզի, որ այդպիսի մարդիկը չեն կարող կառքի ճանապարհից աջ կամ ձախ շեղվիլ, ձորերի մեջ մտնել, սարերի վերա բարձրանալ, ցրտի ու տաքի դիմանալ, մի տեղ ոտքով մանգալ, մյուս տեղ ձիով, ձի չեղած տեղը ջորու և իշի վերա նստել, անշայ մնալ, ցամաք հաց ուտել, պաս պահել... չէ՛, դրանք ոչինչ չեն կարող անել»... Բայց հիմա տեսնում էր, թե որքան սխալված է եղել ինքը, և որքան սխալ էր նույնիսկ իր տեսությունը սկզբից մինչև վերջը...

— Պարո՛ն տեսուչ, շատ մի՛ մտածեք, ասաց Միքայելը։ Այսպես է ահա՛ մեր ժողովուրդը՝ ինչպես տեսնում եք...

— Այո՛, շատ անպիտան մարդիկ են, ես ամաչում եմ դրանց փոխանակ, հաստատեց Առաքելը։

— Բայց այսպես չէր այս ժողովուրդը սրանից մի քանի տարի առաջ...

— Քանի տարի առաջ մեր մարդիկը ֆիզիկապես էլ ավելի խոշոր էին, բայց հիմա տեսեք ինչքա՛ն մանրացել, ինչքան նվաղել են։ Երևի կա մի արտաքին զորեղ ազդեցություն, որ մեր ժողովրդին ոչ միայն ֆիզիկապես է փոքրացնում, մանրացնում, այլ և բարոյապես։ Պարոն տեսուչ, ես ահա տասը, տասնըհինգ տարի է, որ թափառում եմ այս ժողովրդի մեջ և եկել եմ այն եզրակացության, որ մեր գյուղացիք իրանք իրանց կրթելու ոչ կարողություն ունին, ոչ էլ հասկացողություն։ Կարողություն չունին, քանի որում սրանց կյանքը հազար ու մի հարվածների ենթակա է. այսօր մորեխն է կտրում իրանց հացը, վաղը՝ մուկը, երաշտ է անում, կարկուտ է գալիս, անասուններն են կոտորվում... Ոչ երկինքն է օգնում և ոչ երկիրը, ոչ բարեկամը և ոչ չարակամը... Պետք է ուրիշ ճար, ուրիշ հնար մտածել։

— Օրինակ՝ ի՞նչպիսի հնար։ Հայտնեցեք, ես ուրախությամբ կլսեմ։

— Գիտե՞ք ինչ կա։ Այսօր մեր ժողովրդին առաջարկում են տուն պլուխ վեց շահի տալ, իսկ մնացածը, ասում են, մենք ինքներս կհոգանք և ուսումնարան բաց կանենք։ Բայց ահա քանասուն տարուց ավելի է, որ մեր ժողովուրդը տուն պլուխ չորս շահի է տալիս անընդհատ՝ «արքադրամ» անունով, իսկ քահա-

նայք՝ մեկ մեկ մանեթ։ Սթե սրա վրա ավելացնենք և պտղին, որ նմանապես մի մշտական և տարեցտարի աճող տուրք է, կարող եմ ասել, որ յուրաքանչյուր տուն տարեկան առնվազն տալիս է արդեն մի մանեթ տուրք։ Մյուս փոփոխական և մասնավոր տուրքերը սրա հետ չեմ խառնում։ Իմ կարծիքով պետք է այդ սրբապրաժի և պտղու հաշվով մի քանի կենտրոնական ուսումնարաններ բանալ, որ ժողովուրդն էլ տեսնի, թե իր տվածի մի մասը իր բարոյական զարգացման վերա է գործ դրվում։ Սթե այսպես անվի, ժողովուրդը կսկսի ջերմեռանդանալ, կսիրե իր հոգևոր իշխանությունը, նրան հարազատ հայր կճանաչե և կեռապատկե իր տուրքը...

— Այդ շատ լավ եք ասում, պարոն Միքայել. բայց մի՞թե չգիտեք, որ հոգևոր իշխանությունը այդպես էլ արել է, այսինքն ձեր ասած տուրքերի մի մասը ազգային հոգևոր դպրանոցին է հատկացրել։

— Ազգային հոգևոր դպրանո՞ց... անունը մեծ՝ մեջը փուչ։ Ձեր քաղաքի այդ ուսումնարանը, որ ազգային հոգևոր դպրանոցի մեծ տիտղոսն ունի, ես լավ գիտեմ, որ նա ոչ միայն իմ ասած տուրքի մի մասն է տանում, այսինքն ամբողջ սրբադրամը, այլ տանում է նաև բոլոր ուխտատեղյաց արդյունքը, սեպհականել է բոլոր վանքերի անհուն կալվածները, նա է ստանում ամբողջ վիճակի մոմավաճառության արդյունքը, պսակահասից մասն է ստանում, մետրիքական վկայականներից ստանում է, էլ չգիտեմ որ մեկն ասեմ։ Սև թող տանե, թող դրա կրկնապատիկը, եռապատիկը տանե, խոսք չունիմ ասելու, բայց ոչ թե տանե կուլ տա, այլ մի արդյունք ցույց տա։ Մի՞թե այդ ահագին արտոնությունը վայելելու փոխարեն նա ոչ մի հնչին պարտականություն չունի՞. գիտեմ, պիտի ասեք ունի, և այդ այն է, որ նա պիտի վիճակին տա բարեկրթված քահանաներ, հմուտ ուսուցիչներ։ Ցույց տվեք այսօր, չեմ ասում բարեկրթված և ուսյալ, այլ ինչպես էլ որ լինի, մի հատ քահանա, կամ մի հատ ուսուցիչ, որ այդտեղից լինի դուրս եկած։ Ինչպես ասացի, քառասուն տարուց ավելի է, որ մենք գյուղացիքս այդ ուսումնարանին անընդհատ հարկ ենք տալիս և վերջ ի վերջո քանից դուրս է գալիս, որ մեր դառը քրտնքով աշխատած փողով ձեր քաղաքացիք մեզ ոչ թե քահանա կամ ուսուցիչ են տալիս, այլ ոսկի շարքեր են շինել տալիս և իրանց հարսներին ճակատից կա-

խում... Այդպես կարող են անել միայն անբարոյականության ամենավատթար աստիճանի մեջ գտնվող անսիրտ և անհոգի չարչիները: Այդպես կարող են անել միայն Բրքիշոյի և Շմուելիի ցածոն արբանյակները:

Թեմական տեսուչը շատ լավ գիտում էր, որ Միքայելի ասածները ինչքան մաղձոտ՝ նույնքան և ճշմարիտ էին. Միքայելը, ինչպես կասեն, նրա սրտից էր ջուր խմում, բայց իբրև պաշտոնական անձն, իբրև հոգևոր վարչության պաշտոնյա, անհարմար էր համարում ցույց տալ, որ համակիր է նրա ասածներին, ուստի կամենալով վերջ տալ այդ խոսակցությանը, դարձավ դեպի տերտերը հետագա հարցումով.

— Մի՞թե ճշմարիտ է, որ ձեր գյուղացիք արդեն ստորագրություն են տվել, թե ցանկանում են... ուսումնարան ունենալ:

— Ես չգիտեմ, պարոն տեսուչ, ես էլ ձեզ պես լսել եմ, որ այդպես մի բան են արել, և մենակ մեր գյուղացիք չեն, որ հաձայնել են, բոլոր գյուղերից էլ ստորագրություն են հավաքել մաձայնել են, բոլոր գյուղերից էլ ստորագրություն են հավաքել այս քանի օրս: Բայց դուք ի՞նչպես եք կարծում, մի՞թե դա վատ բան է...

— Այսինքն՝ «պա՞րտ է տալ զհարկ եթե ոչ», ավելացրեց Առաստամը հեգնաբար, քահանայի հարցումից վրդովվելով: Բայց թեմականը շուտ վրդովվող չէր. նա մի վայրկյան գլուխը քաշ պցեց և քթի տակ մռմռալով ասաց.

— Ես չասեցի թե վատ բան է, բայց ինձ հարկավոր է իմանալ, որ էլ ջուր տեղը սար ու ձոր չընկնիմ: Ուսումնարանն ուսումնարան է, ով կուզի թող բաց անե, այդ մեզ համար միևնույն է...

— Իհարկե միևնույն է, տեր հայր, խոսքը հաստատեց Առաստամը: «Պարտ է տալ զկիրակոսին կիրակոսի և զմարկոսին կիրակոսի»: Այսպես չէ՞ տեր-հայր:

— Ավետարանումն այդպես չի ասված, պատասխանեց տերտերը:

— Ի՞նչպես չի ասված: Ավետարանում չի՞ ասված մի՞թե, որ եթե մեկը քո բաճկոնը խլե, շապիկդ էլ տուր նրան, որ կնշանակե՝ թե մեկը քո աղջիկդ խլե, պետք է կնիկդ էլ տաս իրան...

Առաստամի այս խոսքը թնդացրեց տերտերին, երևի նրա ձգած քարը տերտերի ցաված տեղին դիպավ...

Տեսուչը տեսավ, որ սրանց վեճն ավելի պիտի թնդվի, վեր

կացավ տեղիցը և հրամայեց իր ձիավորին, որ ձիանը դուրս քաշե։ Տերտերը շատ ստիպեց, որ մնա, բայց նա չհոժարեց, հեծավ ձին և երեսը շրջեց դեպի Իսրայելի մյուս գյուղերը... Միքայելը նրան գնաց բարով ասելիս մի ծրար տվավ և ասեց, որ Ճանապարհին բաց անի կարդա...

Դ

Երկու պատճեն և երկու լուսավորիչ

Մեր թեմական տեսուչը երբ որ գյուղիցը մի փոքր հեռացավ, հետաքրքրությունից շարժված բաց արավ Միքայելից ստացած ծրարը, և նրա մեջ գտավ երկու դրության պատճեն։ Առաջինի բովանդակությունը հետևյալն էր.

«Տեր-Մաշտ,

«Թեմական տեսուչն այս օրերս գալու է ձեր գյուղը։ Դա մի քաո խռովարար և անհաշտ մարդ է։ Խորամանկությամբ հարց ու փորձ է անելու և մեր գործերի մասին տեղեկություն քաղելու։ Գյուղացիք բերանների կապը կտրած մարդիկ են, կսկսեն մեզ վեր պա դանդաղվիլ, որ իբր թե մենք իրանց թալանում ենք, տեղի անտեղի կաշառք են առնում, պտղին թանգ ծախելով էժան հաշիվ ենք տալիս, մենք չհասը փողով հաս ենք անում և հասը չհաս շինելով՝ դարձյալ փող ենք առնում, թե մենք սրբադրամի մեծ մասը դողանում ենք. և ապառիկ ցույց տալիս... ես ինչ գիտեմ, ինչ ասես պիտի գլխներիցը դուրս տան։ Ահա այս ամենի համար առաջուց զգուշացնում եմ քեզ, որ այդ մարդը պա թե չէ՝ իսկույն տանես քո տունը, օրինավոր պատիվ տաս, չթողնես որ մենակ մնա ժողովրդի մոտ և նրանց բերնիցը խոսք դուրս քաշի, և այնպես կանես, որ պա այդտեղ ոչինչ չկարողանա անել և միևնույն ժամանակ չիմանա, որ մենք ենք արգելք եղել։ Իսկ ես կաշխատեմ հասկացնել ում հարկն է, որ մեր գլխից ազատեն այդ ցաված... Մեր Զիապանյան հաջորդը ուզում է ինքը լինել թեմական տեսուչ և մի առիթ է փնտրում դրան հեռացնելու։ Սա շատ ուրախ կլինի, որ դու եթե մի որևիցե ակնարկություն լսես դրա բերնից ընդդեմ հոգևոր իշխանության, իսկույն իմաց տաս իրան։ Ուզում

եմ ասել, վերջապես, որ մեր հաջորդը մի նոր նկած քաղցած ու ծարավ մարդ է, սա աչք ունի թեմական տեսչի ոտճիկի վերա, կարող ես ուրեմն հուսալ, որ սա կպաշտպանե քեզ ամենայն դեպքում, միայն թե այդ մարդուն ընդդեմ գործելու ամենայն ջանքով աշխատես...

«Անդամ կոնսիստորի և գործակատար քաղաքին Արշակավանա Տեր-Ավդալ»:

Երկրորդ պատճենն ուներ հետևյալ բովանդակությունը.

«Մենք ի ներքո ստորագրյալ Հայկաշեն գյուղի հասարակությունս ուզենալով՝ որ մեր խոսքը ղհայերեն լավ սովորեն և մարդ դառնան, ավանք զայս ստորագրությունս առա Ներքոթթեկին Անդառնան, առ այն պի որ մենք ամեն տարի ամեն տանից տառապետյանին, առ այն պի որ մենք ամեն տարի ամեն տանից տասվեց շահի տանք և տուն քիրահենք, կամ տան քիրահն տարին երկու հարյուր մանեթ տանք, ևս ճրագլուսն էլ տանք, ևս վայրն էլ տանք, ևս ստարշի ուշխելին օթախն էլ տանք...»:

(Ստորագրություն ամբողջ հասարակության).

Թեմական տեսուչը այս երկոքին պատճենները կարդալով այն ղազաց, ինչ որ կզգա մի մարդ, երբ երկու կրակի մեջտեղ կգտնվի... «Ա՛յ ինչ կնշանակի արտաքին և ներքին թշնամիս, մտածեց նա ինքն իրան: «Այդ ապուշ հաջորդը եթե ինքն է ուզում թեմական վերատեսուչ լինի, թող լինի, էլ ինչո՞ւ է պետք հորեր փորել տալիս իմ ճանապարհին, չէ՞ որ այդ հորերի մեջ ինքը կընկնի մի ժամանակ: Տեր Ավդալի արարքը հասկանալի է՝ «Արջն իր ահիցը կգոռա»: Այսպես մրմնջալով քշում էր իր ձին թեմական տեսուչը, հանկարծ նրա դիմացն ելավ իր վաղեմանոթ բարեկամներից մինը, որ միևնույն պաշտոնով, այսինքն ուսումնարանների բանալու համար, իր թիկնապահի հետ պատում էր միևնույն գյուղերում: Բարև տվին, բարև առան և իրար քեֆ ու հալ հարցնելուց հետո՝ հետևյալ խոսակցությունը բացվեցավ նրանց մեջ:

— Նազար-բեգ, ձիդ փոքր ինչ հետու պահիր իմ ձիուցը. սա վատ բնություն ունի, համ կծող է, համ քացի տվող, ասաց Գրիգորը:

— Շա՛տ լավ, ես քո ձիուցը կզգուշանամ, բայց դու, Գրիգոր, դու էլ ինձանից զգուշացիր: Ո՛ր գյուղ որ ես մտնեմ, դու այնտեղ չերևաս, թե չէ ես էլ քեզ կծեծեմ:

— Գիտեմ, դու շատ հավատարիմ շուն ես, ում հացն ուտես,

նրա դռանը կհաջնա, բայց քո կաթնատամներդ իմ ոտքս չանգռելու չափ ուժ չունին, դու միայն կվնդատաս ժանգժանդ թուլի պես, այլ կծել կարող չես...

— Դու շատ սխալվում ես, սիրելիդ իմ Գրիգոր: Ես ոչ միայն կծելու չափ ուժ ունիմ, այլ քեզ իմ օգտին հաջեցնելու իրավունք էլ ունիմ:

— Այդ ես չեմ հասկանում:

— Գիտեմ որ չես հասկանում, եթե հասկանայիր, այդ պաշտոնը չէիր առնիլ վերադ:

— Խնդրեմ բացատրես:

— Շատ լավ, դե լսի՛ր: Ահա միասին կերթանք առաջնորդ պյուղը: Ես [ինչպես որ ինձ հրամայված է] պիտի [քե] հորդորեմ [և քե ստիպեմ], որ ուսումնարան բանան: Այդ արդեն որոշված է, վարժապետն էլ արդեն նշանակված է: Դու իմ կշտին կլինիս, ինչ որ կասեմ, կլսես: Բան է, եթե ես կարոտ եղա քո օգնության, պիտի դիմեմ քեզ, և դու իրավունք չունիս ինձ չօգնելու: Ուրեմն ինչ որ ես ասեմ, դու պիտի արձագանք տաս, պիտի ասես. «աղան լավ է հրամայում, ինչպես հրամայում է, այնպես արեք»: Դու որ կաս, ուրեմն իմ պոչն ես, իմ կարկատանը: Դու երբև պոչ՝ կարող ես մերթ ծալվիլ և մերթ գալարվիլ, մի խոսքով ազատ շարժվելու իրավունք ունիս, բայց ազատվիլ, անջատվիլ, կտրվիլ ինձանից կարող չես, պետք է միշտ հետևիցս քաշ գաս, չես կարող առաջս ընկնիլ: Եթե խրթին է ասածս, լավ սերտիր քեզ տված հրահանգը, և կտեսնես, որ այնտեղ ավելի կոկ և քաղաքավարի լեզվով է ասված, ինչ որ հիմի ես քեզ ասում եմ ընկերաբար:

— Ես կարդացել եմ և շատ լավ գիտեմ քո հիշած հրահանգի բովանդակությունը: Այնտեղ ասված չէ, որ ես իրավունք չունիմ իմ սեպհական ուսումնարաններն ունենալու:

— Ես չեմ ասում թե իրավունք ամենևին չունիս, այլ թե այնքան ունիս, ինչքան ամեն մի աղքատ ունի... իր տիրոջ սեղանի փշրանքների վերա: Չէ՛, ես տեսնում եմ, որ դու քո և իմ իրավունքների տարբերությունը լավ չես ուսումնասիրել, եթե լավ ուսումնասիրած լիներիր, կտեսնեիր, որ քո իրավունքը իմ իրավունքի ստրոն է: Ես մեկ, դու էլ ստրո, ես կդառնամ տասը, իսկ դու կմնաս ստրոն է: Ես մեկ, դու էլ ստրո, ես կդառնամ տասը, իսկ դու կմնաս դատարկ ստրո: Դու իրավունք ունիս ամեն մի եկեղեցու մոտ մի դատարկ ստրո: Դու իրավունք ունիս ամեն մի եկեղեցու մոտ մի ուսումնարան բանալ, ինչպես բոլոր մոլլաները իրավունք ունին

իրանց մեչիդին կից մի մոնթարան ունենալ։ Այդ իրավունքը վա-
յելում են բոլոր կրոնի հոգևորականները։ Բայց տե՛ս, ես ի՛նչ ի-
րավունք ունիմ։ Ես իրավունք ունիմ ամեն մի հասարակության մեջ
ուսումնարան ունենալու։ Եկեղեցին քոնն է, իսկ հասարակությու-
նը, ժողովուրդը՝ իմը։ Եկեղեցին առանց հասարակության ըրած է,
այս բանը Մսերյանի հավատապատումն էլ կասի քեզ։ Ես երբոր
հասարակության մեջ մի ուսումնարան եմ բաց անում, որի աշա-
կերտները միավորներից են լինում բաղկացած, իսկույն քո ըրա-
ները գալիս են նրանց կպչում և ես ունենում եմ տասնավոր ա-
շակերտներ, իսկ դու ոչինչ։ Հասկանո՞ւմ ես, սիրելի ազգասեր,
ի՞նչ եմ ասում։ Բայց այս դեռ ամենը չէ՛։ Ես իմ ձեռին ունիմ
հարուստ գանձարան, կարող եմ նոր հարկ էլ դնել ամեն մի հա-
սարակության վերա. իսկ դու ոչ մինն ունիս և ոչ մյուսը։ Քանի՞
կոպեկ կարող ես գոյացնել քո աջահամբույրներից, կամ ի՞նչ մի-
ջոց ունիս այդ կոպեկները ազատել քո դիշատիչ ագռավների ձեռ-
քից։

Թեմական տեսուչը գլուխը քաշ ձգեց, իբր արհամարհելով իր
պաշտոնակցի ասածները, և սկսեց գայլի ու գառան առակը
մրմնջալ քթի տակին։ Չգիտես ի՞նչ պատասխան տա իր զորեղ
հակառակորդին՝ ճարը կտրված մանկավարժական օրենքների
պաշտպանությանը դիմեց, որ ցույց տա, թե այնուամենայնիվ ար-
դարությունն իր կողմն էր։

— Հասարակությունը կարող է չհամակրել ձեր տված հակադ-
գային կրթությանը, և ավելի լավ կհամարի իր ազգային ուսում-
նարանը պահել և ազգային կրթություն տալ իր որդոցը։

— Այդ հանդամանքի առաջքն առնելը հեշտ է։ Հասարակու-
թյունը կրթության մեջ դանազանություն անել երթե գիտե, այն ի
վնաս ձեր է, ըստ որում մերն է գերադասում, իսկ երթե մինը
նրանցից սկսե հակառակը պնդել, իսկույն կերևի, որ ուրիշի թե-
լադրությամբն է դատողություն տալիս և մի քանի հարց ու փոր-
ձից հետո կխոստովանի, որ ինքն էլ չի իմանում, թե ինչ է ա-
սում, այլ թեմական տեսուչն է սովորեցրել նրան։

— Ի սեր աստծո, թող քո այդ սպառնալիքը։ Մի՞թե գյուղա-
ցին չի իմանում, որ երեխան իր մայրենի լեզվով ավելի կհասկա-
նա ինչ որ իրան ասում են, քան թե օտար լեզվով...

— Ո՛չ, գյուղացին այդ չգիտե։ Նա չի իմանում, որ բացի լեզ-

վից, ուրիշ բան էլ են սովորեցնում ուսումնարանումը։ Նա ուրախ է, որ իր որդին մի օտար լեզու է սովորում, օտար լեզվով խոսում։ «Հայերենը գիտե ու գիտե, ասում է նա, ես ուզում եմ, որ մի ուրիշ լեզու էլ գիտենա, չունքի ասած է, մարդս քանի լեզու որ գիտե, այնքան մարդ է»։ Բայց եթե կլինին ճշմարիտ այնպիսի դյուղեր, որ կուզենան անշուշտ, որ իրանց որդիքը հայերեն էլ սովրեն, մենք կարող ենք «շաբաթվա մեջ մի դաս» էլ հայերեն նշանակել...

— Բայց ձեր արածը մանկավարժության օրենքներին, բարոյակրթության հիմունքներին, ազգայնության սուրբ սկզբունքներին պիտուկին հակառակ են...

— Ո՞վ է ասում այդ, ով հաստատեց, որ այդ ճշմարիտ է։ Թուղե՛ք, ի սեր աստծո, այդ ցնորքը։ Եթե մարդիկ տարեցտարի փոխում են իրանց նիստ ու կացը, իրանց կերակուրն ու հագուստը, իրանց սրբազան համարած ծեսերն ու ադաթները, իրանց լեզուն ու կրոնը, էլ ի՞նչ ես ուզում, տեսնում ես, որ ամենայն ինչ փոխվում է և փոխվում է [այնպես, ինչպես որ տիրող քաղաքական օրենքներն են պահանջում]։ Այդ ո՞ր մանկավարժություն է, որ հերքում է այդ աշխարհ բանը, ո՞ր մանկավարժական օրենքներն են, [որ քաղաքական օրենքների դեմ մրցելու չափ ուժ ունին], մեկ ասա տեսնեմ...

— Գիտես ի՞նչ կա, Նազար աղա, այդ բոլորը քեզ այդպես թվում է, ըստ որում կրքի մի երեսն ես կարդացել միայն և այն էլ լրիվ չես կարդացել։ [Քաղաքական օրենքներից ավելի օրենքներ էլ լրիվ չես կարդացել։ [Քաղաքական օրենքներ]։ Եթե դու բարոյական, դրքա ասվում են պատմական օրենքներ]։ Եթե դու բարոյականության կանոններն ու օրենքները խելացնոր բաներ ես համարում, այսուամենայնիվ չես կարող հերքել պատմական օրենքները, որոնք շատ խիստ են, շատ անաչառ։ Այդ արդարադատ և աստվածային օրենքների հիման վերա, միշտ խաղ, միշտ թմրած չի մնալ մեր ժողովուրդը [կզարթնի նրա ինքնասիրությունը, ինքնապատվությունը, այդ կետին նրան կհասցնե ժամանակակից համաշխարհական անիվը հառաջ շարժող ազգայնության հոգին]։ Այդ զորության ազդեցությամբ մենք արդեն մեր ձեռին ունինք դրականություն, լրագիր, ամսագիր և, թեև սակավաթիվ, ունինք ազգային ուսումնարաններ։ Եվ դու, որ հիմա մեր ժողովրդի վրա նայում ես իբրև անբան արարածների վրա [իբրև միայն ֆիզիկական օրենքների

նների տակ նվաճված ֆիզիկական մարմնի վերա, շուտով կտեսնես, որ նա ոչ ծառ է, ոչ քար, և ոչ անասուն, այլ ունի հոգի, բանականություն և այդ ցույց կտա նա՝ քեզնից նների ճակատների վերա դրոշմելով մի նոր խարան, խարան ազվեսադրոշմ, և եթե շամփրով կպատակե քեզնիս մարդասերների դդում գլուխը...]։

— Հա՜... հա՜... հա՜... հա՜... ի՛նչ հանկարծ տաքացար, մեր տղա։ Մի՛ վշտանար, ես քեզանից պակաս հայ չեմ. իմ սիրտն էլ է ցավում, բայց ինչ արած, ինչ որ ճշմարիտ է, նա ցնորք չէ... է՛հ, թողնենք այդ անախորժ խոսակցությունը, հիշենք մեր հին բարեկամությունը, երբ ոչ մի հասարակական հոգս մեզ չէր պրպղեցնում և իրար դեմ թշնամացնում։ Ահա մոնում ենք գյուղը, դու ո՞րտեղ պիտի իջնես...

— Իհարկե քեզ հետ չեմ իջնել ոչ մի տեղ... դու կերթաս քո քյոխվի մոտ, ես իմ տերտերի։ Ես առավոտը շուտով կհեռանամ, որ էլ քո ևս երեսը չտեսնեմ։ Ասած է՝ «Հայի տունը որ հայը չքանդի, աշխարհ վեր կենա, ոչինչ չի կարող անել», ասեց թեմական տեսուչը և իր ճին մտրակելով՝ բաժանվեցավ իր պաշտոնակցից։

Ս.պականության որջեր

Առաջնորդանիստ Արշակավան քաղաքումը կային մասնավոր կոչված ուսումնարաններ՝ թվով քսանից ավելի։ Թեմական տեսուչն ուզեց իմանալ, թե ինչ ուսումնարաններ են դրանք և ինչ ուսում ու ինչպես է ավանդվում դրանցում։

Այդ ուսումնարանի անուն կրող բույնները մին քան զմյուսը վատթար, նեղվածք, խոնավ և մթին որջեր էին, իսկ վարժապետները՝ անկիրթ, հարբեցող, անբարոյական և գաղանաբար մարդակերպ կենդանիներ։ Դրանք թեմական տեսչին ընդունում էին իբրև մի օտար մարդու, որ իրանց կարծիքով իրավունք չուներ մինչև անգամ մտնելու նրանց ուսումնարանը, և նրա հարց ու փորձից կամ փախս էին տալիս կամ աուտ պատասխանում նրա հարցումներին։ Դրանք ուսումնարան պահելու հրաման ունեին աուած, բայց այդ հրամանի մեջ ասված էր, որ միայն քսանհինգ հոգի կարող են պահել։ Ինքը հրաման տվողը բերանացի իրա-

վանք էր ավել քանըհնգից ավելի պահելու, քե կուզի մինչև հարյուր, միայն դրա համար պետք էր նրան ճրագլուսով տեսնեին և տարեկան հաշվի մեջ պիտի ցույց չտային այդ ավելին։

— Քանի՞ աշակերտ ունիս, հարցնում է թեմական տեսուչը մի այդպիսի ուսումնարանի վարժապետից նույն իսկ ուսումնարանումը։

— Քսանըհինգ, պատասխանում է վարժապետը։

— Ինչպես քսանըհինգ, այստեղ մոտ հարյուր աշակերտ կա, պետ. երևի մի քանիսն էլ բացակա կլինին։

— Իմ իսկական աշակերտների թիվը քսանըհինգ է, մյուսներն այնպես են ևնած, նրանք աշակերտներ չեն։

— Ո՞ւմ հրամանովն եք դուք այս ուսումնարանը պահում, կարելի՞ է տեսնել ձեր թուղթը։

— Մենք պարտական չենք ամեն մի անցորդի ցույց տալ մեր հրամանը։

— Բայց ես մի անցորդ չեմ, ես թեմական տեսուչ եմ, պիտի պահանջեմ, թե այս ուսումնարանն ո՞ւմ իշխանության տակ է գտնվում։

— Մենք թեմական տեսուչ չենք ճանաչում. մեր տեսուչը Լազը Իվանիչն է։

— Մի՞թե Լազը Իվանիչը թույլ է տվել ձեզ, որ այս մութ, նեղվածք ու խոնավ տեղը այսքան երեխայք կուտակեք մեկ մեկի վերա։

— Ոնվ չի ուզում, կարող է չմնալ այստեղ, մենք հո բանի չենք քերելու։

— Ինչ եք կարդացնում։

— Родное слово, арифметика, чистописание.

— Իսկ հայերե՞ն։

— Հայերեն, եթե ցանկացողներ կլինեին՝ կսովորեցնեմ։ Մի քանիսը կան, որ մի կանոն սաղմոս են կարդում։

Այսպիսի ուսումնարաններ պահող վարժապետների թվում կային և փոխասաց սիրացուներ և անդրադեռ քահանաներ, որոնք մասնավոր ուսումնարաններ պահելու իրավունք էին ստացած, բայց ոչ հոգևոր իշխանությունից։ Այս հոգևորականները հետ չմնալով ծխականության, օրվա մեծ մասը առանց հսկողության էին թողնում իրանց ուսումնարանները, և դրանցից հաստատ

էր գալիս ամեն տեսակ զազրելի աղտեղություն, որից զուրկ չէին մյուս բոլոր ուսումնարաններն էլ։

Թեմական տեսուչը այդ շենքերը «ապականության օջախ» անունով դրոշմեց և հարկավոր համարեց դրանց վրա դարձնել տեղական վարչության «խորին» ուշադրությունը։ Տեղական գավառապետը, բժշկապետը, քաղաքապետը, ուսուցչապետը և ուրիշ մի քանի պետեր խորհուրդ կազմեցին, խելք խելքի տվին և վերջ ի վերջո գտան, որ այդ ապականության օջախը շատ շահավետ հաստատություններ են։ Թե ինչ կետից նայած այդ շոշափելի սևը սպիտակի դույն առավ, դա մնաց նրանց կարծիքով իբրև մի դիվանական գաղտնիք։

— Ոչինչ չի հասկանում հայոց թեմական տեսուչը, վճռեցին նրանք, կամ երևի ուզում է յուր իշխանության տակն առնել...

Թեմական տեսուչը շատ լավ էր հասկանում, որ դրանք կոյուղիներ էին, որոնք թափվում էին ապականության մեծ գբի մեջ։ Նթե դրանք փակվեին, անմիջապես կցամաքեր որդնալից գուբը...

9

Բարեգործական շարագործություն

Արշակավանումը կային և բարեգործական անուն կրող ուսումնարաններ։ Դրանցում հավակրթվում էին ապագա հայ սերնդի հայրերն ու մայրերը։ Թեմական տեսուչը այդ հիմնարկությունների ներքին գործերին միջամտելու իրավունք չուներ։ Բարեգործության բարի անդամները մի դյուրին հնարք էին գտել իրանց աղջկերանցն ու տղերանցը կարճ միջոցում այնպես հավակրթել և կերպարանափոխել, որ հայ աղջկա ու տղայի վերա ազգային ոչ մի հետք ու նշան չմնա։ Այդ գործը հանձնել էին չհայախոս վարժապետների ու վարժուհիների, որոնց գործած հրաշքները տարեկան հարցաքննության ժամանակ երևում էին։ Թե տղայք և թե աղջկերք այնպես մարզված ու ճարպիկացած էին լինում, որ վարժուհին կամ վարժապետը դեռևս իր հարցմունքը շարունակելիս՝ պատասխանն արդեն վերջացած էր լինում։

Օրինակ՝ պատմությունից հարցաքննվում էին այսպես.

— Ինչպես էին անվան...

— Մեր նախնիքը անվանվում էին ալավյաններ, պատասխանում էին Հայկա թոռնուհիքը։

— ...վում մեր նախնիքը. հարցնում էին Բյուրիկի թոռները։

Այս նորագույն հարց ու պատասխանի գրի առնելը, ինչպես տեսնում եք, նոր ձևով պետք է լինի, որովհետև հարցումն ու պատասխանը միասին են վազ տալիս ու պատասխանը միշտ կտրում էր հարցման առաջը։

— Ո՞րն է մեր հայ...

— Մեր հայրենիքը Կապլանդիան է։

— ... բնիքը։

Կրոնի հարցաքննությունը լինում էր այսպես՝

— Գիտե՞ս ա...

— Այո՛, գիտեմ, անուն հոր և որդու և սրբո հոգույն. ամին. պատասխանում է աշակերտը կամ աշակերտուհին ասածի ձևով խաչահանելով երեսը։

— ...նուն հորը.

— Քրիս...

— Քրիստոս ծնվել է դեկտեմբերի քսանըհնգին։

— ... տոս ե՞րբ է ծնվել։

Ահա այսպիսի մի չտեսնված արագությամբ պատասխանում էին բոլոր մյուս առարկաներից էլ և ապուշ կթեցնում բարեգործության հաստատուր ու նիհարամիտ անդամներին։

Մեկ անգամ մի այսպիսի կատակերգության ժամանակ թեմական տեսուչը միջամտելու իրավունք խնդրեց ու ստացավ։ Նրա մի քանի հարցումներից երևաց, որ մարգարտի հատիկը սեղանի մեծություն ունի, որ օձը չորս ոտն ունի, և այլ այսպիսի բաներ, մինչ քան զմյուսը հրաշալի։ Միծաղելին ավելի այն էր, որ վարժապետներն ու վարժուհիները չէին իմանում, թե իրանց սաները ինչ նորանոր դյուտեր էին անում և ծիծաղում էին հանդիսատեսները հետ միասին, կարծելով՝ թե նրանք իրանց սաների տված պատասխանների վրա էին խնդում։ Վարժապետների չիմաստուր պատճառն այն էր, որ թեմական տեսուչը հայերեն էր անալու և փորձը մարդավարի ոճով։ Ասում էր՝ ժեմ,ուժնում իր հարց ու փորձը մարդավարի ոճով։ Ասում էր՝ ժեմ,ուժնույն զերնո, որ ասում եք, դա ի՞նչ բան է։ Եվ մանուկները ակսում էին վայրիվերո բաներ ասել։ Նրանց հանդուգն ստախոսությունը անամոթության էր հասնում, ըստ որում այդպես էին

մարզված խեղճերը. ամբոխին շլացնելու և նրանց աչքին փոշի փչելու հրահանգ էին ստացած իրանց հակակրթիչներից. «չգիտեմ», «չեմ իմանում» ասել չունեին, ու դեռ ոչինչ չգիտեցած՝ արդեն ամենագետ էին:

Այդ ուսումնարանների մի անկյունում տեղ էր նշանակված և հայոց լեզվին, որ շաբաթը մի անգամ երևում էր շարաթ օրը, այն էլ երբեմն մխայն: Անմեղ և անմիտ երեխայոց աչքում իրանց մայրենի լեզուն ու կրոնը ծաղրելի կացուցանելու համար դրանից լավ հնար չէր կարող մտածել: Քահանա ուսուցիչը մի ծաղրի առարկա էր այդտեղ ամենի համար: Նրան անպատվում էին ամենքը, թե հակակացողները և թե չհակացողները, տեսնելով, որ նա իր ազգի կրոնն ու լեզուն խոզերի ոտի տակն էր ձգում շատ էժան գնով: Նա ամենայն անպատվությամբ կրում էր միայն նրա համար, որ իր ստացած ամսականը մի քանի մանեթից չպակսի: Ուսումնարանի ուղղությունն այնպես էր, որ աշակերտներից ով ինչքան վատ էր սովորում իր մայրենի լեզուն, նա այնքան բարձր թվանշան էր ստանում իր շարած հատաջադիմության համար, իսկ եթե մեկը բնավ ոչինչ չէր սովորած լինում, ամենից լավ թվանշանը նա էր ստանում: Հայ քահանան չէր խղճահարվում ոչինչ չգիտցող աշակերտին հատաջադիմության ամենաբարձր աստիճանի թվանշանով պատվելու, փոխանակ դրա պրելու: Այս տեսակ ծառայության մատուցելու հոժարակամ քահանաների թիվը շատ-շատ էր: դրանցից յուրաքանչյուրը մյուսի հետը կռիվ էր տալիս, որ եղած հացը կտրելու համար՝ հարկավոր տեղերում չէր ասում, որ եղած կրոնասույցը շատ ծուլ, ոգեթափ և իր պաշտոնին անհարմար մարդ է, շատ լավ իմանալով, որ դրանք են համարված լավ հատկություններ, այլ թե՝ «շատ ազգասեր է, կրոնի պատմության հետ խառնում է ազգային պատմությունը, աստիկ կրոնասոլ է, կարծում է, թե իր ազգային կրոնից դուրս՝ հային փրկություն չկա. հայոց լեզուն ադամախոս է համարում, կարծում է թե աշխարհիս երեսին չկա մի այլ լեզու, որ հայոց լեզվի ճոխությունը ունենա, նրա չափ ճկուն, նրա չափ քաղցրահնչուն լինի»: Այս խոսքերը համարվում էին «մատնություն» և իրար հաց կտրելու ամենադյուրին հնար:

Ուսումնարանի տեսուչը հայերեն չիմանալով՝ հավատում էր այդ մատնություններին և կրոնասույց քահանային յուր մոտ կան-

չելով՝ հանդիմանում. իսկ քահանան ինքն իրան արդարացնելու համար ահա թե ինչ էր պատասխանում.

— Պարոն դիրեկտոր, հավատացնում եմ ձեզ, երդվում եմ իմ սատուծովս, իմ կարգովս, իմ որդոց արևովը, որ այդ բոլորը ստուտ է, որ ես ամենևի՛ն, ամենևի՛ն... ապդասեր չեմ: Չէ՞ որ ես կրոնի ուսուցիչ եմ. մի՞թե ես չգիտեմ, որ «չի՛ք խաիր ո՛չ հրեի և ո՛չ հեթանոսի, ոչ ծառայի և ոչ ազատի, զի մեք ամենեքին մի եմք ի Քրիստոս Հիսուս»: Ընդհակառակն, պարոն դիրեկտոր, մի՞թե դուք չգիտեք, որ ես աշխատում եմ մեր մեջ եղած արհեստական միջնորմը խորտակել: Քանի՞ անգամ աշակերտներն ինձ ասել են, թե «մեզ այսօր տոն է, ինչո՛ւ չեք արձակում». ես նրանց հասկացրել եմ, որ տոնը միևնույն է, տարվա ո՛ր օրը կուզի թող լինի. շատ անգամ նրանք ինձ ասել են, թե «ինչո՞ւ հայերեն շարադրություն չես անել տալիս մեզ», ես իրանց ասել եմ՝ «ժամանակները դուր մի՛ անց կացնեք, հայերենը ձեզ հաց չի տալու, աշխատեցեք հացատու լեզուն սովորել»: Դուք արդեն գիտեք, որ տարվա մեջ ես ունիմ ընդամենը երեսուն վեց դաս, դրանցից տարվա մեջ ես ունիմ ընդամենը երեսուն վեց դաս, դրանցից տասը՝ տոն օր է պատահում, մի տասն անգամ ես եմ բացակա գտնվում, մի քանի անգամ էլ իրանք աշակերտներն են փախչում, և այսպես վերջ ի վերջո ոչ կրոն է սովորվում, ոչ լեզու, մանավանդ որ դա մի պարտադիր առարկա չէ, չգիտենալու համար ոչ ոք մնալու իր առաջվան տեղը, ուրեմն ես, աստված մի՛ արասցե, եթե ուզենամ էլ, ի՛նչպես կարող եմ նրանց մեջ կրոնի կամ լեզվի սեր ձգել: Չէ՛, պարոն դիրեկտոր, հավատացնում եմ ձեզ, որ իմ մասին ինչ որ ասել են, բոլորովին ղրպարտություն է, իմ մեջ ազգասիրություն աստծո ամենևին... չկա:

— Եթե այդպես է, բա ինչո՞ւ համար սրբազան պատմությունը հայերեն եք սովորեցնում, քա՛նի անգամ պատվիրել եմ, որ այդպես չանեք:

— Պարոն դիրեկտոր, ես էլի այնպես եմ անում, ինչպես դուք եք հրամայել. ես միշտ թարգմանել եմ տալիս, բայց եթե բոլորովին դադարեցնեմ իրանց լեզվով ավանդելը, իմ մեծը կիմանա և ինձ կարտաքսե: Եթե ուզում եք, այդ իրավունքը ձեռք բերեք, ես ուրախությամբ կկատարեմ: Կարող եք ուրիշ կերպով էլ անել: Ես այնպես դաս կտամ, ինչպես դուք եք ուզում, բայց երբ որ ինձ

մատնեն, դուք պաշտոնապես հերքեցեք և ասեցեք սուտ է, բոլորովին այդպես բան չի եղած։

— Շատ բարի։ Ես կարող եմ մինչև անդամ քննութեամբ էլ հաստատել, որ ձեզ զրպարտել են, միայն դուք այնպես արեք, ինչպես ես պատվիրում եմ, եթե ոչ՝ ես ձեր տեղ ուրիշին նշանակել կտամ, պատճառ բերելով՝ որ դուք լավ չեք սորվեցնում ձեր յեզուն ու կրոնը և ոչ մի արդյունք չեք ցույց տալիս։ Գիտե՞ք որ այդ բանն աշկարա է և ապացույցի կարոտ չէ։ Ժողովուրդն էլ կուրախանա, որ ձեզանից լավին եմ ընտրում ու իրանց մայրենի յեզվին ու կրոնին նշանակութիւն եմ տալիս։

— Ի հարկե, պարոն դիրեկտոր, դուք ամեն ինչ կարող եք անել, մի՞թե այդքանը ես չդիտեմ։ Բայց աղաչում եմ ձեզ, պաղատում եմ, իմ բուկս մի՛ կտրեք, ես տուն ունիմ, երեխեք ունիմ. ես պատրաստ եմ ձեր հրամանից մի կետի չափ չշեղվել...։

Մի քանի օրից հետո այս միևնույն քահանային հանդիպում է թեմական տեսուչը և ասում.

— Տե՛ր հայր, իմ ականջս է հասնում, որ դուք ձեր դասերին չեք դնում, ու ամիսը մեկ անդամ գնում եք ձեր դասերի տեղը տորագրում, թե «պարապեցայ» և աշակերտների անվան դիմացն էլ ցուցակի մեջ թվանշաններ դնում, իբր դաս հարցրած...

— Այդ ո՞վ է ասում, այդ բոլորովին զրպարտութիւն է. կաներեցեք մեր ինսպեկտորին հարցրեք, նա ձեզ կասե, որ այդ սուտ է։

— Գիտեմ, որ նա կասե, բայց ես նրա վկայութեանը չեմ դիմել, այլ իմ ապացույցով կդիմեմ ում հարկն է...

— Կարող եք դիմել, բան չունիմ ասելու, բայց երդվում եմ կարդալս, որ այդ զրպարտութիւն է։ Այդ բանը ձեր Մրթուզը պիտի լինի ձեզ ասած, ըստ որում աչք է ձգել իմ պաշտոնի վրա։

— Դուք ի զուր եք այդպես կարծում. այդ բանին ես ինքս անձամբ վերահասու եմ եղել։ Անցյալ օրը դուք մեռելի վրա էիք, աստամնարան չէիք գնացել, բայց ցուցակումը գրված է, որ գնացել պարապել եք...

— Ի՞նչ ասեմ, ես քահանա մարդ, իմ խոսքին չեք հավատում, ցուցակին եք հավատում։

— Ո՛չ, ցուցակին էլ չեմ հավատում, գիտեմ որ այնտեղ սուտ

է գրված։ Սա լսել եմ, որ դուք սրբազան պատմութիւնն էլ հայերէն չեք սորվեցնում։

— Այդ որ կատարյա՛լ զրպարտութիւն է. մեր տեսչին հարցրեք, եթե ինձ չեք հավատում։

— Տե՛ր հայր, ես ոչ ձեղ, ոչ ձեր տեսչի հետ վիճելու միտք չունեմ, ես միայն քեզ եմ զգուշացնում։ Եթե վաղը մյուս օրը պատոնիցդ գրկվիս, էլ ինձ չմեղադրե՛ս։

— Պարոն տեսուչ, ի սե՞ր աստծո, ինձ մի կտոր հացից մի զրկեք, ես խեղճ եմ։ Դե ես ի՞նչ անեմ, եղբայր, գլուխս ո՞ր քարովը տամ, մնացել եմ երկու կրակի մեջ այրվելիս, ինչպես կասեն՝ վերև եմ թքում երեսս է, ներքև եմ թքում՝ մորուքս է։ Ես ո՞ր ջուրն ընկնեմ, ես ի՞նչ անեմ, որ ինձ ատիպում են...

— Մի՛ անիր, հրաժարվի՛ր...

— Միևնույն է, ես չանեմ, ուրիշը կանե և գուցե ինձանից էլ վատ։

— Նրան էլ կհրաժարեցնեմ։

— Բայց դուք էլ երբևիցե կհրաժարվիք, պարոն տեսուչ։ Ձեր տեղը մի ուրիշը կգա և այդ բանին ուշադրություն չի դարձնիլ։ Կուժն ոչ կուլան հենց իմ գլխիս եք ուզում կոտրել։ Եթե պարտություն ունիք, գործ դրեք ում վրա հարկավոր է, մեղանից ի՞նչ եք ուզում, մեր ձեռին ի՞նչ կա։ Ո՞վ է այնքան սուրբ, որ ծուխն ընկուզում, մեր ձեռին ի՞նչ կա։ Ո՞վ է այնքան սուրբ, որ ծուխն ընկնի ու չխեղդվի։ Համարենք թե ես հենց այնպես դաս տվի, ինչպես դուք եք հրամայում, բայց ես հո չե՞մ կարող շաբաթական մի դասով սը շրսը հինգ շինել։ Մի դասով ես ի՞նչ արդյունք կարող եմ ցույց տալ, շատ էլ որ ուզենամ։

— Ես այդ դասերի թվի մասին խոսելու եմ ձեր տեսչի հետ։ Դուք աշխատեցեք միայն ձեր աշակերտաց վրա փոքր ինչ բարոյական ազդեցություն գործել, ինքնասիրության, ինքնապատվության զգացմունք զարթեցրեք նրանց մեջ, ազգայնության գաղափար տվեք, եթե ոչ՝ ձեր աշակերտները գլխովին հակակրթվում, զրկվում են բարոյական վսեմ զգացմունքից, կապկանում, ապշանում են և խորթ ու ապորինի զավակներ են դառնում իրանց հայրենիքի, իրանց հասարակության համար և անշուշտ արձաններ իրանց ազգային գրականության համար, ըստ որում ոչ կարդին պրել գիտեն և ոչ մարդավարի կարդալ։ Բնական է, որ մարդ չսիրել գիտեն և ոչ մարդավարի կարդալ։ Բնական է, որ մարդ չսի-

են այն, ինչ որ ինքը չունի, չհամակրե այն բանին, ինչ որ իրանը չի հասարում:

— Պարոն տեսուչ, այդ շատ լավ եք հրամայում, ո՛վ կուզի որ իր աչքը կույր լինի, բայց այդ բոլորը կախված է ուսումնարանի ծրագրից, նրա ուղղությունից, նպատակից: Եթե ամբողջ ուսումնարանի շենքն ուրիշ կերպ է, ես ի՞նչ կարող եմ անել, որ նրա ձախ անկյան պայթակղության մի քարն եմ միայն: Չէ՛ որ ձեր ասածն անկարելի է, ուստ ասել չեմ կարող:

— Լավ է ուրեմն, որ մեր կրոնն ու լեզուն այդտեղից իսպառ վերանան: Կամ լինեին այնպես՝ ինչպես պետք է, կամ բնավ չլինեին, որպեսզի մեր ազգային միակ սրբությունքը ծաղրածության առարկա չդառնան:

— Այդ ուրիշ բան է, պարոն տեսուչ, այն ժամանակ ես էլ կասեմ, որ եթե ես իմ հացիցը զրկվեցա, գոնե ուրիշներն էլ չվնասեն...

1881

Ց Ա Ն Կ

Էջ

Կազմողներէ կողմէց 7

Ա. Աստուածատուր—*Դպրոցս Այգեկան* 9

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծխական և բարեկեան 47

Աքաղաղ 47

Առաւօտը գիւղում 48

Հովիւն անկողինը 49

Արեգակ 49

Ճախարակ 50

Սերմնացան 52

Տավարածէն ճաշը 53

Պարտիզպան 54

Պառաւին տրիքը 54

Ամխանը և հօրս եղանակ 55

Չարացեալին ննջարանը 56

Մանուշակ 57

Հնձվորները 57

Յախտալին գաղանիքը 58

Պարզամիտ հովիւ 61

Անվնաս հազուստ 62

1884 63

Ձմեռ 64

Արև 67

Լուսնահաւ 68

* * * *Նաստապէնի խոշան* 68

Հիշատակութիւն 69

1887 70
1888—Հոնի կորիզը 71
Մանկական թոթովանք 72
Տիկնիկի 73
Մանուշակ 77
Մանկության բաբեկամներ 78
Արմիկն ու լուսինը 79
Անեծք 81
Ատամը փոխած 82
Միծեռնակի դալուստը 83
Հովվի սրինգը 84
Փիղն ու չաուխը 86

ՓՈԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Իշ և Սոխակ 91
Բանակռիվ 92
Ոսկի ձկնիկ 94
Գառն ու գայլը 103
Սոխակները 106
Երկրի բաժանումն 107
Ծըրղուվախ 108
Գյոթեից 114

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

Գյուղնազ տատի հեքիաթը 117
Գյուղնազ տատի թոռները 119
Մանկական հեքիաթ 119
Խելքն ու բախտը 120
Ծառերի պանդատը 123
Մեղուն ու աղավնին 124
Ալագայի համար 125
Ծուլ տղա 126
Դանակով 127
Մայր և որդի 128
Գարուն 129
Ամառ 130
Աշունք 134
Այգեքաղ 135
Ձմեռն 139

ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ ԵՎ ՋՐՈՒՅՑՆԵՐ

Անահիտ 143
Անտառի մանուկը 184

Արևամանուկ 186
Օձամանուկ և Արևահաւա 210
Ճրեղնագան կամ կախարդական աշխարհ 221
Քյոր օղլի—ա) Քյոր օղլին ջաղացպան 265
բ) Քյոր օղլու Թուրը 269
գ) Քյոր օղլին կալանավոր 271
Մանկական աշխարհայացք կամ լուս և մութ աշխարհները 283
Քինչ է՛ն քինչ է՛լ 294
Ալծատուր 309
Հնարագետ Ջուլհակը 319
Եղեգնուհի 324
Ջանդի-Ջրանգի 332
Մանուկ-խան 341
Ասլան-բալա 347
Խեզախը կամ աներկիւղը. Առաջին վարիանտ 358
Երկրորդ վարիանտ 364
Վաճառականի խելքը 369
Տղրք Անգեղ 373
Վիպեն Սասունցի Նախարան 404
Թեմական տեսուչ 409

ՀԱՅԿ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Պատ. խմբագիր՝ Հ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Տեխն. խմբ. Ս. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Վ/Ճ 03195. Պատվեր № 507, տիրաժ 4000, տպ. 27³/₈ մ.
Հեղ 22 մամ. Հանձնված է տպագրության 1947 թ. մարտի 2-ին
Ստորագրված է տպագրության 20/VIII 1947 թ.

Հայպետհրատարակչության տպարան, Երևան Լենինի № 65

ЦЕНА
Уни
239